

Б О К а

15-16

зборник радова
из науке, културе и умјетности

B O K A

15~16

**ZBORNİK RADOVA IZ NAUKE, KULTURE
I UMJETNOSTI**

**(A COLLECTION OF WORKS IN SCIENCE,
CULTURE AND ART)**

HERCEG-NOVI, 1984. GODINE

Izdavački savjet:
(Publishing Council):

PRIJIĆ ALEKSANDAR, predsjednik, SEFEROVIĆ ĐUSKO, LALOVIĆ SAVO,
SEFEROVIĆ SVETO, VUKOVIĆ PETRICA, BRINIĆ VOJO, SIJERKOVIĆ
MILAN, ĐURISIĆ DARKO, SEFEROVIĆ LAZAR i CRNIĆ-PEJOVIĆ MARIJA

Redakcija:
(Editorial Staff):

Dr SLAVKO MIJUŠKOVIĆ, Dr RAJKO VUJIČIĆ, Dr MIROSLAV LUKETIĆ,
Mr GLIGO ODALOVIĆ, Dr SRĐAN MUSIĆ, VELIMIR RADOVIĆ,
LAZAR SEFEROVIĆ i MARIJA CRNIĆ-PEJOVIĆ

Glavni i odgovorni urednik:
(Editor in Chief):
MARIJA CRNIĆ-PEJOVIĆ

Zamjenik gl. i odg. urednika:
(Assistant Editor):
LAZAR SEFEROVIĆ

Vlasnik i izdavač:
(Proprietor and Publisher):
SAMOUPRAVNA INTERESNA ZAJEDNICA KULTURE I NAUKE
HERCEG-NOVI
SELFOVERNING COMMUNITY OF INTERESTS FOR CULTURE
AND SCIENCE HERCEG-NOVI

Adresa Redakcije:
(Editorial offices):
HERCEG-NOVI, MARKA VOJNOVIĆA 9
TELEFON 082/44-655
HERCEG-NOVI, MARKA VOJNOVIĆA 9
TELEPHONE 082-44655

ИГЊАТИЈЕ ЗЛОКОВИЋ (уз 60-годишњицу рада)

Више од 60 година професор Игњатије Злоковић дјелује на просвјетном, културном и научном пољу у Боки Которској и Црној Гори.

Он је врстан педагог, покретач, организатор и радник многих културних и научних акција у Боки и Црној Гори, и истакнути писац-истраживач прошлости Боке Которске.

Професор Злоковић бавио се готово три деценије педагошким радом, било као предавач или директор школа.

Учесник у покретању или организовању Поморског музеја и Историјског архива у Котору, завичајних музеја у Херцег-Новом и Перасту, Архива Црне Горе и Завода за заштиту споменика културе СР Црне Горе на Цетињу. Затим Научног друштва и Историјског друштва Црне Горе. Учествује и у организовању Секције Историјског друштва Црне Горе као и Подружнице друштва за проучавање поморства Југославије у Котору и дуго година их успјешно води.

Посебно треба истаћи његову заслугу у учествовању на покретању „Историјских записа“, као и свих новина, алманаха и годишњака који су излазили у Бокн Которској од првог свјетског рата до данас.

Поморски музеј у Котору под његовим руководством постао је савремена и угледна установа. Његова заслуга је и покретање Годишњака Поморског музеја Котор, који већ више од три деценије, углавном под његовим уредниковањем, постаје незаобилазна публикација из прошлости поморства.

Он је и веома плодан писац. Његова библиографија броји 340 јединица, штампаних у многим публикацијама широм земље, а највећи број радова посвећен је историји поморства Боке, односно Црне Горе.

За свој свестрани рад и допринос друштву добитник је Тринаестојулске награде, Ордена заслуга за народ са сребрним зрацима, Новембарске награде града Котора и многих признања и звања у појединим друштвима и удружењима.

Иако у подмаклим годинама, чини и ведром духа, он и даље неуморно ради, објављујући радове из наше прошлости, на радост свих нас.

РЕДАКЦИЈА

Поводом 80-годишњице живота овај Зборник у броју 10 објавио је рад Риста Ковијанића „Ипјатије (Игњо) Злоковић — поводом 80-годишњице живота“.

ХЕРЦЕГНОВСКИ ЗЛАТАРИ У XVIII ВЕКУ

О Херцег-Новом XVIII века постоји релативно доста већих и мањих студија, информација о историјским збивањима, поморској и копненој трговини, популацији, обичајном праву и правном уређењу града, здравству, животу Топалске комунитале, а понешто и из културне историје.¹ Занемарена тема остало је занатство, а сходно томе и сазнања о економском и друштвеном положају занатлија у оквиру тада владајућег глобалног система, о друштвеном рангирању појединих заната унутар целокупног постојећег занатства, садржају занатских делатно-

¹ Главна употребљена литература у овом раду из наведених области је следећа: М. Злоковић, Млетачка тргова и Herceg-Novost, Бока 3, Херцег-Нови, 1971; А. Мелаковић, Манзстир Савина — Велика црква, ризница, рукописи, Београд, 1978; Б. Миловић, Подаци о популацији, неким занимањима, сточарству, наоружању и др. за подручје комунитали топалске (изузев Бијеле и Јопнице) из године 1780, Историјски записи, XII/1—2, Цетиње, 1956; исти, Прилог проучавању кривичних судова добрих људи у Комунитали топалској (млетачки период), Цетиње, 1959; исти, Становништво Топле у другој половини XVIII вијека, Бока 4, Херцег-Нови, 1972; М. Милошевић, Трговачка дјелатност и капитал новонаселjenih hajduka као главни фактор развоја поморске привреде hercegновског краја у I половини XVIII вијека, Годишњак Поморског музеја у Котору, XVI, Котор, 1968; исти, Прилози проблематици комерне трговине poslije osvajaња Herceg-Novog i okoline od Turaka 1687, Бока 2, Херцег-Нови, 1970; С. Накићеновић, Бока, Српски етнографски зборник, 20, Насеља српских земаља, IX, Београд, 1913; Т. Павловић, Херцег-Нови, Херцег-Нови, 1924; Г. Спанојевић, Југословенске земље у млетачко-турским ратовима XVI—XVIII вијека, Београд, 1970; исти, Први катастар херцеговског краја из 1702. године, Гласник Цетињских музеја, VII, Цетиње, 1974; П. Шеровић, Из архива старе Топалске општине код Херцег-Новог, Гласник Етнографског музеја, VIII, Београд, 1933; исти, Прилози проучавању народног живота у Боки Которској у XVIII вијеку, Гласник Етнографског музеја, 24, Београд, 1961; В. Боровић, Топалска општина код Херцег-Новог у првој половини XVIII века, Гласник Географског друштва, XV, Београд, 1929; М. Црнић, Прија по документима из херцеговског Архива, Гласник Етнографског музеја, 26, Београд, 1963; иста (М. Црнић-Пејовић), Popis kapetana, суда i kancelijera topaljske opštine za period 1719—1759, godina, Бока 9, Херцег-Нови, 1977.

сти, врсти и квалитету производа налазећих занатлија у контексту потреба свих структура становништва, итд. Разлог томе требало би, највероватније, тражити у специфичности херцеговских архивских записа, а можда и у незаинтересованости за ту тему досадашњих истраживача прошлости Херцег-Новог.

У Архиву Херцег-Новог највећа серија из XVIII века је Политичко-управни млетачки архив. Садржајно он је у складу са функцијама провидура, главног представника венецијанске власти у Херцег-Новом. Провидур је био на челу комуналне и судске власти, изузев криминала, који је био у надлежности ванредног провидура у Котору. Због тога у архивским књигама и фасциклама недостају многи подаци који су неопходни за истраживања структура заната: уговори о преузимању у рад одређених послова, примања у службу шегрта, споразуми између занатлија, исте или разних струка, о заједничком раду, трговини и сл. Другим речима, недостаје углавном низ обавештења о свакодневном раду занатлија који би могли да допринесу задобијању целовитије слике о једном занату или занатству уопште.

Насупрот поменутиим мањкавостима, у Политичко-управним списима млетачког архива може се наћи низ података о пореклу занатлија или њихових породица, о породичним односима, њиховим некретнинама (земљишним поседима, кућама, радњама, магацинима, млиновима), дутовањима, сукобима са суграђанима, миразима њихових супруга, кћери, сестара, а кроз те пописе и о живоу њиховог животног стандарда. Те вести, иако нису од примарног значаја за проучавање занатства, драгоцене су јер обавештавају о материјалном стању и друштвеном положају занатлија и њиховом рангирању према врсти делатности у односу на друштвену преферираност и порекло самих занатлија.

Нешто података о занатлијама може се наћи и у Архиву топаљске општине, углавном о функцијама појединих занатлија у Комунитади, као и о њиховим породицама.

Судећи према тим херцеговским архивским записима занатство у Херцег-Новом у XVIII веку није припадало водећим привредним гранама. Разумљиво, оно се развијало у складу са просторним и популацијским развојем самог насеља. Непосредно после смене турско-млетачке власти, између 1690. и 1692. године у граду (Città), простору омеђеном градским зидинама, постојало је пет радњи Италијана.² У исто време била су још два дућана, такође Италијана, «in piazza»,³ на тргу који се на-

² Архив Херцег-Новог (даље: АХ), Catastico delle terre, case e molini di Castel Nuovo, 1690—1692, по. 2, стр. 338, 340, 355; Бовани Карло Морели, Доменико Руфер, Рево и Пасквалин Бенаро, Зуане Палиши.

³ Исто, стр. 348; Франческо Милерси, Званс Данфи.

лазио пред главним вратима града (данашња Сахат кула), и где се одржавао пазар све до градње данашње тржнице. Још до краја треће деценије овог века продавало се „под мурвама и на пижулама“.⁴ Радње се помињу у првом катастру Херцег-Новог и у Топлој, насељу потпуно руралног типа, које се тада протезало од цркве св. Анђела ка Игалу. Ту је било између 1690. и 1692. године пет радњи новопрдошлог становништва.⁵

Изгледа да у тој последњој деценији XVII века још није било отворених радњи у „Вароши“, бар нису регистроване у поменутом катастру, иако су постојале као грађевине, преостале од Турака.⁶ У то време Варош — Borgo се налазила изван велике капије Доњег града, која је била окренута ка југозападу према Суторини, где је за време Турака била „велика варош, врло развијена, са виноградима и баштама“.⁷ У Варош се улазило кроз капију до које се долазило путем од трга.⁸

Поседници радњи у граду, на тргу и у Топлој нису означени у катастру као занатлије, што би се могло тумачити да су се бавили трговањем. Међутим, у Херцег-Новом тога времена било је занатлија. Поред државних обртника, као на пример ковача-пушкара, који је радио у државној радионици с државним алатом,⁹ радило је и неколико приватних занатлија. Познати су нам Бовани Антоније Роси, ковач, који је 1690. године добио озидину (тигаша) у предграђу Херцег-Новог, која је раније била својина једног Турчина,¹⁰ а 1691. поседовао је кућу у граду¹¹ и Никола Убљанин, златар, настањен у Вароши.¹² Пошто у катастру нису наведене њихове радње дозвољено је претпоставити да су им радионице и пролавнице биле у кућама где су становали, а то би се могло односити и на друге занатлије које нисмо идентификовали.

Но, без обзира на бројно стање занатлија крајем XVII века занатство се тада налазило на самом почетку озакоњавања свог постојања. Тек доласком нових житеља у Нови почиње да се

⁴ P. Sager, Komentar i dopuna opisu Herceg-Novog i Voke po Evliji Ćelebiji 1664. godine, Бока 4, Херцег-Нови, 1972, 218, 220.

⁵ Catastico, no. 2, стр. 349, 350; Марко Сарабаћа (Sarabachia), Кузман Поповић, Никола Арбанас (= Горакућа), Миљутин Росић, Станица Поповић.

⁶ В. Боровић, и. д., 5.

⁷ Н. Šabanović, Evlija Ćelebija, Putopis, Sarajevo, 1967, 431.

⁸ Catastico, no. 2, стр. 359: «una muracha posta in piazza et nella strada che conducere alla porta del Borgo», 1960.

Појтјчко-

⁹ Политичко-управни металчки архив (даље: ПУМА), књ. 59, I, 29, 25. V 1688.

¹⁰ ПУМА, књ. 63, I, 3, 6. III 1690; Catastico, no. 2, стр. 372, 1690.

¹¹ Catastico, no. 2, стр. 342, 1691.

¹² Исто, стр. 381.

формира занатство као привремена грана, а у интеракцији са нарастајућим потребама придонетог становништва за занатским производима. Дошљаци, који су се определили за занатску делатност, затекли су у Вароши један број радњи које су раније припадале Турцима, активирали их, а друге су „ограничили с великом муком“, и то „зидове с клаком“, највећим делом удружујући се. „Сиромаси су у грађу потрошили све њихово имуће за саградити ову варош“, изјављивали су становници Топле као одговор на парелбу млетачких власти да се ти дућани поруше.¹³

Упоредо са повећањем броја становника, просторним ширењем Херцег-Новог и грађевинском делатношћу повећавао се и број радњи. Према катастру из 1726. године у Вароши су тада биле већ 22 радње и два магацина, на тргу две, у граду исто две, у предграђу (in suburbio) једна, а за девет радњи није назначена локација.¹⁴

Ипак, и поред увећавања потреба за занатским производима, Херцег-Нови није био град занатлија. Он је пре свега био урбано-рурално насеље бродовласника, трговаца, земљопоседника, морнара, пољопривредника, рибара, свештених лица, уз мали број интелектуалаца (лекара, адвоката) и цивилних и војних чиновника. Па ни у последњим деценијама XVIII века занатство није имало „завидне размере“.¹⁵ Према пописима свих демографских структура у граду и у Топли, који су извршени 1780. године, однос занатлија према другим категоријама становништва није био доминантан.

Град: становника — 165 католика и 14 православних ¹⁶	у 54 куће;
мушкарци од 16 до 60 година	48
слободне и државне занатлије ¹⁷	6
морнари	2
свештена лица и Башп	6
старици изнад 60 година	5. ¹⁸

¹³ В. Боровић, п. д., 5.

¹⁴ АХ, Catastico de livelli di case, botteghe e molini, no. 6, стр. 31—35, 49—55, 57, 58, 60, 64.

¹⁵ М. Злокović, Млетаčka управa, 20.

¹⁶ ПУМА, фасн. 323, л. 440. Збрајајући специфициране категорије становништва у попису добија се цифра од 204 мушк. У документу је, међутим, наведено: Total del anime latine — 165, Total del anime greche — 14.

¹⁷ У документу су означени као artisti e maestranze. Упор. G. Boerio, Dizionario del dialetto veneziano, Venezia, 1856, s. v. Artista, Maestranze.

¹⁸ У документу су још наведени: дечаци — 46; жене — 41; девојнице — 48.

Топла: становника 1207; ¹⁹ кућа: 51 католичка и 191 православна:	
бораца	243
занатлија	40
помораца (морнара и патруна)	78
свештених лица	19
стараца	30. ²⁰

Међу занатлијама, по свему судећи, најбројнији су били златари и пушкарџи,²¹ који су најадекватније могли да задовоље потражњу припадника једног у суштини ратничко-трговачко-сточарског друштва. Према М. Злоковићу развијена је била и израда народног одела,²² тачније, умећа ћурчија, терзија, папучара,²³ оманчара, бојашња. Занатлија је било и у бродоградилштву²⁴ (саlafате и тагапоне). Знатан део потреба домаћег становништва подмириван је, међутим, у кругу породице. Жене су преле и ткале у својим кућама,²⁵ а било је и професионалних прелачи.²⁶ Оне су затим шиле рубље, постељину и сву осталу „бјанкерију“ за своје укућане, а понекад и за друге.²⁷ Све што је недостајало и што није могло бити подмирено производима постојећих занатлија и домаћом радиношћу увозило се и продавало у бројним трговачким радњама.

У оквиру постојећих херцеговских заната златарство је током XVIII века задобијало важно место у свакодневном животу становника града и његове територије. Од 1690. године, када је у катастру записан први златар у преузетом од Турака Херцег-Новом, па до пала Млетачке Републике 1797, у том граду је радило 25 златара, како је утврђено на основу херцеговских и которских²⁸ архивских докумената. Сасвим је могуће да ће будући истраживачи прошлости Новог наћи још по неког златара који овде није поменут, као и допуне изложеним подацима. Тако је, на пример, ван овог прегледа остала вест која иллу-

¹⁹ Б. Миловић, Подаци о популацији, 293. До палемене цифре дошли смо збрајањем специфицираних категорија становника.

²⁰ У попису су још наведени: мушка деца — 224; жене — 260; девојчице — 302.

²¹ Први пушкар који није био на првом месту ковач (цвор. ПУМА, фасц. 44, од I, 52 на више места, 1713) био је Вуко Туфекчија из Фоче. — Исто, I, 54, 14, III 1713.

²² М. Злоковић, Млетачка ургава, 20.

²³ В. Боровић, н. д., 5.

²⁴ М. Злоковић, Млетачка ургава, 20.

²⁵ ПУМА, фасц. 330, I, 97.

²⁶ В. биографију златара Јока Илпковића.

²⁷ ПУМА, фасц. 330, I, 98.

²⁸ У овом раду су подаци из которских архивских списа претежно преузети из регистра тамошњих докумената.

шра да је реч о златару, али која нам се чини доста несигурном. То је помен Бұра Златара из Сасовића.²⁹ За сада је сигурно да су у релевантном периоду у Херцег-Новом радили ови златари:

1. Никола Убљанин, 1690—1707;
2. Илија Јовановић Телембак, 1699—1761;
3. Стојан Радић Кушевић, 1709—1740;
4. Комнен Симовић, 1710—1713, побегао преко границе;
5. Петар Ивановић, 1714;
6. Петар Гојковић, 1714;
7. Цвјетко Гојковић, 1715—1716, умро;
8. Андрија Телембак, 1716—1718;
9. Петар Кујунџија, 1724;
10. Никола Јововић, 1729—1763;
11. Јово Аврамовић (Абрамовић), 1738—1789;
12. Борђе Радић Кушевић, 1739—1804, умро;
13. Матија — Мато Мидутиновић Телембак, 1740—1785;
14. Франо пок. Матије, 1748;
15. Саво Дуковић, 1748—1778;
16. Марко Горакућа, 1750—1766;
17. Глигор Поповић, 1756—1785;
18. Саво Јововић речени Кујунџија, 1758—1795;
19. Андрија Јововић, 1758—1796;
20. Лазар Иванковић, 1765—1791;
21. Јефто Јововић, 1769—1777;
22. Јоко Иванковић, 1773 (рођен) — 1843, умро;
23. Лука Јелић, 1778—1822;
24. Тодор из Њивница, 1810—1817, радио је и у последњим деценијама XVIII века;
25. Константиn Веруша, — 1815, умро, припадао је златарима друге половине XVIII века.

Следећи године стављене после имена златара, а које означавају први и последњи помен о њима, у документима са којима сада располажемо, може се добити приближно тачна евиденција о бројном кретању, односно истовременој присутности, златара у Херцег-Новом у XVIII веку. Према деценијама стање је било следеће:

1690—1700: 1, евентуално + 1; 1700—1710: 4; 1710—1720: 7; 1720—1730: 4, вероватно + 1 или 2; 1730—1740: 6; 1740—1750: 9; 1750—1760: 10; 1760—1770: 12; 1770—1780: 11; 1780—1790: 11; 1790—1800: 8.

Приложени преглед сугерише да је консолидација златарског заната у Херцег-Новом, почев од самог краја XVII века

²⁹ ПУМА, фасц. 240/III, 1, 34, 29. V 1770.

надаље, одговарала развоју занатства уопште, и да је следила сва збивања у граду и на његовој територији, процесу кроз које су пролазиле економске, друштвене и демографске структуре. Код златарства се могу уочити, према прегледу бројног кретања обртника, четири фазе у његовом обликовању: оснивање, успон, пун развој, благо опадање.

У несигурним и скоро драматичним првим годинама после успостављања млетачке власти у Херцег-Новом, који је у то време био нека врста мобилизационог центра и база одакле су се кретале војне јединице у освајања у Херцеговини,³⁰ и када је још увек постојала опасност од турског противудара,³¹ објективно нису постојали потребни услови за успешан старт златарства. Град је током ратних акција био прилично оштећен, требало га је што пре утврдити, куће поправити или изградити и, истовремено, омогућити ефикасно успостављање новог управног поретка.³² Муслиманско становништво са урбаним навикама напустило је град, а мали број преосталих хришћана скоро да се није ни примећивао међу придошлицама из Никшића,³³ Попова, Бобана³⁴ и других места,³⁵ који су пристизали са својим схватањима и стилем живота и тренутно са другим преокупацијама него што је набавка златарских израђевина. Време је пролазило у хајдуковању, трговању кошом и морем,³⁶ у тражењу посебних повластица због заслуга стечених у борбама против Турака, заузимању званично добијених и незаконито присвојених земљишта, кућа.

После млетачког напуштања освојених области у Херцеговини и разграничења, у Херцег-Нови и на његово подручје пристизали су нови досељеници, кнезови, војводе, старешине морлака, њихови ближи и даљи сродници и сиромашни пук из Требиња, Љубомира, Зубаца, Попова и других места,³⁷ који су, такође, имали своје захтеве. У већ постојећој узрујаној атмосфери настају нова конфликтна стања између „староседелаца“ и „нових поданика“.³⁸

Ипак, с освитом XVIII века стање је постепено почело да се нормализује. Дукалом венецијанског дужда од 3. августа

³⁰ М. Milošević, *Prilozi problematici*, 88.

³¹ Исто, 86.

³² Т. Поповић, *Бока*, 97—107.

³³ ПУМА, књ. 8, I, 78, 29. IX 1687.

³⁴ ПУМА, књ. 59, I, 43, I. II 1691.

³⁵ Г. Станојевић, *Први катастар*, 130.

³⁶ М. Milošević, *Prilozi problematici*, 86—88; исто, *Trgovačka djelatnost*, 63, 64.

³⁷ Т. Поповић, *Бока*, 196; Г. Станојевић, *Југословенске земље*, 417; ПУМА, фасц. 21, I, 2, 5, 6, 7, 3. VIII 1701; књ. 8, I, 60—65.

³⁸ Историјски архив Котор (даље: ИАК), Управно-политички списи (даље: УП), 23, I, 156, 29, VII 1705.

1701. године одређено је да главари дошељеника добију месечну плату и по 20 кампа (канапа³⁹) земље, с правом преношења имовине на потомство, а остали усељеници по 4 канапа земљишта⁴⁰ на које су морали плаћати годишње даће.⁴¹ Обавеза талашњих нових земљопоседника била је да добијену земљу, обично ледине и шуме, морају искрчити и обрадити у року од четири године, а саобразно постојећој уобичајеној пракси млетачке аграрне политике.⁴² У току 1702. и 1704. године била је окончана млетачка аграрна реформа у херцеговском крају,⁴³ којом, ипак, нису биле задовољене све потребе за земљом, поготово што је и даље било усељавања из турских крајева.⁴⁴ Понекад су се дошљаци налазили у крајње бедном стању, „без хлеба и без крова“, како су усмено изјавили вапредном провидуру у Котору 1705. године представници 13 задружних домова који су избегли из Турске.⁴⁵

У целини узето, и поред многих спорова, лутања, отимања земље, узрујаности, убиства и сличних неугодних збивања и ситуација, а које увек прате процес адаптације у новој средини, дошљаци у Нови, и Италијани и Динарци, трудили су се да се уклопе у токове преобликовања напуштеног турског градског насеља у специфично урбано-руралну агломерацију, која је постепено задобијала нови лик у оквиру јадранско-медитеранског комплекса. У интеракцији са напорима власти, тежњама житеља, а пре свега потребама „нових поданика“ и обновљених и новосаграђених цркава, златарство је бележило свој успон. Број присутних златара у Херцег-Новом повећавао се из деценије у деценију, да би од половине XVIII века постао значајан чинилац у ондашњој занатској делатности: на малољудни град од непуних 1500 становника долазило је 10—12 златара, истовремено присутних и активних.

У складу са постојећим потребама, које су могле бити стварне или фиктивне, условљене исказивањима угледа, златарска делатност се одвијала на два колосека: израдом предмета за цркве и употребних, украсних и култних предмета за становништво. Изгледа да је при томе међу златарима постојала подела рада на основу метала који су употребљавали при раду.

³⁹ М. Влажинац, Речник наших старих мера, III, Београд, 1968, с. v. Камп. Канап.

⁴⁰ Т. Поповић, Бока, 202; Г. Станојевић, Први катастар, 132.

⁴¹ Годишње даће су понекад представљале оптерећење за сиромашне дошељенике. У августу 1704. године „нови поданици“ из Попова молбили су генералног провидура да им смањи годишње даће на доласену земљу — ПУМА, књ. 8, I. 96.

⁴² ИАК, УП, 23, I. 220, 227.

⁴³ Г. Станојевић, Први катастар, 134—136.

⁴⁴ Исто, 136, 137.

⁴⁵ ИАК, УП, 23, I. 461.

На то сутерише изричити помен „кујунције за сребро“ (*l'office de l'argento*).⁴⁶

Израда златарских предмета за цркве била је особито знатна у првој половини XVIII века када је требало створити или попуњити инвентар новосаграђених и затечених цркава и обновити црквени живот. Већ крајем XVIII века подигнута је на развалинама једне турске џамије православна црква св. Борба у Тоцли, а 1713. године у овом делу данашњег Херцег-Новог била је довршена и нова црква Вознесенија Христовог.⁴⁷ Доласком калуђера из манастира Тврдоша (Требиње) 1693. године⁴⁸ обновљен је манастир Савина и Мала црква,⁴⁹ која је већ постојала средином XV века.⁵⁰

Одмах по ослобођењу Херцег-Новог од Турака такође се приступило изградњи нових и обнављању постојећих католичких цркава и манастира: капуцинског самостана, цркве св. Јеронима, св. Антуна,⁵¹ св. Јосипа у тврђави Шпањоли.

О живој златарској делатности за потребе цркава, која је тада морала постојати, сачувано је, међутим, само неколико штурних архивских вести и пет, односно шест сакралних објеката намењених православним светилиштима.

Судећи према тим малобројним потписаним црквеним утварама херцеговски златари су израђивали кивоте, окове за јеванђеља, петохлебнице, диптихе, панагије, крстове, а може се претпоставити да су радили и путире, чаше, кадионице — ручне и висеће, круне,⁵² полилеје,⁵³ окове за иконе и друге предмете који су се употребљавали у црквеном ритуалу или који су били сакрални предмети цркве. За сада је једино познато да су те култне предмете радили златари Илија Јовановић Телембака, Стојан Радић Кушевић и његов син Борба, као и Тодор из Њивица, чије је сачувано дело из друге деценије XIX века.

Илија Јовановић Телембака израдио је сребрни оков за јеванђеље Кијевопечерске лавре из 1697, које је купио Петар Метковић, односно Беловић из Рисна 1723. године и дао Илији

⁴⁶ ПУМА, фасц. 330, I. 97.

⁴⁷ Т. Поповић, *Бока*, 115—117.

⁴⁸ М. Zloković, *Mletačka uprava*, 8.

⁴⁹ Т. Поповић, *Бока*, 120—122.

⁵⁰ В. Бурић, *Манастир Савина*, *Бока* 5, Херцег-Нови, 1973, 8.

⁵¹ Т. Поповић, *Бока*, 109—113.

⁵² В. биографије златара Матије-Мата Милутиновића Телембака и Борба Радића Кушевића.

⁵³ Јапа, жена Ивана Радова из Јошнице (код Бијеле), опоручно је оставила 1778. године 5 цекина да се изради „један цвијет“ (полилеј) који ће висити на средини цркве. Тај полилеј се чувао у цркви св. Недјеље у Јошници до првих година четврте деценије нашег века, а затим је уступљен цркви у селу Ублима — П. Шеровић, *Прилози*, 115.

да га окује. Касније је власник то јеванђеље, на молбу нећког патријарха Арсенија IV, приложио Пећкој патријаршији. Данас се налази у ризници Цетињског манастира.⁵⁴ У ризници манастира Савине чува се диптих јеромонаха Арсенија Калуберовића, који је Илија начинио 1731. године. Последње познато његово дело је сребрна петохлебница са позлаћеним горњим рубом чаша у манастиру Прасквици, израђена у четвртој деценији XVIII века, 1735. или 1736. године.⁵⁵ Петохлебницу је приложио манастиру Мирко Кажанegra из Паштровића за душу своје мајке.

Према поруџбини игумана Борџије из грбаљског манастира Ластве (Подластве) Стојан Радић је израдио 1736. године за манастирску цркву Рождества свете Богородице сребрну петохлебницу са позлатом.⁵⁶ Претпостављамо да је његов рад и сребрни, делимично позлаћен, оков крста Елефтерија јеромонаха Требињца из 1691. године, на коме се налази запис да га је радио у Дубровнику Стојан златар.⁵⁷ Крст се данас налази у ризници манастира Савине.

Од златарских радова Стојановог сина Борџа Радића Кушевића сачуван је само у ризници манастира Савине, колико нам је познато, у сребру окован крст архимандрита Савине Леонтија Аврамовића из 1740. године.⁵⁸ До првих година XIX века у манастиру Косијереву, код Велимља, налазио се сребрни кивот са моштима св. Арсенија Српског, који је Борџе израдио 1747. године за јеромонаха Висариона Косијеревца Самичића

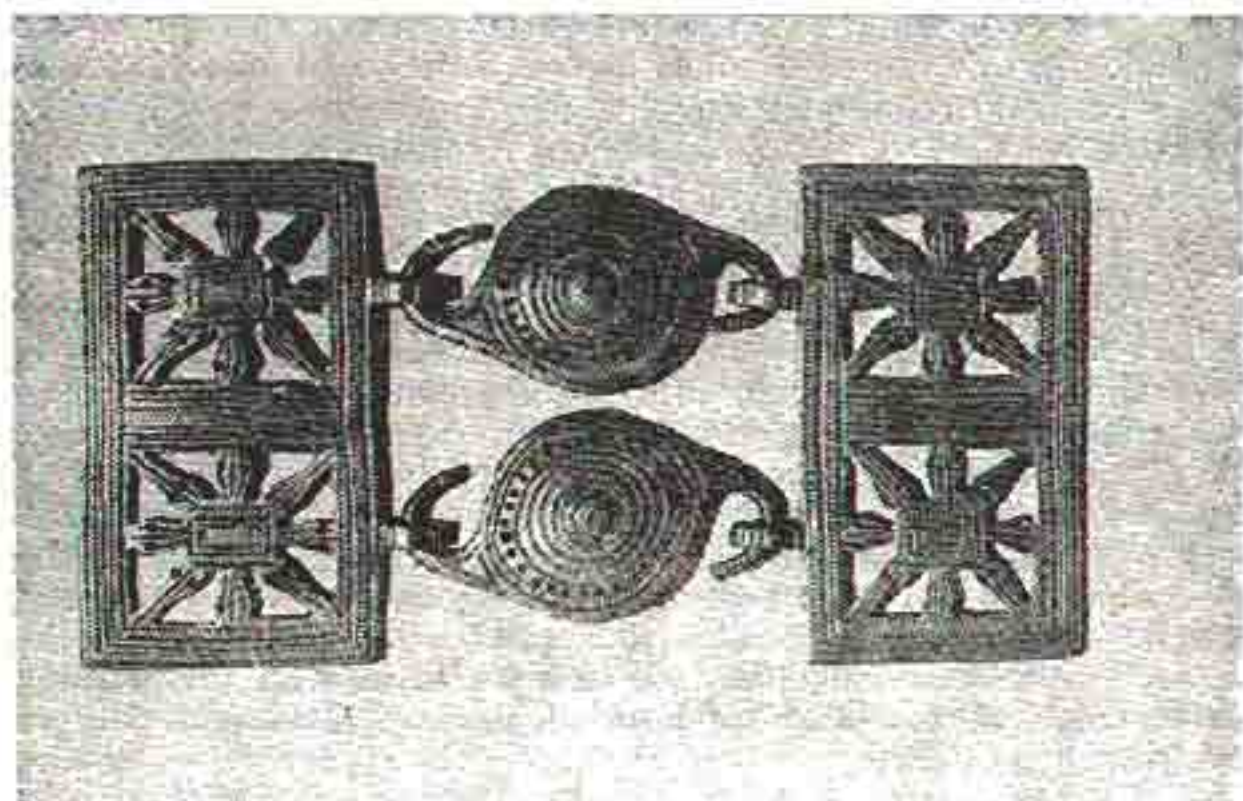
⁵⁴ Б. Михаиловић, Цетињски манастир, Цетиње, 1965, 45, 46; Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, II, 69 (2469), са 1725. годином као временом поклона, а 1729. за израду окова; исти, и. д., V, 47 (7584), са целокупним текстом на окуву јеванђеља; Б. Радојковић, Уметничка обрада метала, Београд, 1953, 28.

⁵⁵ Љ. Стојановић, и. д., II, 100 (2643), наводи као годину израде 1735. а М. Црногорчевић, Манастири паштровски у Боки Которској, Старинар, 1—4, Београд, 1895, 71, годину 1736; Б. Радојковић, Уметничка обрада, 28.

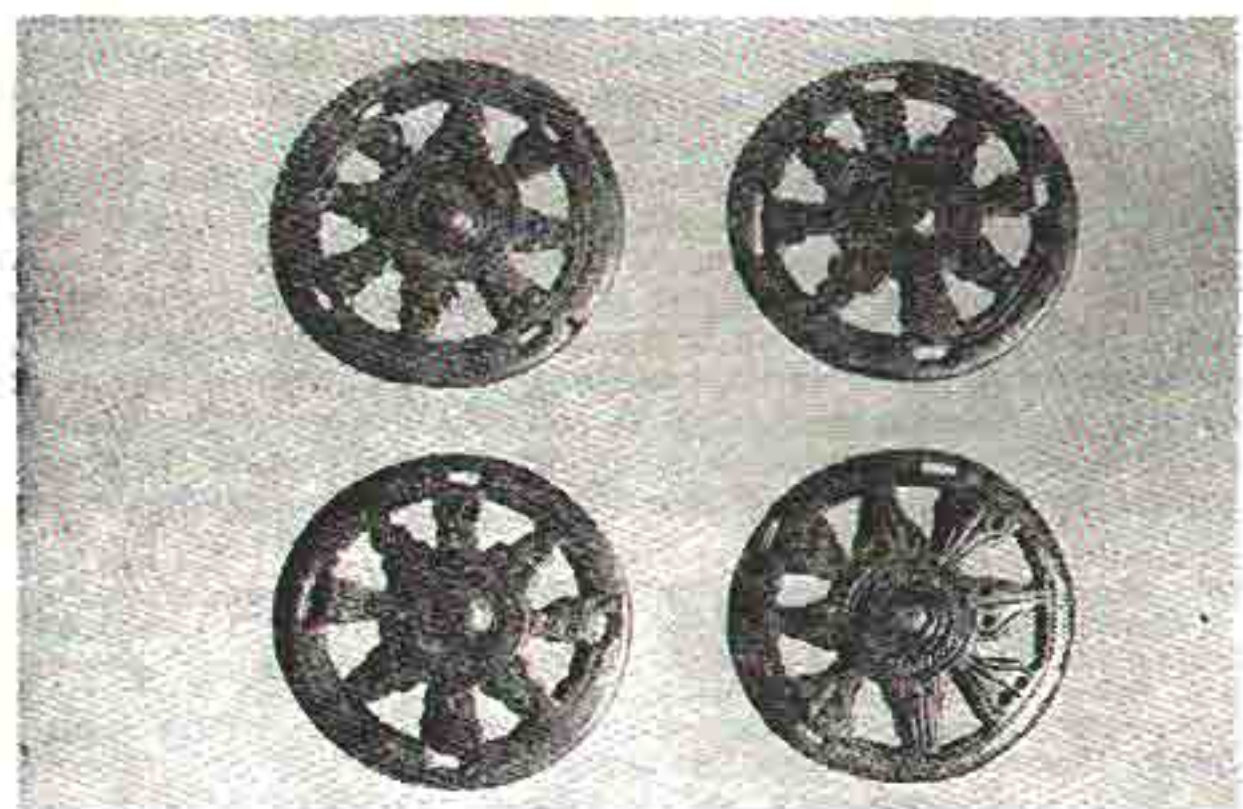
⁵⁶ Љ. Стојановић, и. д., II, 105 (2678); О. М. Поновић, Натпис у м. Подластви, Шематизам православног епархије Бококоторске, Дубровачке и Спичанске за годину 1894, Дубровник, 1894, 39.

⁵⁷ Н. Ружичић, Манастир Пресвете Богородице на Савини, Старинар, 3—4, Београд, 1894, 110, бр. 10, погрешно прочитана година: 7003—1495; Љ. Стојановић, и. д., I, 120 (385), изражава сумњу у погледу датирања и предлаже 1695. или 1692. годину; М. Црногорчевић, Манастир Савина у Боки Которској, Београд, 1904, 54; Уметничка обрада метала, II, Каталог изложбе, Београд, 1956, 42, бр. 406.

⁵⁸ Љ. Стојановић, и. д., II, 126 (2796), са непотпуно прочитаним натписом из којег је изостављено да га је радио „Борџија Кушевија“. Исто се понавља и у чланку М. Ц. (Црногорчевић), Натписи и записи манастира Савине, Шематизам православног епархије Бококоторске, Дубровачке и Спичанске за годину 1895, Дубровник, 1895, 35, бр. 5.

Комплет од две плоче и спојнице од ливеног месинга са украсима изведених техникама ажурирања, пунцирања и урезивања, залеђе Далмације, XVIII—XIX век, Збирка Луже Ивановића, Музеј примењене уметности у Београду, шв. бр. 628.

Амбрете од ливеног месинга са украсима изведених техникама ажурирања, пунцирања и урезивања, залеђе Далмације, XVIII—XIX век, Збирка Луже Ивановића, Музеј примењене уметности у Београду, шв. бр. 10181.

(?).⁵⁹ Око 1920. мошти су пронете у манастир Ждрѣбаоник, код Даниловграда,⁶⁰ где се и данас налазе, али у дрвеном кивоту на коме се налази метална плочица са натписом да су тај кивот приложили Симо и Лазо Беловић и Анбелија Беловић из Требиња.⁶¹ У манастиру Косијерево се налазила и панагија јеромонаха проигумана Стефана Косијеревца Ивановића од Бањана, коју је Борђе начинио 1755. године.⁶²

Последњи за сада пронађени рад херцеговских златара XVIII века за потребе цркава је крст Евтима Лазарева, јеромонаха манастира Савине, чији је раскошан позлаћени сребрни оков израдио Тодор из Њивица 1817. године. Крст се чува у ризници манастира Савине.

Нема сумње да би се у црквама у Херцег-Новом, на његовој територији, као и у ближим и даљим крајевима на обали и у копненом залеђу, могло наћи још црквених утвара које су радили херцеговски златари, поготово међу непотписаним делима. Упоредивање начина рада и анализа стилских карактеристика сигнираних са недатираним предметима донели би сигурно позитивне резултате.

Сачуване петохлебнице, крстови, панагије и оков јеванђеља, дела Стојана и Борба Радића Кушевића и Илије Јовановића Телембака, садрже све стилске особености карактеристичне за херцеговачке златарске радионице XVII и прелаза у XVIII век у односу на одређене предмете култа. У глобалну узето, то се исказује у рудиментарно задржаним елементима готике која је долазила са приморја, елементима ренесансе Запада у комбинацији са оријенталним мотивима. Преовлађују орнаментална и декоративна решења са примењеним техникама ливења, пробијања, цизелирања, тордирања, жичаног смајла, понекад и украсног камења, нарочито на крстовима. Израда је прецизна, а начин обликовања усавршен.⁶³

Херцеговски златари, не само поменути већ и други мајстори из те струке, а који су радили у првој половини XVIII века, могли су наћи узорце за своја дела у црквеним предметима који су пренети из манастира Тврдоша у Савину — на пример, у Савини се налази седам датираних крстова из XVII века,⁶⁴ којима су готово потпуно идентични тамо похрањени крстови

⁵⁹ Љ. Стојановић, н. д., V, 94 (7884); В. Петковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд, 1950, 152, наводи 1742. годину.

⁶⁰ В. Петковић, н. д., 152, 314, 315.

⁶¹ На податку се захваљујем др Владимиру Шоћу из Титограда и Србану Поповићу, управитељу манастира Ждрѣбаоника.

⁶² Љ. Стојановић, н. д., V, 123 (8056); В. Петковић, н. д., 152.

⁶³ Б. Радојковић, Српско златарство XVI и XVII века, Нови Сад, 1966, 124—131.

⁶⁴ Н. Ружичић, н. д., 110, 111.

из XVIII века — или су их могли добити од поручиоца. Но, без обзира на начине који су довели до истоветности заслугом херцеговских златара пренете су у један део Боке Которске традиције рада висококвалитетног херцеговачког златарства ранијих столећа. Ту, на новом тлу, оне су наставиле своје бивствовање уз незнатне промене током XVIII века.

У конкретном случају поменути херцеговски златари морали су уживати глас добрих мајстора. Поручиоци израђевина били су чланови врло утледних породица: Беловићи из Рисна, Кажанегре из Паштровића (Свети Стефан), као и свештена лица из бококоторских и тадашњих херцеговачких манастира. Сви они су могли да ангажују златаре из Котора, где је вековима постојала традиција златарске делатности високог нивоа — у Котору је у XVIII веку радило 38 златара⁶⁵ — или златаре из Прчања, Пераста, Рисна, где их је, такође, било.⁶⁶ Чини нам се, међутим, да је при избору херцеговских златара, и поред њихове занатске умешности, превагнула управо њихова доследност у неговању стилских особености херцеговачког златарства при изради црквених утвара. То је свесно или подсвесно било симбол очувања православља и српског етничког идентитета у срединама где се за то морало борити.

Последњи сачувани рад херцеговских златара XVIII века, бар колико се до сада зна, је крст Тодора из Њивница, који је израђен 1817. године. При његовој изради примењене су неке стилске карактеристике метохијских златарских радионица XVII века,⁶⁷ сарајевског златарства с прелаза XVIII у XIX век⁶⁸ и јужнојадранске златарске делатности из истог периода: куполе на краковима крста, раскошне барокне цветне гране које окружују крст, примена филигранске технике, гранулације, тордиране жице уз украсно камење, канелирани корали бадемастог облика и глатке округле, као и ромбондне плочице. Тај спој разних стилских особености и решења сведочи о променама које су се збиле код херцеговских златара у концепцијама израде сакралних објеката. То се морало исказати на самом крају XVIII, или у освит XIX века, јер крст јеромонаха Георгија Савинца у ризници манастира Савице, који је израђен 1786. године,⁶⁹ још увек углавном следи старе традиције стилског обли-

⁶⁵ Ђ. Petrović, *Zone delovanja i karakteristike rada zlatara Albanaca katolika na Balkanu u XVIII i XIX veku*, Народна стваралачко, XX/7, Београд, 1981, 37 (*Les domaines d'activité et les caractéristiques des produits des orfèvres d'Albanie dans les Balkans aux XVIIIe et XIXe siècle*, Actes du IIe Congrès international des études du sud-est européen VI, Athènes, 1981, 496).

⁶⁶ Исто, 37 (496).

⁶⁷ Б. Радојковић, *Српско златарство*, 152, сл. 198, 199.

⁶⁸ Уметничка обрада метала, I, сл. 95; II, 61, бр. 622.

⁶⁹ А. Мељковић, *н. л.*, сл. 73.

ковања херцеговачких златарских радионица. Поставља се питање није ли напуштање до тада устаљених форми било резултат корених промена у глобалном систему, што је нарочито постало уочљиво после пропасти Републике Венеције, када настају промене у друштву и схватању људи, па тиме и у златарској делатности, као саставном делу друштва.

Други вид делатности херцеговачких златара XVIII века био је усмерен ка подмиривању потреба и жеља житеља града и његовог подручја,⁷⁰ а могуће и удаљенијих крајева. Реч је о оковима на оружју, украсима на одећи, појасевима, накиту и предметима који су припадали инвентару покућства. Врста украса, врста употребљеног метала, начин и квалитет израде зависили су од економске моћи купца или поручилаца, њихове припадности одређеном друштвеном слоју и етносу, али и од њихових устаљених навика, односно жеља за прихватањем новина.

У XVIII веку у Херцег-Новом је постојала знатна друштвена диференцијација међу постојећим живљем. Најгорњем слоју међу православним становништвом припадали су чланови породица главара: кнезова, војвода, старешина „морлака“, њихови директни потомци, као и њихови ближи и нешто даљи рођаци. Они би, да је постојало класично разврставање друштва у класе, представљали властелу у односу на друге категорије својих суграђана. Индикативно је да су код неколико таквих породица биле присутне тежње и акције за доказивањем племениташког порекла.⁷¹ Том кругу, али без таквих претензија, припадали су током времена обогачени поморци и трговци, који су понекад долазили и са села, и учврстивши своје имовно стање задобијали и жељени друштвени статус, па и посредством брачних веза са главарским породицама. Трећу друштвену категорију чинио је мали свет, који је био у већини. Још на самом крају XVIII века популацију топањске комунитета сачињавали су претежно земљорадници и морнари.⁷² Међутим, ни они нису били једнаки у погледу поседовања економске моћи и положају у друштву њима равних. Било их је сиромашних, мање сиромашних и имућнијих, угледних и непримећених. Убити, ипак, сви су ти друштвени слојеви припадали једном свету друштвених и духовних вредности једне до тада не тачно дефинисане субкултуре.

Међу италијанским досељеницима, који су углавном живели у граду, постојала је строго утврђена друштвена подела. Нико од њих није припадао племству. Једини представници ари-

⁷⁰ У првој половини XVIII века ни у једном делу херцеговачког краја није било запаталјских радњи. — В. Боровић, и. д., 5.

⁷¹ Упор биографије златара Николе и Анарије Јововића.

⁷² ПУМА, фасц. 319, 1. 262 ил., 3. IV 1797.

стократије у Херцег-Новом били су чланови породице конта Буровића, родом из Пераста, најкрупнијег земљопоседника у херцеговском крају. Италијани у граду делили су се на грађане (*famiglie cittadine*) и пучане (*famiglie plebec*).⁷³

У контексту таквог друштвеног разврставања одвијала се делатност златара о којој докучујемо само на основу архивских вести, јер нема сигурно датирањих предмета профаног карактера из релевантног периода, а за које би се могло тврдити да су рад херцеговских златара.

За оне становнике Топле и херцеговских села који су остајали доследни начину одевања својих матичних области, понекад у целини, а понекад у детаљима, златари су правили разноврсне украсе који су стављани на одећу. Крајем XVII и у првој половини XVIII века још увек су ношене на рашама (1695)⁷⁴ и ћурлијама (1741),⁷⁵ а можда и на другим горњим одевним предметима, плоче које су могле да буду сребрне или позлаћене. Оне су се налазиле на обе поле предњег дела одеће, али о њиховом броју, облику и изгледу немамо конкретних података. У исто време израђивале су се и „обрете“, односно „ambrete“, назначене у италијански писаним документима. Оне су красиле женске кошуље (1695),⁷⁶ хаљине (*vestimenti*, 1702),⁷⁷ раше (1738),⁷⁸ а биле су од сребра (1738)⁷⁹ или од позлаћеног сребра (1695, 1741).⁸⁰ У документима недостају вести о њиховом изгледу, али се може претпоставити да се нису у многоме разликовале од амбрета које су описали Вук Караџић и Вук Врчевић, а које су ношене у Рису у првој половини XIX века. У то време оне су припадале одећи младе и стављане су с обе стране груди. Свака амбрета састојала се од по четири сребрне и позлаћене округле плоче велике „колико талијер“⁸¹ или „нешто више но ћесаров талијер“.⁸² Биле су састављене бочузима,⁸³ односно „једна до друге плетеним синцирићима наловезане“⁸⁴ Крајње су имале кукү с којом су се прикачињале „на хаљину“.⁸⁵

⁷³ ПУМА, фасц. 323, 1, 40, 22. XII 1780.

⁷⁴ М. Црнић, Прђија, 286.

⁷⁵ Исто, 290.

⁷⁶ Исто, 286.

⁷⁷ Исто; погрешно наведена цена од 145 лира, коштале су 45 лира;

ПУМА, фасц. 22, 1, 4.

⁷⁸ П. Шеровић, Прилози, 110.

⁷⁹ М. Црнић, Прђија, 290.

⁸⁰ Исто, 286, 291.

⁸¹ В. Караџић, Ковчежић за историју, језик и обичаје Срба сва три закона, Беч 1849, 97.

⁸² В. Врчевић, Три главне народне свечаности, Палчево, 1883, 213.

⁸³ В. Караџић, н. д., 97.

⁸⁴ В. Врчевић, н. д., 213. У попису мираза Стане Беловић из Рисна, начињеног 1801. године, наведена су и „4 пара амбрета синцирићима позлаћена“ — А. Вуксан, Шта је понела у прђију Стана Беловић, Гласник Етнографског музеја 6, Београд, 1931, 113.

⁸⁵ В. Караџић, н. д., 97.

Посебну врсту украсно-утилитарног накита на женским и мушким одевним предметима традиционалне народне ношње представљала су вишеверсна средства за закопчавање те одеће. У другој деценији XVIII века помиње се „сребра ковата чапназа“.⁸⁶ Према објашњењу А. Шкаљића чапразе су били украсни гајтани са крунним дугметима на горњој мушкој одећи, који су се налазили с обе стране предњица. На једној поли била су дугмал, а на другој петљице и помоћу њих се одећа закопчавала.⁸⁷ Како су изгледали у првој половини XIX века дочарава цртеж Ришњана који је Вук Караџић донео у свом „Ковчежићу“.

Најширу примену имала су дугмал, „пуцал“, „bottoni“, која су се у знатном броју стављала, заједно или појединачно, на предње делове и рукаве женских кошуља (1695),⁸⁸ долама (1695, 1736, 1741, 1767),⁸⁹ јечерми (1741),⁹⁰ корета — „коретац“ (1702, 1738, 1741),⁹¹ камижола (1738).⁹² Обично су била од сребра⁹³ или позлаћена,⁹⁴ рађена техником ливења, а на самом почетку XIX века помињу се и „пуца филлеграније“,⁹⁵ тј. израђена од филигранске жице са гранулама.

Златари су радили и посебну врсту петљица од сребра⁹⁶ или позлаћеног сребра.⁹⁷ Оне су се стављале на корете (1702),⁹⁸ маншете („наруквике“, 1741),⁹⁹ а помињу се и као засебан предмет у пару (1739).¹⁰⁰ Почетком XVIII века називали су се „пулчази“;¹⁰¹ „I коретац од свите с пуцалдима сребрним с пулчазима троструким позлаћене“.¹⁰² Одговарајући израз у италијанском језику за овај термин турског порекла био је «asola».¹⁰³

⁸⁶ П. Шеровић, Прилози, 108.

⁸⁷ А. Шкаљић, Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, Sarajevo, 1965, s. v. čaprazе.

⁸⁸ М. Црнић, Прђија, 286.

⁸⁹ Исто, 286, 290; П. Шеровић, Прилози, 110; ПУМА, фасц. 290/III, I. 27.

⁹⁰ М. Црнић, Прђија, 290.

⁹¹ Исто, 287; П. Шеровић, Прилози, 110; ПУМА, фасц. 22, I. 4.

⁹² П. Шеровић, Прилози, 110.

⁹³ М. Црнић, Прђија, 286, 290; П. Шеровић, Прилози, 110; ПУМА, фасц. 22, I. 4; 290/III, I. 27.

⁹⁴ М. Црнић, Прђија, 286, 287.

⁹⁵ Д. Вуксан, и. д., 113.

⁹⁶ М. Црнић, Прђија, 287; ПУМА, фасц. 130, I. 66.

⁹⁷ М. Црнић, Прђија, 291.

⁹⁸ Исто, 287.

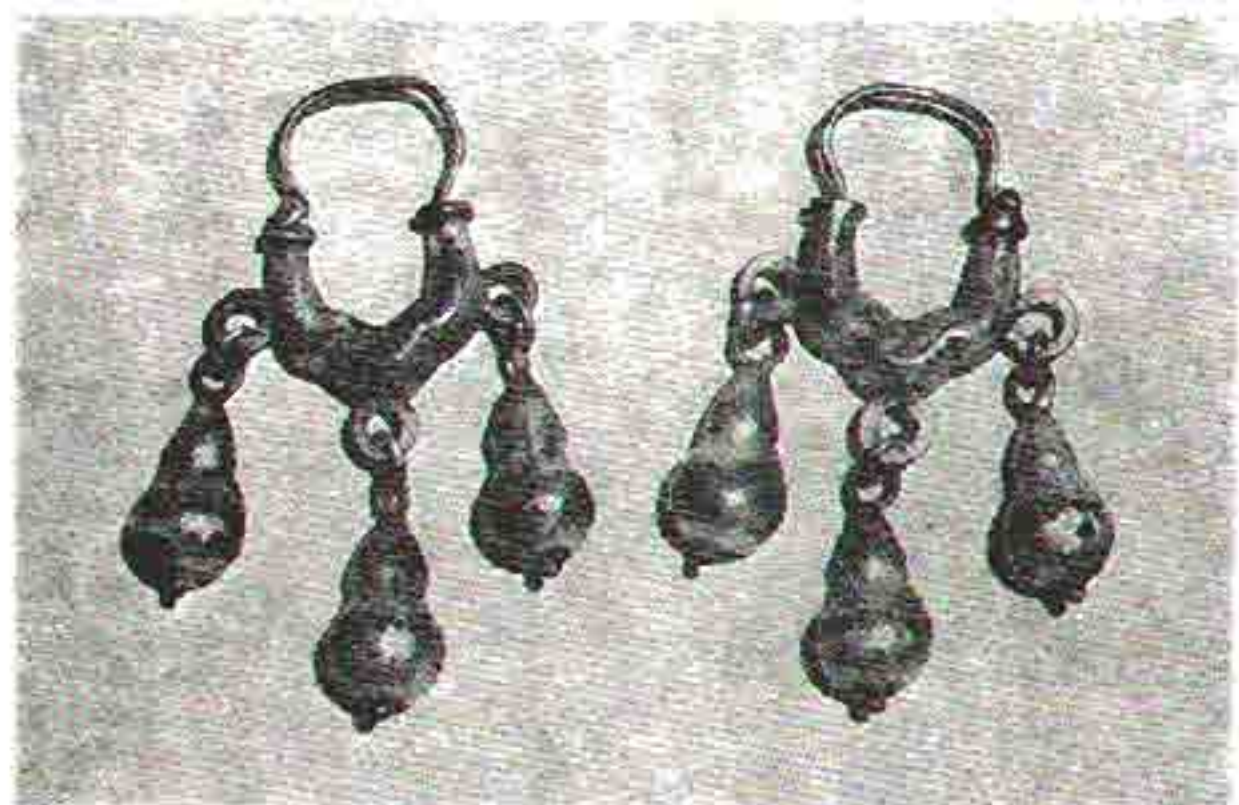
⁹⁹ Исто, 291.

¹⁰⁰ ПУМА, фасц. 130, I. 66.

¹⁰¹ А. Шкаљић, и. д., s. v. pulčaz; »manja pločica, pule, dugmad koje stoje na ječermi sa tokama ili na oklopu«.

¹⁰² М. Црнић, Прђија, 287.

¹⁰³ ПУМА, фасц. 22, I. 4.

Минбуше од ливне бронзе са три висуљка у облику крупке, рађено према италијанском узору. Далмација, XVIII век. Збирка Љубе Ивановића. Музеј примењене уметности у Београду, инв. бр. 6167.

Минбуше од позлаћеног сребра са висуљцима у облику стандаризованих крупки у филигранској техници, домаћа варијанта италијанског узора, рад кујунџија Албанаца католичке вере, крај XVIII — прва половина XIX века. Збирка Љубе Ивановића. Музеј примењене уметности у Београду, инв. бр. 6147.

За досељенике из тадашње Херцеговине у Херцег-Нови и на његово подручје била је карактеристична и употреба великог броја игала, које су допуњавале женску одећу. Тако су, на пример, поједине удаваче поседовале и по 13,¹⁰⁴ 24,¹⁰⁵ 31,¹⁰⁶ украсну иглу. Игле су херцеговински златари израђивали од сребра (1702, 1738, 1747, 1767),¹⁰⁷ често су биле и позлаћене (1735, 1741, 1801),¹⁰⁸ а било их је и од непасмених метала (1748),¹⁰⁹ намештених сиромашнима. Оне су могле да буду мале, велике¹¹⁰ и уобичајених димензија, сасвим у духу средњовековног разврставања употребних и украсних предмета. Величина игала зависила је од намене. Игле су углавном представљале саставни део оглаваља удатих жена. Госпава, кћерка Митра Буковића из Рисна, а жена Марка Костова из Топле, имала је „31 игала сребрних у главу“.¹¹¹ У Рисну су у првој половини XIX века невесте носиле у коси, улетеној на посебан начин, „око 200 од сребра шупљикасте па позлаћене игле главате“.¹¹² Познате су биле и „увијаче игле“ (1735).¹¹³

Посебан украс женске косе, који је такође поседовао особину „дугог трајања“, биле су украсне мрежице, познате из средњег века.¹¹⁴ У Херцег-Новом су се називале „укошњак“ или „укошник“, термином који је био познат и Вуку Караџићу.¹¹⁵ Оне су биле од позлаћеног сребра и веома скупе: 1735—135 лира,¹¹⁶ 1741 — 112 лира,¹¹⁷ па су их могле поседовати само имућне жене.

У делокруг делатности херцеговинских златара долазила је и израда женских појасева, који су у основи исто следили средњовековну традицију, без обзира на порекло њихових назива. На самом почетку XVIII века записано је да је једна невеста поседовала „сребрни пас позлаћен“ („I fassa di argento fino adoratata“).¹¹⁸ Такви скупоцени и луксузни појасеви — поменути пас је коштао 400 лира — вероватно су припадали истом типу као и ћемер, „уски женски украсни појас“,¹¹⁹ добро познат из

¹⁰⁴ П. Шеровић, Прилози, 111, 112.

¹⁰⁵ М. Црнић, Прђија, 291.

¹⁰⁶ П. Шеровић, Прилози, 110.

¹⁰⁷ Исто, 110; 112; М. Црнић, Прђија, 286; ПУМА, фасц. 290/III, 1, 27.

¹⁰⁸ М. Црнић, Прђија, 286, 290; Д. Вуксан, в. д., 114.

¹⁰⁹ П. Шеровић, Прилози, 111.

¹¹⁰ М. Црнић, Прђија, 286.

¹¹¹ П. Шеровић, Прилози, 110.

¹¹² В. Врчевић, в. д., 213.

¹¹³ М. Црнић, Прђија, 286.

¹¹⁴ Б. Радојковић, Накит код Срба, Београд, 1969, 36, 37.

¹¹⁵ М. Црнић, Прђија, 286, 290; В. Караџић-Стефановић, Српски рјечник, Београд, 1935, с. в. укошник.

¹¹⁶ М. Црнић, Прђија, 286.

¹¹⁷ Исто, 290.

¹¹⁸ Исто, 286; ПУМА, фасц. 22, 1, 4.

¹¹⁹ A. Skaljic, n. d., s. v. čemer (2).

црногорске женске одеће од друге половине XIX века.¹¹⁹ Бемер се у херцеговским документима помиње у једном попису мираза из 1736. године и био је такође врло скуп, процењен је на 18 цекина.¹²¹ Вероватно да се бемери и сребрни позаћени пасови из прве половине XVIII века нису својим изгледом много разликовали од бемера који је поседовала богата удавача Стана Беловић из Рисна 1801. године: „1 бемер около свега живота од сребра позаћен би комада малије 30, а велика 2... талијера 18“.¹²²

Херцеговски златари радили су и пафте, добро познате копче оријенталног порекла, састављене од два једнака комада утврбених облика и украса према радионицама и периодима.¹²³ У Херцег-Новом су рађене од сребра (1717),¹²⁴ а стављане су и на тканице, како је изричито наведено у једном попису мираза из 1736. године.¹²⁵

О појасу су жене носиле ножиће у корицама (»britola«), који су већ од XIV века постали саставни део женске ношње на јадранском подручју,¹²⁶ а затим и у његовом ближем копненом залеђу, и продужили су да опстоје у истој употребној и украсној функцији скоро до наших дана. Ти „ножи што носе жене на пасу“ (1736)¹²⁷ били су обично од сребра и имали су корице најчешће од сребра (1702, 1736, 1738, 1741, 1767, 1801),¹²⁸ орнаментисане, а прикачињали су се за појас сребрним ланцем,¹²⁹ који је називан и „сишчир“.¹³⁰

Углавном сви ти украсно-утилитарни предмети, који су били спој сачуваног наслеђа из средњег века и касније прихваћених елемената оријенталног накита, или само турцизираних назива за већ од раније постојеће врсте украса, припадали су традиционалном „кићењу“ локалног домаћег становништва пореклом из тадашње Херцеговине. Они су били саставни део свечане и ритуалне народне ношње донете из старог завичаја и у новој средини репродуковане или наслеђиване. Чувајући их „нови поданици“ су истовремено бројношћу и квалитетом плоча, амбрета, дутмади, раскошношћу појасева, пафти, корица и

¹¹⁹ Љ. Буришић, Појас у женској народној ношњи Старе Црне Горе, Гласник Цетињских музеја, X, Цетиње, 1977, 213.

¹²¹ П. Шеровић, Прилози, 110.

¹²² Д. Вуксан, н. д., 114.

¹²³ Б. Радојковић, Накит код Срба, 254—257.

¹²⁴ П. Шеровић, Прилози, 108.

¹²⁵ Исто, 110.

¹²⁶ Ђ. Petrović, Dubrovačko oružje u XIV veku, Beograd, 1976, 45.

¹²⁷ П. Шеровић, Прилози, 110.

¹²⁸ Исто; М. Црнић, Прђија, 286, 291; ПУМА, фасц. 22, 1, 4; 290/III,

1, 27.

¹²⁹ М. Црнић, Прђија, 291.

¹³⁰ П. Шеровић, Прилози, 110; Д. Вуксан, н. д., 114.

ланчића ножића, а мушкарци и токама,¹³¹ исказивали свој етнички идентитет и интегритет, али и своје имовно стање, друштвени статус, положај у друштву и улога породица из којих су потицали.

Може се претпоставити, јер нам недостаје материјална документација, да су херцеговски златари при изради тог накита примјењивали исте начине рада, технике и исте стилске особности које су биле типичне за херцеговачке радионице из последњих деценија XVII века за сваку од поменутих врста накита понаособ. При томе су употребљавали само сребро, чисто или позалаћено, и мјед, што је такође било специфично за јадранско залеђе, док се злато, карактеристичан племенити метал златарских производа Јадрана, није користило за наведене врсте накита.

Насупрот релативном конзерватизму „нових поданика“ малобројни Италијани, углавном настањени у граду, следили су оновремене токове модних украса и по који ретки помен дугмади (1717, 1758),¹³² копчи (1742, 1791),¹³³ игли за главу (1742)¹³⁴ имали су друго значење. У односу на економске могућности њих су подражавали припадници католичке вероисповести настањени у Топли.¹³⁵

Уз поменуће украсно-утилитарне предмете златари су истовремено израђивали и накит са изразитом декоративном и симболично-декоративном функцијом, а који је такође садржавао и одређене друштвене поруке. Реч је о мишћушама, отрлицама, посебној врсти копчи, крстовима, наруквицама, прстењу. За ову велику групу накита карактеристично је да су добрим делом били резултат акултурацијских процеса који су се свакодневно одвијали на посредан или непосредан начин између два света, две културе, два система вредности: између досељеника и представника млетачке и јадранске цивилизације. При томе су главни примаоци били Динарци, који су се, прилагођавајући се животу у средини друкчијих духовних и материјалних вредности него што је била њихова матична, свесно или несвесно спољним манифестационим видовима — накитом — фиктивно идентификовали са тим другим светом који им је у суштини импоновао, иако је против њега често испољавао отпор. Те културне позајмице одражавале су се у конкретном случају у постепеном модификовању донетог накита, прихватању италијанских назива са украсима који су усвајани и подржавањем италијанских узора у формама, техникама рада и врстама накита. Да би опстали

¹³¹ ПУМА, фасц. 70, I. 59, 1720.

¹³² М. Црнић, *Прђија*, 288.

¹³³ ПУМА, фасц. 321, I. 319. М. Црнић, *Прђија*, 286.

¹³⁴ ПУМА, фасц. 321, I. 319.

¹³⁵ ПУМА, фасц. 159, I. 76; 160, I. 18—20.

херцеговски златари морали су да следе промене које су се дешавале у друштву, а које су се односиле и на њихов делокруг рада.

Минђуше су у Херцег-Новом у XVIII веку носиле ујутро жене свих друштвених, етничких и верских категорија, а до почетка XIX века био је обичај у Боки Которској да и мушкарци носе уз народну ношњу једну златну минђушу са бисером у десном уху.¹³⁶ Остаје за сада отворено питање да ли су и девојке поседовале ту врсту накита.

У ћирилским документима минђуше су означаване двојаким термином: 1) бирнице (1695), брњице (1717), брнице (нео XVIII век) или брњице (1801), карактеристичним називом за минђуше у Боки Которској,¹³⁷ и 2) орачина, од италијанског *orechino*. Полазећи од те чињенице дозвољено је претпоставити да је двојезични назив за минђуше означавао и разлику у типу, бар у периоду раних културних контаката између дошљака и Италијана.

Лингвисти су утврдили да термин брњица, без обзира да ли је пореклом прасловенска посућеница из готског или лексиколошки реликт из илиро-трачког пастирског језика, значи колутић, *pâc*,¹³⁸ тј. предмет који нешто заокружује или који је заокружен. На основу таквог значења брнице би требало да буду минђуше у облику алке. Уколико се етимологија термина и реалан њихов облик поклапају онда би оне биле наследнице средњовековних минђуша, односно наушница, типа „обочи“ (*sigulus*) и то најједноставније врсте.

У Херцег-Новом брнице су израђиване од позлаћеног сребра (1758),¹³⁹ али чешће од злата (1695, 1717, 1738, 1791, 1801),¹⁴⁰ а сигурно су рађене и од сребра, а за сиромашније и од мједи. Према средњовековним критеријумима било их је малих (1748, 1758),¹⁴¹ великих (1748)¹⁴² и уобичајених димензија. Највероватније, у последњим деценијама XVIII века, у складу са променама у начину живота и схватањима некадашњих „нових поданика“, поготово оних из главарског слоја, брнице су залобиле раскошнији изглед. Богата удавача Стана Беловић из Рисна имала

¹³⁶ Н. Луковић, Једна занимљива галерија портрета поморских капетана, Гласник Поморског музеја у Котору, XVI, Котор, 1968, 224.

¹³⁷ В. Караш-Стефановић, Српски рјечник, с. в. брњица; Речник српскохрватског књижевног и народног говора, II, Београд, 1962, с. п. брњица (I).

¹³⁸ Р. Skok, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, I, Zagreb, 1971, с. в. brnjiica.

¹³⁹ ПУМА, фасц. 90, I, 15.

¹⁴⁰ М. Прић, Прића, 286; П. Шеровић, Прилози, 107, 110; Д. Вуксан, и. д., 113; ПУМА, књ. 112, I, 20.

¹⁴¹ П. Шеровић, Прилози, 111; ПУМА, фасц. 90, I, 14, 15.

¹⁴² П. Шеровић, Прилози, 111.

је 1801. године „брилице с перлама“ (бисерима), а и „1 пар брилица од злата по кући“.¹⁴³ Вредно је забележити да су брилице носиле и Италијанке настањене у Херцег-Новом.¹⁴⁴

Брилице су биле накит само удатих жена. Њих су невесте носиле у мираз, а набављали су их њихови очеви или старатељи, или су очеви давали вереницима новац да их купе, или су их куповали вереници.¹⁴⁵

Насупрот брилицама, које би се могле означити као лео домаћег, традиционалног накита, мишћуше — орачине — углавном су следиле захтеве моде. Оне су се израђивале од сребра (1767),¹⁴⁶ позлаћеног сребра (1702, 1735),¹⁴⁷ и злата (1736, 1741, 1742, 1747, 1758, 1791).¹⁴⁸ Једноставнији типови били су без драгог камења, бисера, а од количине употребљеног племенитог метала зависила је њихова цена. Тако је, на пример, један пар златних мишћуша, који је био тежак 14 карата,¹⁴⁹ коштао 72 лире.¹⁵⁰ Такве мишћуше носиле су и Српкиње, и Италијанке, и католикиње.

Поред тих једноставних мишћуша, чији нам је изглед остао непознат, носиле су и раскошније врсте, које су биле од злата са драгим камењем, рубинима, бисерима (1741),¹⁵¹ израђене филигранском техником, са пет висећих крушкица (1741)¹⁵² итд. Њих су носиле и муштерије и богате жене, а изгледа да су задобиле ширу примену при крају прве половине XVIII века, упоредо са стабилизацијом свих облика живота и досељеника.

Бисер је уопште веома често примењиван за украшавање мишћуша, а од његове бројности зависила је и њихова вредност. Таквих мишћуша било је више врста: са комадићима бисера (1747, 60 лира),¹⁵³ са 10 бисера (1758, 200 лира),¹⁵⁴ са гроздовима од финог бисера (1775, 200 лира).¹⁵⁵ Бисер је стављан на златне мишћуше у облику лабице (*navicelli... con 2 perle*, 1742, 40 лира), тешке 10 карата,¹⁵⁶ или у облику бадема (1758, неколико бисера, 90 лира).¹⁵⁷ Раскошно су морале изгледати и мишћуше

¹⁴³ Д. Вуксан, н. д., 113.

¹⁴⁴ ПУМА, књ. 112, л. 20.

¹⁴⁵ П. Шеровић, Прилози, 112.

¹⁴⁶ ПУМА, фасц. 290/III, л. 27.

¹⁴⁷ ПУМА, фасц. 22, л. 4; М. Црнић, Прђија, 286.

¹⁴⁸ ПУМА, књ. 108, л. 94; фасц. 159, л. 76; 321, л. 319; П. Шеровић, Прилози, 110; М. Црнић, Прђија, 286, 290.

¹⁴⁹ М. Влајинац, н. д., III, с. в. карат (1); мастачки карат је износио 0,207 гр.

¹⁵⁰ ПУМА, фасц. 321, л. 319.

¹⁵¹ М. Црнић, Прђија, 290.

¹⁵² ПУМА, књ. 108, л. 94.

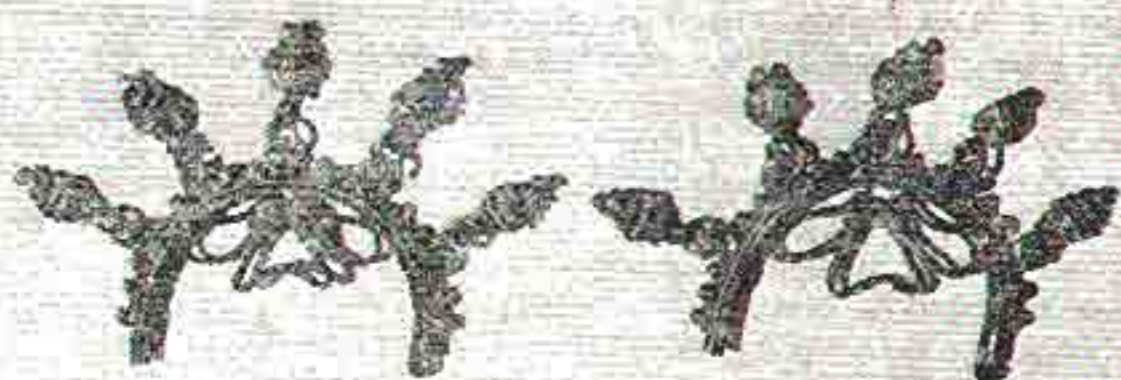
¹⁵³ ПУМА, фасц. 159, л. 76.

¹⁵⁴ М. Црнић, Прђија, 286.

¹⁵⁵ ПУМА, фасц. 160, л. 18.

¹⁵⁶ ПУМА, фасц. 321, л. 319.

¹⁵⁷ М. Црнић, Прђија, 286.

Минђуше од позлаћеног сребра са висуљцима у облику стилизованих крушки, израђене торзираном жицом и грапулама, домаћа варијанта италијанског узора, Далмација, XVIII век. Збирка Лубе Ивановића. Музеј примењене уметности, инв. бр. 6135.

Минђуше у облику бадема од сребра, израђене торзираном жицом, домаћа варијанта италијанског узора, Далмација, крај XVIII века. Музеј примењене уметности у Београду, инв. бр. 1128.

које је носила сунпруга Николе Горакуће, „сердара крајине новске“ и брата златара Марка Горакуће. Оне су биле од златног емајла са 10 бисера (1747, 120 лира).¹⁵⁸

Херцеговски златари сигурно су израђивали и „сенале“, украсе од сребра¹⁵⁹ и злата¹⁶⁰ који су уметани између зрна корала и заједно чинили посебан тип огранице, добро познат на јадранском подручју и у његовом копненом залеђу. Те огранице могле су да буду једноструке,¹⁶¹ двоструке,¹⁶² а било их је и од четири низа корала.¹⁶³ Поискад је уз њега ношен и позлаћен крст.¹⁶⁴ Називале су се „китице корала“ (1748)¹⁶⁵ или су описно идентификоване: „корала на гирло са сеналима од сребра...“ (1695),¹⁶⁶ „корала велика зрна 24 и сенала од злата 12“ (1738).¹⁶⁷

Упоредо с тим коралним ограницама ношене су и огранице од бисера са скупоценим златним украсима (1717, 1758),¹⁶⁸ као и златни ланчићи,¹⁶⁹ уз које су ношени сребрни (1767, 1775)¹⁷⁰ и бисерни (1736) крстићи,¹⁷¹ медаље сребрне (1775)¹⁷² и златне (1738, 1791, 1801),¹⁷³ каткад у облику срца (1801),¹⁷⁴ омиљеног мотива барока, који је задобио врло широку примену у накиту од времена протурсформације и био је симбол божје љубави према човеку.¹⁷⁵

Уз те модификоване традицијске и прихваћене италијанско-јадранске узорне златари су, по свој прилици, израђивали и друге врсте накита, а које нису залобиле ширу примену међу православним становништвом. Тако су поред нафти ковали још један тип сребрних копчи за женске појасеве, преузете из одевног инвентара Италије.¹⁷⁶ На то указује и њихов назив „фјупа“ у ћириличким документима (1738).¹⁷⁷ Одговарајући назив

¹⁵⁸ ПУМА, фасц. 159, 1. 76.

¹⁵⁹ М. Црнић, Прђија, 286.

¹⁶⁰ П. Шеровић, Прилози, 110.

¹⁶¹ Исто, 110, 111.

¹⁶² М. Црнић, Прђија, 286.

¹⁶³ Исто, 290.

¹⁶⁴ Исто, 286.

¹⁶⁵ П. Шеровић, Прилози, 111.

¹⁶⁶ М. Црнић, Прђија, 286.

¹⁶⁷ П. Шеровић, Прилози, 110.

¹⁶⁸ Исто, 107; М. Црнић, Прђија, 286.

¹⁶⁹ М. Црнић, Прђија, 286, 290; Д. Вуксан, н. д., 114; ПУМА, фасц.

159, 1. 174.

¹⁷⁰ ПУМА, фасц. 290/III, 1. 27; 160, 1. 20.

¹⁷¹ П. Шеровић, Прилози, 110.

¹⁷² ПУМА, фасц. 160, 1. 20.

¹⁷³ П. Шеровић, Прилози, 110; М. Црнић, Прђија, 286; Д. Вуксан, н. д., 114.

¹⁷⁴ Д. Вуксан, н. д., 113, 114.

¹⁷⁵ Ђ. Petrović, М. Prošić — Dvornić, Narodna umetnost Jugoslavije, Ljubljana, 1983, 46.

¹⁷⁶ М. Црнић, Прђија, 286; ПУМА, књ. 112, 1. 19—21.

¹⁷⁷ П. Шеровић, Прилози, 110.

у италијанском језику био је «fibbia» (1742),¹⁷⁸ а у венецијанском дијалекту «fiuba» (1775).¹⁷⁹

Исти је случај био и са наруквицама, као делом урбаног накита. Те златне „манписе“ (од венецијанског «manip»¹⁸⁰) имале су међу домаћим становништвом само веома утадне удаваче (1717),¹⁸¹ док су оне биле уобичајене код католикиња (1775)¹⁸² и Италијанки (1742, 1758, 1791).¹⁸³ Њихова вредност зависила је од количине употребљеног злата и начина израде. Тако је плаћено 1742. године за три златне наруквице, начињене од златних ланаца, а које су биле тешке 252 карата (око 52 гр.), 756 лира; 1758. пар златних наруквица тешких 204 карата (око 42 гр.) вредно је 828 лира, а 1775. једна златна наруквица коштала је 750 лира.¹⁸⁴

Остаје отворено питање да ли су херцеговски златари радили прстење које су носиле само католикиње и Италијанке, и којих је било са и без украсног камења,¹⁸⁵ мале дијалеме од злата са бисерима,¹⁸⁶ као и друге онда модерне украсе.¹⁸⁷ Међутим, може се претпоставити да су израђивали „гране од бисера што носе у нас“ (1717).¹⁸⁸

Посебну врсту накита представљали су украсни окови на хладном и ручном ватреном оружју чијом су се израдом такође бавили херцеговски златари. Та активност је била врло развијена, јер су сви одрасли становници Топле и херцеговских села, тј. почев од 16 година старости, поседовали пожеве, палаше, пушке и пиштоље са системом паљења на кремен. У зависности од имовног стања власника и његовог положаја у друштву окови на оружју били су од бакра, сребра, позлаћеног сребра, скромније или раскошније орнаментисани једноставнијим или компликованијим техникама рада. Ипак, сви су се трудили да поседују богато украшено оружје. У ондашњем владајућем систему вредности оружја је припадало врло важно место: „више сребра на њ него на сребрну пушку“, говорило се још шездесетих година нашега века у херцеговским селима за жену са сувише накита.

У интеракцији тих тежњи, затим схватања да оружје мора да буде увек савремено, а под савременошћу су се подразумевали италијански узор, и реалних техничких могућности и зна-

¹⁷⁸ ПУМА, фасц. 321, I. 319.

¹⁷⁹ ПУМА, фасц. 160, I. 20; G. Voerjo, n. d., s. v. Fiuba.

¹⁸⁰ G. Voerjo, n. d., s. v. Manip.

¹⁸¹ П. Шеровић, Прилози, 107.

¹⁸² ПУМА, фасц. 160, I. 18.

¹⁸³ ПУМА, фасц. 321, I. 319; М. Црнић, Прџија, 286.

¹⁸⁴ Исто.

¹⁸⁵ ПУМА, фасц. 159, I. 76; 160, I. 20; 321, I. 319; М. Црнић, Прџија, 286.

¹⁸⁶ ПУМА, фасц. 159, I. 76; 321, I. 319.

¹⁸⁷ ПУМА, фасц. 160, I. 18.

¹⁸⁸ П. Шеровић, Прилози, 110.

ња златара, створен је специфичан бокељски тип украса на оружју израђеном или дорађеном у Боки Которској. Он је увек лако препознатљив, иако је подражаван, често веома успешно, нарочито на оковима пушака цефердара и у оружарско-златарским радионицама источне Херцеговине.¹⁸⁹

Карактеристике рада бокељских златара, а тиме и херцеговских, на оковима оружја, у глобалу узето, састојале су се у примени орнаменталних решења која припадају мешавини стилова, почев од левантинског и чистог барока, рококоа са реминисценцијама из ренесансе, касне готике, па чак и антике, уз општа места из балканског репертоара.¹⁹⁰ Узори за те мотиве, који су рађени техникама ливења, искуцавања, гравирања, ребе цизелирања, са применом нијела, налажени су делом у традицијама рада херцеговачких златарских радионица, а делом на оковима оружја које су оружарске радионице у Бреши, у северној Италији, израђивали за потрошаче с друге стране Јадрана, којима је оружје доброг квалитета, а поготово богато украшено, значило све.¹⁹¹ На оковима тон унстог оружја међусобно су се прожимали елементи већ тада застарелих стилских струјања у западној Европи са елементима који су одговарали укусу свста одгајаном у сфери медитеранског-оријенталних утицаја.¹⁹²

У делокруг делатности херцеговских златара долазила је, дакле, израда декоративних бакарних, сребрних, позлаћених окова на ножевима — малим, средњим и великим,¹⁹³ палошима — врсти једносеклих мачева,¹⁹⁴ пушкама кременјачама типа цефердар и пиштољима кременјачима типа леденица.¹⁹⁵ По свој прилици, златари су и тауширали сребром и златом сечива и цеви поменутих врста оружја.

Поред прквених утвара, накита и украса на оружју, херцеговски златари су израђивали још и употребне, украсне и култне предмете који су припадали инвентару кућних потрепштина. Из пописа мираза дознаје се да су невесте доносиле у

¹⁸⁹ Ђ. Petrović, Prilog upoznavanju načina rada sa muzejskim zbirkama oružja i vrste oružja izrađenog na Kosovu, u Makedoniji, Bosni i Hercegovini u XVII i XIX veku, у: Obrada i zaštita istorijskih zbirki u muzejima, izd. Istorijski muzej Srbije, Beograd, 1974, 15.

¹⁹⁰ Ђ. Petrović, Zone delovanja, 39.

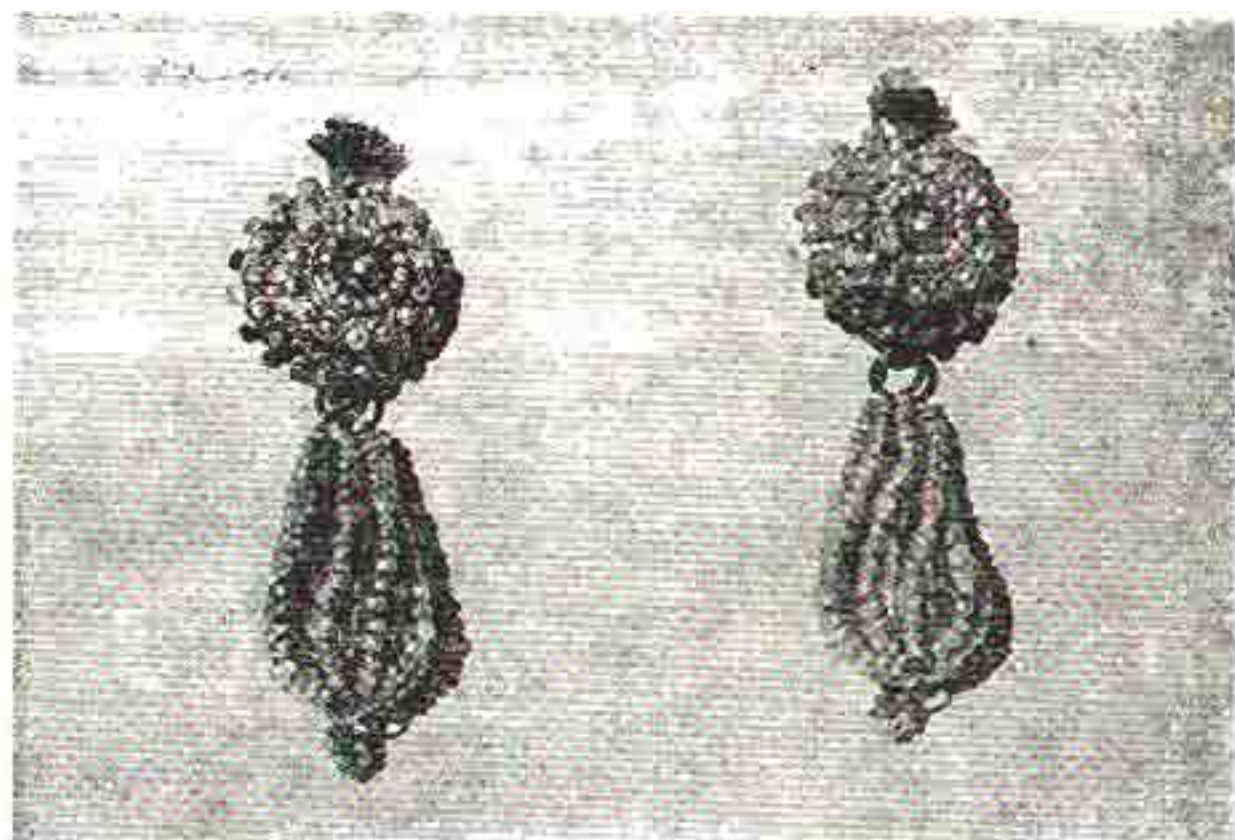
¹⁹¹ Исто, 40; Ђ. Petrović, Порекло и карактеристике пиштоља знаних леденице, Бока 2, Херцег-Нови, 1970, 163.

¹⁹² Ђ. Petrović, Zone delovanja, 40.

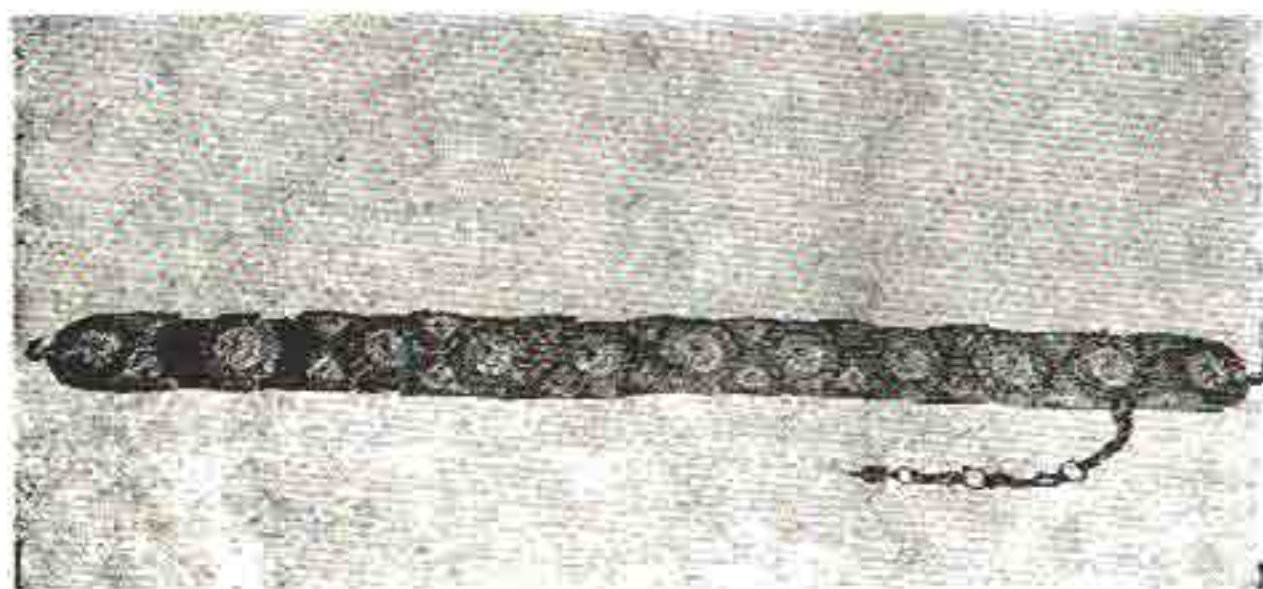
¹⁹³ ИАК, УП, 93, 1, 225—227; ошљачкани припадници Топалске општине.

¹⁹⁴ ПУМА, фасц. 78, 1, 15: «... una spada detta palosso con sua guardia d'argento»; С. Мијушковић, Заоставштина капетана Витка Бујовића, Годишњак Поморског музеја у Котору, IX, Котор, 1960, 222: «... due spade da taglio over palossi con il suo pomolo et impugnadure d'argento».

¹⁹⁵ О изради и украшавању оружја у Херцег-Новом у XVIII веку биће посебно речи.

Минбуше од злата са бисерима и висуљком у облику грозда, Далмација,
XIX век, Музеј примењене уметности у Београду, инв. бр. 6852.

Кожни појас са оковима од сребра израђених техникама ажурирања,
лигња и нијслом, Херцеговина, XVIII век, Музеј примењене уметности
у Београду, инв. бр. 6224.

нови дом сребрне чапе,¹⁹⁶ које су се звале и „молитвенс“,¹⁹⁷ чија је примарна намена била везана за обред венчања, а поседовале су и сребрне качице (посуде за за хватање течности).¹⁹⁸ Међутим, услед поманкања конкретних података, може се само претпоставити да су златари израђивали од сребра, бакра или неког другог метала и разне врсте чинија, тањира, послужавника, прибора за јело, свећњака и других употребних и украсних предмета.

Разноврсност златарских производа, распон цена који је био прилагођен куповној моћи свих категорија потрошача, а о чему пружају индикативне податке процене накита у пописима мираза,¹⁹⁹ и велика потражња свих врста златарских израђевина, одразили су се на имовно стање златара. Несумњиво да је при томе значајно место припадало и квалитету производа, као и брзом реаговању златара на захтеве тржишне потражње. Готово сви херцеговачки златари, о којима постоји већи број информација, припадали су имућном свету. Поседовали су земље, виноград, куће, радње, готовину, по неки су се бавили и трговачким пословима, као на пример Матија — Мато Милутиновић Телембака, Глигор Поповић. Међу тим имућним златарима истицали су се Илија Јовановић Телембака, који је био крупан земљопоселник, и његов универзални банџиник Матија — Мато Милутиновић Телембака, затим Јово Аврамовић, најбогатији међу херцеговачким златарима (само својој кћерки је дао 1761. године мираз процењен на скоро 6000 лира,²⁰⁰ а изгледа да је зарађивао и на каматама које је добијао на позајмљени новац). Имућним златарима припадали су и чланови породице Јововић: Никола, Андрија, Саво, Јефто, као и њихов робак Лука Јелић.²⁰¹ Вероватно да би требало убројити међу добро ситуиране златаре и Марка Горакућу, чија је породица била оријентисана на поморство и поморску трговину, а међу њима било је и интелектуалаца.²⁰² На то би указивала и висина мираза жене Марковог брата Николе, „сердара крајине новске“, која је достигала знатну суму од 2974 лире.²⁰³ Богата удавача не би ступила у брак са чланом сиромашне породице.

Насупрот тим имућним златарима посебан став према материјалним добрима имао је Стојан Радић Кушевић и његов

¹⁹⁶ П. Шеровић, Прилози, 108, 110; М. Црнић, Прћија, 289.

¹⁹⁷ Д. Вуксан, н. д., 114.

¹⁹⁸ П. Шеровић, Прилози, 108; М. Црнић, Прћија, 289.

¹⁹⁹ Упор. П. Шеровић, Прилози, 107—112; М. Црнић, Прћија, 286, 290, 291; ПУМА, фасц. 22, 1. 4; 90, 1. 14, 15; 159, 1. 76; 160, 1. 18—20; 208, 1. 31, 32; 321, 1. 319, 320; 290/III, 1. 27, 28; књ. 112, 1. 19, 21.

²⁰⁰ ПУМА, фасц. 208, 1. 32.

²⁰¹ В. биографије свих помиснутих златара.

²⁰² В. биографију златара Марка Горакуће.

²⁰³ ПУМА, фасц. 159, 1. 76.

сии Борбе. На основу расположивих података они се исказују као прави представници градских златара у високо развијеним срединама којима је више било стало до друштвеног афирмисања квалитетом рада и добровољним функцијама у управама институција које су биле од користи за њихове суграђане. И поред тога што су живели у средини где се ценило поседовање земље, кућа, готовине, они су успели да својим радом, начином живота и својим схватањима вредности, стекну поштовање у тој и таквој средини и да се уброје међу најугледније златаре у Херцег-Новом XVIII века. То се нарочито односи на Борба Радића Кушевића, о коме постоји далеко већи број архивских података него о његовом оцу.²⁰⁴

Изузев Стојана Радића Кушевића, Франа пок. Матије, који су дошли у Херцег-Нови из Дубровника, Марка Горакуће, чији је деда дошао из Албаније, и првог херцеговског златара Николе, који је био са Убала, остали златари су припадали „новим поданицима“, било да су они или њихови очеви или деде дошли из тадашње Херцеговине у Херцег-Нови или на његову територију крајем XVII века. Углавном, сви су потицали из виђених породица, заслужних за сарадњу или учествовање у мастачким освајачким подухватима, што им је омогућило да у новој постојбини уживају одређене повластице и, сходно томе, задобију одређени положај у друштву својих компатриота. У том погледу највиши степен у друштвеном рангирању заузимала је породица Јововић и њихови први робаци Јелићи и Симовићи. Они су припадали главарском слоју и претендовали су на племенгашко порекло.²⁰⁵ У целини узето, сви ти дошљаци, који су имали „херојску прошлост“ или су потицали из угледних херцеговачких сеоских породица, образовали су неку врсту затвореног друштвеног круга. Са друштвено себи равнима склапали су брачне везе, они или њихова браћа и сестре, и на тај начин још више учвршћивали своје место у владајућем систему друштвене категоризације међу домаћим становништвом (Јововић, Аврамовић, Телембаk).²⁰⁶

Поседујући економску моћ и друштвени углед у средини са специфичном духовном климом, каква је надала у Топли, а у којој се ценило порекло породице, активно суделовање у борби за одражавање националне свести, али и материјална добра, златари су заузимали водеће место на деценији друштвеног вредновања занатског умећа. Упоредбујући податке које имамо о херцеговачким пушкарима из XVIII века, а који су такође припадали врло траженим и потребним обртницима, са подани-

²⁰⁴ В. биографије Стојана Радића-Кушевића и Борба Радића-Кушевића.

²⁰⁵ В. биографије Николе и Андрије Јововића.

²⁰⁶ В. биографије помеспутних златара.

ма о златарима, јасно се уочава разлика међу њима већ при самом помињању особа с којима су обе категорије занатлија долазиле у контакт. Већина златара су били јемци, сведоци, заступници особа из највиђенијих породица на простору од Херцег-Новог до Рисна, а имали су и сталне функције у управима Топлањске општине и православне цркве у Топли.²⁰⁷

Угледу херцеговских златара доприносило је и њихово образовање. Они су били писмени, и морали су да буду, да би могли преносити паручене записе на своје радове. Међутим, писменост није била особина становника Топле и херцеговског краја, па ни међу припадницима цењених и важних породица. У документима се срећу доста често потписи златара уместо оних који се нису знали ни потписати: „Ја суђа Андрија Јововић подписах за капетана Петра Беговића и његове кмете од Луштице бивши умољен од истога не умијући он писати. И ја Андрија Јововић суђа подписах за кнеза Бура Попов(а) Лазаревића. Подписах се за истога бивши умољен од истога не умијући он писати“.²⁰⁸

Златари су радили са писменим металима, драгим камењем, бисерима, симболима моћи, раскоши, а истовремено и магичких и симболичких својстава. Репертоар златарских израбевина захтевао је од златара поседовање одређеног шивца техничких и уметничких знања. Због тога су се златари издизали из масе обрађивача метала, и већ од средњег века били су у Европи најуваженији занат, уз дрворезбаре и мајсторе оклопаре.²⁰⁹ То средњовековно вредновање било је познато и примењивано и код нас, нарочито у градовима на Јадрану, а одраз тога је и појава у XVI веку златара који су потицали из старих српских властеоских породица.²¹⁰ Чувене по високом квалитету рада, православне занатлије позивали су и турски великодостојници да раде за њих у њиховим сарајима. У породици познатих научника и књижевника Боровић, родом из Мостара, преричава се да је један њихов предак био златар Милутиновић „са Приморја“, који је на самом почетку XIX века радио код мостарског наше.²¹¹ Могуће да је реч о сину Мата Милутиновића Телмбака.

О уважавању златарске делатности у Херцег-Новом у XVIII веку сведоче и примери златара Сава Дуковића и Марка Горакуће. Обојица су припадали породицама бродовласника и поморских трговаца, друштвено цењених и економски исплативих

²⁰⁷ О томе има података у свим биографијама златара.

²⁰⁸ П. Шеровић, Прилози, 120.

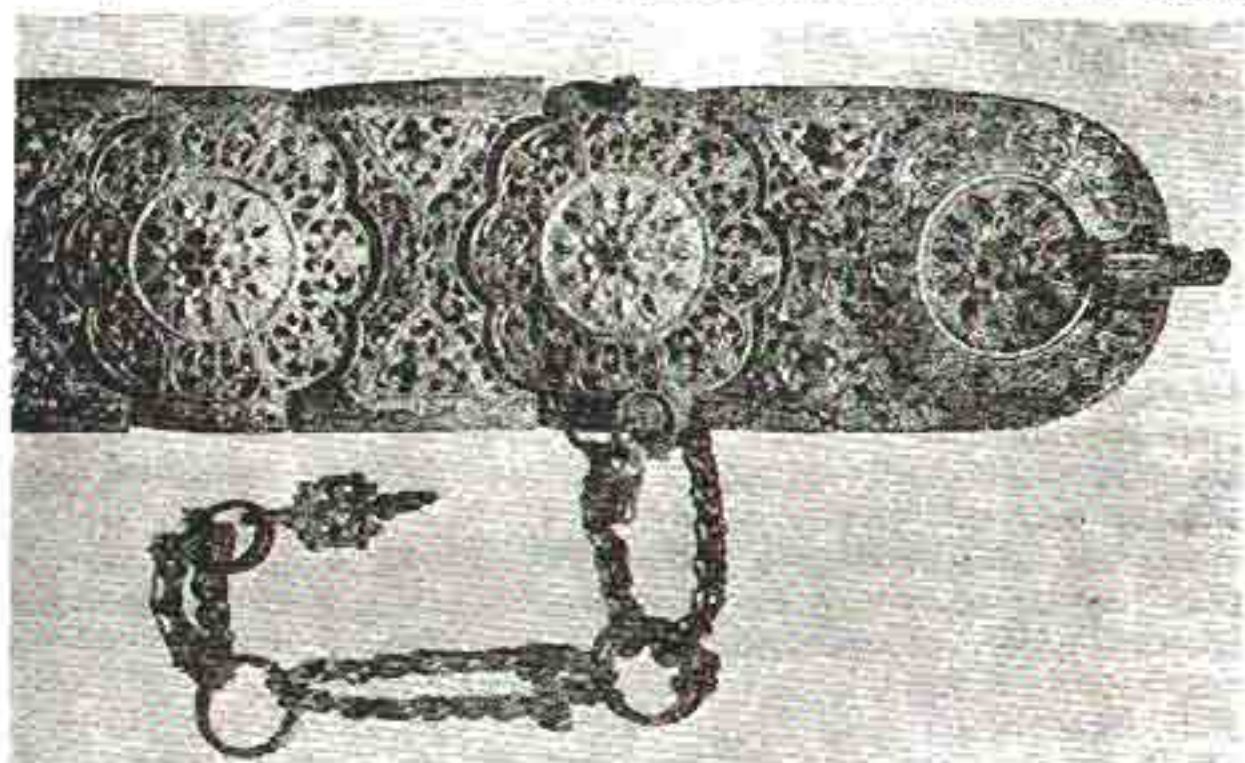
²⁰⁹ Ђ. Petrović, *Magister Johannes-Zoane oklopar Dubrovačke Republike (1432 — 1456)*, *Vesnik Vojnog muzeja*, 18, Beograd, 1972, 61.

²¹⁰ Б. Радојковић, *Српско златарство*, 65, 66.

²¹¹ На податку се захваљујем др Мирјани Љубинковић-Боровић, научном саветнику Народног музеја у Београду.

професија, иако ипак су се определили за златарски занат.²¹² Па и данас, у економски развијеним земљама, добри златари припадају уваженим особама. Они се не убрајају у занатлије у правом значењу те речи, већ у уметнике, кресторе, којима је отворен приступ у највише друштвене кругове.

У духу средњовековне традиције златарство је у Херцег-Новом било добрим делом насасано занимање. Оца је наслеђивао син или први рођак, ако златар није имао мушких потомака. Стојана Радића Кунчевића наследно је његов син Борђе, а Борђева кћерка удала се за златара Гашора Поповића. Лазар

Детаљ појаса

Иванковић и Јоко Иванковић били су, такође, отац и син. Од Николе Јововића занат је преузео његов син Андрија, а затим Андријин син Јефто.²¹³

За херцеговачке златаре било је такође карактеристично да су се тим занатом бавили и бочни огранци њихових породица. Из шире породице Јововића златар је био и Саво, син Николиног брата Илије, као и пендентификовани по степену сродства рођак Лука Јелић. У домену претпоставке остаје могућност да је тој породици припадао и Комнен Симовић, можда син Сима, брата Николиног оца Јова. Та претпоставка се базира на чињеници да су се и Симовићи, уз Јововиће и Јелиће, такође сматрали огранцима племенишашке породице Стратимировић.²¹⁴ Блиски рођаци су били и златари Петар и Цвјетко Гојковић.

²¹² Упор. биографије поменутих златара.

²¹³ Исто.

²¹⁴ В. биографије Николе и Андрије Јововића.

Породична опредељеност за један занат дошла је нарочито до изражаја у породици Телембак. Златари су били: Илија Јовановић, Андрија, син Илијиног брата Борба, Мато, син Илијиног брата Милутина, као и син Илијине сестре, которски златар Мато Атанасијевић. Тој породици су припадала још двојица которских златара: Мато и Стјепап Липовац, речни Телембак.²¹⁵

Та породична повезаност при обављању истог заната сведочи да је златарство било уносан посао у Херцег-Новом у XVIII веку, и потврђује резултате спроведене анализе потреба за златарским делима профаног и сакралног карактера. С друге стране, континуитет истог занимања у породици кроз генерације претпоставка је напретка тог занимања, усавршавања и квалитетнијих продуката релевантног умећа. Из тога би следило да је херцеговско златарство XVIII века требало да буде на високом нивоу техничких и уметничких знања, и да је равноправно могло да се мери са которским златарством, које је, насупрот херцеговском, имало за собом вишевековну традицију постојања. Ипак, коначни суд о херцеговском златарству XVIII века моћи ће да се донесе тек пошто буду систематски испитана златарства у Котору и у Лубровнику из истог периода, уз претпоставку да се још пронађу материјални докази о производима херцеговских златара.

Међутим, промене у начину живота, схватањима и потребама становника Топле, главних кућана производа херцеговских златара, које су неминовно морале настати у контакту са другим стилом живота и системом вредности јадранско-медитеранског света, и које су се већ примећивале у другој половини XVIII века, одразиле су се и на златарство. Стари златари, којима припада заслуга за стварање одређеног и утврђеног реомена херцеговског златарства, умирали су, а синови неких од њих, као на пример Глигора Поповића, Јова Аврамовића, Луке Јелића, напуштали су породичну професионалну опредељеност и прелазили у трговце, уноснији и рентабилнији посао. Извесни, опет, нису могли да се уклопе у нове токове, било из породичних разлога или занатске неспремности за нове начине рада. Истовремено су у град пристизали младићи са села и доследили увреженом поштовању златарског умећа, ступали као помоћници у радње херцеговских златара. А када су остали самостални мајстори радилци су оно што се у то време тражило, као на пример Тодор из Њивина, мењајући дотадашње токове развоја и стила старих херцеговских златара. С њима је започињала и нова фаза у развоју тог уваженог и траженог занимања.

²¹⁵ В. биографије Илије Јовановића Телембака, Андрије Телембака и Матије — Мата Милутиновића Телембака.

ПРИЛОЗИ

Садржај архивских података наметнуо је двоструки начин њиховог презентирања. Уз изнети општи и латидарни преглед развоја златарства у Херцег-Новом у XVIII веку, а у контексту развитка занатства уопште, већи део архивских записа преточили смо у биографије сваког златара понаособ. Такав начин излагања архивских информација о занатлијама из прошлих векова уобичајен је у европској стручној литератури. У нашем скромном фондусу објављених наменских радова о занатима и занатлијама minulih стога, он још није ухватио дубље корене.

Биографије златара изнете су претежно у дескриптивној форми, држећи се, колико је то било могуће, устаљеног шаблона: порекло породице златара, структура породице, први помен, златарска делатност, економско стање, место у друштву, односи са средином, друштвене функције и последњи помен у расположивим документима. Године које су стављене поред сваког златара односе се на први и последњи директни помен о њему у расположивој архивској грађи. Та садашња временска лимитираност није дефинитивна. Сваки нови одговарајући податак моћи ће да је помери на ранији и каснији период. Али, овде фиксирано време остаје као константа за раздобље у коме је дотични златар живео и радио у Херцег-Новом.

Начин излагања у биографијама није свуда уједначен. Он је зависио од расположивих информација. У неколико случајева постојао је само један документ којим се утврђује да је у Херцег-Новом постојао и тај златар. Такође, услед недовољне документације ишчениће није било могуће пружити комплетнију слику о сваком златару. Ипак, и парцијалност вести има своју одређену важност. Ако се случајно буде открио неки сигнирани предмет за који се сигурно зна да је рађен у Херцег-Новом у XVIII веку, или нађе још понека вест о херцегновским златарима у неком од архива, као што су, на пример, катарски, дубровачки, задарски, венецијански, или уопште пронађе неки прикладан запис или натпис, можда ће управо та усамљена, и за сада фрагментарна, вест помоћи да се нешто закључи или добије комплетнија слика.

Биографије 25 херцегновских златара XVIII века, које чине и највећи део овог рада, представљају у исто време и прилог

увиду у свакодневни живот овог града у заданом периоду, сагледаш из угла посматрања припадника једног тада најугледнијег заната. Низ имена која се помињу у тим животописима моћи ће, надамо се, корисно да послуже будућим истраживачима свеколике историје Херцег-Новог.

Неспорно је да изнета грађа није комплетна. Увек је могуће при раду са архивским документима превидети већи или мањи број потребних података, поготово што често уз имена златара није стављано и њихово занимање. Због тога, чини нам се, да би било боље овај текст схватити као прилог проучавању херцегновских златара у XVIII веку, а делом и занатства уопште у том граду, у једном за њега врло значајном времену.

БИОГРАФИЈЕ ЗЛАТАРА

1. Никола Убљанин, 1690—1707.
2. Илија Јовановић Телембак, 1699—1761.
3. Стојан Радић-Кушевић, 1709—1740.
4. Комнен Симовић, 1710—1713.
5. Петар Ивановић, 1714.
6. Петар Гојковић, 1714.
7. Цвјетко Гојковић, 1715—1716.
8. Андрија Телембак, 1716—1718.
9. Петар Кујунџија, 1724.
10. Никола Јововић, 1729—1763.
11. Јово Аврамовић (Абрамовић), 1738—1789.
12. Борбе Радић Кушевић, 1739—1804.
13. Матија — Мато Милутиновић Телембак, 1740—1785.
14. Франо пок. Матије, 1748.
15. Саво Дуковић, 1748—1778.
16. Марко Горакућа, 1750—1766.
17. Гангор Поцовић, 1756—1785.
18. Саво Јововић, 1758—1795.
19. Андрија Јововић, 1758—1796.
20. Лазар Иванковић, 1765—1791.
21. Јефто Јововић, 1769—1777.
22. Јоко Иванковић, 1773—1843.
23. Лука Јелић, 1778—1796.
24. Тодор, 1810—1817.
25. Константин Веруша, — 1815.

НИКОЛА УБЉАНИН (1690—1707)

Колико је до сада познато Никола Убљанин је био први златар у Херцег-Новом после млетачког преузимања овог града. У Нови је дошао са Убала, са једином сином,¹ а прва вест о њему потиче из 1690. године.²

Као и сви усељеници у Херцег-Нови и на његово подручје и Никола је добио од млетачке власти земљу и кућу. У катастру земље, кућа и млинова у Херцег-Новом, који започиње са 1690. годином, забележено је да је 8. септембра те године Никола златар са сином добио у „селу Топла“ 2,5 канапа земље, 80 пертика земље и 2,5 канапа винограда.³ То пије био велики посед. Рачунајући да један канап износи 3,65 m², а венецијанска пертика 2,086 m,^{4,5} произлази да је Никола поседовао 9,125 m² земље и још 166,880 m земљишта и 9,125 m² терена под виновом лозом. На те добијене поседо он је био дужан да даје одређене даће, што је годишње износило 45,5 лира.⁶

Извесне промене у величини посела и висини пореза уследиле су у првим годинама XVIII века. Према катастру Херцег-Новог из 1702. године Никола је тада поседовао у Топли 4.500 пертика земљишта и 5.630 пертика винограда,⁷ односно 9.387 m² земље и 11.744,180 m² под виновом лозом. Порез на то имање износио је годишње 31,14 лира.⁸ Смањене државне дажбине морале су да постану пуноважне тек почетком 1703. године, јер у поменутом земљишнику из 1690. више фискално давање односило се на целу 1702. годину.⁹

Уз земљу Никола је добио у предграђу Херцег-Новог једну тескобну кућницу (la ristretta casetta) са вртом величине четврти-

¹ ПУМА, књ. 9, 1. 49.

² Catastico delle terre, case e moline di Castel Nuovo, 1690—1696, № 2, 138.

³ Исто.

⁴ М. Влајинац, н. д., III, с. в. канап.

⁵ Исто, IV, с. в. Пертика.

⁶ Catastico, № 2, 138.

⁷ Г. Станојевић, н. д., 152.

⁸ Исто.

⁹ Catastico, № 2, 138.

не канапа,¹⁰ односно непуни 1 m² (0,913). Закуп земљишта износило је годишње 12 лира, према запису из 1693. године.¹¹

Поред земље, винограда, кућице и врта, Никола је још добио од млетачке власти у Новом и новчани кредит у висини од 589,11 лира.¹²

Иако је месна власт у Херцег-Новом пружила Николи најприкладнију основу за започињање нове етапе у његовом животу у новој средини он се, судећи према малобројним расположивим вестима о њему, није најбоље снашао. Могуће да у том периоду смене власти и друштвено-економског и идеолошког система још увек нису постојале потребе за златарским производима, а највероватније да Никола није био баш вичан обради земље и винове лозе. Према поменутом катастру из 1690. године Никола је постао дужник држави за све што јој је био обавезан да даје. Тако је за период од 1693. до закључно са 1702. годином требао да плати 453,10 лира за земљарину,¹³ а 1693. године није платио ни ливел за кућу.¹⁴

Од 1690. до 30. септембра 1692. године у катастру су појавене под рубриком Николе златара две особе,¹⁵ тј. он и његов син. Међутим, у катастру Херцег-Новог из 1702. забележено је да у кући Николе живи он сам (аните: 1).¹⁶ Остаје за сада без одговора шта се у међувремену догодило са његовим сином, да ли је у том временском размаку напустио Херцег-Нови, умро или се можда оженио и прешао у жешину кућу.

Вероватно у контексту неповољних околности за рад и живот у Новом, или несналажљивости, Никола је напустио овај град крајем 1707. упутивши писмо ондашњој власти 22. октобра те године са изразима захвалности, уз враћање свих добијених добара. Његова кућица са вртом у Топли додељена је почетком децембра 1707. олуком ванредног провизура за Котор Марина да Молин, браћи Славини и Михајлу Николић, који су „добровољно напустили своју домовину и све што су поседовали“ и прешли на млетачку територију.¹⁷

У херцеговским архивским документима нема вести о презимену Николе Убљанина, првог златара у млетачком Херцег-Новом на прелазу XVII у XVIII век. Међутим, у једној которској исправи из 1691. године наведен је међу испитиваним особама у Новом поводом земље кнеза Николе Лазаревића из Грбља и

¹⁰ ПУМА, књ. 9, I, 49.

¹¹ Catastico, № 2, 381.

¹² Исто, 138.

¹³ Исто.

¹⁴ Исто, 381.

¹⁵ Исто, 138.

¹⁶ Г. Станојескић, и. д., 152.

¹⁷ ПУМА, књ. 9, I, 49. 10. XII 1707.

Nicolo Prescovich ofefice.¹⁵ Пошто се међу златарима који су крајем XVII века радили у Котору, Перасту, Прчању и Доброти не помиње у которским документима златар са таквим именом и презименом, може се претпоставити да су Nicolo ofefice из Херцег-Новог и Nicolo Prescovich ofefice били исте особе.

¹⁵ Историјски архив Котор (даље: ИАК), Управно-политички списи (даље: УП), 12, 1. 390, 21. IX 1691.

ИЛИЈА ЈОВАНОВИЋ ТЕЛЕМБАК (1699—1761)

Међу првим досељеницима у Херцег-Нови налазио се и Илија Јовановић Телембака. Он је дошао из Љубомира,¹ у Херцеговини, са браћом Милутином² и Борћем,³ односно Буром⁴ и сестром,⁵ чије име није познато. Милутин је имао сина Матију — Мата, који је био златар,⁶ а Борће је имао два сина: Анима⁷ и Андреју, који је 1716. године био шерт код Илије,⁸ а затим и самосталан златар,⁹ и кћерку која је већ 1718. године била удата за бродовласника Борћа пок. Стефана Дабовића.¹⁰ Илијина сестра је била удата за извесног Атанасијевића¹¹ и имала је сина Мата, који је био 1760. године златар у Котору. Тамо је живео сам и имао је радњу.¹²

Судећи према патронимичном презимену Јовановић, Илијин отац се звао Јован, док би Телембака могло да буде родовско име или наставка који је током времена прерастао у породично презиме. Телембака се у првим документима о Илији наводи као главно презиме,¹³ затим уз презиме Јовановић као „речени Телембака“¹⁴ да би се доцније ustalомо и постало главна распо-

¹ ИАК, УП, 34, 1. 486. У првим годинама XX века живела је у селу Жељупци, у Херцеговини, породица Телембака која је била пореклом из Љубомира. Упор. Ј. Дедјер, Херцеговина, СЕЗБ 12, Насеља српских земаља VI, Београд, 1909, 259.

² ПУМА, књ. 21, 1. 8.

³ ПУМА, књ. 12, 1. 11.

⁴ ИАК, УП, 34, 1. 486; ПУМА, књ. 11, 1. 228.

⁵ ПУМА, фасц. 330, 1. 99.

⁶ В. биографију Матије — Мата Милутиновића Телембака.

⁷ ПУМА, књ. 11, 1. 228.

⁸ ИАК, УП, 34, 1. 486.

⁹ ПУМА, књ. 56, 1. 18.

¹⁰ ПУМА, књ. 12, 1. 11.

¹¹ ПУМА, фасц. 330, 1. 99.

¹² ИАК, УП, 85, 1. 724.

¹³ ПУМА, фасц. 330, 1. 2, 1705; 35, 1. 27, 1705; књ. 9, 1. 29, 1707; фасц. 62, 1. 3, 1717; 64, 1. 25, 1719; 59, 1. 1, 1720; књ. 12, 1. 137, 1721; књ. 11, 1. 229, 1728.

¹⁴ ПУМА, фасц. 53, 1. 31, 1717; књ. 12, 1. 121, 1721.

знавајућа одредница за Илију.¹⁵ Патронимиком Јовановић задовољно је тада споредније место.¹⁶

Илија се у расположивим документима први пут помиње 28. јуна 1699. године, када му је званично потврђено да може да поседује једну озидину са малим двориштем и вртом (*una stugassa con un roso di corticella et orto*), који су се налазили „ван овог града на месту званом Вратнице“.¹⁷ Ту некретнину прво је добио 1688. године Никола Корнато, *«Tugco fatto Cristiano»*,¹⁸ од њега ју је преузео 1692. Бовани Батиста Хаифи, а затим је одлуком ванредног провидура за Котор и Албанију Бертола мора потврђена као својина Илије. Илија је тај посед опет био преузео од Звана Хаифија, сина Бованија, 27. маја 1699. године.¹⁹

Тај посед Илија је увећао још једном кућицом и вртом које је купио, заједно са Матом, крајем августа 1740. године за 29 цекина од Полексије, кћерке и наследнице пок. Војина Персевића и супруге Мата Јакобова, реченог Стива. Кућица се граничила са истока земљиштем жупне цркве св. Јеронима уз јавни пут, са запада ранијим Илијиним поседом, а који се налазио повисне земље Стојана Ралића, златара, и извесног Матијана, испод је била некретнина конте Буровића и јавни пут који је водио према цркви св. Антуна. Земљарина купљене кућице и врта износила је годишње 55 лира.²⁰

У тим кућицама, доцније једној кући, у Вратницама, Илија је живео заједно са својом браћом и њиховим породицама. Борбе — Буро био је још жив крајем августа 1728. године.²¹ Његов син Андреја био је ожењен Луцијом,²² а умро је између 1718. и 1724. године.²³ Други син Аћим био је ожењен Анђелијом, која је донела мираз у новцу и у роби знатне вредности.²⁴ Није познато када је Аћим умро; у септембру 1763. није више био жив.²⁵ О другом Илијином брату Милутину немамо података. Његов син Матија — Мато постао је 1753. године уни-

¹⁵ ПУМА, књ. 74, 1. 2, 1734; књ. 108, 1. 94, 118, 1741, 1742; фасц. 81/V, 1. 5, 15, 1741, 1746; 321, 1. 239, 1741; књ. 109, 1. 26, 1742.

¹⁶ ПУМА, књ. 11, 1. 228, 1728.

¹⁷ ПУМА, књ. 56, 1. 5.

¹⁸ У попису становника у Кутима из 1702. године наведен је *Nicolo Comer Tugco, fatto Cristiano*. — Г. Станојевић, п. л., 145. Очигледно је да *Comer* треба прочитати као *Comper(o)*.

¹⁹ ПУМА, књ. 56, 1. 5, 23, VII 1729, преписана исправа од 28. VII 1699.

²⁰ ПУМА, књ. 21, 1. 8, 23, VIII 1740.

²¹ ПУМА, књ. 11, 1. 228.

²² ПУМА, књ. 56, 1. 18.

²³ Исто; ПУМА, књ. 12, 1. 11.

²⁴ ПУМА, фасц. 330, 1. 98'.

²⁵ Исто, 1. 98.

верзални наследник Илије.²⁶ Он је био ожењен извесном Анџеликом,²⁷ а затим Јеком Луцешковић,²⁸ Мато је имао два сина: Илију и Николу.²⁹

Илија се 3. новембра 1741. године оженио Савком која је донела знатан мираз: у новцу 811,10 лира и у стварима у њеној шкрињи, а које су вределе неколико стотина лира.³⁰ У браку нису имали деце.³¹ Савка је умрла у периоду између 3. марта 1772, када је била уписана међу становнике Топле,³² и 26. јула 1778, када се више не наводи у таквом попису. Остаје за сада без одговора да ли је Савка била друга Илијина жена, или се Илија оженио тек у познијим годинама.

Сва та некад бројна породица, којој би требало придодати и Илијине шегрте и послугу — зна се да је Анџелија имала служавку од 1755 године³³ — бројала је 1750. године само 8 особа.³⁴ Пет година доцније она се још умањила, тада их је било петоро. Уз Илију домаћин куће постао је и Мато,³⁵ кога је у међувремену Илија озакоњио за свог званичног наследника, као јединог живог члана породице Телембака по директној мушкој линији.

Поред наведених чланова, проширене по правој и бочној линији породице Телембака, било је још Телембака чији степен сродства са Илијом за сада није могуће утврдити. То су били: Илија Зелембач (Телембака?), који се наводи у катастру Мојдежа из 1726. године,³⁶ и браћа Матија — Мато и Стјепо Липовац звани Телембака, који су у седмој деценији XVIII века били златари у Котору. Становали су у улици St. Maria di Fiume.³⁷ Они су 1767. године били оптужени за тежак злочин, па су због тога напустили Котор и прешли у Херцег-Нови, а за њима је упућена потерница.

²⁶ Исто, I, 97.

²⁷ ПУМА, фасц. 202, I, 72, 21. III 1759.

²⁸ ПУМА, књ. 15, I, 315, 316.

²⁹ ПУМА, књ. 101/I, I, 29; 101/II, I, 22, 23.

³⁰ ПУМА, фасц. 330, I, 98.

³¹ Исто, 97.

³² Б. Миловић, Становништво Топле, 85.

³³ ПУМА, фасц. 330, I, 99.

³⁴ Б. Миловић, Становништво Топле, 71.

³⁵ Исто, 75.

³⁶ С. Накићеновић, Бока, 453.

³⁷ ИАК, УП, 94, I, 285—335. Почетком октобра 1764. године Мато је направио изгред у цркви св. Луке у Котору. Он је тражио да се писмо пригорског владике Саве одмах прочита окупљеном народу у цркви, иако је већ била почела литургија. Он и његова дружина били су наоружани, па су претали и оружјем. Уствари, они су желели да се смели дотадашњи свештеник, па да се за новог попа цркве св. Луке постави свештеник Петровић, робак пригорског владике Саве. Процес је завршен 3. децембра 1764. године.

Илија је имао златарску радњу у Вароши.³⁹ Код њега је учио занат Андрија Телембак, а свакако и Мато Телембак. Из делокруга Илијиног пословања као златара познато је да је почетком марта био одређен за вештака, заједно са Јовом Аврамовићем, златаром, ради процене златних и сребрних предмета који су били својина патруна и поморског трговца Марка Бурбенића из Топле. Реч је о пару златних филигранских минбуша са пет висећих крушкица,⁴⁰ тридесет двоструком реду сребрних дугмади тешких 13 драма (41, 34 гр.) која су служила за закопчавање одеће⁴¹ и сребрној плочици тешкој 12 драма (38,16 гр.). Процена је извршена према вредности накита — минбуше су вределе 2,4 лире — односно према финоћи сребра, а зависила је и од израде. Тако је драм сребра за дугмад износио 2,8, а за плочицу 1,12 лира.⁴²

О златарском умећу Илије може се данас просубивати на основу три сачувана његова дела. У ризници Цетинског манастира похрањено је јеванђеље Кијевопечерске лавре из 1697, које је купио Петар Беловић из Рисна 1723, и дао Илији да начини сребрни оков. Даљи натпис на том јеванђељу указује да га је Петар (Метковић или Беловић) подарио Пећкој патријаршији на молбу архиепископа пећког и српског патријарха Арсенија IV, 21. септембра 1726.⁴³ У манастиру Савини налази се литих јеромонаха Арсенија Калуђеровића чији позлаћени сребрни оков је такође израдио Илија 1731. године. Задње дело за које се сада зна да га је радио Илија је сребрна петохлебница у манастиру Прасквици са натписом да ју је приложио манастиру господин Марко Кажанegra за душу своје мајке, а „сакова мајстор Илиа Иоановић у Новом“ 1736. године.⁴⁴

Илија није био само угледан златар, што се може закључити на основу расположивих вести, иако су оне малобројне, већ је био и крупан земљопоседник. Поред две куће, два врта и дворишта у Вратницама, радње у Вароши и једног пустог

³⁹ ПУМА, фасц. 110, I, 27.

⁴⁰ У документу је наведено «un paio orecchini d'oro à filigrano con cinque peroli». Пероли су у венецијанском дијалекту означавали врсту златних наушница које су носиле сељанке, а на чијем доњем делу су се налазиле висељаци у облику минувозних крушка. — G. Voerio, n. d., s. v. Perolo.

⁴¹ У документу је наведено: «bottonieri d'argento no. 32». Bottoniera је значила у венецијанском дијалекту део одеће који се закопчава, као и дугмад с којима се та одећа закопчавала. — G. Voerio, n. d., s. v. Bottoniera.

⁴² ПУМА, књ. 108, I, 94, 6. III 1741.

⁴³ А. Стојановић, n. d., V, 47 (7584); Б. Михаиловић, Цетински манастир, Цетинје, 1965, 45, 46.

⁴⁴ М. Црногорчевић, Манастири паптровски у Боки Которској, 71.

земљишта мастачке стопе,⁴⁵ дугог 20 кварата⁴⁶ и широког 11 кварата, које се налазило поред радње,⁴⁷ поседовао је и земљу у више херцеговских села. Главни фонд некретнина Илија је купио или добио у прве три деценије XVIII века, изузев озидине, двооришта и врта у Вратницама који су му били додељени 1699, и кућице и врта на истом месту, које је купио 1740. године, како је већ наведено.

Деветнаестог маја 1702. године започето је формирање Илијиног поседа у селу Мељинама. Он је тог дана примио од Аврама из Пераста 6 карата⁴⁸ поља и нешто ораница, тј. један канап, један кватр и 94 тавола.⁴⁹ Пет година доцније Јоана, удова Аврама Вука Милинића из Херцег-Новог, продала је Илији за 10 сребрних дуката један комадић посејане земље, који се граничио с истока поседом кнеза Милоша, са запада конте Ивана Буровића, са севера планином, а с југа јавним путем.⁵⁰ Уз те прве поседе Илија је купио 22. септембра 1714. од Петра Николића реченог Зец још један виноград, који је био на месту званом Савина. Он се са истока граничио са већ поменутиим Илијиним поседом, а са севера је била медина. Тај виноград Илија је купио за Ањима, сина брата Бура.⁵¹ Но, иако је продаја обављена у духу закона бивши власник тог винограда и даље га је сматрао делом свог власништва и од 1717. године потезао се по суду доказни поступак својине.⁵² Ствар је срећена тек у новембру 1721. године када је у судској канцеларији доказано да је Петар Николић добровољно продао тај виноград 1714. и да му је тада Ањим дао и одговарајућу суму новца. Суд је наложио обема странкама, да међусобно ништа више не смеју да потражују и захтевају.⁵³

Даље проширивање Илијиних поседа у Мељинама настављено је почетком фебруара 1719. године. Тада је он постао вла-

⁴⁵ Мастачка или венецијанска стопа, позната под италијанским називом *riede*, рачуната је у пракси округло 34,5 см. — М. Влајинац, н. д., IV, с. в. Стопа 3.

⁴⁶ Под појмом кватр подразумевале су се у приморским крајевима разне мере, између осталог ту је била и мера за одмеравање земљишта, особито њива. Његова величина није позната, вероватно је одличавао четвртину неке посебне јединице мере, највероватније канапа (*capro*). — М. Влајинац, н. д., III, с. в. Кватр VII.

⁴⁷ ПУМА, књ. II, л. 228, 24, VIII 1728.

⁴⁸ Карат је био углавном јединица мере за тежину злата и финоћу дијаманата, али и извесна земљишна јединица мере. — М. Влајинац, н. д., III, с. в. Карат.

⁴⁹ ПУМА, фасц. 330, л. 2, 1705.

⁵⁰ ПУМА, књ. 9, л. 29, 19, III 1707.

⁵¹ ПУМА, књ. 12, л. 121.

⁵² ПУМА, фасц. 53, л. 31, 29, III 1717; 62, л. 3; 64, л. 25, 1719.

⁵³ ПУМА, књ. 12, л. 121, 22, XI 1721.

сник једног канапа, једног кварта и 194 тавола⁵⁴ оранице.⁵⁵ Две године касније Илија је купио још 3,52 канапа оранице,⁵⁶ а крајем фебруара 1724. још два канапа, један квартал и 134 таволе ледине; половина тог необрађеног земљишта била је својина Аћима.⁵⁷ Осим тога, Илија је поседовао још један канап, два кварта и 36 тавола шумовитог терена, који је обухватао и део земље коју је Илија бесправно користио са златаром Стојаном Радићем.⁵⁸

Имање у Мељинама; оранице, засејано поље, виноград, пошумљено земљиште и ледине, представљало је главни део Илијиног земљопоседништва. Мање парцеле имао је још у селима Мокрине, Поли и Брајковина.

Крајем марта 1721. године Илија је купио за 22 реала од Николе Гуњарића, Мије, његовог сина и још једног млађег сина из села Мокрина једну ораницу величине једног канапа, која се налазила у истом селу, а на локалитетима Дренидо и Дубокидо. Те парцеле су биле заведене у катастру под бројевима 321, 322 и 323. Сем тога купио је и још једно земљиште величине једног канапа и 79 тавола у месту званом Дубока долина, а које се налазило у катастру под бројем 328. Истог дана када је уговор склопљен Илија је исплатио своје продавце.⁵⁹ Међутим, више година после смрти Илије, 1776. године, Буро Гуњарић из Мокрина, наследник Николе, тражио је од Мата Милутиновића Телембака, баштиника Илије, да му врати извесне некретности које су биле продате 1722. године Илији за 22 реала.⁶⁰ То земљиште се налазило у Мокринама на локалитету Црвено брдо.⁶¹ Због тих тражења дошло је до грађанске парнице, при чему се испоставило да се извесни Симо (К)Обилић представљао као Буро Гуњарић.⁶² Спор је решен у корист Мата.⁶³

У Подима и у Брајковини Илија је поседовао земље на локалитетима Чела и Виоградина. Он их је купио 18. маја 1728. године од конте Николе Казимира Раковића из Пераста. Према јавном катастру (страна 121 А) тај посед је захватао један канап, три кварта и 135 тавола. Међутим, приликом званичног премеравања утврђено је да има један канап, три кварта

⁵⁴ Тавола је у Далмацији служила као мера за земљу и износила је, када је у питању виноград, испуна 4,6 m². — М. Влајинац, и. д., II, 1. 228.

⁵⁵ ПУМА, књ. II, 1. 228.

⁵⁶ Исто.

⁵⁷ Исто.

⁵⁸ Исто.

⁵⁹ ПУМА, књ. 12, 1. 137, 22. III 1721.

⁶⁰ ПУМА, фасц. 257, 1. 9.

⁶¹ Исто, 1. 98.

⁶² Исто.

⁶³ ПУМА, књ. 93/II, 1. 36, 18. VIII 1776.

Диптих јеромонаха Арсенија
Калуђеровића, израдио Илија
Јовановић Телембаќ 1731.
Ризница манастира Савине,
Херцег-Нови.

Панагија израђена у Херцег-Новом
у првој половини XVIII века.
Ризница манастира Савине,
Херцег-Нови.

та и 58 тавола. То је раније био виноград, а онда је напуштено гајење винове лозе па је то постала ледина.⁶⁴ Поред тога, Илија је држао и једну ледину у Подима, на локалитету Чела, која се налазила поред већ поменутог купљеног поседа. Та ледина је обухватала два камапа, али је Илија користио само један кварат.⁶⁵

Око тог поседа у Подима настао је у новембру 1741. године спор између Илије и конте Мелхиора Казимира Раковића, «comandante entro questa città». Раковић је тужио Илију ради „сметњи“ које чини његовој земљи у Подима.⁶⁶ Уствари, Илија је обрађујући своју земљу захватио и Раковићева добра, побољшао квалитет земље, приноса са ње, па је конте Раковић то морао да призна. Одричући се туђега поседа Илија је тражио да му власник плати учињена побољшања. Пошто Раковић није могао да исплати Илију то је у марту 1742. пресуђено да он уступи Илији право приноса са земље до потпуног подмирења дуговања.⁶⁷

Све поседе које је Илија купио или добио у прве три деценије XVIII века потврдио му је 24. августа 1728. године ванредни провидур Котора и Албаније Бортоло Моро, са обавезом да мора да плаћа држави годишње даће.⁶⁸ Два месеца пре тога, по налогу ванредног провидура, општински зештак Зорзи Днодати је премерио Илијине поседе у Подима и у Брајковици и о томе поднео извештај.⁶⁹

Уз сва та побројана имања Илија је поседовао још и земљу жупне цркве, коју је примио уговором од 24. септембра 1741. године.⁷⁰ Право на ту земљу морао је поново да доказује крајем новембра 1756. на молбу чувара месне жупне цркве Борба Метастазија.⁷¹ Уопште, у погледу доказивања права власништва⁷² Илија може да послужи као пример још увек непотпуно регулисаних својинских односа, који су били карактеристични за херцеговску територију, нарочито у првој половини XVIII века, а у интеракцији тежњи дошљака да стекну што веће поседе и важећих законских регулатива млетачке аграрне политике.

Илија је био и узоран земљорадник. Већ су наведени примери како се трудио да побољша квалитет приноса са земље.

⁶⁴ ПУМА, књ. 11, 1. 229.

⁶⁵ Исто.

⁶⁶ ПУМА, фасц. 321, 1. 239, 16. XI 1741.

⁶⁷ ПУМА, књ. 108, 1. 118, 20. III 1742.

⁶⁸ ПУМА, књ. 11, 1. 228, 229.

⁶⁹ Исто, 1. 229.

⁷⁰ ПУМА, фасц. 81/V, 1. 15.

⁷¹ Исто.

⁷² ПУМА, фасц. 59, 1. 49, 1720: парница између Стјепана Бошковића и Илије Телембака ради признавања власништва некретности.

Некада је то чинио и на уштрб других. Тако му је септембра 1735. године херцеговски провидур забранио да употребљава пијаћу воду за наводњавање свог имања.⁷³ У фебруару 1742. године био је опет званично позван да одговара на тужбу Милице Рибановић из Мљина. Наиме, Илија је копао канал на свом добру, који је требало да му послужи за наводњавање земље. Међутим, вода се сувине прелила и продрла је у кућу Милице. Због тога је Илији било наређено да одмах прекине радове на том каналу.⁷⁴

На основу свих изнетих чињеница неоспорно је да је Илија био веома богат човек. Поред разгранате златарске делатности и знатног броја некретнина он је имао и готовине, чиме је могао да унапређује своје поседе, а и да позајмљује новац. У јануару 1732. године дао је Дају Марковићу, реченом Драгичевић, из Топле, 10 цекина, с тим да му новац врати у року од две године.⁷⁵ Тај дуг потезао се још и после смрти Илије; у међувремену је нарастао, тако да је 1768. године Илијин наследник Мато био приморан да судским путем затражи повраћај дуга у висини од 1.095 лира.⁷⁶ Илијини дужници су били још и Никола Перишин за 216,17 лира, затим Лазар Томашевић из Требесина за 1 цекин, Петар Марковић, речени Шабов, који је дуговао 82,10 лира, као и Андрија Просков, Нико Марков и Јоко Павловић из Крушевца, који су, такође, позајмили један цекин. Они не само да су били обавезни да одмах врате Илији позајмљен новац, већ су одлуком суда од 7. јула 1749. године морали да плате и све судске трошкове.⁷⁷

Илија је био један од ретких Херцеговљана који није имао никаква посла са судом добрих људи. Нити је учествовао као члан суда, нити је долазио у ситуацију да их сазива. Такође је ретко водио грађанске парнице, уколико се изузму доказивања власништва земље и утеривања дугова. Исто тако против њега нису покретани ни судски процеси. Познат нам је само један такав случај: 1705. године одговарао је на суду због тога што је ранио из пиштоља кћерку Митра Баја, вереницу Буре Дупешковића.⁷⁸ За Илију је такође било карактеристично да није имао друштвене функције у Топалској комунитати, колико је сада познато. Изгледа да му је највише било стало да стекне што веће поседе и том материјалном основицом да се друштвено доказује и потврђује.

⁷³ ПУМА, књ. 76, I. 76, 17. IX 1735.

⁷⁴ ПУМА, књ. 109, I. 26, 20. II 1742.

⁷⁵ ПУМА, фасц. 110, I. 27, 25. I 1732.

⁷⁶ ПУМА, фасц. 227, I. 48.

⁷⁷ ПУМА, фасц. 340, I. 119, 120, 121.

⁷⁸ ПУМА, фасц. 35, I. 27—31, докуменат је веома оштећен и нечитак.

Није нам могуће за сада утврдити када је Илија умро. Последињи расположиви помен о њему је 1. марта 1758. године, када је био уписан међу становнике Топлас.⁷⁹ У документу из 1762, али без датума, његова жена Савка означена је као удовица.⁸⁰

Све што је Илија поседовао, покретна и непокретна добра, наследио је Мато. У исправи о наслеђу из 1753. године Илија је од њега захтевао да се брине за његову жену Савку, као и за Анђелију, жену Анима, да их задржи у кући и достојно сахрани. Међутим, између Мата с једне, и Савке и Анђелије с друге стране, настале су несугласице, те је морао да интервенише суд добрих људи, који се састао 6. септембра 1763. године у кући Мата Телембака „на Вратници“.⁸¹ Неколико година касније Савка и Анђелија су образовале посебна домаћинства.⁸² Тако је окончала своје постојање раније бројна и сложна породична заједница Илије Телембака.

⁷⁹ Б. Миловић, Становништво Топлас, 75.

⁸⁰ ПУМА, фасц. 211, 1, 155.

⁸¹ ПУМА, фасц. 330, 1, 97.

⁸² Б. Миловић, Становништво Топлас, 81, 85.

СТОЈАН РАДИЋ-КУШЕВИЋ (1709—1740)

Стојан Радић, син Рада,¹ дошао је, по свој прилици, у Херцег-Нови из Дубровника, уколико је његов рад сребрни оков на дрвеном крсту јеромонаха Елефтерија Требињца, а на коме је записано: „окова се у Дубровнику рукоју златара Стојана 1691“.² За сада није познато када је Стојан постао житељ Херцег-Новог. У херцегновском катастру из 1702. године није забележен, а у априлу 1709. већ је поседовао кућу и радњу у Новом,³ што би указивало да се доселио у овај град између поменутих година.

Следујући расположива документа Стојан је имао два презимена: Радић и Кушевић (Кошевић). Прво презиме је недвосмислено патронимичног порекла, према имену оца, и са њим је чешће записиван. Као Кушевић (Кошевић, Кошевија) почиње да се јавља у документима од 1715. године,⁴ што не би требало да значи и коначну доњу временску границу. Одакле му то друго презиме остаје у домену претпоставки. Чињеница је да је 1702. годише живео у Херцег-Новом извесни Вујин Кошевић, који је те године пописан у истој кући са Михајлом Мажићем:

¹ ИАК, УП, 34, 1, 486, 7. IV 1716.

² М. Црногорчевић, Манастир Савина у Боки Которској, 54.

³ ИАК, УП, 26, 1, 889, 14. IV 1709.

⁴ ИАК, УП, 34, 1, 473, 29. II 1715.

било их је тада шест особа.⁵ Не знамо да ли је тај Вујин био Стојанов рођак по очевој или мајчиној линији, или, пак, таст, па сходно томе Стојан је могао да буде његов наследник с обавезом преузимања презимена. У сваком случају Кушевић-Кошевић је постало званично презиме Стојанових потомака.⁶

У которским и херцеговским листинама записано је да је Стојан био ставновник предграђа Херцег-Новог.⁷ Под тим појмом свакако се подразумевала Вратница, „село код Херцег-Новог“, како је окарактерисано 1706. године,⁸ а које се налазило између Доњег и Горњег града, уз градске зидине. У том делу данашњег Херцег-Новог Стојан је имао посед са кућом који су се налазили испод куће и врта Илије Јовановића Телембака.⁹ У мају 1709. године ванредни провидур Котора тражио је од Стојана и још неколицине Новљана да поднесу сва расположива документа на основу којих поседују куће и радње у Херцег-Новом.¹⁰ У ту Стојанову кућу био је пренет после рањавања у граду златар Цвјетко Гојковић крајем фебруара 1715. године.¹¹

О породици Стојана златара скоро се ништа не зна. Познато је једино да је имао неколико синова: Кира (? Chirra, Chirta),¹² Јова који је изгледа сам израђивао фалсификоване цекине у знатном броју и растурао их по релевантном подручју, па га је 5. маја 1719. године ванредни провидур осудио на прогонство са територије Републике, али је Јово већ био побегао,¹³ и Борба, који је такође био златар.¹⁴

Стојан је имао златарску радњу у Вароши¹⁵ где су били и други дућани занатлија и услужних делатности. Важио је за доброг мајстора и вештог проценитеља оружја, а свакако и предмета од племенитих и других метала. Приликом продаје на јавној дражби наложа извесног Вукиновића у октобру 1727. године Стојан је био позван у провидурову канцеларију да га процени, јер је он био »persona perita e pratica per la stima del palosso«. Палош је процењен на 80 лира.¹⁶

Од сачуваних потписаних радова Стојана налази се у манастиру Подластви петохлебница коју је он израдио 1736. годи-

⁵ Г. Стапојевић, п. д., 153.

⁶ Са тим презименом у документима се често јавља Стојанов син Борба, а до недавно је живео у Прчању Чедо Кушевић, директан потомак Стојана.

⁷ ИАК, УП, 34, 1. 486; ПУМА, књ. 11, 1. 185.

⁸ ИАК, УП, 23, 1. 227, 16. XII 1706.

⁹ ПУМА, књ. 21, 1. 8.

¹⁰ ИАК, УП, 26, 1. 889.

¹¹ ИАК, УП, 34, 1. 473.

¹² ПУМА, фасц. 156, 1. 50, 1746.

¹³ М. Milošević, Prilozi problematici kopnene trgovine, 109.

¹⁴ В. биографију Борба Радича-Кушевића.

¹⁵ ПУМА, фасц. 86, 1. 83; 103, 1. 194.

¹⁶ ПУМА, фасц. 86, 1. 83.

Крст јеромонаха Елефентија
Требињца, израдио Стојан
(Радић?) у Дубровнику 1691.
Ризница манастира Савине,
Херцег-Нови.

Крст јеромонаха Георгија
Требињца, израђен у Херцег-Новом
1706/7. Ризница манастира
Савине, Херцег-Нови.

Крст архимандрита Леонтија
Аврамовића, израдио Борис Радић-
Кушевић 1740. Ризница манастира
Савине, Херцег-Нови.

не за Борџију, игумана манастира „гробалскога Ластве“.¹⁷ Петохлебница је израђена од позлаћеног сребра и слична је дечајској, коју је 1670. године вероватно начинио Иван Милић.¹⁸ По ивици профилисаног руба округлог тањира тече натпис који се односи на власника, мајстора, место и годину израде, као и жељу „Бог да прости ктитора и делатеља“. Ливене чаше су са поклопцем у облику куполе и украшене су испуњеним жичаним емајлом.¹⁹

По начину рада петохлебници је веома сличан помињани крст Стојана из Дубровника. Оков крста је такође украшен жичаним зеленим емајлом, затим позлаћеном тордираном жицом и има уфасовано зелено и црвено камење. Та сличност наводи на претпоставку да би и релевантан крст могао да буде рад херцеговског златара Стојана.

Поред куће и златарске радионице — радње Стојан је поседовао и једну малу парцелу земље под шумом у селу Мељинама, на локалитету Кутлац. Тај посед од 1 канџа, 2 кварата и 134 тавола купио је 1721. године. Исте године, 28. јула земљиште је уведено у књигу терминација (карта 94) и у катастар (карта 174). Оно се граничило са северистока општинским путем, са југа морем, са запада Стојановим ранијим поседом и поседом мајстора Баркановића.²⁰ Тај ранији посед Стојан је бесправно држао, заједно са златаром Илијом Јовановићем, и он је такође био под шумом.²¹ Крајем јула 1727. године општински вештак Зорзи Дидота је премерно Стојаново земљиште и о томе поднео званични извештај.²²

По свему судећи Стојан је уживао одређени углед у својој средини. Код њега су похрањивани предмети око којих су вођени спорови. Тако су се у јануару 1711. године код њега налазили: четири пушке, три палоса, једна сабља и један тепих, које је он морао да чува до доношења судске одлуке.²³ Код Стојана је било склоњено и сребрно кандило калуђера манастира Косијерева, које је вредило два цекина. То кандило је потраживао Тодор Милоша, легитимни наследник кнеза Милоша Војновића, и Стојан није смео да га отуђи све док се не буде решно спор око власништва.²⁴

¹⁷ О. М. Поповић, Натпис у м. Подластви, 39.

¹⁸ Упор. Б. Радојковић, Српско златарство XVI и XVII века, 139.

¹⁹ На подацима се захваљујем др Бојани Радојковић, директору Музеја примењене уметности у Београду.

²⁰ ПУМА, фасц. 316, л. 31, 32.

²¹ ПУМА, књ. 11, л. 228, 24. VIII 1728.

²² Исто, л. 185.

²³ ПУМА, фасц. 44, л. 11, 14. I 1711.

²⁴ ПУМА, фасц. 103, л. 194, 12. XI 1730.

На основу расположивих малобројних података о Стојану познато је још једино да је 1727. године био прокуратор православне цркве у Топли.²⁵

Остаје непознато докле је Стојан био жив. По свој прилици умро је у временском интервалу од 23. августа 1740 — када се последњи пут јавља у документима која нам стоје на располагању — и 8. маја 1745. године, када се његов син Борђе помиње као његов универзални наследник.²⁶

²⁵ ПУМА, књ. II, I, 185.

²⁶ ИАК, VII, 63, I, 494.

КОМНЕН СИМОВИЋ (1710—1713)

Једини расположиви податак о златару Комнену Симовићу из Топле односи се на убиство Андрије Радомиловића, реченог Сипшак, из Жљсба. Око 9 сати навече 21. јула 1710. године Комнен је са једним пријатељем пролазио кроз Варош у намери да заједно оду у Топлу и врате барку коју су били позајмили. Тада су срели Андрију Радомиловића и још двојицу Новљана. Сви су вечерали у једној гостионици, а онда је Комнен отишао са Андријом. Под дејством закохола — у гостионици су пили — Комнен и Андрија су се посвађали, а у поводу некадашњих њихових размирица Андрија је узео свој палаш и с њим ударио Комнена по глави, ранивши га. Да би се одбранио Комнен је такође потегло оружје, а Андрија је боком налетео на палаш. Комнен се затим послужио и пиштољем. Резултат даљег обрачунавања била је смрт Андрије.¹ Пресуда је изречена 16. септембра 1710. године. Комнен је осуђен да пет година континуирано буде веслач на галји за осуђенике с оковима на погама. У случају непокретности требало је да буде седам година у затворској ћелији без светла.² Међутим, Комнен је успео да побегне и да се склопи ван млетачке територије. У септембру 1713. године донета је у његовом одсуству још једна пресуда: осуђен је на протеривање из Херпет-Новог, тврђаве и подручја.³

Комнен је имао сина Станка који је такође живео у Топли. У расположивом документу о њему, из 1713. године, наводи се да је он син покојног Комнена Симовића, што значи да је Комнен умро пре те године.⁴

¹ ПУМА, фасц. 42, I, 205—217.

² ПУМА, фасц. 49, I, 16.

³ ПУМА, фасц. 42, I, 221.

⁴ ПУМА, фасц. 103, I, 213; издат је палог мајстору Ивану Михајловићу реченом Вуковић из Мојдсжа да врати Станку палаш који му је дат на оправку, а он га још није био повратио.

ПЕТАР ИВАНОВИЋ (1714)

Јелина за сада доступна вест о херцеговском златару Петру Ивановићу налази се у которским архивским књигама. Он је 5. јуна 1714. године био позван да буде са Петром Гојковићем, златаром из Херцег-Новог, званични проценитељ златних и сребрних предмета који су били одређени за продају на јавној дражби.¹

¹ ИАК, VII, 29, I, 748.

ПЕТАР ГОЈКОВИЋ (1714)

О другом херцеговском златару са именом Петар, из истог периода, сачуван је, такође, само један податак. Он је 5. јуна 1714. године био позван да заједно са Петром Ивановићем, златаром у Новом, процени златне и сребрне предмете које је требало продати на јавној дражби ради подмирења дуговања.¹

Судећи према презимену Петар Гојковић је био у блиском сродству са херцеговским златаром Цвјетком Гојковићем.

¹ ИАК, VII, 29, I, 748.

ЦВЈЕТКО ГОЈКОВИЋ (1715—1716)

Златар Цвјетко припада првој генерацији херцеговских златара са почетка XVIII века. Он је био из села Мокрина,¹ и морао је бити у блиском сродству са златаром Петром Гојковићем.² Пошто се Цвјетко не наводи у катастарском попису села Мокрина из 1702. године (а ни његов отац Гојко), највероватније је дошао на херцеговску територију после те године.

Цвјетко је имао златарску радњу у Херцег-Новом, како се наводи у једном которском документу. Вероватно је реч о Вароши, где су били концентрисани занатски дућани и објекти услужних делатности.

У фебруару 1715. године Цвјетка је ранио у гралу Комнен Кјебетич (Chiebetich). Рањеник је одмах пренет у кућу златара Стојана Ралића,³ која се налазила на Вратницама, уз сам градски белем.⁴ Један од сведока тог немалог догађаја био је и Анардија Бурга Телембака, помоћник у златарској радњи Илије Јовановића Телембака.⁵

¹ ИАК, VII, 34, I, 473.

² Исто.

³ Исто.

⁴ ПУМА, књ. 21, I, 8.

⁵ ИАК, VII, 34, I, 486.

Цвјетко је подлегао ранама 12. марта 1716. године.⁶ Непосредно после тога поново је у Котору покренут случај Цвјетка, па је првих дана априла саслушаван о томе Стојан Радић,⁷ а почетком маја и Андрија Телембака.⁸

⁶ Исто, I, 482.

⁷ Исто, I, 486, 487, 7. IV 1716.

⁸ Исто, I, 486, 7. V 1716.

АНДРИЈА ТЕЛЕМБАК (1716—1718)

У групи првих златара у млетачком Херцег-Новом налазио се и Андрија Телембака. Његов отац Борбе — Буро лошао је у Нови из Љубомира,¹ у Херцеговини, заједно са браћом: Милутином и Илијом, познатим херцегновским златаром, и сестром чије нам име није познато.²

Први помен Андрије у расположивим документима повезан је са смрћу херцегновског златара Цвјетка Гојковића. Андрија је био сведок приликом рањавања Цвјетка у граду, у фебруару 1716, па је 7 маја те године био позван у Котор на саслушање.³

Андрија је живео у кући стрица Илије на Вратицама, где је била на окупу цела породица Телембака. Имао је брата Аћима и сестру која је већ 1718. године била удата за патруна Борба, сина покојног Стефана Дабовића⁴ из Крушевица, а који се помиње у которским изворима као хајдучки харамбаша.⁵ Андрија је био ожешен извесном Лушијом.⁶

Златарски занат Андрија је изучио код стрица Илије. У мају 1716. он је још био златарски помоћник,⁷ а 20 октобра 1718. године наведен је у једном документу као самостални мајстор.⁸

Као и други херцегновски златари и Андрија је имао земљишни посед. У октобру 1718. године поклонио је поменутом Борбу Дабовићу комад земље у Покривенику, на локалитету званом Граница.⁹ Вероватно је њему припадала и земља у Бијелој коју је његова жена Лушија продала крајем јуна 1724. године за 7 реала „кавалиеру“ Ивану Буровићу.¹⁰

¹ ИАК, УП, 34, I, 486.

² В. биографију златара Илије Јовановића Телембака.

³ ИАК, УП, 34, I, 486.

⁴ Узор, нап. 2.

⁵ М. Милошевић, *Prilozi problematici kopnene trgovine*, 110.

⁶ ПУМА, књ. 56, I, 18.

⁷ ИАК, УП, 34, I, 486.

⁸ ПУМА, књ. 12, I, 11.

⁹ Исто.

¹⁰ ПУМА, књ. 56, I, 18.

Не располажемо прецизним вестима о смрти Андрије. Као покојни наводи се у једном херцеговском документу од 27. јуна 1724. године,¹¹ што значи да је умро између 20. октобра 1718. када је још био жив¹² и наведеног датума.

¹¹ Исто.

¹² ПУМА, књ. 12, 1. 11.

ПЕТАР КУЈУНЦИЈА (1724)

Поред златара Петра Гојковића и Петра Ивановића у херцеговским листинама записан је 1724. године и Петар Кујунџија. Да ли је он био један од двојице поменутих златара с именом Петар, или је реч о трећем златару с идентичним именом, остаје за сада непознато.

Једини податак о том другом или трећем Петру златару налази се у Књизи издатака (Libro od zrepaза) старе топаљске општине. Тамо је записано под 1724. годином да је Петар Кујунџија добио 2 либре (лире) „лихо начиња бакету“.¹

Бакетом (од итал. *bacchetta*) се називао штап који је био спољашњи знак власти капетана Комунитале Топле, односно председника топаљске општине.² Израз „примити бакету брацку“ значило је преузети управу над општином.³

Према сачуваном попису капетана, суђа и канцелијера топаљске општине у периоду од 30. децембра (по старом календару) 1723. до 11. јануара 1725. године капетан Комунитале Топле био је Никола Кецовић,⁴ који је, према томе, носио бакету коју је начинио Петар Кујунџија.

¹ АХ, Топаљски архив, бр. 369, 8. април 1724; П. Шеровић, Из архива, 30, 31.

² П. Шеровић, Из архива, 30; С. Мусић, Романизици у северозападној Боки Которској, Београд, 1972, 129 (с. в. бакета).

³ П. Шеровић, Из архива, 31.

⁴ М. Стјепић-Рејовић, Рорис каретана, 383.

НИКОЛА ЈОВОВИЋ (1729—1763)

Породица златара Николе била је из Загорске Пљешеве, у јужној Херцеговини,¹ одакле је прешла у Херцег-Нови 1701. године са кнезом Дуком Ацаријевићем.² Николини отац Јово и његов брат Симо били су виђенији људи у свом крају. Симо (Николић) је био 1693. године војвода кнеза Дуке Ацаријевића,

¹ Г. Станојевић, Југословенске земље, 381. нап. 316.

² ПУМА, фасц. 27, 1. 51.

кнез Загорја, родом из истог села као и Николина породица.³ На представи коју су херцеговачки главари упутили Венецији са великог скупа у Требињу, одржаног 30. априла 1693, међу онима који су због заслуга тражили „да буду признати за живота, како њихове куће тако и деца која дођу после нас“, да буду награђени „будући да су учинили част узвишеној Републици“, потписани су и Јово и Симо из Загорске Пљешеве.⁴

У Херцег-Нови су дошли Николин деда Никола, Јован и Антун (Јововић), вероватно браћа дедина, отац Јово (Николић, Николин), брат Илија, а могуће и Никола и његов брат Богић. Они су се населили у Топлан, и попут других главарских породица нису записани међу житељима Топле у херцеговачком катастру из 1702. године.

Јово Николић, Николин⁵ је имао, колико је познато, три сина: Николу, Илију и Богића. Илија се 1717. године оженио Станом, кћерком Живана Влаисалића, брата грофа Саве Владиславића, и имао је сина Саву.⁶ Богић је имао синове: Матију — Мата, који је од 1745. до 1751. био канцелијер, а 1752. судија Топалске комунитате,⁷ Јову, који је 1758. године живео заједно са браћом.⁸ Породици је припадала и Јела Богићева Јововић,⁹ као и Мојсије Јововић,¹⁰ кога нисмо идентификовали.

Судећи према објављеним которским архивским изворима породица Николе златара бавила се по доласку у нову постојбину поморском трговином. Патрун Никола (Јововић), дедо Николин, пловио је 1705. године трипом „С. Антонио“ за Далмацију по вину,¹¹ патрун Јово (Николић), отац Николин, ишао је барком 1729. за Корчулу, 1732. за Дубровник, а 1734. и за Далманију,¹² патрун Илија (Јововић), брат Николин, пловио је 1733. за Далмацију.¹³ Поморски трговци били су и Антун (Јововић), који је између 1728. и 1736. године четири пута пловио барком за Дубровник и Албанију, као и Јован (Јововић), који је 1728. и 1735. ишао за Дубровник, а 1735. и за Будву.¹⁴

³ Г. Станојевић, Југословенске земље, 381, нап. 315 (наведено као Лука Абрашевић), нап. 316.

⁴ Исто, 382, наставак нап. 316.

⁵ Уџер, ПУМА, књ. 14, 1. 338; 94/III, 1. 11.

⁶ В. биографију златара Саве Јововића.

⁷ М. Стнић-Рејовић, *Popis karpetana*, 385, 386.

⁸ Б. Миловић, *Становништво Топле*, 74.

⁹ Исто, 82, 93.

¹⁰ Исто, 71.

¹¹ М. Милошевић, *Трговачка дјелатност*, 106.

¹² Исто, 92, 93.

¹³ Исто, 106. Илија се бавио и копреном трговином. Он је 1719. добио дозволу злетачких власти за тровање са турским крајевима — М. Милошевић, *Прилози problematici*, 116.

¹⁴ М. Милошевић, *Трговачка дјелатност*, 106.

Оков деванбеда Кијевопетровског манастира,
нарадња Илија Јовановић Телешаки, 1722.
Ризница Петровског манастира.

У упоређењу са трговачком делатношћу помораца из породица Војновић (35 путовања од 1724. до 1736), Горакућа (29 путовања од 1714. до 1736), Живковића (16 путовања од 1706. до 1736), Дуковића (12 путовања од 1728. до 1735), који су често пловили не само по нашој обали Јадранског мора, већ и за Албанију, Грчку, Венецију са разноврсним извозним и увозним артиклима,¹⁵ поморска трговина Јововић — Николић — Јововић била је оријентисана на увоз малог обима и територијално локалног значаја. Колико је познато смрћу најстаријих чланова породице Николе златара та врста делатности није више била карактеристична за Јововиће.¹⁶

За разлику од свог деде, оца, брата и других првих робака, Никола се определио за занатство. Прва вест о њему као златару је од 29. јануара 1729. године. Тог дана млетачки суд је наредио Илији да врати Николи златару 12 златних дугмади, која је присвојио, а која су као део оставштине требала да припадну Николи.¹⁷ Неспоразум између браће морао је имати шире размере, јер је на молбу Илије 18. марта исте године издат налог Николи да не узнемирава дслом и речима Илију и његову породицу.¹⁸

Николина породица је становала у Топли, а из увида у попис становништва тог дела Херцег-Новог била је врло бројна. Она се састојала 1750. од девет чланова, 1758. од 12, а 1763. од 13 чланова.¹⁹ Не знамо ко је све сачињавао ту велику породицу. Никола је имао два сина: Јову и Андрију, који је такође постао златар,²⁰ а изгледа да је са њима живео и Илијин син Сава, златар, кога су Јово и Андрија често називали братом.²¹

Никола је започео златарску делатност у Херцег-Новом, учећи занат код једног од тадашњих златара у Вароши. Да је већ 1729. године имао радњу сазнајемо захваљујући једној крађи. Наиме, у мају те године два војника су однела из цркве св. Јосипа у тврђави Шпањоли неколико сребрних црквених предмета и донели их Николи да их процени.²² Средином четврте деценије XVIII века Никола је напустио Нови, из нама непознатих разлога, и прешао је у Котор (као херцегновски златар

¹⁵ Исто, 89—91, 96, 97, 99, 100.

¹⁶ Патентовани поморски капетани били су 1790. године Јероним Јововић реч. Стратимировић, син златара Андрије Јововића, и Стефан Јововић реч. Стратимировић — П. Шеровић. Неколико података о поморству херцегновске општине XVIII и XIX в., Годишњак Поморског музеја у Котору, II, Котор, 1953, 55; АХ, фасц. Стратимировић.

¹⁷ ПУМА, фасц. 103, I, 158.

¹⁸ Исто, I, 164, 18. III 1729.

¹⁹ Б. Миловић, Становништво Топлас, 71, 74, 78.

²⁰ В. биографију златара Андрије Јововића.

²¹ В. биографију златара Сава Јововића.

²² ИАК, УП, 84, I, 494—510, 16. V 1729.

помиње се још крајем 1734,²³ а 1737. године био је већ у Котору²⁴).

Непосредно по доласку у Котор Никола се протузаконито понашао па је 1737. године био осуђен на казну од 25 дуката или да служи као «иопо ди спада» две године у Которској тврђави. Никола се определио за ову другу врсту казне. Међутим, издржавајући казну он је истовремено наставио да се бави златарством. То је допрло до херцеговског провидура Антонија де Рива и он се у августу 1739. године обратио ванредном провидуру у Котору са захтевом да да ухапсити Николу и изда налог да се спроведе у Херцег-Нови да би платио казну.²⁵

Никола је у Котору живео сам и убрајан је у „бећаре“, тј. самце, особе које су биле у Котору без својих породица.²⁶ Поред Николе тада је било још седморо самаца из Херцег-Новог, а међу њима и Мате Атанасијевић, златар,²⁷ син сестре херцеговског златара Илије Телембака.²⁸ Крајем шесте деценије XVIII века Никола је имао радњу у кући Матије Лазари из Прчања, коју је узео у најам 1757. године.²⁹

О Николиној златарској делатности у Котору има врло мало података. Изгледа да је својим радом и понашањем стекао одређен став средине према њему. У марту 1740. године на молбу Которанина Николе Лазарија обавио је, заједно са златарем Лоренцом Корadini, процену ствари у радњи пок. капетана Паола Ламбертија. Њих двојица су све што се тамо налазило, алат, гвожђе, разну робу, проценили на 173 лире.³⁰ Пошто капетан Ламберти није имао наследника ствари су изнете на јавну лицитацију. Неколико пута су продаване, али без успеха и тек крајем марта 1740. купио их је Никола понудивши пет лира више од процењене вредности.³¹ Када је шегрт Мата Телембака, Херцеговљанина и златара у Котору, украо из радње извесну количину сребра, продавао га је у бесцење, а нарочито Николи, што је крајем марта 1759. године довело до истражног поступка.³²

Осим златарске радње Никола је поселовао земљу у Мојдежу³³ и виноград у Кутима. Тај виноград је продао у септембру

²³ ИАК, УП, 52, 1. 293, 6. VI 1734.

²⁴ ИАК, УП, 58, 1. 694, 12. VIII 1739.

²⁵ Исто.

²⁶ ИАК, УП, 85, 1. 725.

²⁷ Исто, 1. 724.

²⁸ В. биографију златара Матије — Мата Милутиновића Телембака.

²⁹ ИАК, УП, 84, 1. 372.

³⁰ ИАК, УП, 58, 1. 756, 23, III 1740.

³¹ Исто, 30. III 1740.

³² ПУМА, фасц. 202, 1. 72.

³³ ПУМА, књ. 56, 1. 33, 22. IX 1729.

1741. године за 50 пекина Ивзлу Буровом Гвозденовићу из Кута.⁴⁴

Живећи у Котору Никола се није укључивао у друштвену активност Топалске комунитате. Његово име не среће се међу „функционерима“ те општине. Тек његови синови Јово и Андрија надокнадиће својим деловањима незаинтересованост свог оца за свакидашњицу Топле. Ако је дозвољено закључивати на основу малобројних вести о Николи, онда следи да је он више био заинтересован за практичну страну живота, а у интеракцији са понашањима својих робака ван Херцег-Новог и за доказивање племениташтва своје породице.

Другог априла 1754. године Никола је поднео суду ради регистрације превод уверења Топалске комунитате, начињен 15. фебруара 1750. о племићком пореклу породица Јововић и Симовић. Оригинални српски текст састављен је 18. јануара 1750. у Топалској општини у присуству Вуковоја Вукова, капетана комунитате, судија: Игнација Петровића, Јова Лакетића Ацаријевића, Матије Мирковића, Марка Ожеговића и кашцелијера Матије Јововића. У слободном преводу и у скраћеном облику оно гласи: „Обелодањујемо ми капетан и судије одаше општине Топле, подручје Херцег Новог, са нашом заклетвом да су Никола Јововић-Стратимировић, Матија од Јововића-Стратимировић, Мојсије од Јововића-Стратимировић, Антоније Симовић-Стратимировић и Јово Симовић-Стратимировић земљаци (sopo nativi) и сви станују у Топли. Свих пет помнутих породица су од племените породице пок. кнеза Дуге Ацаријевића-Стратимировића. Њихови очеви и деде су дошли својом вољом 1701. године из Требиња и укључени су у привилегије ослобађања од годишњих даћа, како произлази из Дукала Сената од 14. јула 1718. Шеснаестог новембра 1750. године веродостојност тог уверења потврдили су Борбе Кушевић, пок. Стојана (златар) и Никола Радуловић, пок. Јована, обоје из Топле, а који познају све наведене особе“.⁴⁵

Овим уверењем, колико нам је познато, започела је у Херцег-Новом прва етапа у инсистирању на племениташтву, при чему је презиме Стратимировић (Страгиновић) било одређен појам идеала за до тада вредне занатлије и трговце — Стратимировићи су, наводно, водили порекло од Балшића,⁴⁶ односно од Црнојевића⁴⁷ — што је нарочито дошло до изражаја код Јововића, Симовића и Лакетића у последњим деценијама XVIII века.

⁴⁴ ПУМА, књ. 21, I, 52, 13. IX 1741.

⁴⁵ ПУМА, фасц. 202, I, 72.

⁴⁶ Б. Стратимировић, Богић Стратимировић, Летопис Матице српске, 184, Нови Сад, 1895, 136—139, 147, нап. 164, 165.

⁴⁷ Исто, 148.

Овога пута нисмо у могућности да улазимо у оцењивање веродостојности порекла те породице, а то прелази и оквире задане теме нашег интересовања, али симптоматично је да се у нама приступачним херцеговским, которским и дубровачким изворима нико од претендата на племениташтво Стратимировића, који се доцније тако називају, не јавља са тим презименом до половине XVIII века, па и касније. Изузетак је Богић Петровић Вучковић који је први титулисан тим презименом у једној млетачкој захвалници из 1732. године.³⁸

Требао би очекивати да кнез Дука Ацаријевић као директан потомак племенитих Стратимировића буде наведен са двоструким презименом у врло званичним и врло важним списима из 1693. и 1701. године. Међутим, он је потписан само као кнез Дука Ацаријевић.³⁹ И његов брат Лакета (оснивач породице Лакетић у Новом) такође се наводи у документима само као Лакета Ацаријевић (1705, 1710, 1711), односно кнез Лакета Ацаријевић.⁴⁰ Синови Лакете били су Симеон Лакетић (1738),⁴¹ Јово Лакетић Ацаријевић (1750).⁴² Тек Лакетићи унучи прихватили су да буду и Стратимировићи: Антоније Јованов Лакетић од Стратиновића, Григорије Симеона Лакетић од Стратиновића, тако потписани на иконама које су 1788. године послате у Нови за манастир Савину из Русије.⁴³

Сам Богић Петровић-Вучковић, који је 1745. године добио са браћом Кулпин као краљевску донацију са властелинским правима⁴⁴ и постао у суштини оснивач, можда и творац, породице Стратимировић, помиње се у дубровачким изворима из треће деценије XVIII века само као Богић Петровић или Богић Петровић „Босанац“.⁴⁵ А Дубровчани су веома држали до правилног ословљавања. Б. Стратимировић наводи једну захвалницу млетачког провидура из 1732. где се Богић помиње као кнез Богић Стратимировић.⁴⁶ Но, и после тога, његови Херцеговци када му пишу ословљавају га као Богић Вучковић (1738), а на то име Аустријанци су му издали и пасош.⁴⁷ И његови први рођаци у Херцег-Новом дуго су били без тог презимена:

³⁸ Исто, IIб, 117.

³⁹ Г. Станојевић, Југословенске земље, 381, нап. 316; Т. Поповић, Херцег-Нови, 200.

⁴⁰ М. Milošević, Prilozi problematici, 113, 115.

⁴¹ Исто, 114.

⁴² М. Стрић-Рејовић, Popis karpetana, 385; ПУМА, фасц. 27, I, 51.

⁴³ Д. Мелаковић, Манастир Савина, с.л. 43, 46.

⁴⁴ Б. Стратимировић, н. д., 134.

⁴⁵ В. Винапер, Дубровник и Турска у XVIII веку, Београд, 1960, 62, и нап. 212, 69.

⁴⁶ Б. Стратимировић, н. д., 116, 117.

⁴⁷ Исто, 159, 162.

Богих Вучковић (1750),⁴⁸ Петар Божића Вучковић (1758, 1771),⁴⁹ итд. Изузетак су Марко Стратиновић (1759)⁵⁰ и Анто Стратиновић (1778),⁵¹ чија су лична имена идентична са именима руског генерала Антонија грофа Стратимировића и његовог брата, руског потпуковника Марка.⁵²

Исти је случај био и са Јововићима. Чак и после званичног обелодањивања да припадају племенитој породици Стратимировић сви су и даље били само Јововићи до 1782. године када добијају од Венеције грб,⁵³ а капетан Јован и капетан Андрија потписују се 1788. године на поклоњеним руским иконама Савини „од Стратиновића“.⁵⁴ Све се то понављало и код Симовића.

Вероватно не би требало сумњати да су Андријевићи (Лакетићи), Петровић-Вучковићи, Јововићи, Симовићи били у сродству. На то би указивали не само њихове изјаве, званично оверене, исто село, одакле су били пореклом, већ и давање истих имена код њих: Андрија, Антоније, Богих, Јован (Иван), Матеја, Никола, Симо (Симеон), што је било карактеристично за истакнутије херцеговачке породице (могуће угледањем на средњовјековни дубровачки патрицијат). Такође је сигурно да су те породице у свом завичају припадале горњим друштвеним слојевима. Може се претпоставити да су у касном средњем веку на основу војничких заслуга, стечене економске моћи, угледам у ужим или ширим локалним оквирима постали властелинчићи, али још увек стављамо под сумњу да потичу од извесног Стратимира Балшића.⁵⁵ Трагање за племићким пореклом је карактеристично за виђеније херцеговачке и црногорске породице, особито главарске, чиме су тежили или да се потврде и наметну становништву области где су се насељавали, или да се са њима друштвено изједначе, или су, пак, добијајући племство за војничке заслуге у за њих повољној политичкој клими, трагали за фиктивним претком међу историјски потврђеним личностима из средњовековних владајућих династија.

Последњи расположиви помен златара Николе Јововића је од 20. јуна (по старом календару) 1763. године када је уписан међу житеље Топле.⁵⁶ У наредном попису из 1771. он се више не наводи. Старешина куће је постао „Андрија Николин“.

⁴⁸ Б. Миловић, Становништво Топле, 71.

⁴⁹ Исто, 75; ПУМА, фасц. 249/1, 1. 178; 258/II, 1. 30.

⁵⁰ М. Стпић-Рејовић, *Popis kapetana*, 387.

⁵¹ Б. Миловић, Становништво Топле, 88.

⁵² Т. Поповић, *Херцег-Нови*, 151.

⁵³ Б. Стратимировић, *п. д.*, 148.

⁵⁴ Д. Медаковић, *Манастир Савина*, сл. 44, 45.

⁵⁵ Б. Миловић, Становништво Топле, 78.

⁵⁶ Исто, 82.

У расположивим херцеговским документима Јово се први пут помиње 13. марта 1738. године, а тада је већ био златар. Записан је као Јово Николе, речени Абрамовић.¹ У даљим подацима о њему тај надимак, чије порекло није познато — могуће да је изведено од имена Јовиног деде, усталило се као презиме. У три документа, из 1743, 1755. и 1764. године, налазе се помени о Јовану Аврамовићу-Рајевићу, златару у Херцег-Новом.² Уколико је реч о истој особи, а што је највероватније, онда је Јово био родом из села Сасовића, одакле се преселио у Херцег-Нови.³

У марту 1738. године Јово је купио кућу и радњу покривену купом каналицом (*construtti di muro, coperta di coppi*) у граду (*entro questa città*) за 4.511 лира и годишњом земљарином од 40 лира. Продавци су били чланови талијанске породице Паталиши: Франческо, Бузепе и Марко, отац и синови, Анбела, жена Франческа, Маргарета, њихова кћерка, и њен муж Алфонзо Филипи де Јани. Они су у граду имали још једну кућу у којој су становали. Купљена кућа и радња оградили су се с једне стране кућом и радњом Андреа Бовани Доменика Гвера, у којој је становао Зуане Гамбарин, а са друге стране била је кућа наследника покојног конте Ивана Буровића. Повише купљене куће налазили су се делови куће и мала радња капетана Сима Томашевића, а делом кућица Андрије Ломбардића. Испод куће је био јавни трг са чесмом и радња Андреа Анкола Нарина, апотекара и продавца зачина и лековитих трава (*speciarija*).⁴

Јово је имао још једну радњу, али се она налазила у Вароши, на тргу. Земљиште је било својина Стефана Гаврила Тимића, реченог Жушкович, из Херцег-Новог, и граничило се са Лазом Сима Лупешковића. Стефан је тај плац поседовао од краја 1742. године и сам је плаћао земљарину, иако су се ту налазиле, поред његове, још радње Тома Иванова Томића, Глигора Павковића и Јова Аврамовића. Због тога је 1744. године Стефан поднео захтев да се земљарина у висини од 6,5 лира годишње подели на четири дела.⁵

О делатности Јова као златара мало се зна. До сада није познат ниједан предмет који је израдио. Но, пошто се релативно често јавља као званични проценитељ сребрарије и накита, морао је да буде добар и цењен мајстор. Заједно са

¹ ПУМА, фасц. 126, 1. 9.

² М. Zloković, Mletačka uprava, 28; ПУМА, фасц. 89, 1. 63.

³ М. Zloković, Mletačka uprava, 28.

⁴ ПУМА, фасц. 126, 1. 1—4.

⁵ ПУМА, фасц. 153, 1. 86.

Илијом Телембаком био је одршен 1741. године да процени пар златних филигранских наушница са пет висећих крушчица, 32 реда сребрних дугмади и једну сребрну плочицу који су припадали патрону Марку Бурђевићу, поморском трговцу из Топле.⁶ Крајем новембра 1744. морао је да процени једну посуду коју је заложо Петар Бетковић из Топле за дуг од 1 цекина који је узео од Карла Фонтане. Јово је посуду проценио на 50 лира.⁷ Као званични проценитељ јавља се и 1759. године када је по налогу ванредног провидура из Котора измерио и утврдио вредност златних предмета заложених за један неплаћени дуг.⁸ У току 1761. године, онет по налогу ванредног провидура, утврђивао је заједно са златаром Марком Горакућом вредност заложеног сребрног прибора за јело: 6 кашика, 6 виљушки и 6 ножева. Тај прибор је дао Бурица Косић из Херцег-Новог као залог да би га пустили из затвора. Наиме, он је остао дужан 16 цекина Лазару Тога Киролезе, турском поланику, па пошто није на време вратио дуг био је ухапшен.⁹

Из расположивих архивских података произлази да је Јово био имућан човек. Често се јавља као зајмодавац. У јуну 1739. позајмио је 20 цекина Антону Сарабаки и Алекси Живковићу из Топле.¹⁰ Половином јуна 1750. године постао је власник три мање парцеле земљишта, делом у Топли, а делом у селу Купи, које му је уступила Марија, удова Андрије Николе Албанца, односно Андрије Горакуће, патрона и поморског трговца,¹¹ јер није могла да подмири дуг од 100 цекина.¹² У јануару 1755. Јово је дао на зајам 200 цекина Војину и Лазару Буровићу, трговцима из Дубровника. До јануара 1763. браћа Буровић су вратили 120 цекина. Међутим, пошто нису на време подмирили целокупно дуговање Јово је у фебруару 1764. године покренуо судски поступак против Војина, који је у међувремену прешао у Херцег-Нови и у Вароши наставио са трговачком делатношћу.¹³ Јову је био дужан 4.000 лира и Петар Поповић из Мојдежа. Ни Петар није вратио дуг на време, па је још 1793. године вођен судски спор између Јовових наследника и Грегорија, сина тада већ покојног Петра.¹⁴ Дуг ова у висини од 4.000 лира морали су да враћају и наследници златара Глигора Поповића.¹⁵ Такође,

⁶ ПУМА, књ. 108, л. 94, 6. III 1741.

⁷ ПУМА, књ. 110, л. 13, 30. XI 1744.

⁸ ИАК, VII, 84, л. 662—665, 22. VI 1759.

⁹ ИАК, VII, 87, л. 14.

¹⁰ ПУМА, фасц. 127, л. 3.

¹¹ М. Milošević, *Trgovačka djelatnost*, 91, 92.

¹² ПУМА, књ. 27, л. 3—4.

¹³ ПУМА, фасц. 89, л. 63.

¹⁴ ПУМА, фасц. 238, л. 158—167, 12. IV 1793.

¹⁵ ПУМА, фасц. 293, л. 22, 13. IX 1791.

Јову није вратио дуг од 30 цекина ни патрџн Јован Милашиновић из Топле, Јовов зет,¹⁶ па је онст морао да интервенише Јовов син.¹⁷

Сабирајући навелене дугове излази да је Јово у временском распону од отприлике 20 година позајмио 350 цекина и 8.000 лира. На основу важећег курса из 1754. године, којим је утврђен однос цекина према лири (1 цекин = 48 лира¹⁸), следи да је Јово позајмио 24.800 лира, што представља врло значајну суму. Додавши томе да је у то исто време купио кућу за 4.511 лира, саградно дућан у Вароши, што је такође морао платити, дао кћерки мираз у висини од скоро 6.000 лира, купио некретности у Мелинама за 60 цекина од Мата Телембака, златара,¹⁹ и да вероватно сви дугови нису потираши у провидуровој канцеларији, очигледно је да се Јово Аврамовић може убројити међу најимућније златаре у Херцег-Новом у XVIII веку.

Према свом економском стању Јово је себи изабрао и супругу. Он се 1744. године оженио Госпавом, која је била удата за Сима Лупешковића, сина капетана Јова Лупешковића,²⁰ који је пре тога умро. Првих дана маја 1744. Госпава је дала изјаву у провидуровој канцеларији да је приликом ступања у брак са Јовом примила од своје свекрве Либелије свој мираз. Он се састојао од злата, бисера, сребра, белог рубља, одеће, креветнице и других ствари. Све је то било процењено 25. априла те године на 6.438 лира. У процени је наведено да је то већа сума од вредности мираза који је Госпава донела у кућу Лупешковића, али она је пуноважна јер је тако назначио капетан Јово Лупешковић у свом тестаменту састављеном 12. маја 1743. године.²¹

Јово и Госпава су имали неколико синова (од којих су нам познати Аким — Аћим²² и Нико²³) и кћерку Марију. Она се 1761. године удала за Јова Милашиновића из Топле, патрџна и поморског трговца.²⁴ Донела је у мираз скупоцен накит, бројну одећу и друге текстилне предмете знатне вредности.²⁵

¹⁶ ПУМА, фасц. 208, 1. 31.

¹⁷ ПУМА, фасц. 293, 1. 23, 13. II 1791.

¹⁸ ПУМА, фасц. 322, 1. 61—63.

¹⁹ ПУМА, књ. 31, 1. 185, 186.

²⁰ Јово Лупешковић је у другој деценији XVIII века трговао стоком са околним крајевима под Турском. Вероватно је био директан потомак Јура Лупешкова, званог Мустафагић, сина пок. Мустафе из Требиња. — М. Милошевић, *Prilozi problematici*, 103, 114.

²¹ ПУМА, фасц. 146, 1. 276, 8. V 1744.

²² ПУМА, фасц. 293, 1. 23; ПУ, Аустријски архив, 1, 1. 37—38, 29, X 1798.

²³ ПУМА, фасц. 260/IV, 1. 40, 41, 1779.

²⁴ М. Милошевић, *Trgovačka djelatnost*, 108.

²⁵ ПУМА, фасц. 208, 1. 31, 10. VII 1761.

Породица Аврамовић је становала на Топли, бар једно време, јер се јавља у попису житеља тог дела Новог 1758. године. Тада их је у кући било седморо.²⁶ У наредним пописима становништва Топле они се више не помињу, па се може претпоставити да су се преселили у град, у Јовову кућу.

Као и други Херцеговљани и Јово се судио. У току 1748. и 1749. године водио је судске спорове са Тодором, Данилом и Александром Рајевићем из Пода. Према првој пресуди браћа Рајевић су морала да исплате Јову 34 цекина и судске трошкове.²⁷ Они су уложили протест против те пресуде, која је изречена 18. августа 1749. године,²⁸ и опуномоћили др Николу Пасквали Пинму да их заступа у парници са Јовом.²⁹ Може се претпоставити да је реч око перашчинских родбинских потраживања. У току 1769. године Јово је водио, заједно са Матом Мирковићем, грађанску парницу са Андријом Јововићем.³⁰

Од друштвених функција које је Јово обављао за сада је познато да је 1741. и 1743. године био каптан Топлањске комунитате.³¹

Последњи расположиви помен о златару Јову је из 1789. године када је уплатио земљарину за кућу у граду. После те године уплате је вршио његов син Аким.³² У фебруару 1791. Јово се помиње као покојни.³³

²⁶ Б. Миловић, Становништво Топлас, 75.

²⁷ ПУМА, фасц. 340, л. 123, 124, 18. VIII 1749.

²⁸ Исто, л. 48, 20. VIII 1749.

²⁹ ПУМА, фасц. 174, л. 24, 4. X 1749.

³⁰ ПУМА, фасц. 239/2, л. 170, 171.

³¹ М. Zloковић, Mletačka uprava, 28, 35.

³² Cattastico de livelli di case, botteghe e molini, № 6, стр. 64.

³³ ПУМА, фасц. 293, л. 23.

БОРБЕ РАДИЋ-КУШЕВИЋ (1739—1804)

Златар Борбе био је син и универзални наследник златара Стојана Радића-Кушевића.¹ У свим расположивим изворима записиван је на разне начине. Најчешће се среће као Борбе Радић,² тако се некад и сам потписивао,³ или као Борбије Радић,⁴

¹ ИАК, УП, 63, л. 494.

² ПУМА, књ. 14, л. 120 (1744); фасц. 266/I, л. 82 (1747); књ. 88, л. 1 (1763); фасц. 235, л. 178 (1770); 247, л. 62 (1772); 249/I, л. 176 (1773); 261, л. 100 (1778); 266/III, л. 28 (1779); 95, л. 64 (1782); 272/II, л. 16 (1784); књ. 15, л. 315 (1785); 99/II, л. 16, 21, 43 (1788); фасц. 292, л. 4 (1789); 302, л. 32 (1791); књ. 42, л. 33 (1804).

³ ПУМА, књ. 14, л. 121 (1774).

⁴ Б. Миловић, Прилог проучавању, 37 (1762), 69 (1793); исти, Полази о популацији, 291, 292, 293; П. Шеровић, Из архива, 36 (1766).

односно Георгије Радић, како је уписан у књигу умрлих.⁵ Јавља се и као Борђе Радић пок. Стојана,⁶ или Борђе пок. Стојана Радић.⁷ Други варијантни облици су са презименом Кушевић: Борђе Радић речени Кушевић,⁸ односно Кушенија,⁹ затим Борђе Кушевија речени Радић,¹⁰ пок. Стојана,¹¹ или Борђе Кушевија пок. Стојана,¹² или само Борђе Кушевија,¹³ односно Борђије Кушевија¹⁴ и најзад Борђе Стојана Кошевића,¹⁵ Борђије Кушевић¹⁶ и Борђије из Новог.¹⁷

У расположивим архивским листима Борђе се први пут помиње 2. септембра 1739. године. Он је већ тада био златар с извесним реңомеом, јер се јавља у улози заступника Малене Властелиновић, члана веома познате породице из Рисна,¹⁸ у спору који је имала са Мијатом Комненовићем из Топле,¹⁹ кнезом, поморским трговцем²⁰ из веома угледне породице.²¹

Борђе је становао у очевој кући која се налазила на Вратницама и граничила се са поселом Илије Јовановића Телембака, златара.²² Према пописима становништва Топле у његовој кући је 1750. године било 12 особа, 1758 — 8, 1763, 1771 и 1772 — 12, а 1778. године 14 особа.²³ У ту многољудну породицу убрајани су и Борђеви шегрти који су код њега становали.²⁴

О породици златара Борђа располажемо само са неколико података. Познато је да је имао кћерку Марију која се два пута удавала. Први муж јој је био златар Гангор Поповић,²⁵ са

⁵ АХ, Књига умрлих, бр. 385, 12. октобар 1804.

⁶ ПУМА, фасц. 243, I. 7 (1771); књ. 14, I. 120 (1774); фасц. 316, I. 31, 49 (1796).

⁷ ПУМА, фасц. 219, I. 35 (1764); 326, I. 35 (1797).

⁸ ПУМА, фасц. 271, 131 (1782).

⁹ ПУМА, фасц. 260/IV, I. 40 (1779); 95, I. 155 (1783); 302, I. 39 (1791).

¹⁰ Б. Миловић, Прилог проучавању, 46; ПУМА, фасц. 87, I. 97 (1785).

¹¹ ПУМА, фасц. 300, I. 84 (1791).

¹² ПУМА, фасц. 210, I. 13 (1761), 25 (1762).

¹³ Б. Миловић, Прилог проучавању, 32 (1762); ПУМА, фасц. 84, I. 42 (1758); 208, I. 32 (1761); 209, I. 91 (1763); 266/III, I. 22 (1779).

¹⁴ ИАК, VII, 63, I. 494 (1745).

¹⁵ Натпис на крсту у ризници манастира Савине (1740).

¹⁶ ИАК, VII, 58, I. 428 (1739).

¹⁷ Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, V, 1925, 123 (8056).

¹⁸ Исто, 94 (7884).

¹⁹ С. Митићковић, Никшићки кнезови Властелиновићи у мастачким лукама и терминацијама. Историјски записи, XII/1—2, Цетиње, 1956, 119, 124; З. Тошић, Физиклије кошта Пера Властелиновића, Зборник Музеја примењене уметности, 3—4, Београд, 1958, 157.

²⁰ ИАК, VII, 58, I. 428.

²¹ М. Милошевић, Трговачка делатност, 124.

²² С. Њакићковић, н. л., 444.

²³ ПУМА, књ. 21, I. 8.

²⁴ Б. Миловић, Становништво Топле, 71, 75, 79, 81, 84, 88.

²⁵ Податак добијен од Чедо Кушевића из Прчања, 1959. године.

којим је имала сина Буру који је био трговац у Топли.²⁶ После смрти Глигора она се удала за Костадина Владовића из Пода и имала је два сина: Митра и Спиру, који су 1796. године још били малолетни.²⁷

Златарска радња Борба налазила се у Вароши.²⁸ Највероватније да је то била радња његовог оца. Према казивању његовог потомка Чедо Кушевића из Прчања (1959. године) Борбе је увек имао помоћнике у радњи, али о томе недостају подаци у херцеговским документима.

О златарском умећу Борба може се судити за сада само на основу једног његовог сачуваног рада. То је крст архимандрита Леоптија Аврамовића који је Борбе израдио 1740. године и који се чува у разници манастира Савине. До 1807. године налазила су се у манастиру Косијереву, код Велимља, још два Борбева дела. Једно је био сребрни кивот за мошти св. Арсенија Српског са натписом да га сакова јеромонах Висарион Косијеревац Самичић (?) руком мајстора Борбине из Новог 1747. године.²⁹ Око 1920. године поменуће мошти су пренете у манастир Жаребаоник, који се налази код Даниловграда, у Црној Гори.³⁰ Друге Борбев рад, који се такође налазио у манастиру Косијереву до турског рушења манастира,³¹ била је панатија јеромонаха проигумана Стефана Косијеревића Ивановића „от племена Бана(н)скога“, израђена 1755. године.³² Због те панатије Борбе је волио спор са Ралом Ралосављевићем, који ју је присвојио. Осамнаестог маја 1765. године херцеговски провизор је пресудио да Рале мора да преда Јакову Којовићу ту панатију, која је власништво калуђера Стефана из Косијерева.³³ Захваљујући интервенцији суда зна се да је панатија тала вредела 8 цекина.³⁴

Борбе је, по свој прилици, израдио и крст за цркву св. Срба у Подима. Наиме, 25. маја 1742. године Херцеговац Мато Милутиновић Телембац, златар у Котору, предао је у име Борба прокуратору те цркве једну сребрну шипку тешку 25 драма (79,5 гр.) да би се од ње начинила крвна.³⁵

Као ни његов отац Стојан ни Борбе није био поседник знатнијег броја некретнина. Од оца је наследио кућу у Вратни-

²⁶ ПУМА, фасц. 326, л. 35.

²⁷ ПУМА, фасц. 319, л. 132, 19. IV 1796.

²⁸ ПУМА, фасц. 316, л. 31, 32.

²⁹ ПУМА, фасц. 84, л. 42.

³⁰ Љ. Стојановић, н. д., V, 94 (7884); В. Петковић, Преглед прикљепних споменика кроз повестицу српског народа, Београд, 1950, 152.

³¹ В. Петковић, н. д., 152, 314, 315.

³² Исто, 157.

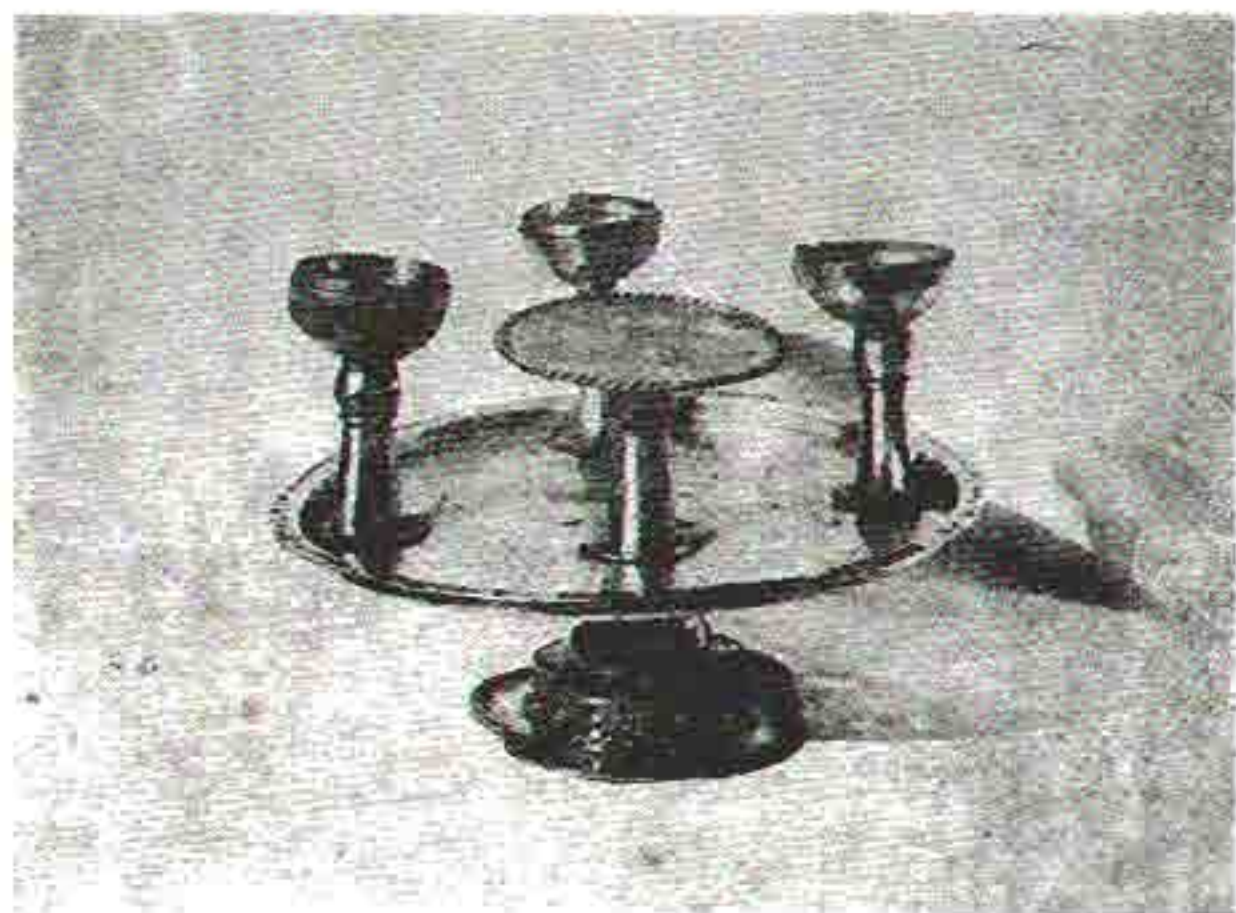
³³ Исто; Љ. Стојановић, н. д., V, 123 (8056).

³⁴ ПУМА, фасц. 87, л. 37.

³⁵ Исто.

цама, а сигурно и златарску радњу у Вароши. Врло вероватно да је ту радњу Борбе дао у закуп свом унуку Борбу Поповићу, трговцу у Херцег-Новом, 4. августа 1804. године, са годишњом киријом од 18 фјорина. Уз радњу је био и врт.³⁶

Борбе је од оца наследио и посед у Мелинама, на локалитету Кутлаи или Осоје, који је Стојан купио 1721. Тада је то био шумовито земљиште, велико 1 канап, 2 кварта и 134 тавола.³⁷ Њега је Борбе званично поклонио 17. маја 1796. године својим унуцима Митру и Спиру, синовима његове кћерке Марије и њеног другог мужа Костадина Владовића из Пода. Поклон, који је у међувремену постао необрађено земљиште, примио је Владовић у име својих малолетних синова.³⁸

Петохлебница, израдио Илија Јовановић Телембак, 1735/6.
Манастир Прасквица

Други посед који је Борбе наследио био је виноград у селу Кути, на локалитету званом Пусине (?). Он се граничио с југа путем, испод је било имање конта Иноћенца Буровића, са севера шикаром Кнежевића, а површе је било имање Вецановића. Виноград је имао око три кварта и њега је Борбе, за-

³⁶ ПУМА, фасц. 108, 1, 133.

³⁷ ЛХ, књ. 42, 1, 33, 34, 3, III 1806.

³⁸ В. биографију златара Стојана Ралића-Кушевића.

једно са Јаковом Цаватовићем пок. Луке из Херцег-Новог, добио као наследник пок. Боване Алима.³⁹ Око тог наследства су се спорили Борђе и његов брат са Луком и Јаковом Цаватовићем, па је суд добрих људи морао да пронађе помириљиво решење.⁴⁰ Доста година после тога Борђе и Јаков продали су тај виноград Николи Бијелићу пок. Гаврила из Зеленог Дуба (Поли) за 18 цекина.⁴¹

Борђе се по много чему разликовао од осталих тадашњих херцеговских златара. Његова незаинтересованост за пословањем земље, неукључивање у трговачка пословања, као и обезбеђење животних потреба само својим занатом, није уопште било типично за епоху у којој је живео. Осим тога, код њега није постојала тежња да успоставља родбинске везе са друштвено истакнутим породицама некадашњег главарско-харамбашког слоја. Он није припадао ни богатим златарима. Понекад се и задуживао. Тако је у мају 1773. године морао да се закуне пред иконом „свете Госпође“ у цркви у Топли да је вратио три цекина Јелци жени Тома Топаловића.⁴² И поред тога што није био „типичан“, Борђе је несумњиво био најважнији херцеговски златар XVIII века. Такан глас је уживао међу свим друштвеним слојевима у Херцег-Новом и на његовој територији, што је долазило до изражаја у разним приликама.

Угледни Ришњанин серлар Петар Беловић позајмио је од Борђа 10 цекина и као залог дао своју пушку реферлар и палаш, који су се налазили код херцеговског пушкарара Станише Цотовића. Новац није на време вратио те је морао да интервенише суд.⁴³

Борђе је често био битан за званичног заступника. Већ је поменуто да је 1729. године заступао у суду Мадлену Властелиновић из Рисна у спору са Комненовићем из Топле. Пошто се Мадлена морала вратити кући у Рисан званично је изјавила у которском суду да све што се тиче тога спора нека суд остави златару Борђу.⁴⁴ Године 1771. био је заступник Јова Никова реченог Спиљанин из Топле, и у његово име овластио је капетана Павла Милутиновића да за своја потраживања осигура западну земљишта званог Ново Село.⁴⁵ У фебруару 1782. млетачка администрација у Херцег-Новом потврдила је пуномоћ коју је Ристо Буровић пок. Панта из Жлијеба, тада у војничкој чини црквеники Меланија, издао Борђу да би га он заступао у

³⁹ ПУМА, фасц. 316, 31, 32.

⁴⁰ ПУМА, књ. 14, 1, 120, 121.

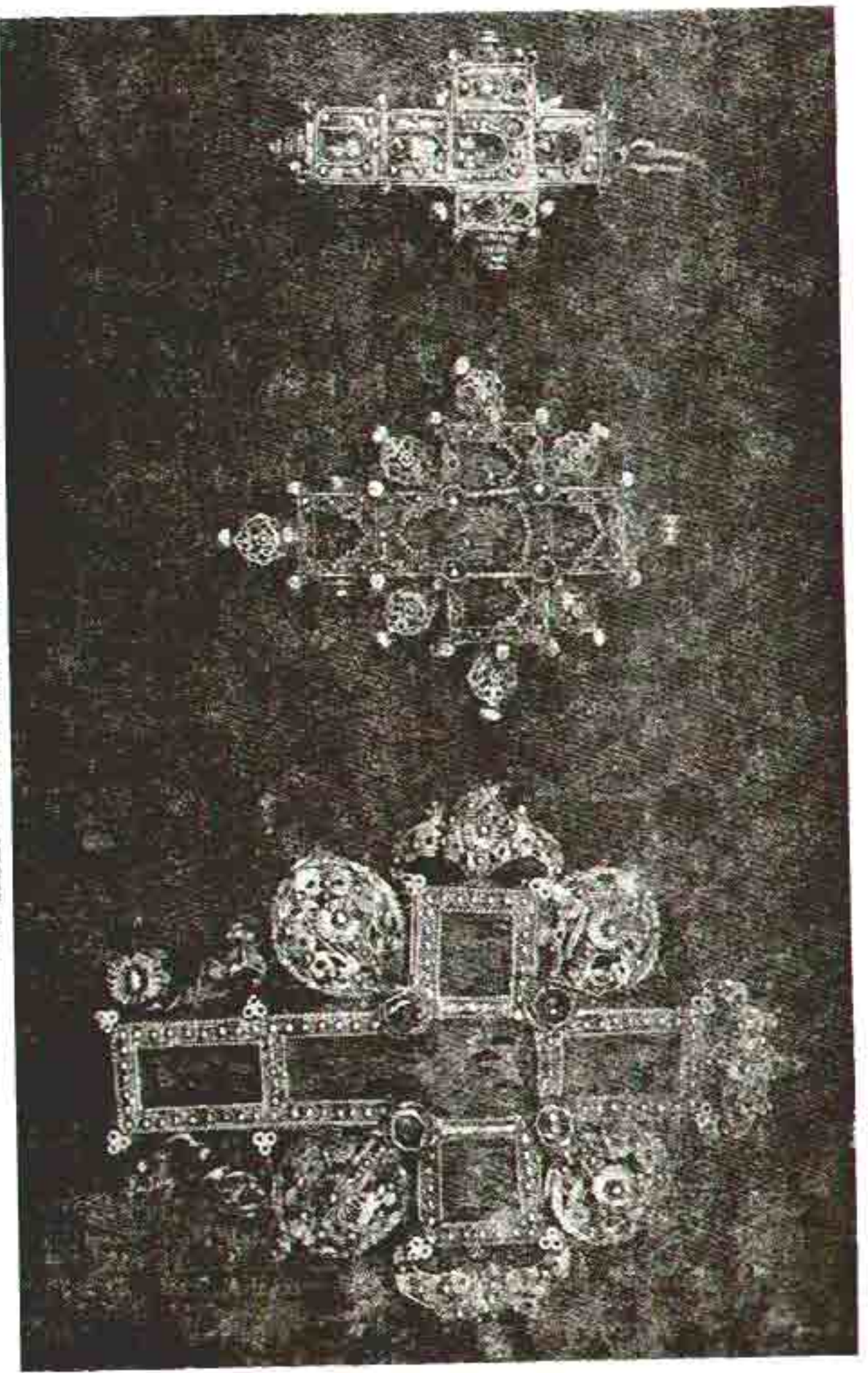
⁴¹ ПУМА, фасц. 156, 1, 50, 51, 1746.

⁴² ПУМА, књ. 14, 1, 120, 121.

⁴³ ПУМА, фасц. 249/Т, 1, 176, 11, V 1773.

⁴⁴ ИАК, УП, 63, 1, 494, 8, V 1745.

⁴⁵ ИАК, УП, 58, 1, 428, 2, IX 1739.

Крестои изработени у Херцег-Новом у XVIII веку.
Различита манускрипта Савице, Херцег-Нови

десоби с његовим стрицом Аврамом.⁴⁶ На исти начин поступило је и Никола пок. Сима Синдиса из Жлијеба, који је почетком 1789. године овластиво Борба да га заступа у свим његовим парницама.⁴⁷ Исто се поновило и крајем септембра 1791. када је исту такву пуномоћ издао Буро Бјеладновић, пок. Никола из Рисна.⁴⁸ У мају 1785. године Борбе је примио у име Јова Васиља Катурсића из Рисна од Јеке (Јане), рођене Лупешковић, жене Мата Милутиновића Телембака, златара из Топле, на поклон око 4 канана земље под виновом дозом у Ублима, која је била подељена на три комада и вредела је 30 цекина.⁴⁹

Од 1747. године Борбе је био један од повереника оставштине богатог капетана Сима Томашевића из Топле,⁵⁰ уз Мато Мирковића, капетана Јована Живковића кога је заменио Мато Милутиновић, златар.⁵¹ Капетан Томашевић је био дела по мајши Александру Беловићу из Рисна, који није био задовољан радом повереника, јер нису послушали његова наређења. Он је напао ножем капетана Живковића и Борба, обојици нанео лаке телесне повреде, а Мирковићу је запретио да ће убити њега и његовог сина. Због тога је 17. маја 1764. године заседао суд добрих људи који је пресудио да Беловић има да да свој тројници по једно кумство, а Жарковићу још и дар уобичајен у тим крајевима.⁵²

Овом пресудом, међутим, спор није окончан. Скоро тридесет година касније Борбе и Мато Милутиновић опуномоћили су Спирилона Бину, адвоката у Венецији, да их заступа у парницама са Александром Беловићем.⁵³

У својству повереника оставштине Томашевића, Борбе и Мато Мирковић, као и прокуратори цркве св. Спаса у Топли, имали су расправе и са златаром Андријом Јововићем око права власништва.⁵⁴ Вероватно у оквиру неспоразума око те оставштине донели су Борбе, Матија Мирковић и Мато Телембак у суд, по налогу власти, а на тражење Стане, удове Илије Јововића, брата Николе Јововића златара, у септембру 1770. године једну комоду која је била закључана и у којој су се налазили:

⁴⁶ ПУМА, фасц. 243, л. 7.

⁴⁷ ПУМА, фасц. 271, л. 31, 17. II 1782.

⁴⁸ ПУМА, фасц. 292, л. 4, 5, 15. II 1789.

⁴⁹ ПУМА, фасц. 302, л. 39—40, 29. IX 1791.

⁵⁰ ПУМА, књ. 15, л. 315, 316, 12. V 1785, уговор од 30. IV 1785.

⁵¹ ПУМА, фасц. 266/I, л. 82, 16. VII 1747.

⁵² ПУМА, фасц. 247, л. 62, 1772; 261, л. 100, 24. VIII 1778; 266/III, л. 28, 7. IX 1779; 302, л. 32, 4. IX 1791 (без златара Мата Телембака који је у међувремену умро).

⁵³ Б. Миловић, Прилог проучавању, 46, 47.

⁵⁴ ПУМА, фасц. 302, л. 32, 33, л. IX 1791. О тој заоставштини спор, фасц. 247, 63, 1772; 261, л. 100, 1778; 266/III, л. 28; 260/IV, л. 40, 41, 1779; 302, л. 32, 33, 1791; 316, л. 49—54, 1796.

једна јечерма од скарлатина са 20 сребрних дугмади и другим сребрним украсима, још једна јечерма од љубичастог сукна са дугмадима од мједи, две кожне јакне (*deux chachette de pelle*), пешкир и други употребни предмети.⁵⁵

Борбије је понекад био и гарант за људе којима је веровао. Крајем новембра 1757. под казном од 1200 лира јемчио је да Марко Даниловић, који се налазио у затвору, неће више врећати свог оца Ивана и своју мајку.⁵⁶ Годину дана доцније гарантовао је да Симо Сенић из Топле, такође у притвору, неће више врећати нити узнемиравати Илију Ломбардића из Топле.⁵⁷ На исти начин је јемчио за Арсенија Славојевића, званог Трамонтана, који је речима и делом узнемиравао Јакова Којовића, трговца из Херцег-Новог.⁵⁸

У кратком периоду од 1779. до 1788. године Борбе је више пута биран у суд добрих људи. У јулу 1779. године са Тодором Цуком решавао је спор између Јова Петрова Црногорчевића и Тодора пок. Јована Квезића из Херцег-Новог, који је настао поводом њихове заједничке трговине сиром и браветином (кастрадином).⁵⁹ Године 1782. заједно са златарима Матом Милутиновићем, Андријом Јововићем и Лазаром Иванковићем трудио се да пронађе повољно решење за изравнање извесних разлика које су постојале између Тодора Цули, пок. Митра из Драча, златара у Доброги и Николе Цеја Митрова из Драча, златара у Прчању.⁶⁰ Годину дана касније Борбе је, опет са Матом Милутиновићем, успео да мирним путем изврши деобу заједничке имовине браће Тома и Ника Зуплона, пок. Стефана, из Вароши.⁶¹ Биран је у суд добрих људи и 1784. године,⁶² а са златарем Савом Јововићем учествовао је 1788. у измирењу Тодора Ковачевића, пок. Јована, из Ратишевице и Симе Буринића, пок. Јова.⁶³

Као што је Борбе веровао својим суграђанима и гарантовао млетачким властима да ће они променити своја дотадашња понашања, тако су и представници власти веровали Борбу и у складу с тим поверењем Борбе је често био сведок у разним приликама. Када су Јововићи и Симовићи 1750. године добили уверење Топалске комунитате да припадају племенишкој по-

⁵⁵ ПУМА, фасц. 247, I. 62, 63, 1772. Документ се распао и не може се више прочитати.

⁵⁶ ПУМА, фасц. 235, I. 178.

⁵⁷ ПУМА, књ. 84, I. 31, 30, XI 1757.

⁵⁸ Исто, I. 42, 43, 10, VIII 1758.

⁵⁹ ПУМА, фасц. 210, I. 25, 19, III 1762.

⁶⁰ ПУМА, фасц. 266/III, I. 22, 13, VII 1779.

⁶¹ ПУМА, фасц. 95, I. 64, 65, 9, IX 1782.

⁶² Исто, I. 155, 29, VII 1783.

⁶³ ПУМА, фасц. 272/II, I. 16, 25, V 1784.

родини Стратимировић, исказ је у провидуровој канцеларији потврдио Борбе.⁶⁴ Приликом оглашавања пресуде суда добрих људи у спору између Васиља Станића и браће Трипка и Сима Анђуновића, 1762. године, поред херцеговског провидура и заклетог тумача Карла Фонтане био је присутан и Борбе као сведок.⁶⁵ Борбе је био присутан и у кући златара Мата Милутиновића Телембака када је заседао суд добрих људи 1763, и потврдио да је Анђелија, удовица Анима Телембака, донела у мираз 52,5 пекина.⁶⁶ Заједно са Стефаном Бошковићем (Цотовићем), пок. Станише, из Топле, сведочио је да је 1764. у њиховом присуству пок. Борбе Сабљић, поднаредник (*sergente*) оставио своје имање синовцу Јову Вучином, „главару вароши Топле“.⁶⁷ Њих двоје су поново 1791. године заједно сведочили да једна улица у граду служи за јавни пролаз.⁶⁸

У једном документу од 31. марта 1788. наведено је да су сведоци Борбе Радн, Павле Дабовић и Симо Сенић „старици из Топле“ (*vecchiardi della villa de Topla*).⁶⁹ Такво ословљавање може двојачко да се тумачи. Могуће да су у својој средини, с обзиром на године, називани старцима или, што је вероватније, јер се назив јавља у званичном акту, да је у Херцег-Новом била позната крајем XVIII века у рудиментарној форми институција старца, која је до сада на нашој територији забележена само код албанског становништва.⁷⁰

Пошто је Борбе припадао ретким писменим људима у Херцег-Новом и на његовој територији понекад је потписивао чланове суда добрих људи⁷¹ и уопште оне који нису знали писати, а морали су ставити своје име на званичне списе.⁷²

Борбе је био активан и у Топалској општини. Почетком октобра 1766. био је кацилијер,⁷³ а 1771, 1772. и 1773. и „главар од Топле“.⁷⁴ Био је такође и прокуратор цркве св. Спаса у Топли.⁷⁵ У том својству долазио је и у конфликте са Топланима. Тако је, на пример, 1763. године суд добрих људи, капетан Јован Живковић и Јово Вучуров, морао да покуша мирним путем да измири завађене. Алексу Топаловића из Топле с једне, и Борба

⁶⁴ ПУМА, књ. 99/II, I, 43, 20, VIII 1788.

⁶⁵ ПУМА, књ. 27, I, 51.

⁶⁶ Б. Миловић, Прилог проучавању, 32, 16, VI 1762.

⁶⁷ ПУМА, фасц. 330, I, 98.

⁶⁸ ПУМА, фасц. 219, I, 35.

⁶⁹ ПУМА, фасц. 300, I, 84—89, 10, XI 1791.

⁷⁰ ПУМА, књ. 99/II, I, 16.

⁷¹ М. Filipović, «Plaka i dheut», *vrsta glavara kod Arbanasa, Etnološki pregled*, 6—7, Beograd, 1965, 117—122.

⁷² Б. Миловић, Прилог проучавању, 32, 37, 69.

⁷³ Б. Миловић, Подаци о популацији, 291, 292, 293.

⁷⁴ П. Шеровић, Из архива, 36; М. Zloković, *Mletačka uprava*, 28. ПУМА, књ. 231, I, 61.

⁷⁵ Б. Миловић, Становништво Топле, 82, 83, 85; ПУМА, фасц. 249/I, I, 176.

и Мата Мирковића, који је такође био прокуратор те цркве, с друге стране.⁷⁶

Судећи према расположивим документима Борђе је врло ретко долазио у сукоб са својом околином. Изузев спора са Цаватиновићима око наследства, и са Беловићем и Топаловићем, који су више били службеног него приватног карактера, познато нам је само да једно време није био у добрим односима са Ристом Цотовићем, пок. Ивана. Они су 12. јула 1761. године званично обећали да ће живети у миру као добри пријатељи.⁷⁷

Борђе је умро у дубокој старости 12. октобра 1804. године. Сахрањен је у манастиру Савина.⁷⁸

⁷⁶ ПУМА, фасц. 208, 1. 32, 1761; 209, 1. 91, 1763; 247, 1. 62, 1772.

⁷⁷ ПУМА, фасц. 210, 1. 13.

⁷⁸ АХ, Књига умрлих, бр. 385, 12. октобар 1804.

МАТИЈА — МАТО МИЛУТИНОВИЋ ТЕЛЕМБАК (1740—1785)

Матија — Мато је био син Милутина, брата златара Илије Јовановића Телембака.¹ Према имену оца било је изведено његово презиме: Милутиновић, односно Милутинов,² мада се најчешће наводи у документима као Телембак, ређе „речени Телембак“.³

Матова породица је дошла у Херцег-Нови из Љубомира (у Херцеговини), крајем XVII века.⁴ У домену претпоставке остаје питање да ли је Мато стигао у Нови док је био дете или се родио у том граду. Отац му је, по свој прилици, умро док је био сасвим мали, па је одрастао у кући свог стрица Илије, која се налазила „на Вратнице од града“,⁵ где су живели сви чланови велике породице Телембак. Није познато да ли је имао браће и сестара.

Први расположиви помен о Мату је од 23. августа 1740. године. Он је тада већ био пунолетан, јер се заједно са својим стрицом Илијом јавља као купац кућице и врта у Вратницама.⁶

Мато се два пута женио. Прва жена је била извесна Анђелика, која је још била жива у мају 1759. када је учествовала

¹ ПУМА, књ. 31, 1. 185; Б. Миловић, Становништво Топле, 75.

² ПУМА, фасц. 228, 1. 120.

³ ПУМА, књ. 108, 1. 133.

⁴ В. биографију златара Илије Јовановића Телембака и Андрије Телембака.

⁵ ПУМА, фасц. 330, текст приликом уз 1. 97.

⁶ ПУМА, књ. 21, 1. 8.

у тражењу покрадног сребра из Матове радње у Котору.⁷ Друга Матова жена је била Јелка Лупениковић,⁸ рођака капетана Јова Лупениковића,⁹ те је посредством суруге Мато био у сродству са заатарем Јовом Аврамовићем.¹⁰ Колико је познато Мато је имао два сина: Илију и Николу.¹¹

На основу „Инструмента учињеном у официји преузвишеног провидура нашега од Новог“ 11. октобра 1753. године заатар Илија, који није у браку имао деце, озаконо је Мата као свог пуноправног наследника свега покретног и непокретног.¹² Отуда се у попису становништва Топле из 1758. године налази на следећу формулацију: „Илија Телебак са синовцем Матом — 5 душа“.¹³ Према тој исправи Мато је био дужан да после смрти Илије и свог првог рођака Ањима води свеколику бригу о њиховим удовицама: Савки и Анђелији и да их задржи у кући.¹⁴

Према попису становника Топле, који је начињен 20. јула 1763. године у породици Матовој сви су још увек били скупа. У кући је тада било 10 особа.¹⁵ Међутим, у суштини су постојале несугласице између Мата, с једне и Савке и Анђелије, с друге стране, због њихових мираза. Изгледа да је Мато оспоравао Савки, удовици Илије, право мираза, јер је 1762. године Никола Меловић из Пода изјавио у провидуровој канцеларији да је Савка дошла мираз приликом ступања у брак са Илијом.¹⁶ То ипак није допринело смирењу стања у кући, па је морао да интервенише суд добрих људи. Шестог септембра 1763. године Мато с једне и Савка и Анђелија с друге стране званично су именовали добре људе да би решили мирним путем спор који је настао око одређивања висине мираза.¹⁷ Два дана дошнје, према властитом избору судана, суд добрих људи у саставу: Милош Милутиновић, Алексацлар Живковић, Јово Савковић и Боно Боновић, састао се у кући Матовој, саслушао разлоге неспоразума између завађених страна, проучио исправе и под заклетвом испитао сведоке и обе стране. На дневном реду су биле три теме,

⁷ ПУМА, фасц. 202, л. 72, 21. III 1759.

⁸ ПУМА, књ. 15, л. 315, 316; фасц. 281, л. 49; 290, л. 162; 315, л. 317.

⁹ ПУМА, књ. 93/IV, л. 25, 18. VII 1779; у име Анђелије, удовице капетана Јова Лупениковића, Мато је продао Николи Голубу, сину покојног Марка из Пода, некретнине у Челма за 13,5 цекина.

¹⁰ В. биографију заатара Јова Аврамовића.

¹¹ ПУМА, књ. 101/I, л. 29; 101/II, л. 22, 23.

¹² ПУМА, фасц. 330, л. 97, 97'.

¹³ Б. Миловић, Становништво Топле, 75.

¹⁴ ПУМА, фасц. 330, л. 97'.

¹⁵ Б. Миловић, Становништво Топле, 79.

¹⁶ ПУМА, фасц. 211, л. 155.

¹⁷ ПУМА, књ. 85, л. 13, 14.

Добри људи прво су расправљали о Мату. На основу исправе из 1753. и потврде генералног провидура за Далмацију од 15. јула 1754. године потврдили су да је: а) Мато од сада и у будуће господар свега покретног и непокретног што је наследио од покојног Илије Телембака, с пуним правом наслеђа; б) Мато је морао да задржи у кући и да поштује Савку, жену Илије, и Анђелију, жену Ањима, „како бог заповеда“ и како следи из поменутог уговора из 1753. и то док су живе, а после смрти према клаузулама договора, и в) морао је да снабде кућу ланом и вуном, јер су обе жене заједно преле и ткале. Обе удовице су биле обавезне да раде у кући.

Друга тема расправљања била је процена мираза и ствари Савке, као и њен спор са Матом. Одлучено је да више између њих не буде никакве „пакости“ и неслоге, а да златне мишћуше („брнице“), које су биле код ње, а за које је Мато рекао да вреде 12 цекина, пронађе и да их одмах врати Мату. Што се тиче њеног мираза позвани су проценитељи: златар Марко Горакућа, „купионична за сребро“, кројач Мијат Познановић „терзна од терзилука“, и Јана, удовица капетана Илије Криловића, за процену рубља. Они су утврдили да је оно што је донела када је дошла у кућу Телембака онда вредело 811,10 лира. Потом су утврдили вредност ствари које су се налазиле у њеној шкрињи, а које су биле део њеног мираза, а део оног што је добила наследством од Телембака. То је опет вредело 614,10 лира. Сем тога, Савки је припадало још 197 лира као остатак од целокупне њене имовине, а што јој је морао Мато да да. Са свим што јој је припадало Савка је имала право да располаже потпуно слободно, али убудуће није смела ништа више да потражује од Мата.

Разговор се водио и око сребрних шишки које је Мато тражио од Савке као део свог наследства. Добри људи су пресудили да Мато и Савка оду у манастир Савину и да свештеник у цркви затражи од Савке да положи заклетву пред Матом да се те шишке не налазе код ње. Уколико се она закуне Мато не може ништа од ње да потражује. У супротном, мораће да их врати Мату као пуноправном наследнику.

Такође се расправљало и о боравку Савке у Матовој кући. Одлучено је да ако Савка жели да оде, а Мато би хтео да остану заједно, она се мора покорити Матовој жељи и мора даље да ради за кућу. Мато и његова жена, опет, морају да воде бригу о њој, да је хране и чувају „како бог заповеда“ догод је жива, а после смрти према уговору из 1753.

Трећа тема која је била на дневном реду било је питање мираза Анђелије, жене покојног Ањима. Пошто је изгубила исправу о миразу сведок Борбе Радић, златар, потврдио је њен исказ да је донела у мираз 52,5 цекина. Тај новац је Ањим држао

у једној торби у ковчегу. По његовој жељи, а пред смрт, она је узела тај новац и предала га Анџелином сестрићу Мати Агастасијевићу. Пошто је одлучено да Анџелија има право на тај мираз она није смела убудуће ништа више да потражује од Мата.

Анџелијине ствари из мираза вределе су 1.377 лира. Уз то су добри људи назначили још извесну суму за удовичку одећу, а пошто је држала девојку у кући, чему се нико није противио, и коју је плаћала 12 гроша, што је укупно износило 96 лира, то је Анџелија имала 1.473 лире. Ствари из њене шкриње, које су биле делом из мираза, а делом од наследства Телембака, процењене су на 1.633 лире према вредности у време процене. Осим тога, од наследства Телембака остало је код Анџелије још 160 лира које је она морала да врати Мату. На крају је пресуђено да Анџелија може да ради са својим миразом шта хоће, али да убудуће у име тога не сме ништа да тражи од Мата. Она је имала да ради за кућу и да остане са Матом до краја свога живота. А Мато и његова жена су били обавезни да је издржавају, а после њене смрти да поступе према одредбама уговора из 1753. године.

И најзад, добри људи су одлучили да, ако обе удовице, заједно или свака понаособ, ураде нешто довољно и нескладно, а жале да се одвоје из заједнице, будући да су примиле новац те су исплаћене, могу да оду, а Мато је био обавезан да им годишњу лана даје за храну и одећу и још 400 лира. Напротив, ако се Мато буде рђаво односио према њима и ако их удаљи од себе по сопственом хиру, без погрешке Савке и Анџелије, дужан ће бити да обема, или једној од њих, обезбеди храну и одећу до краја њиховог живота.

Уколико се обе завађене стране не буду придржавале одлуке суда добрих људи мораће да плате казну, и то: 20 дуката јавној болници у граду, 20 дуката цркви у граду и 20 дуката цркви Вознесенија Христовог у Топли.¹⁸

Судећи према попису становника Топле из 1771. године заједнички живот ипак није био могућ. Савка се одселила и са још једном особом образовала ново домаћинство.¹⁹ Наредне године то је учинила и Анџелија.²⁰ У Матовој кући било је 1771. осморо, 1772. десеторо, а 1778. године у кући је живело девет особа.²¹

Нема сумње да је Мато изучио златарски занат код свог стрица Илије, чију је радњу у Вароши и наследио. У једном од првих помена о њему у расположивим документима — од 3.

¹⁸ ПУМА, фасц. 330, л. 97—99.

¹⁹ Б. Миловић, Становништво Топле, 81.

²⁰ Исто, 85.

²¹ Исто, 81, 84, 88.

октобра 1741 — наведен је као Матија Телембак из Херцег-Новог.²² То значи да је крајем 1741. године био златар у том граду. Међутим, већ крајем 1742. он се помиње као златар у Котору.²³ Као которски златар последњи пут се јавља 30. маја 1765. године у попису становништва Котора. Тада је међу „популанима“ наведен и Мато Телембак са шест особа.²⁴ У Котору је Мато имао радњу и властиту кућу.²⁵

О Матовој златарској делатности, и уопште боравку у Котору, има неколико неповезаних вести. Крајем маја 1742. године предао је Јову Лакетићу, прокуратору цркве св. Спаса у Подима сребрну шипку тешку 25 драма (79,5 гр.) у име златара Ђорђа Кушевића из Новог. Мато се обавезао да ће, ако та шипка не буде прикладна за израду круне, прибавити прокуратору о свом трошку, друго сребро доброг квалитета, од којег ће се моћи начинити круна.²⁶ Даље је познато да је имао шегрта (*un giovane*) који га је покрао. Одneo је из радње сребро и продао га у бесцење неким житељима Котора, а посебно Николи Јововићу, златару у Котору.²⁷ У радњи је продавао и барут за пушке, што значи да је за то имао службено овлашћење. У мају 1742. заставник Павле Огњенов обавезао се да ће му у року од месец дана вратити 115 либара пушчаног праха доброг квалитета у бачвици.²⁸ У јануару 1759. године Мато је био сведок у процесу поводом смрти две особе у Подима.²⁹ За време боравка у Котору два пута је сам путовао у Требиње, 1749. и 1755. године, пролазавши кроз дубровачки лазарет са својим стварима.³⁰

Још пре дефицитивног повратка у Херцег-Нови Мато је био учесник у свакодневним збивањима у свом родном граду. У мају 1762. тражио је да Саво Пиљуровић из Ратишевине дође као сведок на судску расправу.³¹ Исте године, на захтев његов и Глигора Поповића, златара из Вароши, наређено је Мари, жени покојног Ивана Милашиновића из Топле, који је био патрун и поморски трговац,³² да не сме да отуђи дрво за гориво, које се код ње налазило, до даље наредбе.³³ Био је присутан у септембру 1763. године када је суд добрих људи расправљао о

²² ИАК, УП, 59, 1. 622.

²³ ПУМА, фасц. 108, 1. 132, 21. V 1742.

²⁴ ИАК, УП, 95, 1. 396.

²⁵ ИАК, УП, 84, 1. 373, 1759.

²⁶ ПУМА, фасц. 108, 1. 133, 25. V 1742.

²⁷ ПУМА, фасц. 202, 1. 72, 21. III 1759.

²⁸ ПУМА, фасц. 108, 1. 132: барут је 14. VII 1742. примио у Матино име Јован Милошевић из Котора.

²⁹ ИАК, УП, 85, 1. 987, 1041.

³⁰ Хисторијски архив Дубровника, *Libro della Sanità, 1749—53*, 1. 1, 13. V 1749; 1753—56, 1. 80', 2. VII 1755.

³¹ ПУМА, фасц. 209, 1. 43.

³² М. Milošević, *Trgovačka djelatnost*, 108.

³³ ПУМА, фасц. 209, 1. 29.

његовим породичним односима, а у фебруару 1765. био је прокуратор цркве у Топли.³⁴

Не знамо када је Мато потпуно прешао из Котора у Херцег-Нови. Од 1767. године у расположивим документима стално се наводи као златар из Херцег-Новог,³⁵ или Топле,³⁶ или из Вратница,³⁷ или из Вароши.³⁸

Поред куће и радње у Котору Мато је поседовао и кућу са вртом и земљом на Вратницама, које је делом наследио од свог стрица Илије, а делом заједно с њим купио крајем августа 1740. године.³⁹ Такође је имао и млин за уље.⁴⁰ У оквиру наследства добио је и земљу у Мељинама, чији је један део продао у априлу 1773. године Јову Аврамовићу, златару, за 60 цекина.⁴¹ Око једног земљишта у Мокринама, које је Илија купио 1721. године за 22 реала од Николе и Мија Гуњарића из Мокрина, водио је 1776. године грађански спор са Буром Гуњарићем, односно са лажно представљеним Симом (К)Обилићем, који је тражио право на давно продату земљу на локалитету Црвено Брдо у Мокринама.⁴² Такође је судским путем решавао право на земљу и са Буром Савићем, покојног Николе, и Борћем Миленовићем.⁴³ Поред своје земље држао је и право закупа (ливела) једног земљишта које је било својина месне жупне цркве. У априлу 1784. Мато се одрекао ливела, али је тражио да му се надокнади све што је уложио за побољшање земље, с тим да се уреди и питање заосталих исплаћених закупна.⁴⁴ Његова жена Јека (Јана) поседовала је, опет, земљу у Ублима. Она је крајем априла 1785. године поклонила Јоку, пок. Василија Катурсића из Рисна око 4 канапа земље под вишовом лозом у Ублима, која је била подељена на три дела и вредела је 30 цекина.⁴⁵

Судећи према поседима Мато је припадао имућним херцеговским златарима XVIII века. У складу са економском моћи имао је и одговарајуће друштвене функције. Био је 1778. и 1780. године кнез Топалске комунитасе,⁴⁶ као и прокуратор цркве у Топли.⁴⁷ Иначе, био је, заједно са златарем Борћем Ра-

³⁴ ПУМА, фасц. 223, I, 14, II. II 1765; тражи се да поднесе оригинални тестамент Ивана Каласа Константина.

³⁵ ПУМА, фасц. 228, I, 120.

³⁶ ПУМА, фасц. 227, I, 48; 235, I, 178; 246/I, I, 64; књ. 15, I, 315, 316; фасц. 257, I, 98; књ. 31, I, 185.

³⁷ ПУМА, фасц. 258/II, I, 30; 249/I, I, 178.

³⁸ ПУМА, фасц. 272/II, I, 11; књ. 93/II, I, 36.

³⁹ ПУМА, књ. 21, I, 8.

⁴⁰ ПУМА, фасц. 281, I, 49, 18. XII 1787.

⁴¹ ПУМА, књ. 31, I, 185, 186.

⁴² ПУМА, фасц. 257, I, 9, 98; књ. 93/II, I, 36.

⁴³ ПУМА, фасц. 246/I, I, 64, 1772.

⁴⁴ ПУМА, фасц. 272/II, I, 11, 3. IV 1784.

⁴⁵ ПУМА, књ. 15, I, 315, 316.

⁴⁶ Б. Миловић, Становништво Топле, 89, 90; исти, Подаци о популацији, 293.

⁴⁷ ПУМА, фасц. 223, I, 14.

дићем и Матом Мирковићем, извршила опоруке капетана Сима Томашевића;⁴⁸ биран је у суд добрих људи,⁴⁹ јемчио је за вредност плодова са земље које је његов робак Буро Милашиновић из Топле⁵⁰ имао да преда Јеролиму Бијелици.⁵¹

Као и остали Херцеговљани и Мато је долазио у сукоб са својим суграђанима, па је суд, било добрих људи било грађански, морао да пронађе излаз из насталих неприкладних ситуација. Године 1768. покренуо је судски поступак против Даје Марковића који је остао дужан Матином стрицу Илији 1.095 лира.⁵² Првог септембра 1772. суд добрих људи решавао је несугласице које су постојале између Мата и Петра покојног Божића Вучковића из Србине.⁵³ Међутим, завађене стране нису биле задовољне пресудом добрих људи, па је ствар прешла у надлежност званичних правосудних органа.⁵⁴

Мато је и у приватном и јавном животу био повезан са тадашњим херцеговским златарима: Борћем Радићем, Јовом Аврамовићем, Глигором Поповићем. На ту блискост указује још један податак: заједно са Борћем Радићем и Матијом Мирковићем положио је 1770. године у суд неколико одевних предмета који су се налазили у једној закључаној комоди, а који су требали да припадну Стани, удови Илије Јововића из Топле,⁵⁵ мајци златара Сана Јововића.⁵⁶

Није познато када је Мато умро. Посљедњи расположиви податак је од 12. маја 1785.⁵⁷ а 18. марта 1787. године наведен је као покојни.⁵⁸

⁴⁸ ПУМА, фасц. 255, л. 16—19, 1776.

⁴⁹ ПУМА, фасц. 272/II, л. 17, 18, л. VI и 28, VI 1784.

⁵⁰ Кћерка златара Јова Аврамовића била је удата за Јова Милашиновића из Топле — ПУМА, фасц. 208, л. 31.

⁵¹ ПУМА, фасц. 228, л. 120, 1767.

⁵² ПУМА, фасц. 227, л. 48.

⁵³ ПУМА, фасц. 249/I, л. 178.

⁵⁴ ПУМА, фасц. 258/II, л. 30.

⁵⁵ ПУМА, фасц. 235, л. 178.

⁵⁶ П. Шеровић, Прилог, 107, 108.

⁵⁷ ПУМА, књ. 15, л. 316.

⁵⁸ ПУМА, фасц. 281, л. 49.

ФРАНО ПОК. МАТИЈЕ (1748)

Златар Франо доселио се у Херцег-Нови из Дубровника. О њему постоји само један податак из 1748. године. Те године је, заједно са својом сестром, дао другој сестри Ани, која се удала за Милутина Марића, мираз у висини од 15 цекина у новцу и друге ствари.¹

¹ ПУМА, књ. III, л. 1, 19, 1 1748; документ је оштећен.

Породица Дуковић је била пореклом из Требиња. Савов отац Раде Дуковић¹ дошао је у Херцег-Нови крајем XVII века са владиком Саватијем Љубибратићем.² Иако се не наводи у списку становника херцеговског краја из 1702. године могуће је да се одмах по доласку у нови завичај настанио на Топли. Био је винарски трговац и у првој половини друге деценије XVIII века укључио се заједно са Илијом Дуковић, који је вероватно био његов брат, у увозну трговину вином, јер домаћа производња није могла да задовољи потребе Новљана за тим пићем.³

Саво је имао више браће, који су се углавном бавили поморском трговином. Патрун Буро (Борђе) ишао је својом гаетом 1728. за Драч, а 1735. године за Дубровник.⁴ Патрун Јово Радов је својом барком пловио трговачким пословима од 1733. до 1735. године за Дубровник, Будву, Албанију и Далмацију.⁵ И трећи брат Марко био је поморац. Он је као патрун брода ишао 1752. и 1753. године у Албанију.⁶ Четврти Савов брат био је Лазар,⁷ о коме ништа не знамо. Поред браће Саво је имао и сестру Мару, која се удала почетком 1767. године за Лазара Вучурова. Браћа су јој дала мираз у висини од 2.800 лира.⁸ Породици Дуковић припадали су још патруни барке: Станиша (1728), Милош (1729, 1733, 1735) и Томо (1734, 1735),⁹ као и Митар, чије је домаћинство од четири особе било пописано у Топли 1750. године.¹⁰

На основу пописа становништва Топле од 1750. до 1778. године следи да је у овом делу Херцег-Новог поред Митровог постојало 1750. године још домаћинство Буро, које је бројало 11 особа.¹¹ Претпостављамо да је Борђе био најстарији Савов брат и да је живео заједно са својом браћом и сестром. Већ 1763. породица Дуковић је била подељена. Тада су имали посебна домаћинства — Саво са шест особа и Марко, такође са

¹ ПУМА, фасц. 209, 1, 340, 25. I 1763.

² С. Накићеновић, н. л., 444.

³ М. Milošević, *Trgovačka djelatnost*, 85 и нап. 110.

⁴ Исто, 100; М. Zloković, *Mletačka uprava*, 23.

⁵ М. Milošević, *Trgovačka djelatnost*, 99.

⁶ Архив Комунитета Топле, књ. 373, Либро од новије феде за патроне од бродова Комунитета топлањске државе Новске, год. 1751—1759, 1, 2, 7. Године 1767. Саво и Марко су водили спор због једне кухињнице — ПУМА, фасц. 232, 1, 56.

⁷ ПУМА, фасц. 290/III, 1, 27, 28.

⁸ Исто.

⁹ М. Milošević, *Trgovačka djelatnost*, 99, 100.

¹⁰ Б. Миловић, *Становништво Топле*, 71.

¹¹ Исто.

шест особа. У Буровој кући остало је седам особа. Такође је опао и број присутних у кући Митра. Те године било их је троје.¹²

Разлог одвајања Сава и Марка требало би тражити у оснивању њихових властитих породица. Саво се оженио 1756. године са Станом, кћерком Перише Терзића из Црвеног Брда (село Мокрине). Она је у шкрињи од ораховине донела своју одећу, накит и поклоне за младожењину кућу (три мушке кошуље) у вредности од 549,10 лира.¹³

Између 1763. и 1771. године умро је Буро, па је његову децу прихватио Марко, што се изричито и наводи у попису из 1772. године.¹⁴ Тада је, као и 1771. у Марковој кући живело њих десеторо.¹⁵ У последњем расположивом попису становништва Топле из 1778. године породицу Дуковић су представљала три домаћинства: Савово, Марково (5 особа) и Митрово (6 особа).¹⁶

У Савовој кући у Топли било је 1763, 1771. и 1772. године шест,¹⁷ а 1778. девет особа.¹⁸ О члановима те породице не располажемо потребним подацима.

Саво је имао златарску радњу у Вароши. Она је била својина жупне цркве и за њу је плаћао годишње 140 лира карије. Ту радњу је унајмио 12. априла 1749. на 10 година.¹⁹

О делатности овог херцеговског златара не располажемо ниједним конкретним податком. Вероватно је нешто радио за попа Јова из Паштровића који му је остао дужан 4 златна цекина. Пошто није могао да врати дуг заплењена је његова пушка која се налазила код браће Стефана и Бура Цотовића, пушкара у Вароши.²⁰

У току седме и осме деценије XVIII века породица Дуковић се задуживала, из нама непознатих разлога, а следећи вести из 1763, 1767. и 1776. године њихово материјално стање није било повољно. У јануару 1763. браћа Дуковић: Буро, Марко и Саво, уступили су капетану Матији Периновићу, реченом Јовановић, из Доброте, земљу „Ахиловину“ у Топли за дуг од

¹² Исто, 78.

¹³ ПУМА, фасц. 90, I. 14, 15.

¹⁴ Б. Миловић, Становништво Топле, 84.

¹⁵ Исто, 81, 84.

¹⁶ Исто, 88.

¹⁷ Исто, 78, 81, 84.

¹⁸ Исто, 88.

¹⁹ ПУМА, фасц. 172, I. 61, 19. III 1750. Упор. и фасц. 330, I. 77, 19. III 1750.

²⁰ ПУМА, књ. 81/V, I. 21, 12. V 1757.

110 цекина, који нису могли да врате.²¹ Саво је 1767. године имао спор са Тодором Зипанчићем из Мојдежа, коме је остао дужан 36 лира.²² Почетком јула 1776. изречена је пресуда по којој је Саво морао да исплати Глигору Павковићу из Пода 12 цекина главнице и 576 лира камате, а сносио је и судске трошкове.²³ Саво и Марко били су дужни 12 цекина и Николи и Илији Драгомановићу из Мокрина, па је због тога те исте 1776. године покренута грађанска парница.²⁴

Последњи помен Сава Дуковића је од 28. јула 1778. године када је био уписан међу житеље Тошле.²⁵

Крајем XVIII века породица Дуковић се поново убрајала међу имућне житеље Херцег-Новог. Савови први робаци, капетан Лазар Дуковић (пловио је 1781. својом полаком за Бенову), а Спиридон и Нико Дуковић били су између 1790. и 1794. године капетани трабакула.²⁶ Када је доласком Аустрије у Боку Которску велики број помораца из херцеговског краја ступио у службу тршћанских бродовласника — Трст је био центар аустријског поморства и Аустрија га је посебно фаворизовала на рачун Боче Которске — тршћанским бродовима су заповедали и Борбе и Раде Дуковић,²⁷ такође Савови робаци. У том периоду (1814) четири Дуковића су били сувласници бродова: капетани Шширо, Никола, Борбе и Раде.²⁸ Године 1825. још увек је пловио капетан Борбе Дуковић,²⁹ а као поморац се помиње и Јован Дуковић.³⁰ Из новијег времена се зна да су Дуковићи били познати и имућна херцеговска породица која се, углавном, одселила за Трст. Једна кћерка тих тршћанских Дуковића била је удата за Николу Пашића,³¹ познатог политичара и председника владе Краљевине Србије и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

²¹ ПУМА, књ. 209, I, 340.

²² ПУМА, фасц. 193, I, 12; М. Прић-Пејовић, Једно насеље херцеговске општине у XVIII вијеку — Мојдеж по документима Архива Херцег-Новог, Боча 10, Херцег-Нови, 1978, 60.

²³ ПУМА, књ. 93/II, I, 22.

²⁴ ПУМА, фасц. 257, I, 114—116.

²⁵ Б. Миловић, Стаповништво Тошле, 88.

²⁶ П. Шеровић, Неколико података о поморству херцеговске општине XVIII и XIX в., 53.

²⁷ М. Злоковић, Херцег-Нови од Бечког конгреса до 1830. године, Боча 5, Херцег-Нови, 1973, 63.

²⁸ Исто, 64; П. Шеровић, Неколико података, 58.

²⁹ П. Шеровић, Неколико података, 65.

³⁰ Исто, 66.

³¹ С. Накићеновић, и. д., 444.

Према С. Накићеновићу Горакуће су дошли из Херцеговине са владиком Саватијем Љубибратићем,¹ а према архивским изворима доселили су се у Херцег-Нови из Албаније: у процесу против патруна Живковић — Стјепановић међу саслушаним морнарима у јуну 1713. године био је и Андрија Николин, тада настањен у Топли, а из Албаније.² У складу са територијалним пореклом, а можда и етничком припадношћу, Горакуће су имали надимак Арбанас, Албанац (Albanas, Albanese).³

Доласком у нову постојбину оснивач херцеговске породице Горакућа, Никола Арбанас, настанио се у Топли. У првом катастру земље, кућа и млинова у Херцег-Новом забележено је да је дужан да даје за радњу, која се налазила у Топли, годишње 9 лира за закуп земљишта.⁴ Никола је уведен и у херцеговски катастар из 1702. године. Те године су у његовој кући биле четири особе, а поседовао је мали виноград од 100 пертика са занемарљивим порезом од 0,11 лира. Земље није имао.⁵

Колико је познато Никола је имао три сина: Петра,⁶ Андрију⁷ и Јована (Зуане).⁸ Они су били патруни бродова, бродовласници и истакнути трговци.⁹ Јован, који је био и стручњак за бродове,¹⁰ обавио је од 1714. до 1734. године 12 путовања тартаном, фрегатом, гасом и барком за Албанију, Корчулу, Далмацију, Дубровник и Венецију,¹¹ а 1753. и 1754. пловио је гасом поново за Венецију.¹² Андрија, који је 1713. године био морнар, ишао је од 1728. до 1736. године тартаном, гасом и барком за Албанију, Грчку (Патрас), Венецију, Анкону, Дубровник, Корчулу.¹³

Андрија је био ожењен извесном Маријом¹⁴ и имао је три сина: Николу, Александра и Борба.¹⁵ Никола је 1741. године

¹ С. Накићеновић, н. д., 288, 434.

² М. Милошевић, *Трговачка дјелатност*, 70 — нап. 26.

³ Исто, 90; ПУМА, фасц. 157, т. 40, 62, 1745; 159, т. 76, 1747.

⁴ *Catastico delle terre, case e molini di Castel Nuovo, 1690—1696*, № 2, стр. 350.

⁵ Г. Станојевић, н. д., 152.

⁶ М. Злокović, *Млетачка управа*, 23.

⁷ Исто; М. Милошевић, *Трговачка дјелатност*, 91, 92.

⁸ М. Милошевић, *Трговачка дјелатност*, 91.

⁹ Исто, 86.

¹⁰ Исто, 81.

¹¹ Исто, 91.

¹² АХ, Архив Комунитета Топла, књ. бр. 373, Libro од новије феми за цитроне од бродова комунитета Топлашке државе Новске, год. 1751—1759, т. 15; П. Шеровић, *Неколико података*, 51.

¹³ М. Милошевић, *Трговачка дјелатност*, 91, 92.

¹⁴ ПУМА, књ. 27, т. 374.

¹⁵ Б. Миловић, *Становништво Топле*, 82, 86, 89.

био „сердар крајине новске“;¹⁶ као сердар је означен и 1778,¹⁷ а био је и капетан Топалске комунитасе 1773. године.¹⁸ Александар је био лекар, хирург,¹⁹ а вршио је и дужност гвардијана цркве св. Јеронима.²⁰ Претпостављамо да је четврти Андријин син био Марко, јер када је Александар позвао своју браћу Никољу и Борба да положи свој део трошкова ради покретања парнице против неколико перашких породица, позвао је и Мару, удовицу Марка.²¹

Породица браће Горакућа становала је на Топли, вероватно на земљи у Старом Лазарету, коју је Андрија купио у мају 1735. године.²² Она се 1758. састојала од два домаћинства: Ивовог („Иво Арбанасовић са Лором“) са пет чланова, и Никовог, који је живео са браћом.²³ У пописима католичког живља у Топли, који почињу тек са 1771. годином, јављају се одвојена домаћинства Николе, Борба и Александра,²⁴ а од 1772. и извесног Лека Горакуће,²⁵ по свој прилици сина једног од наведених Горакућа.

Марко је био ожењен извесном Маром и имао је две кћерке: Анђелику и Катину.²⁶ Пошто се после смрти Марка његова жена не јавља као посебно домаћинство у попису католичког живља у Топли она се или преудала или је наставила да живи као члан породице једног од поменутих три брата.

Први расположиви помен о Марку повезан је са његовим основним занимањем. Наиме, он је 1750. године узео под најам ралву која је била својина жупне цркве.²⁷ Наредне вести о њему односе се на његову улогу као проценитеља. Тако је 1761. године, заједно са златарем Јовом Аврамовићем, проценио на 16 цекина 18 комада сребрног прибора за јело, који је Бурини Косић из Херцег-Новог дао као залог да га нусте из затвора у који је доспео због неплаћеног дуга.²⁸ Првих дана септембра 1763. Марко је био позван да процени предмете из оквира његове делатности, а које су донеле у мираз Савка, супруга пок.

¹⁶ М. Злокović, Мјетаčka ургава, 29, 35.

¹⁷ Б. Миловић, Становништво Топле, 89.

¹⁸ М. Злокović, Мјетаčka ургава, 29; П. Шеровић, Из архива, 30.

¹⁹ П. Шеровић, Прилози, 120; ПУМА, фасц. 315, 1, 317.

²⁰ ПУМА, књ. 94/1, 1, 41.

²¹ ПУМА, фасц. 322, 1, 406.

²² М. Злокović, Здравствене установе у hercegnovskom крају за вријеме Мјетаčke Републике, Бокс, 13—14, Херцег-Нови, 1982, 162.

²³ Б. Миловић, Становништво Топле, 75.

²⁴ Исто, 82, 86, 89.

²⁵ Исто, 86, 89.

²⁶ ПУМА, фасц. 322, 1, 406.

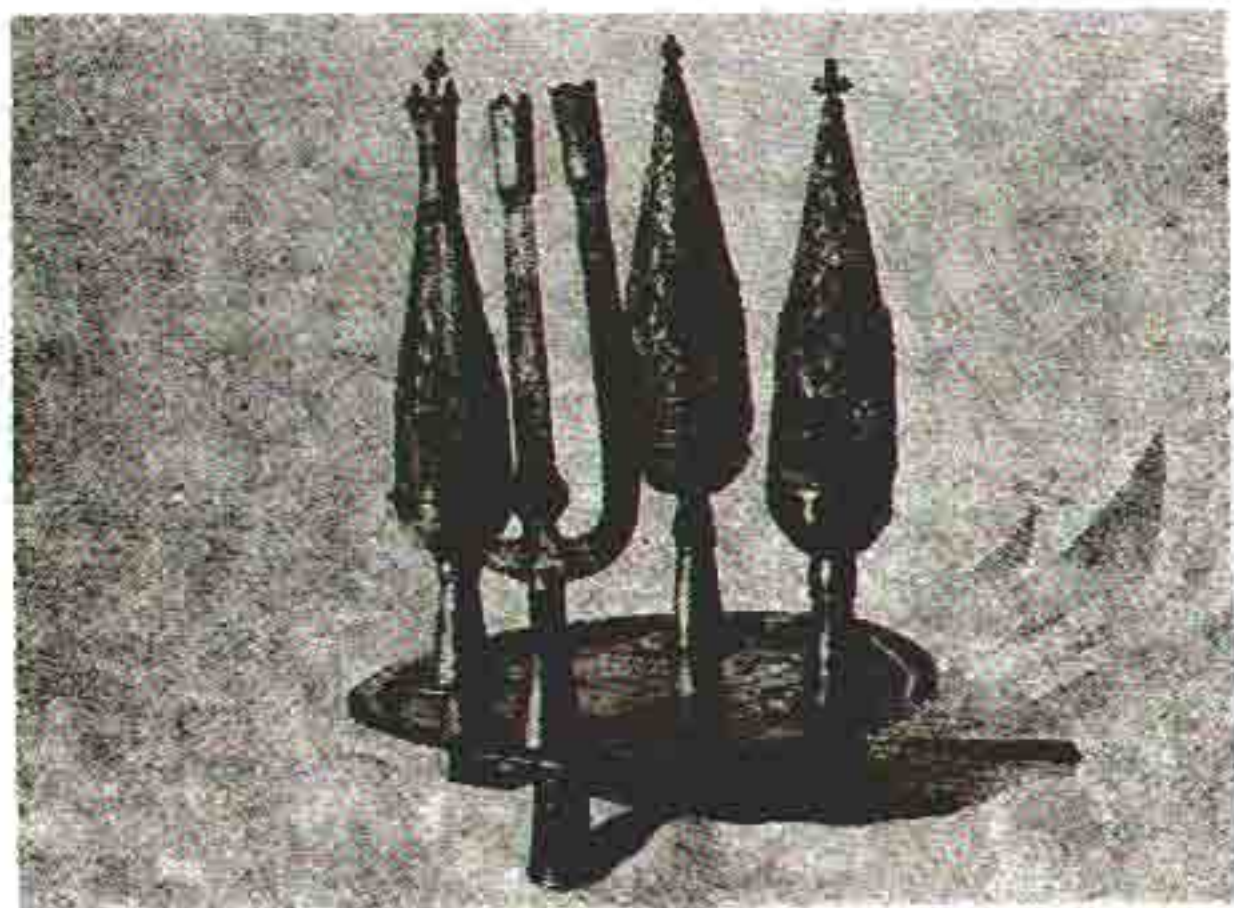
²⁷ ПУМА, фасц. 81/V, 1, 15.

²⁸ ИАК, УП, 87, 1, 14.

Илије Јовановића Телембака, златара, и Анбелија, жена пок. Ањима Телембака.²⁸

Специјалност златара Марка била је израда предмета од сребра. У документима се помиње као «orefice de l'argenteo», односно „куиончна за сребро“.²⁹

Крајем 1766. године Марко је био „суђа“ тоналске општине, у исто време када је Борђе Радих, златар, био канцелијер.³⁰

Пестоллебница, израдио Стојан Радих Кушевнић, 1736.
Манастир Подластва

Не знамо докле је Марко живео. У августу 1769. године помиње се његова жена Мара као удовица и тјторка њихове две малолетне кћерке,³¹ што значи да је Марко умро у периоду од последњег расположивог помена о њему, тј. после 9. октобра 1766,³² а пре 20. августа 1769, када је његова жена означена као удовица.

²⁸ ПУМА, фасц. 330, л. 97.

²⁹ Исто.

³⁰ П. Шеровић, Из архива, 36.

³¹ ПУМА, фасц. 322, л. 406.

³² П. Шеровић, Из архива, 36.

Први расположиви помен у херцеговским документима о Глигору-Глигу, сину Петра (Пера),¹ златару, је од 22. октобра 1756. године и повезан је са његовом делатношћу. Наиме, Глигор је у Вароши имао радњу, чији је власник био Матија Мрковић, а у коју се бесправно уселио са стварима Симо Вукадиновић. Наведеног дана Симу је издат налог да изнесе ствари из Глигорове радње, а истовремено је потврђено да ту радњу Глигор и даље држи у закуп.²

Од 1764. године Глигор је поседовао још једну радњу, такође у Вароши, која је била власништво Марка Павковића. У другој половини 1770. настале су међу њима размирице које су морале да се решавају на суду.³ До несугласица је дошло и између Глигора и пуномоћника жупне цркве око једне радње коју је Глигор узео у најам. На молбу пуномоћника цркве наређено је 3. септембра 1785. године Глигору да испразни тај црквени дућан у Вароши и да исплати заосталу кирију у висини од 25 дуката.⁴

Толики број радњи — три — био је неоспорно повезан са двоструком делатношћу Глигора. Поред златарског заната он се бавио и трговином. У складу са контролом мера којима су се служили трговци, крчмари и одређене категорије занатлија (златари, опанчари), а коју су млетачке власти обављале сваке године⁵ ради сузбијања закидања на свим мерама за дужину, тежину и текућину,⁶ власти су 29. јула 1768. године прегледале и мере којима се користио Глигор и као златар и као трговац.⁷ У трговини је имао вагу и једну локалну меру (*una misura del paese*).⁸ Златарске мере, нажалост, нису појединачно наведене.⁹

Глигор је био ожењен Маријом, кћерком Борба Ралића-Кушевића, најпознатијег херцеговског златара XVIII века.¹⁰ Са њом је имао сина Бура, који је био трговац у Топли.¹¹ Са породицом је становао у Топли. Ту се помиње од 1771. године. Тада су у његовој кући биле четри,¹² а 1778. број се попео на

¹ ПУМА, фасц. 258/V, л. 86; 211, л. 264.

² ПУМА, фасц. 258/V, л. 86.

³ ПУМА, фасц. 322, л. 457, 10. IX 1770.

⁴ ПУМА, књ. 97/II, л. 158, 3. IX 1785.

⁵ Ђ. Миловић, *Neki podaci o kontroli mjera mletačkih vlasti u Hercegovini sredinom XVIII vijeka*, Бокс 5, Херцег-Нови, 1973, 98.

⁶ Исто, 96.

⁷ Исто, 97; ПУМА, књ. 86, л. 2.

⁸ ПУМА, књ. 86/1, 2.

⁹ Ђ. Миловић, *Neki podaci*, 97 — пап. II.

¹⁰ ПУМА, фасц. 326, л. 35.

¹¹ ПУМА, фасц. 319, л. 132.

¹² Б. Миловић, *Становништво Топле*, 81.

шест особа.¹³ Пошто се Глигор не јавља у пописима становника Топле пре 1771. године може се претпоставити да се у Топлу доселио између 1763. и 1771. и могуће и после венчања са кћерком златара Радића. Могућа је и друга варијанта: као шегрт код златара Радића становао је у његовој кући, па је тек после венчања образовао своје домаћинство.

Поред трговине и златарске радње Глигор је имао и посел у Љутом Поточку, који је званично премерен 1775. године,¹⁴ а изгледа да је имао и један маин, заједно са златарем Јовом Аврамовићем.¹⁵

Понекад је Глигор давао новац на зајам. Тако су му у селској асценији XVIII века Јово и Стјепан Стијепчић из Каменог вратили позајмљена три цекина.¹⁶ Међутим, сам Глигор је дуговао знатно веће суме. Од Јова Аврамовића, златара, позајмио је 4.000 лира које није на време вратио. Тај дуг се потезао код надлежних власти и после смрти Глигора и Јова, па је Јовов син Аћим тражио у септембру 1791. године од Глигорових наследника да му врате новац.¹⁷

Као и други Новљани и Глигор се спорно на суду, интервенисао код власти, био јемац. У марту 1765. године волио је парницу са Ларом, женом Бепта (Јефта?) Лумбардића из Топле, која је неосновано потраживала од њега и Сима Павковића, трговца из Топле, да јој поврате корет од скарлатног сукна и неко сребро с једне јечерме (*di certi argenti d'una giacerta*).¹⁸ Заједно са златарем Матом Милошевићем Телембаком упутио је 1762. године молбу надлежној власти да се нареди Маринок. Ивана Миланиновића из Топле да не сме да отуђи дрво за огрев које се код ње налази.¹⁹ Године 1762. јемчио је да притворени Крсто и Спасоје Радунчић из Мојсеза неће врећати нити узнемиравати Пера Дјевеницу ни његову породицу.²⁰

О Глигору се још зна да је 1773. године био судија Топлашке комунитате.²¹

Глигор је умро после 3. октобра 1785. када се последњи пут помиње у расположивим документима,²² а пре 13. септембра 1791. када је забележен као покојни.²³

¹³ Исто, 88.

¹⁴ ПУМА, књ. 36, 1. 207, 4. III 1775.

¹⁵ *Catastico di livelli di case, botteghe e molini*, № 6, стр. 64, 1813.

¹⁶ ПУМА, фасц. 209, 1. 29.

¹⁷ ПУМА, фасц. 293, 1. 22, 13. IX 1791.

¹⁸ ПУМА, књ. 87, 1. 32, 13. III 1765.

¹⁹ ПУМА, фасц. 209, 11. 29.

²⁰ ПУМА, фасц. 211, 1. 264, 265.

²¹ П. Шеровић, Из архива, 30; М. Zloковић, *Mletačka uprava*, 32.

²² ПУМА, фасц. 97/II, 1. 158.

²³ ПУМА, фасц. 293, 1. 22.

Саво је био син Илије Јововића, односно Илије Јова Николића,¹ брата Николе Јововића, златара,² и Стане, кћерке пок. Живана Влаисалића, брата познатог „милрског грофа“ Саве Владиславића, тајног саветника руског цара Петра Великог,³ с којом се Илија оженио 1717. године.⁴ Саво је био ожењен Анђом, кћерком Борба Бјелопавлића, бродовласника,⁵ и имао је, колико је познато, два сина: Јова и Спира.⁶

Саво је био житељ Топле и јавља се као старешина куће од 1758. године,⁷ што представља и његов први помен у херцеговским документима. У Савовој кући биле су 1758. три особе, 1763 — пет, 1771. и 1772 — шест, а 1778. године — девет.⁸

Вероватно је Саво до образовања свог властитог домаћинства живео у кући свог стрица Николе, јер су га Андрија и Јово, Николини синови, и званично називали братом.⁹ Са својим првим рођацима Саво је био веома близак. Заједно су се појављивали у грађанским парницама које су водили у току 1772. године: са представницима цркве св. Спаса у Топли и повереницима оставштине капетана Симе Томашевића из Топле,¹⁰ затим са Томом пок. Александра Бурковића из Рисна и његовом браћом,¹¹ као и са Јовом Косићем из Топле.¹² Генерални провидур у Задру донео је 14. октобра 1772. године одлуку да се земља у Топли додели Саву, Андрији и Јову Јововићу.¹³ И у 1774. години заједно су иступали када је Тому Јовановићу из Рисна признато право својине једног земљишта у Топли.¹⁴

О делатности Сава као златара нема потребних података. Он је имао надимак „кујунција“ — могуће да му је специјалност била израда предмета од сребра. Да је реч о надимку који је био за њега карактеристичан сведочи његово титулисање у једном позиву ванредног провидура у Котору од 16. фебруара 1770: позив је требало уручити „златару Кујунцији у Херцеговском“.¹⁵

¹ ПУМА, књ. 14, I, 338; књ. 94/III, I, 11.

² ПУМА, фасц. 103, I, 158.

³ П. Шеровић, Прилози, 107, 108.

⁴ Исто, 106.

⁵ ИАК, УП, 47, I, 469, 6. IX 1728.

⁶ ПУМА, књ. 14, I, 338—342.

⁷ Б. Миловић, Становништво Топле, 74.

⁸ Исто, 74, 78, 82, 84, 88.

⁹ ПУМА, фасц. 246/I, I, 189, 199; 258/II, I, 24, 1772.

¹⁰ ПУМА, фасц. 246/I, I, 189, 1772.

¹¹ Исто, I, 199—204, 1772.

¹² ПУМА, фасц. 258/II, I, 24, 1772.

¹³ ПУМА, књ. 31, I, 166, 167.

¹⁴ ПУМА, књ. 14, I, 41—43, 15, XII 1774.

¹⁵ ПУМА, фасц. 242/IV, I, 147, 16, II 1770.

Као члан угледне и имућне породице Јововић—Стратимировић Саво се приказује у првим документима о њему као добристојећи златар, који је у духу свог времена био и земљопоседник. Од Прокопија Живковића из Топле купио је 1769. земљу у Кутима за 12 цекина и 44 лире.¹⁶ Поседовао је земљу у Требесину,¹⁷ а одлуком генералног провидура из Задра од 14. фебруара 1772. добио је, заједно са својим братићима Андријом и Јовом, земљиште у Топли.¹⁸

Међутим, при крају осме деценије XVIII века цеки, нама непознати догађаји, уздрмали су материјалну стабилност у кући Јововића. Прво је Саво у априлу 1777. тражио од наследника свога таста да му исплати 1.500 лира у име Анђиног мираза. Одлуком провидура дозначене су њој и њеним синовима неке нескретине у Топли, као надокнада за мираз.¹⁹ После тога Анђа је продала Јову Јововићу три канапа земље од добијеног посела,²⁰ а у априлу 1782. године уступила је, опет, Андрији и Јову неке земље у Топли као протувредност за суму од 210 цекина, коју је њен покојни брат Василије позајмио од браће Јововића.²¹ У току 1786. Саво је продао земљу у Требесину за 56 цекина,²² као и један магацин у Вароши за 10 цекина.²³ Изгледа да се у исто време и задуживао, јер крајем 1788. године обавезао се Борбу пок. Стефана Буровића да ће му дуг у износу од 16 млетачких талира и 6% камате исплаћивати по два талира свака три месеца до потпуног подмирења дуговања.²⁴ Истовремено се обавезао и Остоји Ника Црногорчевића, из Баошића, да ће дуг од 20 цекина и камату исплатити у року од два месеца.²⁵

Са погоршавањем финансијског стања као да су се помувивали и односи са братићима. На самом крају 1779. године Јово Јововић је званичним путем тражио да се забрани Савовој жени Анђи да оштећује његове поседе у Топли, које је од ње купио редовним путем. Одлука власти је била да ће Анђа морати да плати казну у висини од 25 дуката уколико настави са таквим понашањем.²⁶

Последње вести о Саву су из деведесетих година XVIII века и односе се на његову функцију заступника појединих

¹⁶ ПУМА, фасц. 239/II, л. 164, 165, 1769.

¹⁷ ПУМА, књ. 15, л. 406, 407.

¹⁸ ПУМА, књ. 31, л. 166, 167.

¹⁹ ПУМА, књ. 14, л. 338—342, 12. IV 1777.

²⁰ ПУМА, књ. 94/III, л. II.

²¹ ПУМА, књ. 15, л. 76, 77, 18. IV 1782.

²² Исто, л. 406, 407, 22. I 1786.

²³ ПУМА, фасц. 238, л. 113, 114, 30. IX 1786.

²⁴ ПУМА, књ. 99/VII, л. 5, 26, X 1788.

²⁵ Исто, л. 8, 9, 4, XI 1788.

²⁶ ПУМА, књ. 94/III, л. 11, 25. XII 1779.

Новљана: Михајла Вујновића из Вароши, 1792.²⁷ и Јевросиме Милашиновић, жене Гаврила Зипковића, 1795.²⁸ Умро је после 30. јуна 1795. године, а то је датум кад се у документу последњи пут помиње.

²⁷ ПУМА, књ. 101/1, 1, 3, 1. IV 1792.

²⁸ ПУМА, књ. 102, 1. 13, 30. VI 1795.

АНДРИЈА ЈОВОВИЋ (1758—1796)

Андрија је био син златара Николе Јововића, па се у документима наводи као Андрија Николе Јововић,¹ Андрија Јововић Николин,² Андрија Николин (Јововић).³ Имао је брата Јована — Јову са којим је био нераздвојан у јавном животу. Такође је био врло близак са златарем Савом Илијиним Јововићем, сином његовог стрица Илије, кога је називао братом.⁴

Андрија је живео у Топли и после смрти оца постао је старшина породице Јововић. У попису становништва Топле из 1771. године наведено је и домаћинство „Андрије Николина“. Те године у његовој кући било је осам особа,⁵ као и 1772,⁶ док их је 1778. било десеторо.⁷ О Андријиној породици за сада је познато да је имао сина Јефту, који је 1769. године похађао школу у Топли⁸ и који је такође постао златар, и Јеронима, који је био поморски капетан.

У расположивим документима Андрија се среће тек од краја шесте деценије XVIII века. Из једне изјаве коју је дао на самом крају 1770. године произлази да се већ 1758. године бавио златарским занатом и био самосталан мајстор.⁹ Није познато где је изучио занат, можда код оца у Котору. Радњу је имао у Вароши,¹⁰ а изгледа да је са њим радио и његов брат Јово, јер обојица се јављају као дужници за неплаћени годишњи најам за радњу у висини од 3 лире, а који није био подмирен за 1781/82. годину.¹¹

О златарској делатности Андрије скоро да се ништа не зна. Познато је да му је 1758. године Саво Ника Анђус, из Па-

¹ ПУМА, фасц. 223, 1. 16, 9. III 1765; 224, 1. 31, 6. IV 1766.

² ПУМА, фасц. 266/III, 1. 26, 31. VIII 1779.

³ ПУМА, фасц. 234, 1. 1, 1769; Б. Миловић, Становништво Топле, 82.

⁴ ПУМА, фасц. 246/I, 1. 189, 199; 258/II, 1. 24, 1772.

⁵ Б. Миловић, Становништво Топле, 82.

⁶ Исто, 84.

⁷ Исто, 88.

⁸ ПУМА, фасц. 234, 1. 1—6; М. Zloković, Mletačka uprava, 35.

⁹ ПУМА, фасц. 241, 1. 37.

¹⁰ ПУМА, фасц. 266/III, 1. 26.

¹¹ Cattastico di livelli di case, botteghe e molini, № 6, стр. 76.

штровића, предао 219 драма (720 грама) сребра да му нешто направи. Тај рад је вредео 2 златна цекина, а уместо новца Андрија је добио протувредност у пшеници.¹²

Андрија је припадао кругу имућних херцеговских златара. Располажемо само једним податком да је позајмио новац, који није на време вратио, па му је 9. марта 1765. године упућен позив да откупи заложене предмете за дуг од 15 цекина, које му је позајмио др Микеле Турлино, јер ће у противном бити продани на јавној дражби.¹³

Поред куће у Топли и радње у Вароши Андрија је поседовао, заједно са братом Јовом, још једну радњу у Вароши, коју је држао под најам Никола Милошев, син Милоша Николића, пушкар из Пода.¹⁴ Заједничка имовина браће Јововића обухватала је и земљу у Топли. Они су 1772. и 1782. године одлукама генералних провидура из Задра добили поседе у Топли.¹⁵ У току осме деценије XVIII века Јово је купио од жене свог првог рођака Сава Јововића, златара, три канапа земљишта под орасима, маслинама и воћкама у Топли.¹⁶ У априлу 1782. године оба брата Јововића уведена су у посед новог плаца у Топли, који им је поново уступила жена златара Сава Јововића, као надокнаду за 210 цекина које је њен покојни брат дуговао браћи Јововић.¹⁷ Осим тога, Јововићи су поседовали још и земљу на локалитету Пандурица у Топли, коју су поклонили 1796. године свом рођаку Луки Јелићу, златару.¹⁸ И грађанске парнице које је водио Андрија сам,¹⁹ или са братом, или обојица, и њихов рођак Сава,²⁰ против Тома Буровића из Рисна (1741),²¹ Тома Јовановића из Рисна (1774)²² и Сава Перовића из Топле (1781)²³ делом су се односиле на земље у Топли.

Судећи према расположивим подацима Андрија је уживао знатан углед међу Новљанима. Био је 1759. године судија То-

¹² ПУМА, фасц. 241, 1. 37.

¹³ ПУМА, фасц. 223, 1. 16.

¹⁴ ПУМА, фасц. 294, 1. 32, 23. X 1789.

¹⁵ ПУМА, књ. 31, 1. 166, 167, 14. X 1772; 15, 1. 117—119, 4. V 1782.

¹⁶ ПУМА, књ. 94/III, 1. 11, 25. XII 1779.

¹⁷ ПУМА, књ. 15, 1. 76, 77, 18. IV 1782.

¹⁸ ПУМА, фасц. 300, 1. 199, 15. V 1791; 319, 1. 260, 14. VII 1796.

¹⁹ ПУМА, фасц. 239/II, 1. 170, 171, 1769: грађанска парница између Андрије и Мато Мирковића и Јова Аврамовића из Топле.

²⁰ ПУМА, фасц. 258/II, 1. 24, 1772: грађански спор између Андрије и Јова Косића из Топле. Андрија је иступао у име своје и своје „браће“ Јова и Сава. ПУМА, фасц. 246/I, 1. 199—204, 1772: спор са Томом пок. Александра Бурковића из Рисна. ПУМА, фасц. 246/I, 1. 189, 1772: грађански спор између представника цркве св. Спаса у Топли и повереника оставштине кап. Симе Томашевића из Топле и „браће“ Андрије, Јова и Сава Јововића.

²¹ ПУМА, фасц. 250/I, 1. 173.

²² ПУМА, књ. 14, 1. 41—43.

²³ ПУМА, књ. 15, 1. 77—89.

паљске комунигаде.²¹ Обављао је и дужност татора православне цркве св. Спаса у Тошли и 1775. године, заједно са осталим тоторима, судно се са свештеником Петром Јована Јовановићем, бившим парохом те цркве, око права власништва куће и земље у Тошли.²² Биран је више пута у суда добрих људи: 1764. ради решавања сукоба који је био избио између капетана Јова Живковића, Мата Мирковића и Борба Радића, златара, с једне и Александра Беловића с друге стране;²³ 1771. када се расправљало о увреди части Стане, кћерке Остоје Маловића и жене Богдана Злоковића;²⁴ 1783. поводом убиства браће Вуковић, које су убили Желалићи из Бијеле.²⁵ Именовали су га и за пуномоћника: у априлу 1766. заступао је Мата Павловића-Владиславића приликом куповине куће у Дубровнику за Матову будућу жену.²⁶ Крајем августа 1779. овластио га је Борбе Вучетић, пок. Андрије, да може да прими од његових кметова приносе са земље.²⁷ Крајем 1778. године јемчио је да Александар Војновић-Сердаревић из Топле неће врећати ни речима ни делом Петра Раповца, трговца из Херцег-Новог.²⁸ Заједно са Марином Фонтаном сведочио је у мају 1777. да је отац Самуел Квартовић, родом са Крфа, поклатио у њиховом присуству неке ствари Анколу Спањолотију.²⁹ Са херцеговским златарима Борбем Радићем, Лазаром Иванковићем и Матом Милутиновићем Телембаком решавао је 1782. године размршце које су постојале између два златара Албанца из Драча, настањена у Доброти и Прчању.³⁰ Поверење које су Херцеговљани указивали Андрији сигурно је добрим делом почивало и на уважавању порекла и друштвеног статуса породице чији је и он био члан. У Андријино време породица Јововић сматрана је огранком племенице породице Стратимировић у Далмацији са властитим грбом.³¹ Са презименом Стратимировић Андрија и његов брат Јово срећу се у расположивим писаним изворима од почетка девете деценије XVIII века. Тако су, на пример, титулисани у одлуци генералног провидура у Задру, од 4. маја 1782. године, којом су добила извесне поседе у Тошли.³² У ликовним изворима дво-

²¹ М. Стрпич-Рејовић, *Popis karpetana*, 386.

²² ПУМА, фасц. 250/I, 1. 202; Упор. ПУМА, фасц. 247, 1. 91--102.

²³ Б. Миловић, *Прилог проучавању*, 46, 47.

²⁴ П. Шеровић, *Прилози*, 119.

²⁵ Исто.

²⁶ ПУМА, фасц. 224, 1. 31, 32, 6. IV 1766.

²⁷ ПУМА, фасц. 266/III, 1. 31. VIII 1779.

²⁸ ПУМА, фасц. 260/I, 1. 22, 9. XII 1778.

²⁹ ПУМА, фасц. 259/I, 1. 109, 13. V 1777.

³⁰ ПУМА, књ. 95, 1. 64, 65.

³¹ Ђ. Stratimirović, *Isprava o porodici Stratimirović*, *Bullettino di archeologia e storia Dalmata*, XV, Spalato, 1892, 38; Исто, *Богин-Стратимировић*, 148.

³² ПУМА, књ. 15, 1. 117.

струко презиме Јововић-Стратимировић је из нешто каснијег времена и налази се на два престоним иконама, које су Андрија и Јово приложили манастиру Савини 1788. године.³⁵

Нема сумње да је истицање припадности породици Стратимировић било повезано са јачањем угледа њихових рођака Вучковић-Стратимировић у Јужној Угарској³⁶ и Стратимировића у Русији.³⁷ На посредничку улогу Русије указивале би и поменуте две престонне иконе, Богородице и Христа, које представљају најрепрезентативније дело руског иконописца.³⁸ На обе иконе налазе се натписи да су их приложили цркви Богородице „Андреи и Иоан Николаев Ивович от Стратинович“.³⁹ Оне су у исто време израђене и донете у Херцег-Нови, као и још две иконе које се налазе у истој цркви (сада су све у ризници манастира Савине). Једна је икона св. Јована, коју је приложио Антоније Јованов Лакетић-Стратиновић,⁴⁰ а друга је Успења Богородице, поклон Григорија Симеонова Лакетића-Стратиновића,⁴¹ рођака Андрије и Јова. Осим тога у цркви св. Спаса у Топли налази се велики тас на коме је натпис да га је поконио тој цркви „Благородни господин Јован Николајев Јововић от Стратиновић... здравља својего ради 1799“.⁴²

У току девете деценије XVIII века оба брата Јововића добили су од Венеције титулу капетана,⁴³ с којом се понекад јављају и у последњој декади тог столећа, нарочито у званичним списима.⁴⁴ Поред тога, осмог априла 1793. године Венецијански сенат је донео одлуку на основу „меморијала капетана Јована Стратимировића реченог Јововић из Херцег-Новог којим покорио моли да буде олакшан од тежине годишњих даћа на малобројна добра његове породице на тој територији (херцегновској) и на она у Имотском“, да се ослобађа од плаћања годишњих даћа и закупа земљишта на сва постојећа позната имања целокупна породица Стратиновић „или Стратимировић“, коју су у то време чинили пет огранака: речени Јововић, Лакетић, Симовић, Вучковић и Јелић. Пореске олакшнице, које су у суштини биле незнатне и износиле су око 7 цекина годишње, дате су због „особитих заслуга те племените породице“, која се више од једног столећа налазила под венецијанским господством да-

³⁵ Д. Медаковић, н. д., 29.

³⁶ Б. Стратимировић, Богић-Стратимировић, 116, 117, 139, 140 — нап. 3, 148, — нап. 83.

³⁷ Т. Поповић, Бока, 151; Д. Медаковић, н. д., 22, 23.

³⁸ Д. Медаковић, н. д., 63.

³⁹ Исто, 29; сл. 44, 45.

⁴⁰ Исто, сл. 46.

⁴¹ Исто, сл. 43.

⁴² С. Накићеновић, н. д., 441.

⁴³ ПУМА, фасц. 294, 1. 32, 23, X 1789.

⁴⁴ ПУМА, фасц. 319, 1. 260, 14. VII 1796.

јући да каже о вредности, способности, верности у најтежим и најопаснијим ситуацијама. Све то је потпуно било доказано аутентичним документима генералних провидура, ванредних провидура, посланика на османском двору, некадашњих поморских капетана и других врло поштованих грађана. Истог дана одлука је достављена ванредном провидуру за Далмацију и Албанију.⁴⁵

Последњи помен Андрије златара у расположивим херцеговским документима је од 14. јула 1796. године када је са братом Јовом склопио уговор о даривању земље у Пандуршици (Топла) рођаку Луки Јелићу, златару.⁴⁶

⁴⁵ D. Stratimirović, *Isprava o porodici Stratimirović*, 38, 39; АХ, фасц. Стратимировић.

⁴⁶ ПУМА, фасц. 319, I, 260.

ЛАЗАР ИВАНКОВИЋ (1765—1791)

Први помен златара Лазара Иванковића, сина пок. Васа из Савине,¹ повезан је са размирицама које је имао са својом баком Јевросимом, удовом Галгора (Глига) Иванковића из Савице. Наиме, у марту 1765. Јевросима је давала изјаве о Лазару које су, по њему, биле неистините,² па се у априлу о томе расправљало на суду.³ Међутим, неспоразуми тиме нису окончани, те су Лазар и Јевросима предали у руке добрих људи решавање тог њиховог заједничког спора.⁴

О Лазаревој породици зна се само да је имао сина Јока, који се родио 10. октобра 1773. године,⁵ и који је такође био златар.⁶

Лазар је становао на Савини, а у Вароши је имао радњу.⁷ Локал, где се налазила та златарска радioniца и продавница, био је власништво Ивана Доменика Гвера, пок. Антуна. Лазар се ту уселио 12. фебруара 1777. године, а годишња кирија је износила 272,25 лира. Међутим, од 21. августа 1781. до почетка октобра 1788. године он није био тачан у плаћању најма, па је Гверу остао дужан 1.225,15 лира. Због тога му је власник локала дао законски рок од месец и један дан да испразни унајмљени простор.⁸ У новембру исте године Лазар је изјавио да признаје

¹ ПУМА, фасц. 224, I, 25, 22. III 1765.

² Исто.

³ ПУМА, фасц. 222, I, 4, 15. IV 1765.

⁴ ПУМА, фасц. 224, I, 30, 16. IV 1766.

⁵ Архив православне цркве у Херцег-Новом, Анаграф Савине, с. п.

⁶ В. биографију златара Јока Иванковића.

⁷ ПУМА, књ. 99/VII, I, 9, 10, 8. XI 1788.

⁸ ПУМА, фасц. 289, I, 157, 158, 4. X 1788.

свој дуг, који је, уз принадлежне трошкове, сада износио 1.547 лира и 17 солди, и обавезао се да ће Гверу отплатити дуг у ратама до потпуног подмирења.⁹

О Лазару Иванковићу познато је да је заједно са златарима Борџем Радићем-Кушевићем, Андријом Јововићем и Матом Милошевићем решавао 1782. године спор који је настао између два два златара Албанца из Дреча, настањена у Доброти и у Прчању.¹⁰ Крајем маја 1791. био је именован са Стјепаном Зотовићем у суд добрих људи, који је требало да реши међусобне спорове Јова Пантова из Сунђенана и Тома Станкова из Мељина.¹¹ Овај податак је и последњи расположиви помен о златару Лазару.

⁹ ПУМА, књ. 99/VII, 1. 9, 10.

¹⁰ ПУМА, књ. 95, 1. 64, 65.

¹¹ ПУМА, књ. 112, 1. 1, 2, 27. V 1791.

ЈЕФТО АНДРИЈЕ НИКОЛИНА ЈОВОВИЋ (1769—1777)

Јефто је био син Андрије и унук Николе Јововића, златара. У документима је обично означавао као Јефто Андрије Николина¹ Јововић.² Становао је у Топли,³ а пошто се не јавља посебно у списковима становника Топле, сигурно је живео у кући свога оца. Није познато ко му је била жена и да ли је имао деце.

У току 1769. године Јефто је већ као пунолетан похађао основну школу у Топли, која је вероватно била нека врста приватно организоване елементарне наставе коју су водили калуђери. Поменуто године пред вратима школе Јефта је ножићем ранио Јован Константиновић, који је такође био ђак исте школе. Јефто је тужио суду Јована, а у међувремену Андрија је физички напао калуђера Тодора Константиновића из Топле, свакако блиског Јованова рођака. Због тог физичког обрачунавања Тодор је опет тужио Андрију. Решење инцидента предато је на крају у надлежност суда добрих људи.⁴

О златарској делатности Јефта немамо података.

Јефто је одржавао везе са Котором. Почетком јуна 1777. године требало је да се појави у которском суду по налогу ванредног провидура,⁵ а крајем истог месеца ванредни провидур му је преко херцегновског провидура упутио позив да подигне

¹ ПУМА, фасц. 323, 1. 269.

² Исто.

³ ПУМА, фасц. 234, 1. 1; 259/I, 1. 134.

⁴ ПУМА, фасц. 234, 1. 1—6; М. Zloković, Mletačka uprava, 35.

⁵ ПУМА, фасц. 323, 1. 269, 10. VI 1777.

из дућана Петра Мариновића из Кута 12 барела⁶ ракије, коју је Мариновић споразумно заменио са Јефтом за испоручене ножеве.⁷ Тај податак је и последња расположива вест о златару Јефту.

⁶ Мластачки барел је износио 54,386 литара. — М. Влајиновић, п. д., I, с. в. Барил.

⁷ ПУМА, фасц. 259/I, 1. 134, 135, 26. VI 1777.

ЈОКО ЛАЗАРЕВ ИВАНКОВИЋ (1773—1843)

Златар Јоко Иванковић је био син златара Лазара Иванковића. Родио се 10. октобра 1773. године. Становао је на Савници. Осмог новембра 1820. оженио се Маријом Бурасовић, прељом (из Кумбора), која се родила 1794. а умрла 1875. године. У браку су имали три сина: Лазара (1822), Лесу (1824) и Митра (1829). Јоко је умро 16. јануара 1843. године.¹

¹ Архив православне цркве у Херцег-Новом, Анаграф Савнице, с. и.

ЛУКА ЈЕЛИЋ (1778—1822)

Породица Јелић је дошла у Херцег-Нови са владиком Саватијем Љубибратићем крајем XVII века, а према предању из Требиња,¹ тачније из села Орашја, које се налази на северној страни Зубачког Поља, и где се крајем XIX века знало да су преци породице Јелић, која је сматрана за најстарије братство у Зупцима, одселили у херцеговска села, у Крушевице, Мокрине и „код Новог“.² Лукин отац звао се Глигор.³ Живели су у Подима. У једном документу из 1791. године Лука се наводи као Лука Јелић покојног Глигора из Пода.⁴ Не знамо када је прешао у Нови. Јавља се међу становницима Топле 1778. године. Тада је у његовој кући било само двоје,⁵ вероватно поред њега, његова жена и дете.

Породица Јелић је припадала угледним житељима херцеговског краја. Лукин син Стефан Јелић био је богат трговац у Одеси. Поклонио је 1850. године цркви Вознесенија Христовог у Топли престолу икону Богородице у сребро оказану и позлаћену⁶ и „драгуљама искићену“, рад руске иконописне школе.⁷

¹ С. Накићеновић, н. д., 443.

² О. Бурић-Козић, Шума, Површ и Зупици у Херцеговини, СЕЗБ 5, Насеља српских земаља, II, Београд, 1903, 1243, 1244.

³ ПУМА, књ. 97/II, 1. 10, 27, I 1783.

⁴ ПУМА, фасц. 300, 1. 199.

⁵ Б. Миловић, Стаповиштво Топле, 88.

⁶ Т. Поповић, Херцег-Нови, 118.

⁷ С. Накићеновић, н. д., 442.

Лука је био у сродству и са племеником породицом капетана Јова Јововића, реченог Стратимировић, који му је заједно са братом Андријом, златаром, даровао земљу у Панлурци, у Топли.⁸

Лука је имао златарску радњу у Вароши,⁹ али о његовој златарској делатности за сада се ништа не зна.

Поред златарства Лука се бавио и другим пословима. Крајем 1779. године тражио је од Луке Бошковића да исплати њему и његовим пословним партнерима трошкове које су имали због превоза породице Бркановић из Имотског у Херцег-Нови.¹⁰ Трошкови су износили 755 лира, па пошто тај дуг није био исплаћен Лука је тужио суду Борба пок. Станише Бошковића из Вароши, брата Лукиног.¹¹ Расплет дуговања одиграо се у јуну 1780. године када је на молбу златара Луке извршена заплена једног дела плодова са земље у Подима у поседу Борба Бркановића и његовог сина, који су, уствари, били прави Лукини дужници.¹²

Лука се бавио и трговачким пословима. У децембру 1784. године купио је од Јова Зубановића земљиште у Топли, заједно са Александром Ломбардићем, сином пок. Јована из Топле, угледним и богатим трговцем. На том терену, који је био на локалитету Под Зирине они су у првој половини 1788. године саградили један магацин.¹³

У расположивим документима Лука се представља и као земљопоседник, истина у малом обиму. Поред земљишта које је добио од својих рођака, браће Јововић-Стратимировић, у Топли, а вероватно у контексту својих потраживања, која су браћа Јововић подмирала 1791. године,¹⁴ купио је и некретности од удовице Шири Топаловића из Топле, којој је 1795. године исплатио заосталих 11 млетачких талира и 5 лира.¹⁵

Од покретних добара Лука је имао барку, коју је дао у најам Јову Ника Радловићу из Пола. Због тога што му Јово није платио закуп наређено му је, крајем јануара 1783. године, да врати барку Луци и да плати уговорену кирмију.¹⁶

Са својим суграђанима у Подима Лука је одржавао сталне везе. Сем што је помогао породици Бркановић да дође у херцеговачки крај, затим давао барку у најам, уступио је Илији пок. Трипа Матишиновића 70 лира, које је Луци дуговао Гаврило

⁸ ПУМА, фасц. 309, 1, 260, 14. VII 1796; упор. и фасц. 300, 1, 199, 15. V 1791.

⁹ ПУМА, фасц. 315, 1, 91, 92.

¹⁰ ПУМА, књ. 94/III, 1, 7, 29, XI 1779.

¹¹ ПУМА, књ. 94/IV, 1, 2, 14, XII 1779.

¹² ПУМА, књ. 94/III, 1, 27, 1, VII 1780.

¹³ ПУМА, књ. 99/II, 1, 15, 16, 29, III 1788.

¹⁴ ПУМА, фасц. 300, 1, 199.

¹⁵ ПУМА, фасц. 315, 1, 91, 92, 17, III 1795.

¹⁶ ПУМА, књ. 97/II, 1, 10.

Пршуловић.¹⁷ Почетком 1787. године заступао је интересе Глига Петровића Јакова из Пода, у парници коју је водио са Вуком Буровим из Луштице. Вуку је тала заплаћено 9 талира у Глигорову корист, а новац је предат у Лукине руке.¹⁸ Када су настале „разлике“ између Луке и Томана Видаковића, именован је 1. фебруара 1793. суд добрих људи да реши те њихове несугласице, а то су опет били Пођани: Лазар Вуинов и Панто Павковић.¹⁹

Као и други Новљани и Лука се појављивао на суду. У децембру 1790. године на Лукину молбу позвани су на саслушање Јаков Буљенић и Павле Дубленић.²⁰ У марту 1791. покренута је грађанска парница против Илије, пок. Стјепана, Рађековића, који је Илији био дужан 18 цекина и 211,10 лира.²¹ Међутим, и Лука је бивао тужен. Тако је провидур Паптровићке комунитасе подигао оптужбу против Луке с мотивацијом да је проневерио 30 цекина Петра Љубишића и његовог брата, оба из Паптровића, који су били морнари на једној јавној лађи.²²

Последњи расположиви помен о златару Луки је од 15. јула 1822. године. Тада је „једна мала бутига покривена“ у Вароши. „Бе се сала наоли Лука Јелић“ припала Анбелјин, жени Сима Бурића из Топле, и Тади, жени Јока Вукајловића из Топле.²³

¹⁷ ПУМА, фасц. 294, I, 32, 33, 31, X 1789.

¹⁸ ПУМА, фасц. 281, I, 37.

¹⁹ ПУМА, фасц. 305, I, 33.

²⁰ ПУМА, фасц. 299, I, 38, 39, 14, VII 1790.

²¹ ПУМА, фасц. 300, I, 98—105, 21, III 1791.

²² ПУМА, фасц. 306, I, 5, 1793.

²³ АХ, фасц. Стратимировић, посебан лист, 15, VII 1822.

ТОДОР (1810—1817)

Златар Тодор био је из Њившиа. Дванаестог августа 1810. године умрла му је супруга Митра. Сахрањена је у цркви св. Борба у Топли.¹

У манастиру Савини налази се крст Евтима Лазарева, јеромонаха манастира Савине, чији је оков израдио Тодор у јуну 1817. године. Дрвени крст са сценама из Христовог живота има раскошан оков од злата, рађен у филигранској техници са украсима од ромбоналних плочица, канелираним коралима и црвеним и златним камењчићима.

¹ АХ, Црквени архив, Матичне књиге, Ф. 385, 1761—1819, с. п.

КОНСТАНТИН ВЕРУПА (1815)

О златару Константину Верупи зна се једино да је умро 7. фебруара 1815. године. Сахрањен је у цркви св. Вознесенија Христовог на Топли.¹

¹ АХ, Црквени архив, Матичне књиге, Ф. 385, 1761—1819, с. п.

Summary

THE GOLDSMITHS OF HERCEG-NOVI IN THE 18th CENTURY

Dr Đurđica PETROVIĆ

The contribution was written according to the documents kept in the Archives of Herceg-Novi and the Historical Archives of Kotor and consists of two parts: general and special.

In the general part the author gives a concise review of the development of crafts in Herceg-Novi in the period following the Venetian conquest of the town and leaving of the Turks. Considering the origin of the population, their ethnic and religious belonging their way of life, needs, habits, system of values it is stated that the goldsmith's trade was the leading one with the greatest number of craftsmen who worked for all the inhabitants of the town and its area in the 18th century.

From 1690, when the first goldsmith was registered in the first cadastre of Herceg-Novi, to the end of the 18th century there were 25 goldsmiths in Herceg-Novi. They were: Nikola Ubljanin (1690—1707), Ilija Jovanović Telembak (1699—1761), Stojan Radić Kušević (1709—1713), Petar Ivanović (1714), Petar Gojković (1714), Cvjetko Gojković (1715—1716), Andrija Telembak (1716—1718), Nikola Jovović (1729—1763), Jovo Avramović (1738—1789), Đorđe Radić-Kušević (1739—1804), Matija — Mato Milutinović Telembak (1740—1785), Frano the son of the late Matija (1748), Savo Duković (1748—1778), Marko Gorakuća (1750—1766), Gligor Popović (1756—1785), Savo Jovović called the Goldsmith (1758—1795), Andrija Jovović (1758—1796), Lazar Ivanković 1773—1843, Luka Jelić (1778—1822), Todor of Njivice (1810—1817), Konstantin Veruša (1815).

Except for Stojan Radić-Kušević, Frano of the late Matija who came to Herceg-Novi from Dubrovnik, Marko Gorakuća whose father came from Albania and the first goldsmith of Herceg-Novi Nikola who came from Ubli a mountainous village in the hinterland of Herceg-Novi, the goldsmiths belonged to the «new subjects», either those who moved to the area of Herceg-Novi towards the end of the 17th or the beginning of the 18th century from the Herzegovina of the time, or those whose fathers and grandfathers had done so. Generally they came from the outstanding families rewarded for their meritorious cooperation or participation in the Venetian war undertakings against the Turks, so that they had certain privileges in their new country and obtained a certain position among their countrymen.

Almost all the goldsmiths of Herceg-Novi were rich people. They owned land, vineyards, houses, shops, boats, ready money and some of them were merchants, too. Having economic power and social position they took a leading place in the evaluation of the craft itself. Their education contributed to it. The goldsmiths were literate unlike the majority of the inhabitants of Herceg-Novi of the time.

In the medieval tradition goldsmith's trade was hereditary. The father's trade was inherited by the son or the nearest cousin, or the son — in — law if the goldsmith had no male decendants, and the side branches of the

goldsmith's family would also take the trade. That family connection in the trade proves that goldsmith's trade was a profitable one in Herceg-Novi in the 18th century.

According to the demands of the time the goldsmith's trade developed in two streams: the production of gold objects for the church and functional, decorative and cult object for the citizens. The production of the gold objects was particularly remarkable in the first half of the 18th century when there was the need to create or complete the equipment of the newly built or already found churches and revive the religious life. There are, unfortunately, only six sacral objects to illustrate that rich production of the goldsmith's trade. Considering certain cult traits they contain all the style features characteristic for the goldsmith's workshops of Herzegovina in the 17th century and the early 18th century. For the inhabitants of the town and its surrounding the goldsmiths made gold-plates of the weapons, ornaments for the clothes, belts, knives, jewelry and the objects used in the households. The kind of the ornament, the kind of the metal and quality of work depended on the ethnic and religious belonging of the customer, his economic and social position. Therefore, the traits of the goldsmith's trade of Herzegovina are blended with the features of the contemporary Italian craft. All the kinds of gold products are analysed in this paper. The results of these analyses allow us to conclude that the goldsmith trade of Herceg-Novi in the 18th century had a certain reputation that reached beyond the range of the local.

A separate part of the paper contains the biographies of the 25 goldsmiths. They are mainly descriptive, following as much as it is possible, according to the archives material, a standard pattern: the origin of the family, the first records about the goldsmith, the goldsmith's activity in the trade, his economic position, his social position, relations with the surrounding, social functions and the last records in the available documents. The years put down by the name of the goldsmith denote the first and the last direct record of him in the accessible archives material.

O BRODARSTVU I POMORSKOJ TRGOVINI NOVLJANA U DRUGOJ POLOVICI 16. STOLJEĆA

O brodarstvu, nautičko-komercijalnoj djelatnosti, o pomorcima i o međunarodnoj pomorskoj trgovini stanovnika hercegnovske općine dosad je objavljivano ponajviše i uglavnom za razdoblje od kraja 17. stoljeća pa nadalje — sve do naših dana. Petar Serović je posebno prvi objavljivao (u Godišnjacima Pomorskog muzeja u Kotoru) svoje priloge o pomorstvu hercegnovske općine u 18. i u 19. stoljeću.¹ Maksim Zloković je dao svoje priloge o pomorstvu hercegnovske kraja također u Godišnjacima Pomorskog muzeja u Kotoru, ali i u naučnom zborniku BOKA. Miloš Milošević je objavio vrlo obiman znanstveni rad o razvoju pomorske privrede hercegnovske krajine u prvoj polovici 18. stoljeća, dok je Bogumil Hrabak opsežnom znanstvenom raspravom uveliko rasvijetlio nautičko-lučko-vojno-pomorsko-gusarsko i u tome kontekstu ostalo stanje Novog za vrijeme turske okupacije hercegnovske kraja.² Autor ovog priloga objavio je imena i prezimena pomoraca-moreplovaca hercegnovske općine koji su bili u stalnom sastavu brodskih momčadi trgovačkih jedrenjaka prastare pomorske Dubrovačke Republike izvan jadranske plovidbe u 18. i u

¹ P. Serović, Herceg-Novi — POVIJEST, Pomorska enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda, drugo izdanje, str. 644, Zagreb, 1975. (vidi i literaturu).

² Maksim Zloković, Zdravstvene ustanove u hercegnovske kraja za vrijeme Mletačke Republike. Boka, 13—14, Herceg-Novi, 1982, str. 155—172.

Miloš Milošević, Trgovačka djelatnost i kapital novonaseljenih hajduka kao glavni faktor razvoja pomorske privrede hercegnovske kraja u I polovini XVIII vijeka. Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, sv. XVI, god. 1968, str. 63—129.

Maksim Zloković, Turci u Herceg-Novom. Boka, 2, Herceg-Novi, 1970, str. 55—81.

Bogumil Hrabak, Herceg-Novi kao tursko pomorska baza i gusarsko gneздо. Boka, 9, Herceg-Novi, 1977, Posebno pogledaj str. 49—51, kao i o gradnji fuste u Novom u drugoj polovici 16. stoljeća.

početku 19. stoljeća.³ Međutim, o brodarstvu, nautičko-komercijalnoj djelatnosti i o pomorskoj trgovini stanovnika hercegnovske općine u 16. stoljeću nismo naišli da je nešto posebno pisano. A o tome razdoblju Petar Serović kaže: »Godine 1483. (Herceg-Noví) je potpao pod tursku vlast; pod njom je ostao s prekidom 1538 — 1539, sve do 1687, i bio je sjedište hercegnovske sandžake. I u tursko doba ovdje je admiral (kapudan-aga), a turski gusari iz Herceg-Novog pljačkaju tuđe brodove i strana pristaništa.«⁴ Dakle, iz ovog pisanja ne možemo dobiti ni obris slike kakva je bila nautičko-brodarsko-komercijalna djelatnost i pomorska trgovina stanovnika hercegnovske općine u 16. stoljeću u doba turske okupacije ovog dijela naše obale. Međutim, zahvaljujući iscrpnom radu B. Hrabaka zaista smo dobili vrlo kvalitetan prilog iz kojeg možemo zapaziti značaj pomorskog života Novog i u 16. stoljeću. Međutim, i u toj znanstvenoj raspravi još je uvijek premalo vijesti o temi o kojoj želimo govoriti i koja nas posebno zanima — o brodarstvu, o moreplovcima i o nautičko-komercijalnoj djelatnosti stanovnika Novog u drugoj polovici 16. stoljeća (to je doba kada je trgovačka mornarica Dubrovačke Republike imala mediteranski primat!).

Kvantitativno i kvalitativno u sedamstogodišnjem kontinuitetu najbogatiji, najznačajniji i najvrijedniji arhivski izvori za proučavanje povijesnog razvoja trgovačkog brodarstva (a i naoružanog) i pomorstva naših naroda nalaze se sačuvani u različitim fondovima Historijskog arhiva u Dubrovniku. Logično, (jer tu je sačuvan arhiv jedne pomorske države), tu je najviše sačuvano arhivske građe o brodarstvu, o pomorskoj trgovini, o organizaciji pomorstva dubrovačke srednjovjekovne komune i poslije Dubrovačke Republike. Ali, isto tako, tu se nalaze fondovi u kojima se nalazi dragocjena arhivska građa i o brodarstvu i o pomorskom životu ostalog dijela stanovnika istočne obale Jadrana. Za ovaj naš prilog iskoristili smo samo jednu seriju (a pregledali smo ih više, ali u drugima nismo našli tražene vijesti o Novom) Dubrovačkog arhiva

³ Josip Luetić, *Bokeljski pomorci u službi na dubrovačkim brodovima u 18. stoljeću*, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, 1955, u čijem radu je objavljeno da su od 1744. do 1762. na brodovima Dubrovačke Republike izvan jadranske plovidbe plovili ovi moreplovcí iz hercegnovske općine: Simo Božović, Nikola Bungur, Jakov Crnogorčević, Marko Donović, Petar, Stefan i Lazar Ivanović, Sava Katić, Filip i Mitar Musić, Aleksandar Patikuća, Ilija Petrović, Ivan Sekulić, Jovo Stanišić, Lazar Vukadin i drugi. Od 1797. do 1807. bili su u sastavu brodskih posada brodova Dubrovačke Republike izvan jadranske plovidbe ovi Novljani: Nikola Antunović, Petar Diretić, Ivan Donović, Mitar, Spiro i Vasilije Durasović, Ivan Kazić, Matija Malošević, Panto Mandić, Toma Petković, Pavle Zloković i Đorđe Zubanović. Josip Luetić, *Naši pomorci stranog državljanstva članovi posada jedrenjaka Dubrovačke Republike (1797—1807)*, Anali Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU u Dubrovniku, 1979, sv. XVII, str. 258—259.

⁴ P. Serović, *Herceg-Noví* — *POVIJEST*, o. c., str. 644.

i u njoj pronašli, koliko-toliko, ali ipak nove vijesti o moreplovcima, pomorskim trgovcima i trgovačkim jedrenjacima stanovnika hercegnovskog kraja za razdoblje druge polovice 16. stoljeća. U tome radu pažnju smo obratili ljudskom faktoru, a uz to smo željeli doznati kada, kako i na koji način i koliko (ukoliko je to bilo moguće) su se stanovnici Novog svojim brodarstvom i pomorskom trgovinom izdvojili od svoje lokalne broderske djelatnosti te se uvrstili u »međunarodni« povijesno pomorski okvir.

Dakle, ovim ćemo prilogom dati samo djelomičan prilog poznavanju brodarstva i pomorske trgovine stanovništva hercegnovske općine u 16. stoljeću (izvan svog lokalnog i užeg bokokotorskog značaja). Naime, izvori iz kojih smo crpili ove vijesti odnose se samo na one brodove i pomorsku trgovinu (i smjerove kretanja te trgovine) koja je bila osigurana u Dubrovniku, a odnosilo se na vremenska putovanja i na plovidbe trgovačkih jedrenjaka izvan teritorijalnih voda dubrovačke države. Eto, toliko umjesto uvodnih izlaganja, a sada ćemo prepustiti da naše sređene, vrlo sažete i u najkraćem obliku nove arhivske vijesti najsigurnije pričaju o dijelu brodarstva i o pomorskoj trgovini stanovnika hercegnovske općine u drugoj polovici 16. stoljeća onako i toliko koliko i kako su to zabilježili dubrovački notarski pisari u svescima pod nazivom *Noli e sicurtá — Notaria*.

Dana 11. veljače 1566. godine Stefan Sulković je obavio osiguranje 1.000 škuda koje je predao Ahmetu Pasmasiću iz Novog (»da Castelnovo«). Taj je novac bio određen za nabavku i kupnju žitarica u Albaniji za potrebe Dubrovnika. To se osiguranje obavilo uz 3%.⁵ Godinu dana kasnije Nikola Barbica iz Perasta osigurava brod patruna Petra Radova Miobratovića.⁶ Dana 15. ožujka 1580. godine Miho Bogeta osigurava novac i tekstilnu robu koja se je u dubrovačkoj luci ukrcala na brod tipa fregata, pod zapovjedništvom patruna Mihajla iz Novog. Taj novski brodar i patrun trebao je teret iskrcati u Valoni, a s novcem koji mu je predao Dubrovčanin Bogeta trebao je kupiti žitarica i to prevesti za potrebe Dubrovnika. U tome poslu oko novčano-nautičko-pomorsko-trgovačkim zadacima osiguranja tereta, novca, trgovačkog jedrenjaka (njegove opreme), osiguranja protiv nevremena, požara itd., sudjelovali su Valerio Giganti, Božo Nalješćević, Marin Nenko, Anto Medo i dr.⁷ Dana 7. travnja 1580. godine Andrija Nikolin (Nikolić?) iz Novog osigurao je u Dubrovniku teret ukrcan u Valoni (na bilo koji brod), a taj će se teret prevesti u dubrovačku luku. Osiguranje je obavljeno vremenski u trajanju 4 mjeseca. U tome poslu pomorskog osiguranja sudjelovali su Petar Nalješćević

⁵ Historijski arhiv u Dubrovniku (HAD). *Noli e sicurtá — Notaria* — 56 — I, svezak 2, f. 212v i 215v.

⁶ HAD, *Noli*, sv. 4, f. 34.

⁷ HAD, *Noli*, sv. 13, f. 192.

vić, Alberto Tronbino, Marin Nenko, Vlaho Sorkočević i dr.⁸ Pri kraju rujna 1580. Nikola Stjepanov, iz Perasta, zapovjednik broda tipa skirac (ovaj tip broda tada je plovio do Aleksandrije!) imenom »Santa Croce«, koji je bio deklarirane nosivosti od 160 tona, u Dubrovniku ugovara i dava u najam taj svoj brod Andriji Nikolinu »di Castelnovo« i Mihiu Marinovu Bogeti (Dubrovčaninu), »ovdje u kancelariji prisutnima« uz potpis ugovora. Najprije su ukrcaji 50 barila slanih srdela koje su bile određene da se predađu u Veneciji. Ali, taj je skirac trebao prije odjedriti (a možda je upotrebljavao, kad nije bilo vjetera, i vesla) u Patras da tamo nakrca teret određen za Veneciju. U to vrijeme pomorski trgovci i pomorski poduzetnici iz Novog surađuju s kotorskim i peraškim brodarima, tako je na primjer Nikola Popović ukrcao različit teret u Veneciji u fregatu iz Kotora koja je taj teret dopremila u Dubrovnik; sličan je posao obavio i Mihajlo Mojsić kada je ukrcao teret u galiu kap. Marka Stjepanova iz Perasta. U svim tim poslovima oko pomorskog osiguranja brodova i tereta u njima sudjelovali su Stjepan Gradić, Tomo Sorkočević, Ivan Mažibradić, Pier Gioni, Božo Nalješćević, Nikola Grego i dr.⁹ Dana 29. rujna 1580. godine Miho Bogeta (taj stalni partner novskih trgovaca i brodarka!) osigurava različit teret, a posebno »li argenti lavorati«, kao i dio vunениh tkanina engleskih »kariseja«, vlasništvo Andreja Nikolina iz Novog. Taj se teret u Dubrovniku ukrcao u skirac patruna Nikole Stjepanova Galiotović (Scilop) iz Perasta. Taj je skirac otplovio u Patras i »vode« Lepanta, da tamo iskrca dio tereta i ukrca novi teret koji je bio određen za Veneciju.¹⁰ Četiri godine kasnije Simo Lovrov u ime njegove »spose« Marije, kćeri Ivana postolara, osigurava novac koji je bio ukrcao u dubrovačkoj luci u brod tipa barka patruna Petra Cvjetkovića iz Novog. S tim novcem kap. Petar Cvjetković je trebao u pristaništima na rijeci Bojani kupiti žitarica i taj teret dovesti i iskrcati u Dubrovnik. Sve je to bilo osigurano uz 3½%. U tome poslu osiguranja sudjelovali su Nikola Buica, Niko Boglini i dr.¹¹ Dana 16. travnja 1585. godine brod patruna Kurte Tabakovića »di Castelnovo« odjedrio je prema albanskim lukama da u njima ukrca teret žitarica koji je bio određen i osiguran da se uredno iskrca u nekoj od dubrovačkih luka. Osiguravaju Niko Buica, Jero Držić i dr.¹² Početkom rujna 1585. godine Kolenda Gregorov osigurao je novac koji se je ukrcao u luci Novog (»di Castelnovo«) u barku pod zapovjedništvom Vicka Gregorova (to je brat Kolendin). Patrunc Vicko je dobio nautičko-komercijalni zadatak (i za to je bio vrlo dobro

⁸ HAD, Noli, sv. 13, f. 212—213.

⁹ HAD, Noli, sv. 14, f. 74, 79v, 80, 83 i 139.

¹⁰ HAD, Noli, sv. 14, f. 70—71.

¹¹ HAD, Noli, sv. 18, f. 149v.

¹² HAD, Noli, sv. 19, f. 69.

plaćen!) da svojim brodom otputuje u pristaništa na rijeci Bojani i u Valonu, te da tamo (s novcem koji mu je brat Kolenda predao) kupi teret žitarica i taj teret dopremi i iskrca u dubrovačkoj luci. U tome poslovanju partneri su: Jero Držić, Valerio Giganti, Augustin Pucić, Rafo Naldini i dr.¹³ Godinu dana poslije toga isti taj Kolenda Gregorov opet je osigurao novac, ali je ovaj put taj novac predao Matiji Tripovu iz Novog. On je taj novac primio u Dubrovniku, kamo je bio stigao svojom barkom. Patrun Matija Tripov dio novca je predao, kada je stigao u novsku luku, patruvu Vicku Gregorovu koji je tada bio usidren pred Novim. Oba su ova broda otputovala iz novske luke u pristaništa na Bojani, tamo ukrcali teret žitarica, te s tim teretom odjedrili u Dubrovnik. U službenom spisu ovog pomorskog osiguranja stoji da se osiguravaju i brodski »kajici« koje su ove »barke« imale (treba naglasiti: tadašnji bark kao tip trg. jedrenjaka imao je jedan ili dva jarbola, bio je pokriven palubom, a barke veće nosivosti plovile su i izvan Jadrana). Uz Kolendu Gregorova ovo pomorsko-brodsko-trgovačko osiguranje obavljali su još i Jero Držić, Antun Boriš, Božo Nalješćević, Ago Pucić i dr.¹⁴ Zlatar Ivan Tripov osigurao je novac (13. XI 1586) koji je bio ukrcan u Dubrovniku u bark patruva Matije Tripova da s tim novcem i brodom otputuje u pristaništa Bojane, tamo nabavi teret žitarica i drugi teret i to dopremi u dubrovačku luku. Osiguranje se obavilo uz 3½% uz asistenciju Aga Pucića, Frana Gregorova, Stjepana Mihajlova, Vale Gigantija.¹⁵ Tek poslije pet godina od ovog slučaja našli smo zabilježeno ovo: Marko Gregorov osigurao je fregatu patruva Mustafe Veljića iz Novog (on je bio i vlasnik i zapovjednik fregate). S tom svojom fregatom patruv Mustafa Veljić otputovao je u Albaniju, tamo ukrcao teret i s tim teretom doplovio pred dubrovačku luku.¹⁶ Dana 2. rujna 1593. godine Sabatai Araxa osigurao je dio tereta tekstila ukrcanog u dubrovačkoj luci u grip patruva i zapovjednika Mehmeta Turka iz Novog. Patrun Mehmet je svojim gripom obavio nautičko-komercijalni zadatak Novi — Valona — Novi, a dio tereta iz Valone iskrcao je i u Risnu. Tada je u Risnu bila usidrena sajeta patruva Konstantina Raisa, a na toj sajeti (brodu) bio je ukrcan u svojstvu brodskog pisara Kirko Đorđev. Oba su ta broda poslije obavljala nautičko-komercijalne i zdravstveno-lučke operacije u novskoj luci. Oko poslova pomorskog osiguranja sudjelovali su Tomo Sorkočević, Salamon Cabiglio, Andrija Longo i dr.¹⁷

¹³ HAD, Noli, sv. 19, f. 218—219 i f. 241 (l. IX 1585).

¹⁴ HAD, Noli, sv. 21, f. 13.

¹⁵ HAD, Noli, sv. 21, f. 101.

¹⁶ HAD, Noli, sv. 27, f. 142.

¹⁷ HAD, Noli, sv. 36, f. 81.

Iako je već 1602. godina smatramo da su i ova dva nova broda plovila i u 16. stoljeću. Naime, dana 21. svibnja 1602. godine patruv Kolenda

Eto, zasad toliko o novskim moreplovcima, pomorskim trgovcima i njihovim brodovima u drugoj polovici 16. stoljeća. Može se reći premalo. Ali treba da se zna: to su samo osigurani tereti i brodovi i to osigurani samo u Dubrovniku. Osim toga, i ovo treba istaći: nisu dubrovački notarski pisari u ovim spisima uvijek označavali mjesta odakle su bili kapetani brodova, dapače, više je zabilježeno onih bez oznake odakle su. Dakle, i pod imenima kao na primjer Stjepan Ratsko, Đorđe Popović, Marko Tripov, Stefan Đorđev ili tome slično, sigurno se možda kriju i mnogi novski patruni, kapetani i zapovjednici brodova. Osim toga, može se zaključiti (to je već vrlo dobro zapazio Maksim Zloković u jednom svom radu o novskom pomorstvu u 16. stoljeću) da su mnogi novski moreplovcima u drugoj polovici 16. stoljeća bili u stalnom sastavu brodskih momčadi peraških brodova, a mi dopunjujemo i kotorskih, budvanskih i drugih brodova. Nama se čini da su mornari iz hercegovačke općine plovili na ovim brodovima: patruna Nikole Glavinje iz Bara¹⁸, kap. Marka Lovrova iz Budve (zap. gripa »S. Nicolo«),¹⁹ kap. Nikole Petkovića iz Budve (zap. nave »S. Maria e S. Gio. Batt.«),²⁰ patruna Krista Markovića (iz Budve),²¹ na galijunu »S. Maria di Scarpello« kap. Stjepana Đurova Mora iz Perasta,²² na brodu kap. Luke Bronze iz Perasta, pa na navi kap. Tripa Petrova Smechia Peraštanina²³ ili na brodovima kotorskih patruna i patruna zapovjednika brodova i kapetana Daba Botera, Tripa Botera, Tripa Radova Fornera, Matije Mrvice i Zane Božova (Nadale).²⁴

Božo iz »Castel novo« zapovjednik broda tipa grip (koji se tada nalazio usidren pred dubrovačkom lukom) daje taj svoj brod u najam Ivu A. Franovu. Patrunc Kolenda je svojim gripom otputovao u Albaniju po teret drva za jedno gruško brodograđilište. Nadalje, iste godine, ali 8. studenog, Kolenda Gregorij je osigurao 120 cekina ukrcanog u dubrovačkoj luci u »barku« patruna Nikole Tripova »di Castel novo«. I patrunc Nikola je trebao otploviti u luku Albanije da tamo ukrci različit teret određen za Dubrovnik. HAD, Noli, sv. 44, f. 16 i 108v.

¹⁸ HAD, Noli, sv. 21, f. 152 (ova je barka prevozila ulje iz Bara).

¹⁹ HAD, Noli, sv. 32, f. 77 (ovaj je grip iz Budve obavljao plovidbeno-trgovačke zadatke iz albanskih luka u Veneciju).

²⁰ HAD, Noli, sv. 13, f. 8—9.

²¹ HAD, Noli, sv. 3, f. 52. Taj je brigantin obavljao putovanje iz Dubrovnika u Veneciju.

²² HAD, Noli, sv. 29, f. 229v. Sv. 34, f. 161. To je bilo putovanje S. Mora iz Albanije u Veneciju.

²³ HAD, Noli, sv. 14, f. 241v. Sv. 34, f. 62. Sv. 32, f. 239. Sv. 30, f. 113. Sv. 15, f. 307 (1582. god.) — prevozi teret iz »San Giovanni di Medua« u Veneciju. I kap. Đorđe Matošević iz Perasta, zapovjednik fregate, imao je po svoj prilici u sastavu brodske momčadi i mornare iz hercegovačke općine. — Noli, sv. 40, f. 60 (1599).

²⁴ HAD, Noli, sv. 1, f. 154 i 233 (1564) — ova je nava iz Kotora plovila za Aleksandriju i Messinu, a kotorski brigantin iz Dubrovnika u Lanciano. Sv. 3, f. 182 i 261. Sv. 15, f. 252 — kotorski grip iz Kotora prevozi u Veneciju teret olova. Sv. 27, f. 184 i 198 (1592). Sv. 37, f. 196v.

Eto, kada se uzme u obzir sve to što je ovdje objavljeno, pa se dopuni s onim što su o tome razdoblju novskog pomorskog života pisali Maksim Zloković, a nadasve ono što je pisao Bogumil Hrabak, onda će nam značaj pomorske privrede novskog kraja u drugoj polovici 16. stoljeća biti puno jasniji i prepoznatljiviji (nego što je to bilo prije ovog pisanja).

Međutim, u stvari mi smo ovu temu tek počeli uzimati u razmatranje. Ali ipak, i toliko koliko nam je pošlo »za rukom«, uspjeli smo da barem malo zavirimo u stanje pomorsko-brodarsko-nautičko-komercijalno i pomorsko trgovačko poslovanje i djelovanje stanovnika hercegovačke općine u drugoj polovici 16. stoljeća. Najprije, došli smo do novih imena i prezimena novskih moreplovaca i pomorskih trgovaca, a to su patruni i zapovjednici brodova Mehmet, Mustafa Veljić, Matija Tripov, Kurte Tabaković, Petar Cvjetković, Simeon Lovrov, Andrej Nikolin (Nikolić?), kap. Mihajlo Radov, Petar Miobratović. Nadalje, evo sad i nekih novskih pomorskih trgovaca: Stefan Sulković, Ahmet Pasmasić, Mihajlo Mojsić, Andrej Galiotović, Ivan Tripov. Nadalje, registrirali smo da su u tome razdoblju stanovnici Novog imali jednu fregatu, jedan grip, jedan »brod« (naviglio), te jednu sajetu. Svi ti tipovi novskih trgovačkih jedrenjaka bili su nautički sposobni za transjadransku navigaciju, ali su mogli također poduzimati i nautičko-komercijalne zadatke izvan Jadranskog mora. Osim tih tipova novskih trgovačkih jedrenjaka registrirali smo još šest-sedam trgovačkih brodova tipa i nazivom »bark« (dvojarbolni bark obavljao je plovidbene zadatke izvan Jadrana!).

Svi ti novski trgovački jedrenjaci (i oni tuđi koje su novski brodari unajmljivali — posebno one kod Peraštana), kao i novski pomorski trgovci, kako smo iz ovog našeg rada mogli utvrditi, obavljali su plovidbene zadatke ili pomorsko-trgovačke poslove (pomorski trgovci) od Patrasa na jugu pa do Venecije na sjeveru i u tome poslovanju jako dobro zarađivali (uz suradnju dubrovačkih pomorskih privrednika na obostranu veliku korist). Tako su i u tome razdoblju novski pomorci, njihovi brodovi i pomorski trgovci bili uvršteni u međunarodni nautičko-brodarski i pomorsko-trgovački život i djelovanje.

(el nome di Dio a buon viaggio, guadagno, et salvamento
 Nikole di Stjepano da Perasta patrono del ditto
 croato ste croce algate episcopo dinanzi il porto
 di Lepanto di portata di terra 20 in circa, con
 sangue, rivestato, et col sufficiente numero di mari-
 nari spontaneamente, et lo ogni miglior modo, il
 ditto ditto d'alto a basso, interdetta la porta
 la portata al porto et alle maniere di barche 180
 et balle di roba solida, la concepito et detto a
 meo ad Andrea di Nikole da far il nome, et a
 Michele di Marino infanti miei figli et in ditto
 ditto a noi conducenti per il ditto viaggio,
 si qual ditto nome promette et si obliga partire
 col primo buon tempo col le persone di ditto ditto
 legiatori e loro servitori, e qual si voglia sorte,
 la robe, o alio, o alio, o alio, o alio, o alio, o alio,
 che si caricassero fin di cinquanta barche di tar-
 tana salate, fuor delle altre robe, et ogni ne se-
 gretori fin quella maggior quantita di ditto ditto
 cinquanta, e debbono a ogni nome extra, in ditto
 nome pagare di sei per ogni barche, et al
 ditto di se, et per ogni barche si debbono ne ditto
 no partire per la meta per il ditto ditto, et

Summary

ON SHIPPING AND NAVAL TRADE OF THE PEOPLE OF HERCEG-NOVI IN THE SECOND HALF OF THE 16th CENTURY

Dr Josip LUETIC

In this paper the author deals with a part of the state of shipping and naval trade of the people of Novi in the second half of the 16th c. which has not been written about so far. First here are the captains and owners of the vessels from »Castel novo«: Mehmet Mustafa Veljić, Matija Tripov, Kurte Tabaković, Petar Cvjetković, Simeon Lovrov, Andrej Nikolin (Nikolić?), cap. Mihajlo Radov, Petar Miobratović, Kolenda Božo, Nikola Tripov. They are followed by the names of several maritime merchants: Stefan Suljović, Ahmet Pasmasić, Mihajlo Mojšić, Andrej Galitović, Ivan Tripov, Kolenda Gregorov. In that period Herceg-*Novi* had a frigate, two »grips«, a ship (»naviglio«) and a »sajeta«. These were suitable for trans-Adriatic navigation, but could have been used for the maritime-commercial tasks out of the Adriatic Sea. Besides the mentioned types Herceg-*Novi* had six or seven cargo ships of the barque type (the barques with two masts were used for sailing out of the Adriatic). In that period the captains and owners-commanders of the vessels and merchants of Herceg-*Novi* made voyages and traded from Patras in the south to Venice in the north. Thus in the period the seamen of Herceg-*Novi* took part in the international shipping and naval trade life and work. Finally it should be pointed out that all the evidence presented in the paper is connected only with those vessels and cargoes of Herceg-*Novi* which were insured by Dubrovnik agents. We may well expect that there were more captains and owners, that is vessels, in Herceg-*Novi* in that period.

ČUMA U HERCEG-NOVOM I NA CRNOGORSKOM PRIMORJU U XVI, XVII I XVIII VEKU

Čovek današnjice jedva da shvata pojavu epidemija jer su već duže vremena nauka i opšti civilizacioni uslovi gotovo u potpunosti istisli velike nalete zaraznih bolesti. Još pre 150 godina nije bilo tako. Rednije su mnogo više nego tadašnji ratovi, surovi ali ipak lokalni, uništavali ne samo znatan deo populacije nego i privredni život i promet dobara. To neshvatanje značaja tematike iskazuje se i na taj način što se pitanjem zaraza bave skoro samo medicinski stručnjaci dok istoričari opšteg tipa i dalje kaskaju za akcidentima događajne prošlosti, obrađujući političke odnose i čeprkajući po često neatraktivnim biografijama krupnih povesnih figura. Posledice epidemija bile su, međutim, vrlo značajne i osetne. One su menjale etničku strukturu stanovništva u nacionalno i verski mešovitim sredinama. Privredna delatnost i promet hrane i zanatsko-manufakturnih izrađevina prestajali bi, pa bi posle prvog talasa nastupao i drugi, često još teži val smrtnosti, jer je izgladneli živalj bio manje otporan prema klicama. U stalnom strahu od smrti u neuređenim urbanim, pa i ruralnim aglomeracijama, stanovništvo bi postajalo inertno i indiferentno prema svom radu, što je sve unazađivalo ljudsku egzistenciju.

Pored lokalnih, »malih« kuga, bilo je i velikih poplava smrtonosija, kad bi čitavi regioni bili obuhvaćeni orkanom zlokobnih bacila. Neke oblasti, kao neki veliki gradovi i neki nezdravi ravničarski krajevi, bili su stalni rasadnici pošasti, endemijska žarišta, u kojima bi najmanje povećanje gladi ili povećan kontakt ljudi izazivali novo izvoriste oboljenja. Takvo neugašeno vrelo čume predstavljali su, na primer, i mnogi delovi Albanije, u neposrednom susedstvu Crnogorskog primorja, a na samom tom primorju Herceg-Novu, koji je mnogo češće nego druga naselja tog priobalnog pojasa pominjan u zdravstvenoj obaveštajnoj službi Mlečana i Dubrovčana. U vreme rodni i u pogledu klimatskih uslova osrednje toplih i hladnih godina svih bolesti je bilo manje, te su čume, po pravilu, bile vezane samo za pokoje mesto i kratko-

trajne. Posle suša, nerodnih godina i neredovne proizvodnje hrane, usled ratnih ili drugih vanrednih zbivanja, morija je sticala karakter velikih udesa i pojavljivala se u trogodišnjim ciklusima.

U pogledu svog geografskog smeštaja Crnogorsko primorje bilo je pomalo bačeno u stranu, daleko od velikih kopnenih saobraćajnica, na kojima su pokreti vojske i transporti trgovaca i hadžija uvek pomalo raznosili razna oboljenja. Ta povoljnost položaja, međutim, potirana je onim prometom koji je omogućavalo sinje more. U pristaništa je stizao transport roba kako drumovima (na primer, putevima od Sofije, Novog Bezdana i Prizrena na ušće reke Bojane; od Peći, Brskova i Podgorice u Bar; preko Hercegovine u Novi), tako i na talasnim rutama iz Apulije (takode češće kažnjavane bolešću oteklina i proliva), iz Albanije, a naročito iz Aleksandrije i drugih delova severne Afrike, gde kuga i slične stomadne bolesti nikad nisu ni prestajale.

Izvorni podaci o zarazama su jednostrani, jer potiču samo od vlasti jadranskih republika Venecije i Dubrovnika, koje su imale posebne službe koje su pratile kretanje bolesti. Turci sa vrlo primitivnom zdravstvenom kulturom (sa prvim karantinom tek u XIX veku!), zadojeni orijentalnim verskim fanatizmom, nisu se čak dovoljno ni uklanjali dodirima smrti, te ni u svom istorijskom pamćenju nisu mnogo marili za zaraze. Domaći zapisi o epidemijama ostajali bi obično po marginama crkvenih knjiga, jedinih stvarno pismenih ljudi po manastirskim bratstvima. Zanimljivo je da ni revnosni zvanični analista Mletačke Republike, Marino Sannudo, u svom »Dnevniku« (1497—1533) nije zapisao mnogo vesti o širenju oboljenja u arbanaskim oblastima. Ovde su, prirodno, konsultovani arhivski spisi Dubrovnika, Kotora, Herceg-Novog, Perasta, Zadra i delimično Venecije. Izvori ne beleže uvek pojavu i razmere smrtnosti u konkretnom naselju, ali uobičajeni putevi prenošenja bakterija, zajedno sa hranom ili espapom, indiciraju njihovu pojavu. Tokom decenija podaci o javljanju zaraze postali su određeniji, naročito u pogledu lokacije. Nažalost, cifarski podaci o broju zaraženih kuća ili o umrlim žrtvama retki su za Crnogorsko primorje. Tu su čume više bile česte nego katastrofalne.

Crnogorsko primorje je u XVI, XVII i XVIII stoleću priznavalo vlast dveju velikih stranih sila — Osmanlijskog Carstva i Mletačke Republike. Zdravstvena situacija je za istoričare mnogo privlačnija u oblastima pod dominacijom Turaka, s obzirom da su mnogo civilizovaniji Mlečani raznim merama i dovođenjem lekara bivali u stanju da lokalizuju i vremenski ograniče trajanje zaraze. Te mere ovde neće biti predmet ispitivanja jer su one svuda bile manje-više slične gde se vijorila zastava Krilatog Lava. Grad hercega Stjepana na Sutorini pao je konačno u ruke azijskih zavojevača početkom 1482. godine. U to vreme (posle pada Skadra, 1478) Ulcinj i Bar su se već nalazili pod pojačanim pritiskom istih osvajača, da bi pali pod njihovu vlast u leto 1571.

godine. Risan, duboko u bokokotorskom fjordu, predao se Turcima za vreme Barbarosinog povraćaja Herceg-Novog 1539. godine, ali je prvi i oslobođen, 1684. Risan se kad je reč o rednjama kuge gotovo i ne sreće u istorijskim izvorima.

Za vreme velike zaraze juna 1497, kada su bila obuhvaćena sva veća mesta Italije, Keln u Nemačkoj, Istra, Senj i neka druga mesta, bolest se ušuljala i u važna pristaništa, u Drač i Valonu.¹ S ovim mestima su naročito Ulcinj i Bar održavali intenzivni, dnevni kontakt. Treba pretpostaviti da su u listu zakuženih mesta tada upisani i Bar i Ulcinj, ako ne i Herceg-Novi. Tragovi kuge od 1497. nisu još bili ni uklonjeni a nova velika rednja 1503. potresla je mediteranski svet. Pomor je opet počeo na vrlo frekventnoj italijanskoj strani, mada je jedan trogodišnji ciklus oboljenja trajao i u samom Otomanskom Carstvu, na primer u Makedoniji, još od 1501. godine.² Oktobra 1502. morija je davila narod i u severnoarabanaškoj luci Lješ.³ U Kotoru se bolest oglasila maja meseca, od bakterija prenesenih iz Aleksandrije u Barletu, a potom preko Jadrana.⁴ Jedan testament načinjen u Kotoru jula 1507. govorio je o otkrivanju smrtonosne bolesti, o velikoj panici i o razbežavanju Kotorana na sve strane.⁵ Nije isključeno da je tada «nemoći» bilo i u susednom Herceg-Novom, jer ima pomena o čumi i u Mostaru, dakle u Hercegovini.⁶

Južna Hercegovina je zabeležila i jednu lokalnu kugu u Trebinju, u jesen 1524. godine.⁷ Nema heurističkih mogućnosti da se ustanovi da li se ona proširila i u susedni Novi, mada je ova kasaba održavala stalnu vezu sa trebinjskim krajem koji ju je i hranio. Čumu u gradu na ulasku u Boku Kotorsku treba registrovati u privrednoj 1531—32. godini. Prva vest o bolesti u tom mestu nosi datum od 19. oktobra 1531. kad je Dubrovački senat odobrio svom prodavcu soli u Novom da na svoje mesto može postaviti koga hoće, jer je u gradu desetkovala kužna neman. Ona je s proleća 1532. harala i u Kotoru. Možda je u zalivu postojao trogodišnji ciklus kuge koji se naizmenično javljao u raznim naseljima

¹ Odnosaji skupnovlade mletačke prema južnim Slavenom, prihćeno i izvađeno iz rukopisnih listonisa Marina Sanuda, Arhiv za povjestnicu južnoslavensku, knj. V, Zagreb, 1859, 6.

² B. Hrabak, Kuga u balkanskim zemljama pod Turcima od 1450. do 1600, *Istorijski glasnik*, 1—2/1957, 25—26.

³ Marina Sanuda Odnosaji, Arhiv VI (1863), 220.

⁴ R. V. Katić, Pojava kuge u Crnoj Gori i objašnjenje njene epidemiologije, *Istorijski zapisi* 3—4/1959, 169—70; R. V. Katić, O pojavama i suzbijanju zaraznih bolesti kod Srba od 1202. do 1813. godine, Beograd, 1965, 65—66.

⁵ R. V. Katić, Pojava, 170—1; R. V. Katić, O pojavama, 66.

⁶ Vl. Corović, Mostar i njegova sipska pravoslavna opština, Beograd, 1933, 19.

⁷ *Istorijski arhiv u Dubrovniku* (u daljem tekstu: HAD), Cons. rog. XXXVII, 245^a od 23, XI 1524.

regije odnosno i u Hercegovini, u kojoj se čuma manifestovala 1. maja 1529, mada nije isključeno da su ubistvene klice 1531. prenesene morem.⁸

Pedesete godine XVI veka počele su slabim žetvama, koje su, sa promenljivim ishodima, trajale dve decenije. Godine 1533. pomora je bilo na više strana u Hercegovini (Mostar, Nevesinje, Neretva do Gabele),⁹ te ne treba isključiti mogućnost da se čuma izmigoljila i u drugoj hercegovačkoj luci, Herceg-Novom. Jedan zapis iz 1559. godine podseća da je svuda kosila smrt.¹⁰ Godinu dana ranije i u susednoj Italiji vladala je velika oskudica, te se širila bolest »petekije«, a poplave reka su svakako kvarile i vodu za piće.¹¹

Sa ratnom 1570. godinom počinje period intenzivnijih rednji kužnih bolesti. Tih meseci vrednost života nije mnogo vredela, s jedne strane u velikoj arbanaškoj trgovačkoj i ratnoj luci Valoni,¹² a s druge u Hercegovini, posebno u Nikšićima.¹³ U središtu ovih zaraznih epicentara nalazio se Herceg-Novi, koji je poslovao sa obe strane. Početkom naredne godine zaraza je obuhvatila celu Boku Kotorsku. U Kotoru i njegovoj okolini čuma je usmrtila oko 3500 ljudi, a teško je pogodila i Herceg-Novi. Tu su se varošani razbežali, a ulice su opustele. Poslovni dodir sa susednim Dubrovnikom je prekinut.¹⁴ Pomor u Novom, celoj »Sklavomiji« i komšijskoj Albaniji zabeležili su i francuski diplomatski izveštaji.¹⁵ Juna 1572. godine i u Vatikan su stigli glasovi da je život u Kotoru zaprečen kugom.¹⁶ Kuga je bila unesena u Kotor avgusta 1571. sa četom francuskih najamnika koji su se povukli iz Ulcinja i neko vreme proboravili u turskoj floti. Bolest se povratila januara 1572. i trajala je šest meseci. Kad je prestala izbrojano je kotorsko

⁸ B. Hrabak, Kuga, 28.

⁹ Isto, 30.

¹⁰ Lj. Stojanović, Stari srpski zapisi i natpisi, knj. I. Beograd, 1902, 190, br. 603.

¹¹ S. Romanin, Storia documentata di Venezia. I- VI, Venezia, 1857, 246.

¹² B. Hrabak, Jevreji u Albaniji od kraja XIII do kraja XVII veka i njihove veze sa Dubrovnikom, Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja I, Beograd, 1971, 73.

¹³ B. Hrabak, Kužne rednje u Bosni i Hercegovini 1463—1800, Istorijski zbornik, II, Banjaluka, 1981, 11.

¹⁴ Istorija Crne Gore, knj. III, sv. 1, Titograd, 1975, 57—58; vid. i: M. Milošević, Boka Kotorska, Bar i Ulcinj u kiparskom ratu, Boka, IV, Herceg-Novi, 1972, 22.

¹⁵ F. Charière, Négociations de la France dans le Levant, t. III, Paris, 1853, 244.

¹⁶ A. Theiner, Vetera monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia, t. II, Zagreb, 1875, 60. — Za Kotor vid. Archivio di Stato, Venezia (u daljem tekstu: ASV), Senato Mar, R. XLI, fol. 85^r od 7, VII 1572; R. Kovijanić — J. Stjepčević, Kulturni život staroga Kotora, knj. II, Cetinje, 1957, 13.

stanovništvo, koje je tada iznosilo samo 1572 osobe.¹⁷ Te bolesti bilo je na opustošenom kotorskom području i tokom 1573. godine.¹⁸ Naredne godine čuma se ponovo pokazala u južnoj Hercegovini, posebno u Popovom polju.¹⁹

Epidemije sledeće decenije u regionu počele su u Valoni. S proleća i u leto 1580. pilepčiva smrt rascerala je svet u tom značajnom pristaništu i tek meseca septembra stanje se u velikoj utovarnoj luci počelo normalizovati.²⁰ Šest godina kasnije neke kuće u Župi (Grblju) spaljene su po dogovoru između kotorskih vlasti i Turaka jer su bile okužene. Bolest je sprečavala redovan kontakt između turskih podanika i kotorske pijace, posebno kad je reč o kupoprodaji soli.²¹

Februara 1596. nekima iz Kupara bilo je zabranjeno da otplove u Bar, jer je kuga u tom mestu besnela.²² Rednja koja je vladala u Hercegovini 1599—1600. godine uvukla se i u Herceg-Novi i u Risan.²³ Septembra — oktobra 1604. zabeležena je jedna snažna epidemija od Carigrada do arbanaške obale, koja je u svoje smrtonosne krugove obuhvatila i luku Lješ²⁴ i Ulcinj.²⁵ Sledeća zaraza pogodila je na Crnogorskom primorju u proleće 1611. i Novi; zbog bolesti je dubrovačko Vijeće umoljenih još 26. februara obustavilo svaku razmenu Dubrovčana sa muslimanima i hrišćanima susednog pristaništa.²⁶ Dve godine docnije dubrovački utovar prosa u severnoarbanaškoj luci Lješ²⁷ prekinut je zbog pojave oboljenja.²⁷

¹⁷ G. Novak, *Commissiones et relationes venetac*, t. IV, Zagreb, 1964, 88, 111 i 157 (finalne relacije).

¹⁸ M. Milošević, *Boka Kotorska, Bar i Ulcinj*, 31.

¹⁹ HAD, Cons. rog., LXII, 238 (17. V 1574), 267; B. Hrabak, *Kuga*, 31. Dve godine kasnije stanovništvo Venecije je gotovo prepolovljeno, počev od januara 1576 (G. Cappellelli, *Storia della Repubblica di Venezia*, vol. IX, Venezia, 1853, 216—220).

²⁰ HAD, Lett. Pon., IV, 37 od 22. VII 1580; B. Hrabak, *Jevreji*, 73. — Zaraza je u Herceg-Novom mogla doći ne samo morem iz Albanije, nego i kopnom iz Dubrovnika, u kome su se sticali mnogobrojni karavani iz duboke unutrašnjosti Balkanskog poluostrva i lađe iz dalekih prekomorskih krajeva. Nauka je ustanovila niz velikih rednji koje su potresle Dubrovnik u XVI stoleću: maja 1500 (preneta iz Rima), 1503 (iz Aleksandrije, preko Barlete), 1506, 1526—27 (iz Ankone, 20.000 žrtava) i 1528 (naročito na Stonu), marta 1533 (prenesena iz Turske), 1539. i 1540, 1543 (pomrlo 90% življa na Pelješcu), 1545, februara 1572, juna 1573 (na Pelješcu), 1585 (R. Jeremić — J. Tadić, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika*, knj. 1, Beograd, 1938, 91—99). Treba pretpostaviti da su bar najveće čume, kao što je bila ona 1526—28, svakako zagospodarile i susednim Novim.

²¹ G. Novak, *CRV*, IV, 414, 420, 421.

²² HAD, Niv. canc., LXXXVI, 24 od 8. II 1596.

²³ G. Novak, *CRV*, V (1966), 314.

²⁴ V. Vinaver, *Privilegije grada Bara*, *Istorijski zapisi*, br. 1/1962, 63.

²⁵ B. Hrabak, *Kužne rednje*, 14.

²⁶ Isto, 14.

²⁷ R. V. Katić, *O pojavama*, 67—68. — U Albaniji je zaraze bilo i 1617. i 1623. godine (Isto, 68 i 69).

Juna 1617. kuga je otkrivena u Kotoru, na lađama koje su doplovile iz Albanije.²⁸ Od tada, pa tokom pune dve godine, čuma je povremeno harala na Crnogorskom primorju, kao i u Elbasanu i drugde (Gacko, Sarajevo i čak Budim).²⁹

I u leto 1622. bakterije crne smrti unesene su u Boku Kotorsku brodovima koji su krcali teret u Albaniji.³⁰ Četvrtoga septembra kotorski knez javio je da je 11 dana posle izbijanja bolesti od kuge umrlo troje u Perastu i jedan u Tivtu.³¹ Peraštani su se razbežali u okolinu, tako da je nastalo mučno stanje, tim pre što su neki Peraštani nastavili sa starom praksom da plove i u neka mesta Apulije,³² zemlje u kojoj je zaraze takođe uvek bilo na pretek. Sumnja da u Herceg-Novom tinja zarazna vatruština postojala je i krajem maja 1623, kad je kotorski lekar upućen da pregleda leševce umrlih muslimana; lekar je zaključio da nije reč o kugi nego o običnim petekijama i o «mal di mazzucco»,³³ mada su često takve karakteristike navođene i kod čume. Krajem te decenije (1629) bilo je većeg ili manjeg umiranja u više crnogorskih sela,³⁴ ali mletačke vlasti koje su odmah reagovala sanitetskim merama nisu konstatovala da se zaraza udomaćila i na susednom primorju. Sledeće godine jedna strašna rednja usmrtila je u Veneciji 46.489 žitelja,³⁵ što bi značilo otprilike svakog trećeg stanovnika. Godine 1635. kuga je zahvatila neka naselja prema Boki Kotorskoj, ali je prošla bez posledica po ovu tada dosta gusto naseljenu regiju. Stradala je Podgorica, gde je registrovano 60 žrtava.³⁶

Mada su muslimani Herceg-Novog i Risna svake jeseni išli po žitarice u često zakuženu Albaniju, novembra 1641. bolest nije prenesena u Boku.³⁷ Nje je sledeće godine bilo u Crnoj Gori, a 1644. Dubrovčani su zabranili kontakt sa zaraženim Herceg-Novim.

²⁸ HAD, Lett. Pon., XII, 116 od 28. VI 1617; V. Vinaver, Turska i Dubrovnik u doba španske invazije Jadranskog mora (1617—1619), Istorijski glasnik, 1952, 131.

²⁹ V. Vinaver, Turska i Dubrovnik u doba španske invazije Jadranskog mora (1617—1619), Istorijski glasnik, br. 1—4/1952, 31.

³⁰ B. Hrabak, Kužne rednje, 16.

³¹ HAD, ASMM, XVII, 4., № 2210/13, Kotor, 4. IX 1622. knez P. Matipjero.

³² HAD, Lett. Pon., XIII, 97 i 98.

³³ ASV, Collegio V, Secreta Relazioni, busta LXXVI, providur zdravstva u Dalmaciji Lorenzo Kontarini duždu 13. VI 1623, sa izveštajem iz Kotora od 27. maja. — Obustava prometa Konavala sa turskim susedstvom 18. avgusta 1623; HAD, Cons. rog. LXXXVIII, 196; čak i marta 1624. Nevljani, osumnjičeni zbog zaraze, prolazili su Konavlima u pravcu Carina i Trebinja pod dubrovačkom stražom; Cons. rog. LXXXIX, 12 od 4. III 1624.

³⁴ G. Stanojević, Vijesti o kugi u Crnoj Gori u prvoj polovini XVII vijeka, Istorijski zapisi, br. 4/1964, 757—58.

³⁵ G. Cappelletti, n. d., X (1853), 205—206; S. Romanin, n. d., VII (1858), 306.

³⁶ G. Stanojević, Vijesti, 758.

³⁷ HAD, Lett. Pon., XVII, 79—9' od 30. XI 1641.

Tokom 1647. kuga je morila hercegnovski kraj preko jedne godine. Virus je u grad prenesen iz Trebinja i najpre je sredinom leta jedno dete za svega jedan dan umrlo od crnog prišta na vratu. Niko nije pretpostavljao da je po sredi čuma, pa se pokojnikovu rodbina slobodno kretala po varoši, bez ikakvog ograničenja.³⁸ To je bilo dovoljno da se bacili rašire. Kad je više njih naglo okončalo, kožar Selim Alić iz Tople sa još dva Turčina preneo je kožne robe preko Trebišnjice u ljubinjski kotar, u očekivanju da vradžbinama prenesu i odagnaju vrućicu u susjedni kadiluk. Kamo god je prošao buknuo je oganj smrti, jer je kožar i sam bio zaražen. Bolest su širili i Novljani koji su se sklanjali iz svog grada u okolinu, na čist zrak. Iz Novog i Trebinja pomor se tokom jeseni i s proleća proširio po najvećem delu Hercegovine. U samom Herceg-Novom oktobra 1647. bilo je zaraženo 28 domova, a narednog meseca još devet novih. Razmahivanju zla mnogo su doprineli mletački hajduci-uskoci svojim diverzijama u dubinu Hercegovine i transportom plena.³⁹ U proleće 1648. čuma se ugnezdila po mnogim selima oko Herceg-Novog (Podi, Bogdeviči, Brest i druga), a u leto je zavila u crno i Mojdež, Bijelu i ponovo Novi. Krajem godine u novskom podgrađu još je bilo zaraze: tu je označeno 40 zakuženih kuća, u gradu 42, a po selima 200. Širenju bede pomogla je glad,⁴⁰ prva posestrima crne smrti gotovo na svim geografskim širinama.

Početkom jeseni 1657. proneo se u Dubrovniku glas da se kuga javila u Herceg-Novom.⁴¹ O njenim učincima nema bližih obaveštenja. Septembra 1659. zarazu su u Novi uneli oni koji su se vratili sa plovidbe po arbanaškoj obali. Varošani su se razleteli po polju, pa su se posledice oboljenja smanjile u gusto naseljenim četvrtima. U isto vreme čuma je utvrđena i u Skadru, Ulcinju i Baru, ali i na većem prostranstvu Otomanskog Carstva, u Sofiji, Prokuplju i Novom Pazaru, a i u Dalmaciji i Italiji.⁴² Zaraza se u Herceg-Novom ponovo javila 1662, kad su je svojim upadima u Hercegovinu doneli mletački hajduci-uskoci.

³⁸ Đ. Orlić, Dubrovačke vijesti o epidemijama u Bosni i Hercegovini u XVII vijeku, Sarajevo, 1956, 54—55.

³⁹ Đ. Orlić, Komentar dubrovačkih vijesti o epidemijama u Bosni i Hercegovini u XVII vijeku, *Acta historica medicinae*, V, 1 (1961), 94; B. Hrabak, »Zličić« iz Herceg-Novog i zulumčarenje na uštrb dubrovačke treovine 1600—1667, *Boka*, XII (1980), 90. — O širenju čume od strane mletačkih hajduka-uskoka maja — juna 1648, vid.: HAD, Lett. Pon., XIX, 163—4, 169—9'.

⁴⁰ Đ. Orlić, Komentar, 94. — Zaraze je bilo i u Popovu (Lett. Pon., XIX, 163).

⁴¹ Đ. Orlić, Dubrovačke vijesti, 56; Đ. Orlić, Komentar, 94 (barka sa dva umrla iz Albanije).

⁴² HAD, Lett. Pon., XXII, 233—4 od 10. IV 1659. generalnom providuru Dalmacije u Splitu. — O zarazi u Albaniji i da je hajduci mogli razvući po mletačkoj državi znalo se u Kotoru još sredinom 1659 (HAD, Lett. Pon., XXII, 206'—7 od 17. VII 1659).

Već s proleća 1673. u Ankoni su pravili teškoće dubrovačkim lađama, jer je postojala sumnja da se robom nose i klice, s obzirom da je bolest utvrđena u Albaniji, na primer u delu nasuprot Krfa.⁴³ Juna te godine smrtnost je još bila znatna u Albaniji, a prvih dana jula zaraza se udomila i u sekstercijima Venecije.⁴⁴ Februara 1675. crna smrt je svojom britkom kosom lebdela u više balkanskih zemalja, pa i u Skadru, Ulcinju i Baru.⁴⁵ Na sajmu u Senigaliji bolest je izbila iz robe dovučene iz Albanije.⁴⁶ U jednom pismu poslatom iz Dubrovnika u Rim štedljiva vlastela se žalila da će novim pomorom u Albaniji i Dubrovnik neko vreme biti isključen iz svetskog trgovinskog prometa; za Osmanlijsko Carstvo je rečeno »da zaraza nikad ne manjka u susednoj sultanovoj zemlji, sad na jednoj sad na drugoj strani«.⁴⁷ Početkom naredne godine bolest je ponovo ustanovljena u Podgorici.⁴⁸ Aprila te godine u Herceg-Novom i u Dračevici umrle su 62 osobe od one srdobolje koja je značila početak kuge. Toga leta »nemoć« iz Albanije posetila je Crnu Goru.⁴⁹ U proleće 1677. rednja se uvrežila i u Popovu polju, da bi novembra meseca opustošila neka naselja od Popova sve do Mostara. Godinu kasnije umiralo se zbog kuge širom Hercegovine, posebno u Nikšićima i Korjenićima, pa i u dva-tri sela na dan i po hoda od Risna.⁵⁰ U Popovu je boljka usmrćivala još oktobra 1677. godine.⁵¹

Endemijska žarišta su se gladne 1690. godine svuda aktivirala. Januara su Albanija i primorje severnije od nje još bili zdravi.⁵² Početkom avgusta registrovani su smrtni slučajevi zbog čume u Skadru. Krajem meseca bolest je već uveliko redila u gradu i u dva susedna sela.⁵³ Kuga je početkom leta ovladala i Trebinjem.

⁴³ HAD, Lett. Pon., XXVIII, 235 (29. VI 1673), 236 (3. VII 1673)

⁴⁴ HAD, ASMM, XVII s., sv. XI/2, № 1254, fol. 93 od 24. I 1675; sv. XI, № 1698/19, Venecija, 5. I 1675; Lett. Pon., XXIX, 43' od 22. II 1675.

⁴⁵ HAD, ASMM, XVII s., sv. XV, № 1564, dubrovačka vlada Stijeno Gradiću u Rim.

⁴⁶ HAD, ASMM, XVII s., sv. XV, № 1600, dubrovačka vlada Mihi Sorkočeviću-Bobaljeviću u Veneciji.

⁴⁷ HAD, ASMM, XVII s., sv. VI, № 588.

⁴⁸ Isto, sv. VII, № 747, opat St. Gradić, iz Rima 12. II 1676; Lett. Pon., XXIX, 131' od 28. XII 1675.

⁴⁹ Đ. Orlić, Dubrovačke vijesti, 60—1. — Opat S. Gradić iz Rima 21. maja 1676. o zarazi u Albaniji i o zaustavljanju dubrovačkih brodova zbog toga u Ankoni; sv. VII, № 754.

⁵⁰ Đ. Orlić, Dubrovačke vijesti, 61; Orlić, Komentar, 96; HAD, ASMM, XVII s., № 1053, St. Gradić iz Rima 8. X 1678; XXVI, № 724/209, Dubrovnik, 31. X 1676, Mihi Sorkočeviću; XXXII, № 1752/15; Lett. Pon., XXX, 49' (5. VI 1677).

⁵¹ HAD, Lett. Pon. XXX, 90' od 4. X 1677.

⁵² B. Hrabak, Kužne rednje, 22.

⁵³ Istorijiski arhiv u Herceg-Novom (u daljem tekstu: AIHN), Političko-upravni spisi mletačke arhive (u daljem tekstu: PUMA), sv. VII, № 528 (Budva, 8. VIII 1690), 581 (31. VIII 1690).

Krajem avgusta tu je umiralo prosečno 14 lica dnevno. Do toga vremena bacilna stihija ugušila je preko 3.000 ljudi i pomor se dalje nastavljao.⁵⁴ Vest o tome stigla je u susedni Novi sa znatnim zakašnjenjem, tek 26. avgusta.⁵⁵ Sredinom decembra uz Hercegovinu epidemijom su bili zahvaceni i Podgorica, Skadar i Bušati.⁵⁶ U Boki se pouzdano znalo da se krajem oktobra ili početkom novembra 1690. čuma odazvala u sultanovom selu Orahovcu (između Perasta i Dobrote), ili tačnije u naselju Ljutoj, u neposrednoj blizini Orahovca. Tada je nje bilo i u Baru, Trebinju, i u Skadru.⁵⁷ U Albaniji je 1690—1692. ostvaren nov trogodišnji kužni ciklus.⁵⁸ Sušne 1691. godine zaraza je, pored severne Albanije, zahvatila i Podgoricu. Kao posledica velike pometnje u narodu zemlja nije bila dovoljno poorana i zasejana, pa se osećala glad, čak i u susednom Kotoru, gde je pooštrena zdravstvena preventiva. Kuga je svom žestinom besnela i u Baru.⁵⁹ Herceg-Novom je bolest »podarena« svakako namirnicama iz bliže Hercegovine, na primer iz Trebinja i Popova, gde je zaraza nesumnjivo utvrđena sredinom aprila 1691.⁶⁰

U Albaniji i u drugim delovima Osmanlijske Imperije bilo je smrtonosne vrućice i oktobra — novembra 1693. godine.⁶¹ Marta sledeće godine, inače sušne, kuga se oglasila na Carinama, u neposrednom susedstvu Herceg-Novog.⁶² Teško da je i tada ovu značajnu luku mogla mimoći smrtnost zbog čume. Sredinom marta 1698. godine Hercegovina nije izbegla zlu kob, tako da je morija desetkovala živalj u Drobnjacima i Nikšićima.⁶³

Potom se kuga bila pritajila na Crnogorskom primorju pune dve decenije. Jedino je harala u Herceg-Novom u februaru i prvih

⁵⁴ B. Hrabak, *Kužna rednja*, 22—23.

⁵⁵ IAHN, PUMA, VII, № 51.

⁵⁶ B. Hrabak, *Kužne rednje*, 24; G. Stanojević, *Dalmacija u doba morejskog rata 1684—1699*, Beograd, 1962, 185. — Kuga je 1690. bilo u raznim delovima Otomanskog Carstva i o toj zarazi su Dubrovčani pisali i papi (HAD, ASMM, XVII s., № 1203, sredinom septembra 1690).

⁵⁷ IAHN, PUMA, VII, 293, 423 i 433; 453 i 624; 553; S. Antoljak, *Orahovac (Boka Kotorska)*, Boka, XI (1979), 65.

⁵⁸ R. V. Katić, *O pojavama*, 71. — Kuga u Albaniji redila je aprila 1692 (Istorijski arhiv u Kotoru — u daljem tekstu: IAK, UPM, XII, 319', Kotor, 8. IV 1692).

⁵⁹ R. V. Katić, *Pojave*, 171; R. V. Katić, *O pojavama*, 71.

⁶⁰ ASV, Senato, Provv. da terra e da mar, filza 711, Trogir, 18. IV 1671; HAD, ASMM, XVII s., № 2132/108, knez Bernard Mar. Kaboga.

⁶¹ HAD, Lett. Pon., XL, 41' od 4, XI 1693, dodatak uputstvu Nikoli Greljeviću, upućenom po žito u Napulj.

⁶² B. Hrabak, *Kužne rednje*, 24.

⁶³ HAD, ASMM, XVII s., sv. LXX, № 2125/21, Junije Ant. Rastić iz Konavala.

dana marta 1707. godine.⁶⁴ »Proizvodnja« masovne smrti obnovljena je juna 1717. u valonskom kraju, odakle je prenesena u Ulcinj. U Boki Kotorskoj su odmah preduzete striktno profilaksične mere, naročito za brodove.⁶⁵ Godine 1722. rednja je konstatovana u Albaniji, odakle je čuma prenesena i u Ulcinj, u prvoj dekadi maja, nadovezujući se na glad.⁶⁶ Iz istoga vrela bolest se do jeseni proširila i u neka mesta Srbije.⁶⁷ U jesen se iz Albanije zaraza širila ka Skoplju, Nišu, Prijepolju, Pljevljima i Trebinju,⁶⁸ a na Crnogorskom primorju prva erupcija smrtnosti javila se u prometnom Baru i okolini. Kad su neki na jednoj barci izbegli iz Bara i hteli da pristanu u Herceg-Novom, lučkim organima u tom mestu naredeno je da upotrebe i silu samo da se lađica ne ukotvi u luci.⁶⁹ U Albaniji i Baru bolest je trajala i od januara do jula 1724. godine.⁷⁰

Godine 1730—32. avet bubonske smrti hodila je po Bosni, Hercegovini i Srbiji, a poslednje godine toga ciklusa iz Hercegovine se proširila i po Crnoj Gori. Sanitetskim merama Kotor je tada bio pošteđen nesreće.⁷¹ Paštrovići su stradali aprila 1732. godine.⁷² Nije jasno kako je prošao Herceg-Novi, gde se nije primenjivala tolika predohrana, jer je izvozna roba stalno iz unutrašnjosti pristizala u luku, te se nije mogla odmah smestiti sva u karantin. Sigurno se može tvrditi da je čuma buktala u jesen 1732. u Draču,⁷³ 1733. u Kavaji,⁷⁴ s proleća 1734. u Tirani,⁷⁵ a godine 1735. ponovo u Draču.⁷⁶ Sledeće, 1736. godine kuge je opet bilo u severnoj Albaniji, u Skadru i u nekim pograničnim delovima Crne Gore. Još decembra 1736. Mlečani su proveravali zdravstveno sta-

⁶⁴ IAHN, PUMA, XXV, 173 od 2. III 1707.

⁶⁵ IAK, UPM, XXXVIII, 579 od 28. VI 1719.

⁶⁶ HAD, Lett. Lev., LXXI, 77 od 10. V 1722. Franu Pasareviću, konzulu u Draču.

⁶⁷ B. Hrabak, Kužne rednje, 25.

⁶⁸ IAK, UPM, XLI, 24 (28. XI 1723); IAHN, PUMA, LXXV(II), 39

⁶⁹ IAHN, PUMA, LXXVIII, 39 i 73.

⁷⁰ IAK, UPM, XLI, 835 (23. I 1724), 839° (9. II 1724), 852 (17. VIII: kuga je prestala u Baru), 840° (7. III 1724), 861 (do Tirane i Kruje); IAHN, PUMA, LXXXI, 15 (i Spič i Skadar).

⁷¹ R. V. Katić, Pojava kuge, 171—2. — Kuga 1730. u Bosni i Hercegovini, 1731. u Sarajevu, marta 1732. u Sarajevu i oko Stoca (V. Vinaver, Trgovina Bara, Bijelog Polja i Podgorice sa Dubrovnikom, 1720—1760. Istorijski zapisi, br. 2/1953, 475).

⁷² ASV, Senato, Provv. da terra e da mar, filza 712, N° 77, Spič, 13. IV 1732.

⁷³ V. Vinaver, Trgovina Bara, 475.

⁷⁴ IAHN, PUMA, CX, N° 70.

⁷⁵ V. Vinaver, Trgovina Bara, 476.

⁷⁶ IAHN, PUMA, CXVIII, N° 107.

nje u Baru.⁷⁷ Zaraze u tom gradu i u Skadru stvarno je bilo oktobra te godine.⁷⁸

Peta decenija počela je (1740) sa zarazom u Tirani, koja se dovukla i do Boke Kotorske. Za nekog Omera Sklopovića, koji je sledeće godine doplovio iz Albanije, u Dubrovniku su kazali da je prispeo »iz ognja živog od kuge«. Te 1741. godine čuma se jače proširila i po Hercegovini, kao što je javljeno iz Kotora 18. novembra iste godine.⁷⁹ Povećanim prometom sa arbanaškim primorjem, ali i kopnom (Skadar, Podgorica), Bar je, pored Herceg-Novog, takođe postao jedno od legta kužne bolesti. Prilepčivo oboljenje u Baru je ustanovljeno i u jesen 1741. Odećom je zaraza iz Bara prenesena u Paštroviće, a iz takođe zakuženog Ulcinja klice je u Spič donela neka žena, koja je zatim tu i preminula. Na takve vesti u Kotoru su odmah preduzeli predostrožnost prema Paštrovićima. (Na sličan način smrtnih slučajeva, ali usamljenih, bilo je i u mrkojevičkom selu Dobroj Vodi kraj Bara, 1737. godine.) Bolest se tokom 1741. proširila diljem Hercegovine, posebno u Nikšićima i u Drobunjaku.⁸⁰ Početkom 1742. godine čume je još bilo u Albaniji, u Skadru i Skadarskoj Krajini, u Ulcinju, Crnoj Gori i Nikšićima.⁸¹ Septembra 1743. i septembra 1744. dubrovački konzularni predstavnik u Draču izvestio je svoju vlastelu o pojavi kuge.⁸² Neka infektivna boleština usmrtila je 1744. god. nekoliko osoba i u Zupcima i Kremendolu, u neposrednom susedstvu Herceg-Novog,⁸³ gde su se sa uspostavom mletačke uprave (od septembra 1687) zdravstvene prilike znatno popravile. Juna 1748. čuma se opet javila u Ulcinju⁸⁴ i Baru. Dnevno je od nje u

⁷⁷ R. V. Katić, *Pojave*, 171; Katić, *O pojavama*, 72—3; M. I. Milošević, *Nosioci pomorske privrede Kotora prve polovine XVIII vijeka*, *Godišnjak Pomorskog muzeja Kotora*, IX (1960), 119.

⁷⁸ J. Milović, *Zbornik dokumenata iz istorije Crne Gore (1685—1782)*, Cetinje, 1952, 106. — Tridesetog decembra 1737. vladika Sava odgovorio je kotorskom vanrednom providuru, povodom neke ranije kuge u Paštrovićima i u Baru, da Crnogorci u Bar ne idu ni u mirno, zdravo doba (*Isto*, 115).

⁷⁹ V. Vinaver, *Trgovina Kotora*, 476, 470 (pitanje karantina za Baranc).

⁸⁰ R. V. Katić, *Pojave*, 171, 172—3, 173—4, 179; R. V. Katić, *O merama za suzbijanje epidemija u Crnogorskom primorju u periodu od XV do XVIII veka*, *Istorijski zapisi*, br. 1—2/1958, 71; *Istorija Crne Gore*, knj. III, sv. 1, 531.

⁸¹ R. V. Katić, *Pojave*, 175—6; *Istorija Crne Gore*, III — 1, 531 (M. Vasić). — Kuga u Skadru i Dubrovniku: *IAHN, PUMA*, CXLII, № 17 i 77.

⁸² *Had. Lett. Lev.*, LXXV, 194' (26. IX 1743); LXXVI, 25 (28. IX 1744). — Jedno pismo iz Herceg-Novog 15. februara 1743. o čumi u zaleđu (V. Vinaver, *Trgovina Bara*, 476).

⁸³ M. Crnić-Pejović, *Jedno naselje hercegnovske opštine u XVIII veku: Mojdež po dokumentima Arhiva Herceg-Novog, Boka*, X (1978), 45.

⁸⁴ *IAHN, PUMA*, CXLIX, 344 (obaveštenje iz Skadra).

Baru umiralo četiri do šest lica.⁸⁵ Bar je ponovo pogođen kugom 1751. godine.⁸⁶

Bar je u pogledu sanitarnog uređenja tada predstavljao tipičan osmanlijski grad. Neuređena kanalizacija, kad su se otpadne materije iz nužnika, kuhinja i kupatila valjale po prolazima između kuća i tu zadržavale, predstavljala je izvor raznih bolesti, pa su i epidemije kuge tu nalazile pogodno tle. Barani su, ipak, shvatili da im zaraza dolazi preko seljaka koji su stizali sa namirnicama u njihovo naselje, pa su mesto za kupoprodaju odredili izvan zidina, ispred gradske kapije.⁸⁷ Iskaznice da u Baru ne vlada morija izdavali su brodovima i putnicima određeni katolički sveštenici, na primer 1745. mesni paroh Filip Debelja.⁸⁸

U Albaniji, posebno u Kavaji (u pravcu Drača), zaraze je bilo i 1755. godine.⁸⁹ Nije potvrđeno da je ona eventualno prenesena i u Ulcinj ili Bar. Slično je bilo i marta 1761. kad je pomor vladao u Draču, Kruji i Tirani.⁹⁰ Svakako zbog epidemije u Hercegovini mletačke vlasti su januara 1763. odredile kontumac od 40 dana za robu iz Boke, Albanije i Dubrovnika. Ta je odredba ponovo obnarodovana novembra iste godine,⁹¹ kao i 26. januara sledeće.⁹² Od 1764. do marta 1765. u Popovu polju je preminulo od kuge gotovo 200 ljudi, u Stocu 300, u Ljubinju 50. Oktobra 1765. pokopano je u Trebinju za nekoliko dana devet žrtava, a krajem meseca u Zupcima tri. Meseca novembra čuma je redila u Trebinju, Herceg-Novom, Podgorici, Dajbabama i Draču i tek je sredinom februara 1766. uglavnom prestala u Trebinju, Zupcima i Podgorici.⁹³ Kotorsko obaveštenje o smrtnosti u Podgorici dalo je sledeće podatke: simptomi su se pokazali sredinom jula, tokom septembra bolest se stižala, a novembra je ponovo uzela maha; svega je pomrlo 423 lica, svi muslimani osim dvojice pravoslavnih hrišćana. Pomor se u Podgorici ponovio septembra 1766.⁹⁴ Još

⁸⁵ G. Stanojević, Prilozi istoriji kuge sredinom XVIII vijeka u Albaniji, Hercegovini i Crnoj Gori, Glasnik Etnografskog instituta SANU, XXVI, Beograd, 1979, 150.

⁸⁶ Istorija Crne Gore, III — 1, 531 (M. Vasić).

⁸⁷ Đ. Bošković, Stari Bar, Beograd, 1962, 215, 204.

⁸⁸ V. Vinaver, Pomorstvo Ulcinja u XVIII veku, Istorijski zapisi, br. 1/1963, 64.

⁸⁹ HAD, Lett. Lev., LXXIX, 83' (još oktobra 1754), 114'—15 od 31. V 1755 (kuga u dvema skadarskim kućama); G. Stanojević, Prilozi za istoriju kuge, 150.

⁹⁰ Naučna biblioteka u Zadru, Zbirka oglasa, kut. I, 28. III 1761.

⁹¹ B. Hrabak, Kužne rednje, 30.

⁹² Istorijski arhiv u Zadru, Stampe, 14 b, № 116, terminacija soprintendanta nad zdravstvom, 30. I 1763, m. v.

⁹³ Sl. Mijušković, Zdravstvena obavještajna služba u Boki i kretanje zaraze u Hercegovini i Podgorici 1765—1766, Acta historica medicinae, III, 1—2/1963, 66—8, 69—76.

* G. Stanojević, Prilozi za istoriju kuge, 150—1.

pretposlednjeg dana godine mletačke vlasti su za robu iz Boke i Dubrovnika imale karantin od 21 dan zbog čume koja je prita-
jeno postojala u Podgorici i Bjelopavlicima.⁹⁵ Nema podataka da
li je ovim snažnim i dugotrajnim zarazama bilo pogođeno podru-
čje Bara i Ulcinja. Ipak se zna da je jedan barski trgovac umro
od kuge u dubrovačkom lazaretu, kad se sa bratom vratio iz
Bosne. Godine 1767. bolest je iz Crne Gore prenesena u Orahovac
kod Perasta.⁹⁶

Sledeća decenija počela je sa kugom u Skadru i Podgorici
(gde je umrlo 180 ljudi), odmah 1770. godine.⁹⁷ U Skadru se bolest
pokazala 25. maja i nju je uneo neki trgovac vinom; potom je
prenesena u Podgoricu ali i u Bar. Još krajem novembra bolest
je harala od Skadra preko Podgorice do Spuža i Nikšića.⁹⁸ Oktobra
1771. čuma je ponovo usmrćivala u Podgorici.⁹⁹ Tokom obeju
godina bleđa kosačica desetkovala je varošane u Baru.¹⁰⁰ Ken-
cem 1773. ona se ponovo pokazala u Skadru,¹⁰¹ koji je održavao
stalnu putničku i tovarnu vezu sa Barom. Od marta 1775. do
februara 1776. Ulcinj je bio pod udarom velike zarazne boljke,
pa je čak sto domova bilo zakuženo.¹⁰²

U vreme katastrofalnog pomora 1782—3. godine, koji je na-
ročito pogodio Bosnu i Hercegovinu, Crnogorsko primorje se ne
pominje u istorijskim izvorima, mada je postojalo malo moguć-
nosti da se sačuva i ostane postrani. Opasnost je pretila ne samo
donošenjem hrane i od trgovačkih karavana koji su stizali sa kop-
na u luke, nego i sa morskog pravca. Na primer, kuga je 1782.
bila unesena u Veneciju robom dovezenom iz Aleksandrije u režiji
nekih tuniskih trgovaca.¹⁰³

Za poslednju deceniju XVIII veka ima manje podataka. Ipak,
zna se da su tokom 1795. neki zaraženi Arbanasi bili kliconoše u
velikom delu Hercegovine, pa i u Bosni. U Albaniji, konkretno
u Draču i Kavaji, kuga je harala i marta 1798. godine.¹⁰⁴ Teško je
pretpostaviti da su se Bar i Ulcinj baš tih godina uzdržavali od
trgovačkih veza sa severnom Albanijom i da su na vreme mogli
biti obavesteni o opasnosti, kad gotovo nikakve zdravstvene služ-

⁹⁵ B. Hrabak, Kužne rednje, 32.

⁹⁶ V. Vinaver, Trgovina Bara, 471, 476.

⁹⁷ G. Stanojević, Prilozi za istoriju kuge, 151. — I u ostalom delu
Turske, odakle je bolest brodom prenesena u Dubrovnik: HAD, Lett. Lev.,
XCI, 38' (6. april), 68' (juna u Dubrovniku).

⁹⁸ R. V. Katić, Pojave, 176—7.

⁹⁹ M. M. Bašeskija, Ljetopis (1746—1804), preveo M. Mujezinović, Sa-
rajevo, 1968, 43.

¹⁰⁰ Istorija Crne Gore, III — 1, 531.

¹⁰¹ B. Hrabak, Kužne rednje, 33.

¹⁰² Isto, 34.

¹⁰³ S. Romanin, Storia documentata di Venezia, t. VIII, Venezia, 1859,
292.

¹⁰⁴ B. Hrabak, Kužne rednje, 38—9.

be nije bilo u državi sultana sa Bosfora. Nedostatak izričitih vesti ne uklanja sumnje i nedoumice.

Mada čuma nije birala žrtve, izvesno je da su gradska naselja mnogo više stradala od seoskih regiona, jer su bila prenapučena i u njima je, u Otomanskom Carstvu, vladao pravi primer nehigijene, što je potpomagalo širenje zaraze. Ceste gladne godine su se takođe znatno teže podnosile i sa većim posledicama u varoši nego na selu. Umesto starog stanovništva, koje je izumiralo već od XVI veka, čak i u oblastima pod mletačkom upravom, Arbanasi su bili sve češći gosti koje je sredena urbana sredina, sa većom mogućnošću lakše zarade, privlačila i omogućavala im egzistenciju, pogotovo ako su bili ili postali muslimani. Nestajali su pre svega Latini ili slavizovani Latini, kojih je naročito bilo u Baru, Ulcinju i Kotoru. Tako su i zaraze uticale na promenu stanovništva na Crnogorskom primorju.

S u m m a r y

PLAGUE IN HERCEG-NOVI AND ON THE MONTENEGRO COAST IN THE 16th, 17th AND 18th CENTURY

Dr Bogumil HRABAK

The paper deals with the epidemics of plague during the 16th, 17th and 18th century in the Bay of Kotor, Bar, Ulcinj and the towns from which the disease was most frequently brought such as: Shkodra, Durres and the towns of Herzegovina, in particular Trebinje, Dubrovnik as well as Venice, Ancona and the others. There are also data about the outbreak of plague in Podgorica, Drobniaci, Bjelopavlići etc.

It may be said that there was hardly a decade in which plague did not take its tribute at least once. Sometimes the epidemic spread very rapidly and over a very vast area, and often it took a lot of time to overcome the disease. For instance around Trebinje and in the greater area of Herceg-Noví people died of plague from the autumn 1647 to the end of 1648. It was similar in 1764 that is 1765 when the disease spread in Herzegovina, Podgorica and Herceg-Noví.

Plague was usually brought from Albania, Bar, Ulcinj, but also from Dubrovnik, Ancona and the other towns.

Plague often followed the periods of famine killing the people already exhausted by famine.

The city population suffered from this disease much more as the cities were overcrowded, and the poor hygienic conditions in the Turkish Empire contributed to the spreading of the disease.

The disease was mainly spread by the merchants and seamen.

Numerous measures of protection were taken, in particular keeping in quarantines, even to 40 days, both of the passengers and goods arriving from the infected areas.

Instead of the old population, that started dying out as early as in the 16th century, even in the areas governed by the Venetians, the Albanians were attracted by the deserted urban settlements which offered better living conditions, specially if they were, or decided to become, Moslems. Thus the epidemics had an impact on the changes of the population along the Coast of Montenegro.

ХЕРЦЕГ-НОВИ ПОСЛИЈЕ ПРВОГ СВЈЕТСКОГ РАТА ПО ЗАПИСИМА ТОМА К. ПОПОВИЋА¹

Томо Крстов Поповић,² просвјетни радник, историчар и књижевник, родио се, живио и умро у Херцег-Новом. Оставио је бројне радове од којих му је најзначајнији „Херцег-Нови — историјске биљешке“, објављен 1883. г.,³ допуњено и прерађено издање 1924. г. и фототипско издање 1982. г. поводом 600-годишњице Херцег-Новог.

Посљедњих деценија XIX вијека, у доба када Томо Поповић започиње свој рад у Херцег-Новом живе и раде познати књижевници и културни радници: Симо Матавуљ, др Милан Јовановић, др Лазар Томановић, а нешто касније и Марко Цар. У то вријеме ту живи и дјелује и извјестан број свештених лица и помораца који чине језгро напредних, културних људи. Утицај Томових учитеља приликом школовања у Задру, и дружење са већ афирмисаним људима од пера, учинио је да се поред просвјетног рада, више од пола вијека бавио и писањем. Из мале вароши као што је тада био Херцег-Нови, под аустријском окупацијом, Томо Поповић одржава преписку са бројним писцима и свима онима који воле књигу. Тако, „он скромни учитељ“, како сам каже, дописује се са преко осамдесет људи који су оставили трага у нашој науци и култури. Нераздвојно и искрено пријатељство везивало га је не само са Симом Матавуљем, Лазаром Томановићем, Марком Царем, већ и са Ивом Војновићем, Буром Даничићем, Владимиром Боровићем, Димитријем Руварцом, Јосипом Белчићем и другима. Сарадник је многих листова и часописа свога времена.

¹ Овај рад је посвећен стотридесетогодишњици рођења Тома К. Поповића (1853 — 1983 г.).

² Максим Злоковић, „Томо Крстов Поповић — књижевник и историчар“, Зборник „Бока“ 8, Херцег-Нови, 1976.

³ За сада се зна да је сачуван један примјерак који се налази у библиотеци Архива Херцег-Новог.

Безброј пута показао је Томо Поповић родољубље. Бесплатно не само да учи осамдесеторо избјегле дјеце из Херцеговине ван брине и о њиховој исхрани, одјећи, а захваљујући њему стиже им помоћ са свих страна. У балканским ратовима организује сакупљање помоћи Црвеном крсту. У својој школи у Топли пред моћним царем Фрањом испитује баке из националне историје. Зато и није необично што га аустријске власти у току првог свјетског рата интернирају као политички опасног.

Својим тестаментом непокретну имовину оставља у хуманитарно-културне сврхе, библиотеку Учитељској школи, а своју писмену заоставштину Српској академији наука и умјетности у Београду. Поред бројне преписке, радова у рукопису, разних прибиљежака из прошлости херцеговачког краја, ту су и двије свеске које чувају податке о свему значајном што се, по мишљењу Тома Поповића, збивало у Херцег-Новом и ближој околини, па и шире, од 1. XI 1918. до 1. XII 1923. године.⁴ У доба када је почео водити ове билијешке Томо К. Поповић је имао 65 година живота и 44 године просвјетног рада и већину објављених радова.

Шта је интересовало Тома К. Поповића, шта је он билијешко о личностима и догађајима из периода крајем 1918. до краја 1923. године? У његовом фокусу интересовања нијесу само локални догађаји и личности него и шире, а о чему дознаје, углавном, пратећи штампу. Сасвим је разумљиво да је то субјективно гледање, али гледање личности која се четири и по деценије бавила просвјетним радом, личности која је превела већи број књижевних радова са италијанског језика, која је написала бројне радове из прошлости овога краја, затим новеле, драме и друге врсте књижевних родова. То је човјек који има широке погледе на свијет, али ипак човјек средине у којој је пошкао и живио.

Сви вјекови туђинске власти нијесу отуђили човјека од овог краја. Под млетачком управом дјелује самоуправни општина Топалска комунитат кроз читав XVIII вијек, која обавља управну и судску власт над територијом нешто мањом од данашње општине херцеговачке, изузимајући град. Кореспонденција је обављана на матерњем језику, ћириличким писмом. На челу комунитата је „капетан од бакете“ са четири суђе, који су бирани од чланова брацке, које је свако село бирало на сеоском збору, на годину дана. Ова самоуправни власт одиграла је велику улогу за очување националног интегритета овога краја под туђинском влашћу.

⁴ Билијешке су записане у двије свеске стандардног формата, а чувају се у Архиву Српске академије наука и умјетности. Фотокопије истих налазе се у Архиву Херцег-Новог. Прва свеска садржи податке од 1. XI 1918. до 27. I 1922, а друга наставак до децембра 1923 г. Прва свеска садржи 159 страница а друга до 227. странице.

Аустријска управа овим крајем, у два наврата, траје више од једног вијека. Она и поред довођења својих људи, покушаја гушења националних права и слобода, даје и извјесне слободе. Општинске управе, осим политичке, војне и полицијске власти су у рукама домаћих људи који, природно, раде на основу постојећих законских прописа. Отварањем основних школа, па и средњих, на матерњем језику, и увођењем народног језика у администрацији и на суду, замјенивши до тада званични италијански језик, лобијањем права на употребу свога општинског грба и вијорења тробојке, уз аустријску заставу, знатно се поправило стање под аустријском влашћу крајем XIX вијека.⁵ Општинска управа, посебно од шездесетих година XIX вијека, доста самостално је радила, па је тако одлучивала о општинској имовини, бринула о општинским путевима, вршила надзор над трговином, здравственом службом, над јавним редом и миром, водила надзор над грађном и отварала и издржавала основне и средње школе, а вршила је и друге послове. Једино је посљедње године рата сједицама општинског вијећа (од 17. VI 1917. до 18. XII 1918) руководио царско-краљевски тврђавски заповједник.⁶ Поред свега аустроугарска власт је била веома тешка, посебно током ратних година.

Свестрано проучавајући писмену заоставштину Тома К. Поповића ипак нијесмо могли тачно закључити шта га је навело да пажљиво води хронику Херцег-Новога само од новембра 1918. до новембра 1923. г. Може се претпоставити да је основни разлог био одушевљење које је настало ослобођењем од турске власти послје четири вијека. Можда је то своје одушевљење, и одушевљење својих суграђана, тај тако значајан догађај желио да забиљежи на папир, да остави будућим покољењима, или да преточи у један рад којег, нажалост, није урадио. За нас су ове забиљешке, овакве какве су стигле до нас, веома значајне, јер нам дају драгоцене податке за догађаје и личности на тих првих послјератних година првог свјетског рата у херцеговском крају и шире, и то податке који се не могу наћи у сачуваној документацији. Догађаји и личности, природно, забиљежени су онако како их је Томо К. Поповић видио и доживио, са свим симпатијама или антипатијама, посебно према појединим личностима.

Пажљиво читајући ове забиљешке можемо сврстати у више група. То би, прије свега, били догађаји око ослобођења од аустроугарске окупације односно оснивања државе Срба,

⁵ Марија Црнић-Пејовић, „Прилози борби за националну слободу крајем XIX вијека у херцеговској општини“, Зборник „Бока“ 9, Херцег-Нови, 1978. г.

⁶ Марија Црнић-Пејовић, „Организација и рад Општинске управе Херцег-Нови (1870—1941)“, Зборник „Бока“ 12, Херцег-Нови, 1980. г.

Хрвата и Словенаца, као и одлука нове власти о праћењу живота и рада краља Петра I регента, односно краља Александра и осталих чланова краљевске куће. Овим догађајима посветио је, можда, и највише пажње, што је сасвим разумљиво. Томо Поповић је, прије свега, родољуб коме је тешко падало то што је образовање морао стицати на туђем језику, италијанском, живјети и радити под туђинском влашћу, и у седмој деценији живота доживјети стварање Југославије — ослобађање од његовине туђинске власти, о чему су сањале генерације његових предака и он сам.

Другу групу чине забиљешке о државним и црквеним свечаностима, обиљежавању важних годишњица догађаја из прошлости. Посебно је детаљно описао оснивање и рад Нишке гимназије односно задужбине Бошковић — Буровић — Лакетић, друге куће Тома Поповића. У четврту групу би могли сврстати забиљешке о животу, раду и боравку или проласцима кроз Херцег-Нови личности које су у политичком и друштвеном животу имале значајно мјесто.

Знатну пажњу посветио је доласку, боравку и животу руских избјеглица којих је у овом крају у то вријеме било у знатном броју.

Прве двије странице ове хронике чини увод, а почињу Његошевим стиховима из „Шћепана Малог“, и говори о сусрету Његоша и енглеског лорда у Напуљу, које је забиљежио Љуба Ненадовић, а затим наставља: „Тако и моја маленкост не би кадра била док сам гол жив — па да живим и стотину година да испуња сва чуда и покове, сва безаконја и насиља што је крволочна Аустрија у саме ове четири године и по починила на јадни српски Народ. Довољно би било исказати само што смо ми овдје у Херцег-Новоме доживјели ... Али, нека их! Како су разнани тако су и обрнани! Да не мутим дакле својиме народно весеље због пропасти њихове, а ослобођења нашега, ја ћу овдје да прибљежим делом све што се важна догодило у овоме моме родном мјесту од поседата, па до дана данашњег тј. ак престалох да пишем ову свакидешну мјесну хроникву“⁷

Затим се наставља биљежење, и то свакодневно од I. XI 1918. до I. III 1919, а до I. XII 1923. повремено, зависно од

⁷ Вјероватно је ове биљешке преписао, што би закључили на основу његових ријечи на почетку: „...ја ћу овдје само да прибљежим редом све што се важно догодило у овоме моме родном мјесту од преврата, па до дана данашњег тј. док престалох, да пишем ову свакидешну мјесну хроникву“. Да је редовно водио биљешке може се закључити и по томе што је писао и о временским приликама: „Данас овдје освану диван дан...“ На страни 228, написао је: „1924 година“ и даље нема текста. Да ли је и даље водио биљешке, па их није стигао преписати и средити, за сада је немогуће тачно утврдити.

тога шта је сматрао потребним забиљежити и отргнути од заборава.⁸

Хроника почиње, као што смо рекли, 1. новембра 1918. године. Под тим датумом читамо да је аустријски контраадмирал Хорти предао посланику Далматинског сабора и изасланику Народног вијећа из Загреба Франићу, све ратне бродове, а овај је одмах по добијеним упутама из Загреба привремену команду предао Вончину — Словенцу, који се убрзо захвалио на дужности и команду над ратним бродовима у Боки предао Катинели-Обрадић.⁹ Приликом предаје бродова скинута је аустријска застава и „извјешена наша састављена од српске, хрватске и словеначке заставе“ уз паљбу топова. Истога дана је у Херцег-Новоме котарски поглавар за Боку Владимир Будисављевић, позвао све начелнике бокељских општина и обавијестио их о капитулацији Аустрије и предаји бродовља, и замолио их да се одржи ред и мир. Томо Поповић биљежи да је у народу настало опште веселе, да је мушко и женско носило тих дана кокарде српске, хрватске и словеначке. На свим јавним зградама и на кућама вијориле су све три заставе, а на „општинском дому послје пет година завијорила се српска застава, а први пут поред ње и хрватска“. Истога дана враћен је на општинској згради грб који је скинут почетком рата.¹⁰ „Тако исто више врата по дућанима и кафанама, биртијама итд. стадоше брисати са туђијем словима написати натписи, а успостављати исти са ћирилицом, као прије, што бијаху.“

Истога дана стигла је вијест да се Далмација са Дубровником и Боканом придружила новој држави. Општински чиновници скинули су аустријске униформе које су морали носити током рата.

⁸ Највјероватније је мислио ове биљешке употријебити за још један рад о Херцег-Новом, јер у својој аутобиографији каже: „Сада Поповић ради на историјским цртама свог родног мјеста, које ће издати ако поживи под натписом „Историјске биљешке о Херцег-Новоме“, а у којима ће пошто је сабрао много новог градива — опширнијих и потањих вијести бити него што је изио у свом „Херцег-Новом“.

⁹ Катинели је пензионисан, а замијенио га је Дубровчанин пуковник Бизаро, веома кратко вријеме, а затим је на његово мјесто дошао генерал Лесић који је пензионисан 24. XI 1918.

На мјесту Лесића за кратко вријеме био је Дубровчанин пуковник Бизаро, којег је замијенио 2. I 1919. г. пуковник Борбе Јосиповић и остао на дужности до почетка јуна 1920. г. када је испраћен из Новог уз велики број грађана, „јер је најљепши глас о себи оставио“.

¹⁰ Италијани су 1941. г. поново скинули овај грб. Пронађен је седамдесетих година и поново враћен на своје мјесто, односно на балканској згради зграде Архива Херцег-Новог, у којој је некада био општински дом.

Већ сутрадан, на позив бившег начелника Јефта Гојковића,¹¹ у „Хрватском лому“ народ из мјеста и свих кнежевина, по наредби Народног вијећа из Загреба, изабрао је Мјесно народно вијеће: „Јефто Гојковић, парох и прото топаљски Петар Рафајловић, мјесни католички парох Дон Јозо, каноник Вујковић, Томо Крстов Поповић, наставник у Српској морепловској школи у Србини, трговац Нико Доклестић, порезни чиновник Алесандар Достинић, геометар Марко Н. Цар,¹² трговац Антун Треке¹³ и поштарски чиновник Јосип Иванишевић.“ За председника Народног вијећа у Херцег-Новоме изабран је Јефто Гојковић, за потпредседника изабрана су двојица свенитеника, а за секретара Томо Поповић. Народно вијеће имало је савјетодавну власт и пружало помоћ властима у тим првим данима ослобођења по капитулацији Аустрије.¹⁴ Одмах је народу издат проглас, који је саставио Т. Поповић, у коме је обавијештен да је изабрано девет чланова у општинско Народно вијеће, с наређењем да кнежеви сваке поједине кнежевине, у договору с народом, изаберу пододборе преко којих ће се договарати и сарађивати са општинским Народним вијећем.

Пошто је овом скупу присуствовало више од половине општинских вијећника, на предлог председника Марка Бидовића поново је за начелника општине постављен Јефто Гојковић.

Трећег новембра град је и даље окићен заставама. Поред поменутих, могла се видјети и по која чешка застава, посебно на кућама Чеха. Тога дана одржан је скуп народа на Белависти, којем је, како наводи Томо Поповић, присуствовало око 5.000 душа, и то из цијеле општине. „Не само да је шлепа Белависта прекривена народом него и дуж калдрме и на пијаци, све чељаде до чељадста“. Поворка народа са грађанском музиком сакупила се код „Хрватског дома“, а затим се увукла на Белависту. Са балкона општинског дома одржао је говор прото Петар Рафајловић, а затим „неки војнички капетан Цонко-Хрват“. Касније је поворка ишла до цркве на Топли, па се поново вратила из Белависту, гдје је говор одржао Васо Шширов Јовановић, ћак из Котора.

¹¹ Јефто Гојковић био је начелник херцеговачке општине од 29. X 1877. до 9. X 1881. затим поново од 1905. до јануара 1917. године. Од глада до новембра 1918. не присуствује сједницама, наводи због болести, али је и даље начелник само што његову дужност у то вријеме обављају последицици Нико Борошић и Марко Бидовић. На дужности начелника остаје до смрти новембра 1922. године.

¹² Алесандар Достинић и Марко Цар дали су оставку 28. новембра због одласка на дужност у Котор.

¹³ Иступио је из Народног вијећа, а на његово мјесто је изабран Јово Секуловић.

¹⁴ Функција народних вијећа престала је 4. јануара 1919. г.

Истог дана проио се глас да примирје није склоњено те је Народно вијеће тражило објашњење од војног аустријског заповједника Гусека, који није знао дати тачан одговор јер је три дана био без званичних вијести. Сутрадан је стигла званична потврда да је склоњено примирје и тога дана се на свим тврђавама завијорила српска застава.

Тих дана бројна аустроугарска војска, која се повлачила из Црне Горе и Албаније, пролазила је кроз Херцег-Нови, гоњени са собом и продајући у бесијење или уништавајући опљачкану стоку.

Шестог новембра Народно вијеће одржало је сједницу којој је присуствовао и которски бискуп Франо Учелини. Поново се окупио народ уз вијорење барјака и пратњу грађанске музике, очекујући до пола ноћи на пристаништу потпуковника Светозара Симовића. То се позивља и сутрадан. С. Симовић са двојицом италијанских официра из Котора стиже у 9 сати. Народ је одушевљено дочекао уважене госте, а одушевљење је достигло врхунац када је заснирала српска химна и то пред аустријским официрима који су је морали одслушати уз војнички поздрав. Као што је и уобичајено, госте је овом приликом поздравно бискуп Франо Учелини, а отпоздравили су му С. Симовић и италијански потпуковник.

Доласку и боравку савезничке војске и ратних бродова у заливу Боке, посебно доласку њихових представника, а нарочито српске војске у Херцег-Новоме, посвећене су бројне страшице.

Тако су 11. новембра у Боку ушли француски, италијански, амерички и један енглески ратни брод. Два дана касније у Залив су упловили неки италијански ратни бродови, а један број италијанских војника смјестио се у Зеленици и Мељинама. Сутрадан је на хотелу „Бока“, гдје је било сједиште војне команде, извјешена поред српске и француска застава, јер је ту била смјештена и чета француских војника. Енглески војници били су смјештени у Тивту, а српски и италијански у Котору.

Шеснаестог истог мјесеца на пијаци је изведен музички програм од стране музичара које је са свог брода упутно француски контраадмирал Цаубет.

У току овога мјесеца неколико стотина америчких војника смјестило се у Зеленици. Они су заузели војну болницу у Мељинама за своје потребе, али су пружали помоћ и народу, посебно у љковима којих није било у тралској апотеци. Многи Бокељи који су боравили у Америци дружили су се са америчким војницима.

Истовремено се неколико стотина новодошаних италијанских војника смјестило у Мељинама.

Десетог децембра француска војска отпочела је са уништавањем мина које је на улазу у Боку поставила аустроугарска војска.

Половином децембра у Мељинама се усидрио енглески брод „Данубио“ са 800 српских официра, војника и чиновника, који су били на пропутовању из Солуна за Ријску, па даље за Србију, својим кућама. У граду окићеном у њихову почит, дочекао их је велики број грађана, и поздравила два члана Народног вијећа. Послије подне је српска војна музика са брода одржала концерт „на горњој пјаци“. Концерту је присуствовао и српски генерал Милић и француски контраадмирал Паубет. Клишање и одушевљење народа, играње кола уз музику трајало је све до ноћи. Дан је био ливан те су се многи дивили нашој клими, говорећи да и у Ници није љепше. Гостима је предато цвијеће и гранчице са наранчама, које расту у ово доба године под ведрим небом — забиљежио је Томо Поповић. По ријечима записаним тога дана сазнајемо да су многима потекле и сузе радоснице. Поред свега, Тома Поповића је посебно дирнуло, а било их је још таквих, што се тог дана српски војник слободно у коло хватао до свога претпостављеног. „Не бијаше ту дакле аустријске укочености, да прост војник не смије пред официром ни духом мрднути!“ Увечер је приређена вечера у хотелу „Бока“, а затим се играло до касно у ноћ.

Половином 1919, тачније 31. јула Боку су, осим једног ратног брода, напустили француски војници. Наредног дана из Котора је, уз клишање Француској, свечано испраћен француски генерал који је у Боки имао врховну команду над француском, италијанском и српском војском. Двадесет првог децембра исте године дошли су неки мањи бродови и одвукли разоружане аустријске бродове који су договорно помијешени међу државама Антанте.

Французи су 4. марта 1921. године предали нашим властима „Арсенал“ у Тивту. Ову примопредају пратила је топовска палба, свирање новске грађанске музике, а завијориле су се наше заставе на „Арсеналу“ и свим нашим бродовима. За овако значајан чин пред Тиват су допловили енглески и италијански ратни брод, који су истог дана отпловили, док су двије француске торпиљарке отпловили сутрадан.

У другој половини децембра исте године, у посјету нашој земљи — Сплиту и Дубровнику, а затим Боки, допловио је адмиралски брод „Утах“ са америчким адмиралом Nieblach. При уласку у Залив, код Оштре, са брода је у знак поздрава испашен 21 топовски хитац, а са истим бројем хитаца отпоздрављено је са „Шпањолс“. Брод је продужио за Тиват, гдје је, у име цијеле Боке приређен свечани пријем. Сутрадан се „Утах“ усидрио испред Хорцег-Новог. Посјетили су га генерал Павловић, са абу-

тантом, и пуковник Киклић, који су америчком адмиралу предали орден „Белог орла I степена“.

Поповић је сматрао да је значајно забиљежити отварање у Дубровнику (Грузу) 31. VIII 1923. године Прве војне поморске академије код нас, и прво развијање наше ратне заставе на нашим ратним бродовима. Два дана раније кроз Нови су прошли „аутом пут Бенковића и Тивта“ генерал Петар Пешић и вицеадмирал Драгутин Прица који су допутовали из Београда да присуствују свечаностима у Дубровнику.

Покушаји Италије да присвоји Далмацију, па и Боку, имали су одраза и на догађаје у Боки. Тако италијански генерал у Котору јавља 25. XI 1918. г. француском контраадмиралу за Боку и команданту српске војске у Котор да преузима сву команду над савезничком војском у Боки. Француски и српски командант одмах су енергично протестовали тражећи да се италијански официр изјасни ко му је издао такво наређење.

Десетог децембра 1919. г. Т. Поповић је забиљежио да се проносе гласови да ће Габријел Данушио са присталицама бившег црногорског краља Николе заузети Боку и Црну Гору. Због тога су стигле три регименте до 12.000 војника у Боку, а позвани су и сви одрасли мушкарци из Боке од 18 до 50 година да буду у приправности. Сутрадан је у Боку упловио велики ратни брод и усидрио се под Тиват. Причало се да ће их још доловити. Сматрало се да је узрок њиховог доласка да српјече, у име Антанте, уколико Италијани покушају заузети Боку. Почетком септембра (11) 1920. поново су позвани сви одрасли мушкарци од 18 до 50 година на збор, на пијаци св. Мухаила, таје им је о намјерама Италије говорио потпуковник Пилетић. Упозорио је да треба бити стално спреман, а позвани треба да вјежбају код својих кућа недјељом и празником. Исти би били нека врста народне страже. Слично је говорио и командант мјеста, пуковник Киклић.

Послије ослобођења и капитулације Аустро-Угарске, најзначајнији догађај којему је Томо К. Поповић морао посветити пажњу у својим биљешкама је уједињење Срба, Хрвата и Словенаца у једну државу. Вијест о овоме стигла је у Нови депешом Народног вијећа из Котора 3. децембра увече. Одмах је падат проглас од стране Народног вијећа Херцег-Новог у коме се народ позивао да 4. децембра у 11 сати дође на пијаци пред опћинским домом, „са манифестацијама да да одушка своје неопштивом веселу“. Истовремено је одлучено да се благодарење одржи у обје цркве на Адријин дан, крсном имену Караборковића, и то у граду, а по селима у прву недјељу. Четвртог децембра град је освануо окићен, а велики број народа сакупио се на заказаном мјесту. — „Није изостало куће, неко из патрио-

тизма, а неко што мора." Било је доста и сељана „јер је срије-
да подуназарни дан". Поред српске, хрватске и словеначке за-
ставе, америчку и француску заставу носили су њихови војни-
ци. Послије одржаног говора проте Петра Рафаиловића и одсви-
ране српске, хрватске и словеначке химне које је народ саслу-
шао гологлав, и након дугог клицања краљу Петру и регенту
Александру, сви присутни су у поворци отишли пред хотел
„Боку" гдје их је дочекао пуковник Симовић. Начелник Ј. Гој-
ковић честитао је С. Симовићу уједињење, уз жељу да ова
честитања пренесе у Београд. С. Симовић се захвалио и „пре-
поручио слогу и сложан заједнички рад, јер је ова нова зграда,
ова краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, још није ни допола
сазидана; хоће се за овај посао још доста и времена и рада".
Истог дана Народно вијеће упутило је телеграм краљу Петру
у Београд. 9. децембра из Београда је стигао телеграм захва-
лости.¹⁵

Даље новости око формирања владе, локалне или друге
управе Поповић је прлио из штампе или „стиже глас", „про-
носи се глас" итд. Тако је 19. децембра 1918. г. прочитао у
новинама да је образовано прво министарство уједињене краље-
вине. „Стојан Протић је именован за предсједника министар-
ства, а др Апте Трумбић за министра вањских послова, итд. итд."
20. јануара стигао је глас да је Централна влада у Београду
именовала српског генерала Милована Васића делегатом за
Далмацију и Боку, са сједиштем у Сплиту, и да се већ од 7. XII
налази у Сплиту.

За вријеме млетачке управе, и касније аустријске, Бока је
била у саставу Далмације. Ни послје уједињења то се стање
није промијенило. Током 1919. г. покушавало се да се Бока
Которска одвоји од Далмације. Тако је 2. децембра 1919. године
у Херцег-Новом др Рули Сарделић, адвокат и ниши чиновник
министарства у Београду, у општинском дому говорио виђе-
нијим грађанима, сеоским главарима и свештеницима о одва-
јању Боке од Далмације и прочитао меморандум који је упућен
регенту Александру. У меморандуму се захтијевало да се Бока,
уз припајање херцеговачких Крушевца, Суторине и Колавоске
Виталине, прогласи посебном провинцијом. Никола Перов До-
кљестић, бивши секретар општине, и Крсто Поробић изабрани
су у састав делегације из Боке, као претставници херцеговачке
општине. Томо Поповић је сматрао да ови чланови делегације
немају ни способности ни квалитета да би могли допринијети
повољном рјешењу ове акције. Дајући неповољно мишљење о
њиховим способностима, те овај запис завршава ријечима: „Хеј,
куку људи!..." 12. децембра делегација се вратила. Њихово

¹⁵ Оба телеграма су у цјелости забиљежена.

мишљење је било да ће министар унутрашњих послова који их је примио, овај захтјев одмах позитивно ријешити. Међутим, „Политика“ је тих дана о овоме писала, нагласивши да је министар одговорио да ће захтјев проучити и да је потребно са овим упознати Земаљску владу у Сплиту. Сутрадан по пријему делегације из Босне на челу са Љубом Јовановићем, министра су посјетили и студенти из Босне, који су студирали у Београду и који су се изјаснили против отцјепљења Босне од Далмације. Службени лист „Далматински гласник“ од 4. јула 1923. г. доноси је одлуку Министарског савјета да је бококоторски срез одвојен од Далмације и прилозан зетској области, те је тако престала свака надлежност Покрајинске управе у Сплиту над Босном. Поповић додаје да хрватске новине нијесу биле задовољне том одлуком.

О раду општинске управе има мало података. Изпријед смо навели да је општинско вијеће 2. XI 1918. г. поново изабрало, односно да је поново преузео дужност начелника Јефто Гојковић. О општинском вијећу има неких помена приликом свечаности и неким другим пригодама. Забиљежено је, такођер, да се општинско вијеће састало први пут после уједињења 18. децембра када се начелник у кратком говору дотакао прогласних дана, а затим су брисани као почасни грађани Херцег-Новог сви они који су били изабрани под притиском аустријске власти: „Ц. К. аустријски генерали Саркотић, Зсбер и Ролингер, ц. к. намјесник далматински Атемс, ц. к. адмирал, не знам му имена — и ц. к. котарски поглавар у Боки Бупацковић“.

Овдје би требало забиљежити да се 30. новембра 1918. г. босанско поглаварство вратило из Херцег-Новог у Котор, гдје се преселило ради веће безбједности првих ратних дана. Тада се повратило у Котор и 27 чиновничких породица.

Поједине догађаје из сусједних крајева такођер је забиљежио Томо К. Поповић, било да су до њега стигли као службена вијест, било као гласине. Тако се телеграмом који је стигао из Котора сазнало да је Црногорска народна скупштина у Подгорици збацила династију Петровића и прогласила уједињење Црне Горе са Србијом, те признала законитим краљем Петра I. Четвртог децембра ноћила је у Херцег-Новом, на путу за Београд, делегација од 18 чланова Велике црногорске скупштине на челу са њеним патријархом Дожићем. Она је у Београду требала да саопшти закључке Скупштине. 30. децембра делегација се вратила преко Херцег-Новог за Подгорицу.

Почетком децембра Поповић је забиљежио да се за италијански новац купује оружје јер Италијани желе повратак династије Петровић, односно краља Николе. По њему агитација је веома јака, и именује неколико лица из Котора, од којих

су двојица и утекли из Котора. Има присталица краља Николе и у Херцег-Новом. Неповољно се изражава о краљу Николи као самовољном владару, и сматра да ова акција Италијана и њихових истомишљеника лоше дјелује, сије неслогу међу народ и омета уједињење свих у једну државу.

Он биљежи и догађаје у Црној Гори из почетка јануара. Биљежи одлазак пуковника Ристића са војском из Котора на Цетиње, да угуши побуну. Сазнао је, такође, да је и војска која је била стационирана у Тивту због тих догађаја у приправности, али каже да није био потребан и њен одлазак на Цетиње јер је Ристић то ријешо мирним путем. Међутим, наводи да је у окршајима погинуло око 500 Црногораца.¹⁶

На основу новинских вијести Поповић је забиљежио да је 1. марту 1921. г. умро у Антибесу црногорски краљ Никола I. На основу истих извора биљежи да је у Сан Рему умрла бивша црногорска краљица Милена. Њој посвећује већу пажњу и, за разлику од краља Николе, пише са симпатијама, износећи да су све новине пуне некролога и да је заслужила назив „сиромашка мајка“.

Све новости о члановима владарске куће Карађорђевића које су објављивале и у новинама пажљиво је забиљежио, и то од када се по црквама први пут почео помињати краљ Петар, на његова смрт, парастос, вјеридба и женидба краља Александра, најаву, рођење и крштење и рођендан краља Петра, као и Александра и краљице Марије, женидба принца Павла, атентат на краља и како су се и на који начин ти догађаји рефлектовали и прослављали у Херцег-Новом.

Црквени празници и свечаности, као и државни празници, обиљежавање разних годишњица, заузимали су, по простору који им је Поповић посветио, мјесто иза напријед наведених.

Прослављање бадњег дана и Божића, како православног тако и католичког, забиљежено је сваке године, као и дочекивање Нове године.

Тако 25. децембра 1918. г. биљежи: „Католички божић. Пуцање пушака и пјевање, знак весела, на све стране. Непто необична, што се није чуло још од прије рата.“ Сутрадан је, такође, „све исело, а све мирно“.

Шестог јануара 1919 — православног бадњи дан — по старом српском обичају и обичају војништва у Србији — како нам каже Т. Поповић — највиша војна лица на коњима, грађанска музика у ауту са све три заставе, за њима доста грађана у аутима и колима, а за њима војници и народ пјешке стигли до Лаловице гдје су убрали бадњак уз пуцање пушака. У истом

¹⁶ Види: Др Димо Вујовић, „Уједињење Црне Горе и Србије 1918“, Титоград, 1961. г.

поретку вратише се до хотела „Боке“ гдје наложише бадњак. Здравницу је одржао пуковник Борбе Јосиповић, уз велико кланцање народа. Веселе се наставило до касно у ноћ.

Сутрадан на литургији у цркви на Топлој присуствовали су сви виђенији грађани, пуковник Јосиповић и мноштво народа. Затим су виђенији грађани, обје вјероисповијести ишли у стан Јосиповића на честитање. Три дана су трајали весеље, пјесма и пуцава.

Уочи 13. јануара (по старом) у „Хрватски дом“¹⁷ позвани су на чајанку српски официри, те заједно са грађанима, уз музику и игру, дочекали српску Нову годину.

Идуће године се, такођер, на бадњи дан брао бадњак, у Лаловину се весело славило, али не онако као претходне године. Ни на божићној литургији у Топли није било онолико народа, а није присуствовао ни један војник, а врло мало официра. Нигдје се није чуло ни пуцање, јер је било забрањено.

Дочек Нове године био је као и претходне.

За двије сљедече године ови празници су само нотирани, уз напомену: „весело као прошле“, или само „као прошле године“.

Како је 15. јануара 1919. г. усвојен грегоријански календар, то се од те године у Поповићевим биљешкама појављује и дочекивање Нове године 31. децембра.

Два дана пред Савин дан 1919. г. стигла је наредба Земалске владе из Сплита да се тај дан у свим школама прославља, а уз одржавање школских свечаности дјечи говори и о светом Сави, као просвјетитељу и учитељу српског народа. Те године, нарочито, много народа је присуствовало литургији у цркви св. Саве на Савици. Многе жене су ишле босе јер су се завјетовале „мајке да необесине, сестре да не обезбрате, а жене мужатице да се у црно не увију“. Послије подне музика, пјесма и коло на пијаци, а увечер свечана забава, коју су приредили „Српски дом“¹⁸ и „Хрватски дом“, која је трајала до зоре.

И наредних година је слично прослављан Савин дан, уз учешће више или мање народа, зависно од временских прилика.

Од црквених празника Т. Поповић биљежио је сваке године Богојављење и Спасовдан, који се прослављао на Топли. Послије литургије, уз музику и играње кола, весеље је трајало до касно у ноћ. Тог дана ношена је и литија кроз град до цркве св. Арханђела Михаила и патраг.

¹⁷ „Хрватски дом“ касније је назван „Југословенски дом“, а налазио се гдје је данас Раднички универзитет.

¹⁸ „Српски дом“ се налазио у приземљу бивше зграде депанданса хотела „Бока“. Аустријске власти су на почетку рата затвориле дом и забраниле његов рад. Дом је обновљен и поново отворен 1. јуна 1919. г.

Савним је природно да је прослављање Господњи дана на Савини, посебно прве године послје ослобођења, детаљно забиљежено код Тома Поповића. Народа је 1919. године, на тај дан, на Савини било много. Посебним бродовима стигли су излетници из Дубровника и Котора. Уочи празника калуђери су, по традицији, давали вечеру сиромасима. У цркви је пјевало мјесно пјевачко друштво. Послије подне уз јело и пиће, слушање гуслара, уз музику се играло до пред вечер, затим антија, а послје ње је свирала херцеговска и дубровачка музика. Идућих година се слично прослављало код манастира Савине.

Ускрс и Бурбевдан само су једном погирани, док остале црквене празнике, осим поменутих, скоро и не помиње, ако не узмемо у обзир Андријин дан, крсно име династије Карађорђевића, који се може уврстити и у ондашње државне празнике.

Уједињење и осамостаљење српске цркве и оснивање српске патријаршије пажљиво је забиљежено, као и црквене свечаности које су тим поводом одржане.

Мошти Стевана Првовјенчаног које су из манастира Студенице у току рата биле смјештене у манастир Острог, 29. априла 1919. г. посебним возом из Зеленике, уз пратњу црквених великодостојника и војника, однесене су за Београд односно за манастир Студеницу. О овоме се у Новоме није ништа знало, па се, по мишљењу Поповића, јако жалило што није приређен свечан испраћај и што мошти нијесу преноћиле у манастиру Савина чиме би му се углед још више подигао.

Од црквених свечаности вриједно је забиљежити да је 27. јула 1919. г. рашко-захумски владика Кирил Митровић, као администратор Боко которске епархије освјештао новосаграђену цркву св. Василија Острошког у Кумбору. Том приликом била је велика свечаност, а послје подне је свирала херцеговска музика.

Посебно је детаљно описао одржавање задушница Зринском и Франкопану у цркви св. Јеронима. Такође су у току ових година одржани парастоси Вуку Караџићу, Живојину Мишићу, те погинулим савезничким и српским војницима.

Оваје је вриједно забиљежити и враћање звона на црквама које је у току рата аустријска војска скинула за своје потребе. Стицајем околности, како сазнајемо од Тома Поповића, звона са Велике и Мале цркве на Савини била су смјештена у једном углу магазина на Зеленици, одакле су сва остала звона црква из Боке понесена. Изгледа да су ова била заклоњена неким другим материјалом и тако пронађена на истом мјесту 22. децембра 1918. године и враћена уз велико весеље у манастир. Првог јануара 1919. први пут су звонила, захваљујући највише зидару Глигу Беранићу из Србине, који их је у тако кратком времену намјестио.

Тек 10. септембра 1922. г. постављена су звона на цркви св. Јеронима. По обреду католичке цркве свако звоно је добило име и имало кума приликом обреда. Купљена су прилозима католика из мјеста и продајом неке црквене имовине, а коштали су 40.000 динара.

Свакако је разумљиво да је тала било немогуће потпуно одвојити прослављање државних празника од црквених. Исто је и са обиљежавањем годишњица историјских догађаја. Сви празници, па и почетак школске године обавезно је обиљежаван одржавањем службе божје у обје цркве, односно у православној и католичкој. Тако су Дан уједињења, Савиндан, годишњица ослобођења, Видовдан, краљев рођендан, више или мање једнако прослављани. У свакој прилици обављала се литургија у обје цркве — у православној и католичкој, понекад само у једној, зависно од тога шта се прослављало. Црквеним обредима том приликом присуствовали су по дужности војни, државни и црквени представници. Послије тога, зависно од празника, организовано је народно весеље или други облици празновања.

Сматрамо потребним описати прослављање првог Видовдана у слободи. Тога дана у Херцег-Нови је дошао народ из јужне Херцеговине, Пашировића, Будве, Грбља, Котора. Пошто су одржане службе божје у обје цркве кренула је са Белавиште поворка према Шиньоли. Поворку су сачињавала школска дјечаца са српском заставом из Српске-поморске школе из Србине, затим су пошета 22 вијетна, соколи који су носили српску, хрватску и словеначку заставу, за њима грађанска музика, а за њом соколи Срби и Хрвати са читаве Боке, за њима пјевачко

Помен стријелцима у I свјетском рату на Шиньоли

друштво „Јединство“ из Котора, па православни и католички свештеници, те пуковник Б. Јосиповић са официрским збором, један француски официр као изасланик француског генерала из Котора, па општински представници, учитељи, чиновници, брат стријељаног Филипа Хашије, те остала својта стријељаних на Шпањоли за вријеме рата и маса непрегледног народа. Рачуна се да се код Шпањоле окупило око 6.000 људи. На сваком гробу (17) постављен је крст и кандало, а у центру крст са именима свих стријељаних. Прво је дон Јозо Вујовић одржао помен на гробу Ф. Хашије, затим је музика одсвирала „тужаљку“, а почасна чета испалила плотун. Након тога је двадесет православних свештеника одржало парастос, а касније су одржали говоре: прото П. Рафаиловић, правник Митар Миљевић, начелник Грбља Лазаревић, поп Рабеновић који је као војни капелан пратио покојнике на стратиште, правник Буи, поп Саво Накићеновић и поручник Дражић.¹⁹

Напријед смо рекли да је Поморска школа у Србини односно Нижа гимназија²⁰ била други дом Тома Крстова Поповића. То је сасвим разумљиво када се зна да је у тој школи радио скоро четрдесет година, не рачунајући ратне године када школа није радила. С обзиром на значај те школе за херцеговачки крај, овдје ћемо дати опширније податке о школи из забиљежака, на основу којих се овај рад и базира.

Када се први пут после ослобођења састало општинско вијеће (18. XII 1918. г.) донијело је одлуку да се одмах отвори Српска моремловска закладна школа у Србини „коју је неправда и сила аустријска одмах у почетку рата, као све српске школе, била затворила“.

Делегација која је почетком децембра 1919. г. путовала у Београд у вези одвајања Боке од Далмације подијела је и захтјев Херцег-Новог да се дозволи да се Српско-поморска шко-

¹⁹ 1924. г. подигнут је „Народним мученицима споменик на платоу испод манастира Савине од захваљаних Бокља — стријељанима за вријеме I свјетског рата у Боки Которској 1914—1916“ са именима: „Никола Радановић из Грбља, Филип Хашија из Оребића, Милан Срзентић из Будве, Иво Поповић из Шпича, Петар Радовић из Невесиња, Васо Милишић из Дубровника, Јован Лезић из Кипина, Марко Радовић из Грбља, Иво Поповић из Грбља, Саво Анђус из Паптровића, Лазар Срзентић из Паптровића, Бури Зеповић из Паптровића, Крсто Вуковић из Паптровића, Марко Калоштро из Паптровића, Стјепо Зец из Шпича, Никола Павловић из Паптровића, Мило Митровић из Паптровића, Јово Вукић из Грбља.“

²⁰ О Српској поморској школи у Србини писано је више радова. О Нижој реалној гимназији има само један прилог Јована Накићеновића „Прва генерација Државне ниже реалне гимназије у Херцег-Новоме“, а може се паћи података и у раду Душана Мандића „Сто двадесет пета година од оснивања херцеговачке поморске закладне школе у Србини“, Зборник „Бокс“, 13—14, Херцег-Нови, 1982.

да у Србини реорганизује у Приватну нижу реалну гимназију. Већ крајем децембра у „Службеним новинама“ бр. 168 изашао је Указ краља Петра којим се овом захтјеву удовољава. Међутим, школа је као таква отпочела са радом још 22. IX 1919. г. Те прве године уписало се 49 ђака,²¹ од чега је било 9 ученица. Према овим биљешкама наставници су били: „Глиго Бурасовић, опћински тајник — предаје латински, математику и природопис, Томо Поповић, бивши наставник у предреченој српској поморској школи — предаје српски, талијански и географију, Н. Миловић, учитељ у Кутима предаје француски и нотално пјевање — два катихете — православни прото Рафанаовић и католички каноник Вујовић.“

Службени „Далматински гласник“ од 23. јула 1921. објавио је да је Министарство просвјете Приватној нижој реалној гимназији у Херцег-Новом дало право јавности, што је значило да ће њена свједочанства вриједити као и других државних школа. Крајем маја 1922. г. школу је посјетио инспектор Министарства просвјете К. Петковић. Упознавши се са радом школе и наставом, чиме је био веома задовољан, обећао је да ће се свесрлно заузети да школа постане државна, односно да се издржава из државног буџета, а не да је издржавају бачки родитељи. Једанаестог новембра 1922. године од Школског одсјека Покрајинске владе у Сплиту стигао је Указ којим је четвороразредна Приватна нижа гимназија у Новоме претворена у државну. Истим актом препоручено је да се настави са радом на исти начин до добијања средстава и упута од Министарства просвјете.

Упис, почетак сваке школске године, као и крај, Томо Поповић је редовно биљежио. Тако сазнајемо да је школске 1921/22. упис извршен 15. IX, а школа отпочела са радом 19. IX 1921. г. Тридесетог јуна 1922. завршила је та школска година и тога дана су ученицима подијељена свједочанства. Од 102 ученика и ученице у три разреда (45 у први, 23 у други и 34 у трећи разред) први разред није завршило 10, а други 2 ученика.

У септембру 1922. г. извршен је упис за школску 1922/23. те је у први разред уписано 69, у други 39, у трећи 25 (за четврти разред недостају подаци). Седамнаестог истог мјесеца отпочела је настава, с тим што су тог дана, као и увијек, баци прво присуствовали служби божјој, затим су им дата потребна оба-

²¹ Читав указ о отварању Ниже гимназије налази се у препису, у биљешкама. Подаци се у потпуности не слажу са подацима изнијетим у раду Ј. Накићеновића који их је узимао из Летописа школе и школских извјештаја из каснијих година.

²² Ј. Накићеновић у наведеном раду каже да су разред завршила 44 ђака.

вјештења, а упућено је и више телеграма у Београд и Сплит са обавјештењем да је отпочела нова школска година и уједно су упућене захвалности због подржављавања школе.

Нижа реална гимназија у Херцег-Новоме добијала је помоћ за свој рад. Мислимо да је то вриједно истаћи, јер о томе до данас није ништа објављено.

На XV редовној скупштини „Српске кредитне задруге“ из Херцег-Новог, одржаној 9. V 1920. г. одређено је да се од тандијема да 10.000 круна за најпотребније Приватној нижој реалној гимназији у Херцег-Новом.

Крајем 1921. године, тачније 29. децембра, Томо К. Поповић је преко Српске банке у Новоме добио 35.520 круна које су упућене из Трста, а по његовој процјени најпотребније су биле да се утроше за Нижу реалну гимназију. Тога љета поморски капетан, Новљанин Нико Јанковић из Трста боравио је у Новом и послје разговора са Томом Поповићем обећао помоћ за ту школу. Уз новац је упутио писмо и списак давалаца: Српска општина Трст (2.000 итал. лира), Александар Мицић, предсједник Српске општине у Трсту (50), кап. Лука Матовић (100), кап. Широ Миковић (100), кап. Бишо Бете (100), Светозар Ђатовић (100), трговац С. Илић (25), трговац Р. Јокић (25), Широ Јанковић (300), Нико Јанковић (100), др Радослав Квекић (50) и кап. Саво Никовић (50) динара). Поповић је предложио одбору школе да се новац стави на банку, а да се сваке године на Савин дан, од камате, подијели помоћ добрим а сиромашним ђацима. „Разумије се да ти ученици морају бити из херцегновске општине“. Да ли је овај приједлог прихваћен за сада нијесмо могли доћи до података.

Четриестог августа 1922. године стигло је из Сјеверне Америке (Ville Montana) од Мокрињанина Божа Николина Бурђевића 250 долара, односно по тадашњем курсу 80.000 круна Нижој гимназији. У име одбора писмо захвалности написао је Томо К. Поповић, уз потписе свих чланова одбора.

Томо К. Поповић 11. октобра 1922. г. добио је писмо у коме је обавјештен да је седмог упућено преко Трговачке банке у Дубровнику 50.000 круна, од чега 25.000 за јавну добротворност, а 25.000 за Нижу реалну гимназију. Уплату је извршио Miguel Mihailovich у име своје жене Гине.²⁵ Они су тада живјели у Паризу. На крају писма изричито се тражи да се о овом

²⁵ Према подацима у забиљешкама Бина Михаиловић је кћерка поморског капетана Јова Вукасовића из Ораховца, а мајка јој је из Новог, кћерка капетана Широ Даниловића који је некад био начелник општине херцегновске. Бина је као дијете отишла са породицом у Буенос Аирес гдје јој је отац радио код Николе Михаиловића. Тамо се удала за Николиног брата Миха. Њета 1922. г. била је у родном крају — Боки — и многим установама и појединцима дала помоћ, а на основу разговора са Томом Поповићем упутила је овај новац.

поклону не објављује ништа у новинама. Поповић је примљени новац положио у банку и обавијестио управу школе.

Почетком 1923. г. (3. фебруара) професорски збор Нишке реалне гимназије у Херцег-Новом добио је писмо од српског патријарха Димитрија и акције „Друштва за грађевине и саобраћај странаца“ из Херцег-Новог у вриједности од 5.000 динара. Овај новац је по жељи патријарха требао да се употреби као помоћ за школовање вриједних а сиромашних бака, посебно оних који би се посветили свештеничком позиву. Истог дана наставнички збор је упушта са овим, а затим је упућен телеграм захвалности уз потписе свих наставника и обавјештење да ће се основати „заклада патријарха Димитрије“, што је и била жеља дародавца.

Из билежака још сазнајемо да су два наставника ове школе прото Петар Рафанловић и Томо Поповић одликовани орденом св. Саве IV, односно V реда.

За ово вријеме, нешто више од пет година, кроз Херцег-Нови је прошло, краће или дуже боравило више познатих личности, било политичких, свештених, војних или културних радника. Поред ових личности код Поповића има забилежака и о личностима које су тада, а неке и касније, биле значајне у јавном животу наше земље.

Тако је 22. новембра 1918. овдје боравио др Божо Вукотић, бивши боксајски заступник на Царевинском вијешу у Бечу. У кафани „Аша hell vista“ Томо Поповић је са још неколико грађана водио разговор са Б. Вукотићем који је имао новости из Загреба, одакле је стигао. 20. децембра исте године стигао је глас да је влада у Силиту именовала др Божа Вукотића за извјешатеља за Бокву умјесто дотадашњег И. Франића.

Три дана касније из Котора, на путу за Косовску Митровицу, кроз Нови проутовао је српски генерал Михаиловић. Вечеру му је у својој кући приредио општински лекар Борбе Марић.

По оцјени Тома Поповића, најсвечанији лочек, не само за овај период, приређен је Новљанину Мирку Комненовићу²⁴ првих дана фебруара 1919. године. О М. Комненовићу и његовом раду, посебно његовим заслугама у рату, Поповић говори веома позитивно, али налази му и замјерке, посебно „што око себе купи свакога редом не пазећи, да ли је дотични поштен, јели збиља патриот и зна ли што. Он Мирко све то види, али се не да разлогу“ ... „Ми смо нажалост доста морално напани, па и омалтавили у патриотизму, стога нама треба људи патриота који ће нам млађи нараштај подизати, и васпитавати, да буду, као наши стари, у свему челици; јер сам потпуно увјерен, да патриота напола нема, већ; или си патриота, или нијеси“. Било

²⁴ Игњатије Злоковић, „Мирко Комненовић“, Зборник „Боква“, 13—14. Херцег-Нови, 1982.

је предлога да се подигне и славолук у част доласка М. Комненовића, али: „Ко их је наметан савјетовао да од тога одустану не знам.“ „Свакако приправио му се изванредан дочек, кога ни један Херцеговљанин није до данас доживио откада је Твртко саградио овај град.“

Најчешћи посјетиоци Херцег-Новог у ово вријеме били су Љубо Јовановић и бискуп Фрањо Ућелини.

Четрнаестог августа 1919. г. после прирешене вечере у Каменарима стигао је у Херцег-Нови и преноћио у хотелу „Америка“ државни савјетник и бивши министар Љубо Јовановић. Сутрадан је у општинској згради до подне примао грађане, после подне је посјетио манастир Савину, а увечер је у његову част на пијаци свирала грађанска музика. Наредног дана је возом отпутовао за Београд.

Октобра 1920. у кафани А. Бачановића одржан је збор присталица Радикалне странке из херцеговске општине, коме су присуствовали и представници свих села. Изабран је одбор од 24 члана који је требао да спроведе изборе за конституанту, а који су били заказани за 28. новембар. У одбор је из сваког села изабран по један члан, а из града 4 члана. За кандидата је једногласно прихваћен Љубо Јовановић, истакнути Босањски више пута министар у Србији, а тала државни савјетник у Београду. Током новембра Љубо Јовановић је више дана боравио у Боки. Дошао је 10. XI возом из Београда у Нови. Ту је преспавао и отпутовао за Котор, одакле се повратио 19. новембра, те са општинског балкона говорио окупљеном народу о заслугама и раду Радикалне странке. Одмах затим отпутовао је за Рисан и Пераст гдје је, такође, требао одржати говор. 24. истог мјесеца је у друштву са др. Славком Милетићем, Р. Ракићем (зетом Н. Пашића) и новинаром Бркићем, аутом пропутовао кроз Нови, из Котора за Дубровник.

У друштву главног директора у Министарству саобраћаја Михаилом Илићем и народним послаником Војиславом Шолом, народни посланик Љубо Јовановић је 7. IX 1922. г. поново дошао у Нови. Град је том приликом био свечано окићен. Гости су дочекали „сви одличнији грађани“. После ручка отпутовали су за Котор. Након два дана и Љубо Јовановић је одржао говор на скупу у кино-сали, гдје је говорио о Радикалној странци и потреби јединства сва три народа.

Осамнаестог марта 1923. г. одржани су избори за заступнике у парламенту. Тада је огромном већином гласова у Боки изабран за министра вјера Љубо Јовановић, а за његовог замјеника Мирко Комненовић.

Которски бискуп Фрањо Ућелини, видјели смо раније, већ је првих дана по ослобођењу боравио у Херцег-Новом. 23. VI 1921. године прошао је кроз Нови из Котора, на путу за Загреб.

Тридесетог септембра 1921. долази оваје да у цркви св. Јеронима обави црквене обреде. Често га пут води кроз Нови. Тако 9. XII 1921. пролази кроз Нови, враћајући се из Београда, у друштву са каношником Милошевићем, гдје су боравили ради уређења односа између цркве и државе. Септембра наредне године, као што је већ речено, благословио је звона на цркви св. Јеронима. 17. октобра исте године, опет је на проласку са каношником Милошевићем на путу за Куманово, гдје присуствује прослави кумановске битке, а затим и у Пећ, на свечаности устоличења патријарха.

У Новоме се 11. августа 1919. г. за стално настанио др Лазар Томановић,²⁵ министар предсједник у Црној Гори, родом из Лепетана, познати књижевник. Др Лазар Томановић становао је у кући Тома Поповића, у којој је примио 9. марта 1923. г. надбискупа барског и примаса Србије г. Николу Добретића. 20. јануара 1920. присуствовао је ручку који је приређен у Новоме у част доласка Кирила Митровића, рашко-захумског епископа и администратора бокешког.

Априла (21) 1921. г. стигао је са породицом, из Америке, Вељко Радојевић.²⁶ У овим билешкама већ раније смо се срели са овим именом и то 18. VIII 1919. г. када је у „Службеним новинама“ Краљевине СХС објављено његово писмо др Тихомиру Борбевићу. У писму пише да су му два сина млађа од 18 година погинула у рату. Да осигурање једнога од њих износи 10.000 долара, а да се исто исплаћује у мјесечним ратама у року од двадесет година. Вељко Радојевић даље обавјештава да је у договору са својом женом одлучио да изваја 100 динара мјесечно за петорицу младића, синова палих бораца (по 20 динара мјесечно), и то: „једноме из Босне, једноме из Херцеговине, обојица морају бити Срби, једноме из Хрватске, Хрвати, једноме из Србије, Србину, и једноме из Словеније, Словенцу“. Поповић каже да је овај поступак свакога обрадовао у Новоме, и додаје: „али у исто вријеме и зачудно, како се није сјетио и кога сирочета из Боке, коме је родитељ пао на бојном пољу, као борац за слободу“.

У Херцег-Новом је јануара 1920. године боравио на зимовању митрополит призренски Гаврило Дожић. Становао је на Топли код удолице Петра Комненовића.

²⁵ Бројни радови су објављени о др Лазару Томановићу и његовом раду — у Стварању, Историјским записима, Зборнику „Бока“ и другим часописима. Покојни др Боко Пејовић радио је обиман и свестран научни рад о др Лазару Томановићу.

²⁶ Максим Злоковић, „Вељко Радојевић, књижевник и фолклорист“, Зборник „Бока“ II, Херцег-Нови, 1979. г. и од истог, „Библиографија Вељка Радојевића (хронологија)“, Зборник „Бока“ 12, Херцег-Нови, 1980.

Боравећи у току зиме у Дубровнику, 15. маја 1920. г. кроз Херцег-Нови је, посјетивши манастир Савину, пропутовао за Котор књижевник Владан Борђевић.

Почетком септембра 1920. кроз Нови је пропутовао за Црну Гору и министар финансија Коста Стојановић.

Министар веза Велизар Јанковић пропутовао је 2. маја 1921. кроз Херцег-Нови и дочекан од представника општине, на путу за Котор, као и при повратку.

Увечер 24. јула 1921, пошто су одржане манифестације и митинг против комуниста због атентата на краља и убиства Милорада Драшковића, дочекан је чехословачки амбасадор из Београда. Приређен му је свечан дочек на пијани, уз говоре и музику, што је трајало до поноћи. Ујутро је отпутовао за Дубровник.

Два месеца касније Херцег-Нови је посјетио и министар правде Марко Буричић. Том приликом обишао је суд и послуже боравка од неколико сати отпутовао за Котор.

Новљанин, књижевник Марко Цар²⁷ боравио је у свом родном мјесту од 1. до 10. августа 1921. године. Боравећи службено у Дубровнику, задржао се овдје, а затим отпутовао преко Дубровника, Сплита и Бакра за Београд.

О Новљанину Шпиру Познановићу,²⁸ библиофилу, пријатељу Сима Матавуља који је дуго година живио у Паризу, писала је опширно „Политика“ у броју 4441 од септембра 1921. г. под насловом „Бијела враћа“. Наиме, он је у Америци сакупио помоћ и добровољце за борбу против непријатеља у првом свјетском рату и сав сакупљени новац предао нашем посланству у Њујорку.

Боравак краљице Марије са пратињом у Боки, од 21. до 28. априла 1923. године, посебно њен долазак на Савину 22. априла и затим пролазак за Дубровник, описан је детаљно и са олушевљењем.

У Поповићевим забиљешкама има и неколико помена о смрти и сахрапи одређених личности. Тако је забиљежена сахрана капетана Лазара Симовића који је умро у болници Мелине 1. VI 1919, од рана задобијених у рату. Сахрањен је уз учешће музике, српског и хрватског сокола, мјесног пјевачког

²⁷ Рођен је у Херцег-Новом 30. VII 1895. године. Живио је у Задру од 1879. до 1919, а од тада у Београду, гдје је и умро 1. XI 1953. Сахрањен је код манастира Савине. Био је дописни члан САН. Своју библиотеку поклонио је библиотеци Завичајног музеја, односно библиотеци Архива Херцег-Новог.

²⁸ Ш. Познановић је пријатељевао са Симом Матавуљом од његовог доласка у Нови па до смрти. Живио је дуго година у Паризу. Био је страстан библиофил, те његова библиотека броји 6.680 инвентарских бројева. Књиге су на свим свјетским језицима. Данас се налазе у библиотеци Архива Херцег-Новог.

друштва, америчких и француских војника, грађана и српске војске чији је заповједник оваје био, уз све војне почасте. Покопан је иза Мале цркве савинске до гроба Борба Војновића.

Игуман манастира Савине Милутин Радуловић умро је 1. а. сахрањен, уз све почасте, 3. фебруара 1920. г.

Маја мјесеца (12) 1921. умрла је на Топли Елиза Ломбардић, рођена Дуковић.²⁹ Наредног дана, уз велико учешће народа, испраћена је до цркве на Топли гдје је обављено омијело, одржани говори, а сахрана је обављена сутрадан, по доласку сестре јој Борбине Пашић. Своје имање у Трсту оставила је за школовање православних младића који желе учити „лијепе умјетности — *le belle arti*».

Мјесец дана касније са Топле је према Мокринама кренула погребна поворка Јефта Беранића који је умро у Загребу лијечећи се од туберкулозе. Доброволац у балканским ратовима и солунски ратник. Из ратова је „извукао живу главу, али жали боже у рђавој кожи усљед силнијег напора и патњи у рату те га је најпослије немилу болест савладала и скршила“. Достојно је био испраћен, уз учешће музике, великог броја грађана, одржано је неколико говора и приложен велики број вијенаца.

Сахрана дугогодишњег начелника херцеговске општине Јефта Гојковића³⁰ описана је веома детаљно, а обављена је два дана након смрти — 13. јула 1922. године. До гробнице на Савини отпратила су га школска дјеца, музика, „велики број грађана и варошана, а сељана највише из Мокрина — гдје се покојник родио, док из осталих села слабо. Из Боке слаб одзив. Из Црне Горе одакле су се надали великом броју учасника, јер је покојник био сав Црногорац и Николовац и послје слома — ама баш никога за спроводом“. Са покојником се опростио др Божо Вукотић, прото П. Рафаиловић, правник Буј из Котора, мјесни војни командант Киклић, један Рус, и Нико Перов Доклестић. Пратила га је и једна почасна чета војника по посебном олобрењу Војне команде из Сарајева, јер је био учесник у оба кривошијска устанка и у херцеговачком, „Сахрањен

²⁹ Заоставштина Елизе Дуковић налази се у Трсту, а једна кућа у Новоме у којој је сада смјештен Информативни центар. Нажалост, о овој заоставштини не води се потребна брига, а и недовољно се на мјески користи.

³⁰ Јефто Гојковић био је према Записницима опћинског вијећа начелник херцеговске општине од 29. X 1877. до 9. X 1881. г., затим од 2. VI 1887. до 1901. г. и од 1905. до 1922. са прекидом за вријеме ратних дана. Његов брат Шширо, такође је био начелник општине и то од 9. X 1881. до 18. III 1885. г., на поново од 2. VI 1887. вјероватно до 1899. г. Браћа су се често сукобљавала јер је Јефто био привржен Црној Гори а Шширо Србији.

је о трошку општине, а његов спровод и укол запао је општину преко десет хиљада динара."

Школски надзорник Гојко Поповић, из Мојдсжа, на служби у Бенковцу, погинуо је несрећним случајем од прангије у Биограду на мору приликом дочека краљице Марије, 18. априла 1923. г. 24. априла испраћен је у родно село. Путем од Херцег-Новог, гдје је полазио брод са покојником, испраћали су га учитељи са дјецом. Уз бројне говоре колега испраћен је преко Топле и Игала, гдје су одржани говори, до породичне гробнице у Мојдсжу.

Забилежена је и смрт црногорског митрополита Митрофана Бана, родом из Грбља, који је учио и постригао се у манастиру Савини, те за вријеме кривошијског устанка (1869) пребјегао у Црну Гору. Поповић за њега каже да за вријеме аустријске окупације није побјегао из земље, већ је с народом дијелио добро и зло. „Својим поступцима код аустријских власти много зло је отклонио, што справљаху напаћеном јалном црногорском народу."

Потанко је забилежио и вијест о смрти и сахрани Стојана Протића који је умро у Београду 29. X 1923. године.

О доласку, проласку и животу руских избјеглица у Херцег-Новом, посебно о значајнијим личностима, налазимо такођер доста полатака. Тако је почетком јула 1920. г. забилежио: „Непрестано стижу амо код нас руске избјеглице, између којих има и генерала и другијех високијех достојанственика." Истог мјесеца из Дубровника је у манастир Савину стигао новгородски епископ Сергије. Детаљно је описао његов физички изглед и умне способности. „Манастир му се јако допао — а коме не би!" Прије одласка за Котор, односно за Дубровник, гдје је био на лијечењу, одржао је парастос на гробљу руских избјеглица (данас Градско гробље), а затим је говорио о стању у Русији са свога и гледишта својих истомислџеника.

Руске избјеглице су у хотелу „Бока" августа 1920. приредиле концерт, а приход од 2.000 динара намијенили дјечјем фонду који се требао основати за дјечју болницу у Херцег-Новом.

Крајем новембра исте године у Зеленику се искрпало 4.000 руских избјеглица који су стигли америчким и француским ратним бродовима са Крима. Поповић, наравно, са жаљењем говори о њиховој тешкој судбини и претходном „господском животу". Позитивно оцјењује настојање избјеглица да себи обезбиједе приходе за живот прихватајући се и најтежих послова. Замјера извјесном броју жена које су исувише догјеране, а све зато да би се допале мушкарцима, „град саме себе и ношњом и мажући лице и бојећи косу. То би се могло рећи и за многе наше жене", закључује Поповић. Иако религиозан, веома привржен цркви, Поповић сматра да су Руси сувише по-

божни „да не речем бигогни“. Затим наставља: „Нама Србима који смо најлибералнији у овом смислу између свих Словена, нешто чудно изгледа када видимо у цркви, како руски генерал или адмирал, или научењак клечи и туче челом патос“.

Приликом црквених обреда или неких других свечаности које су се одржавале у Херцег-Новом често је забиљежено присуство Руса. У Новоме је постојао и руски хор, а 10. IX 1920. отворена је Нижа руска гимназија, чији су баци, уз присуство општинских и црквених власти, приредили изложбу бачких радова 14. маја 1922. године.

Ондашње власти помагале су руским избјеглицима те не можемо очекивати да Томо Поповић прихвати бољшевичку власт у Русији. Зато он жали што приликом посјете генерала Врангелова пограничним руским четима у Новоме 3. X 1922. г., гдје су га Руси одушевљено дочекали, а по дужности и пуковник Киклић, није дочеку присуствовао ниједан представник општинске управе, нити је о доласку обавијештено грађанство које би, по његовом мишљењу, у великом броју изашло да дочека Врангелова.

Исто тако жали што није објављена смрт контраадмирала балтичке флоте на чији је спровод наишао 23. IV 1923. г. враћајући се из школе. Он сматра да га је требало сахранити код манастира, с обзиром на личност Алексија Глигоријевића Глигорјева.

Поред изнијетих података које налазимо на 227 страница које је стрпљиво исписивао Томо К. Поповић, потребно је поменути још неке.

Боравећи у Сплиту августа 1922. г. забиљежио је да је осмога тога мјесца стигла херцеговска соколска музика која је двије вечери држала концерте. Наступи музике били су веома добро примљени од сплитске публике. Десетог августа наша музика је са осталим соколским музикама из Покрајине кренула бродом до Ријеке, па за Љубљану, гдје се одржавао све-соколски слет.

Често пута приликом биљежења неких догађаја, посебно свечаности, Поповић описује и временске прилике или неприлике. Међутим, 9. октобар 1922. г. забиљежен је искључиво због невремена које је уз кишу, град и вјетар нанјело велике штете. „Поплавили вртови и виноградни, град отукао лишће. Маслине које су ове године родиле нијесу, вјетар све обрнуо, те их вода однијела бестрва. Поплаћмени су и магацини војни на Зеленици, те је штета неколико милиона. Било је и људских жртава. Један Црногорац се на Зеленици утопио, а нестало је и три војника на стражи бестрага.“ Невријеме је највише погодило села Куте и Сасовиће, али и Зеленику, Мелине и Жапјебе, а врло мало Поде, Требесин, Србину и град, док на Топли и Игалу није било никакве штете.

Иако се догађај није одиграо у непосредној околини Новог, сигурно је изазвао бројне коментаре и о њему се разишо глас и ван Боке, па је Поповић сматрао потребним да га забиљежи. Да га поменемо и ми. Јануара 1919. г. у Доброти је један Паштровић, који се повратио из Америке, револвером убио оца кала му је овај пошао у сусрет. Наиме, његов отац је био „рђав и неваљо човјек — тамо он нечовјек и издајница — за све вријеме рата шпијунисао и криво свједочио против своје браће, тако да су многи усљед његових денуција и свједочења стријељани били код тврђаве „Шпањоле“. Син се предао властима. На суђењу је ослобођен као човјек који у патриотском гњеву није могао пред собом да гледа Бранковића који је својој кући са недјелима најгрђе врсте оцрнио образ“.

Понешто у овим биљежкама можемо наћи и о самом аутору из тих година. Тако сазнајемо да је Томо К. Поповић новембра 1918. изабран за секретара Народног вијећа Херцег-Новог, да је наставник у гимназији, да је одаикован и пензионисан. 12. марта 1923. г. пред наставницима и ученицима гимназије предат му је орден св. Саве V степена. Исте године 17. јун био је дан завршетка школске године, а уједно и задњи радни дан Поповића. „Тако хвала Богу, послје четрдесет и девет година тешке наставничке дужности опростих се већ једном од школског прага.“ Децембра 1923. г. дошао је код њега кући Мирко Комненовић и обавијестио га да је добио националну пензију.²¹ Био је тиме веома задовољан. „Само да је будем у здрављу и веселу уживати коју годину.“ Уживао је све до своје смрти септембра 1931. године.

На основу биљежака које је пет година педантно волио Томо К. Поповић, лобијамо одређену слику збивања у Херцег-Новом за период од новембра 1918. до краја 1923. године.

Кроз странице ових биљежака можемо доживјети послужератну атмосферу било гдје на нашем тлу и шире, можемо проживљавати тренутке одушевљења или незадовољства, можемо живјети животом херцеговског краја прије шест деценија. Ипак морамо стално имати на уму ко је личност која је биљежила догађаје. Томо К. Поповић је човјек који није био оптерећен материјалним тешкоћама, нити бригом о породици, који је иза себе имао бројне успјехе на просвјетном, културном и научном пољу, који је увијек живио за књигу и са књигом, па је стога морао бити изнад своје средине, али ипак, он је личност која је потекла и живјела на овом тлу.

Природно, догађаји и личности виђени су и прихваћени онако како их је доживио Томо К. Поповић и његова најближа

²¹ Националну пензију добио је и општински секретар који је 23 године радио у овој школи, као и наставник Милосав — Глиго Бураковић.

околина. Треба имати на уму и то да је Т. Поповић човјек који је када је водио биљешке зашао у другу половину седме деценије живота, и да се кретао, да кажемо, „у вишим круговима“ своје средине.

Зато је сасвим разумљиво да у биљешкама нема говора о животу обичних људи — радника, сељака. Неко може примјетити, па то и не спада у једну хронику. Међутим, примјера ради, Томо Поповић забиљежио је поновно отварање „Српског дома“ и то детаљно, али о отварању и затварању Радничког дома у Херцег-Новом и суђењу члановима управе тога дома, нема ни помена.

Томо К. Поповић је Србин, православац, што је понекад јако изражено у његовим коментарима појединих догађаја. Са великим одушевљењем дочекао је ослобођење од Аустрије, стога је привржен новој власти, династији Карађорђевића. Он биљежи и догађаје везане за католичку цркву, јер је дио средине гдје је вјерска нетрпељивост непозната. Но, често пута он изражава незадовољство. Тако на пуне двије страшице говори о српству јер је незадовољан установљењем југословенске државне заставе, јер српска застава и српски грб нијесу узети за државне симболе, „те ко је одрастао у духу српскоме, те који осјећа српски, не можемо да разумијемо високу политику оних који данас ведре и облаче у овој нашој новој држави“ — тако Поповић испољава своје незадовољство и према самој врховној власти. Слично је и приликом усвајања грегоријанског календара када послје цитирања извода из службеног „Далматинског гласника“ у Сплиту: „Овим је наиме чином Србија дала нашем народу римокатоличке и Мухамедове вјере најљепши доказ вјерске толеранције, која нам је и до сада била позната, јер се наприлику знало да Јевреји не уживају ни у једној европејској држави толико вјерске слободе колико у Србији“, каже: „Овако пише речени лист, а ја бих долао још и ово, српски народ никада није био у вјери фанатик“...

На неколико мјеста негативно се изражава о неким писањима и коментарима у хрватским новинама. Своју огорченост нарочито је изразио када је забиљежио убиство једног католика који се у пијаном стању понашао веома недолучно и агресивно према тројници српских војника у хотелу „Савина“ у Новоме 17. новембра 1918. г. Посебно га је иритирало што је покојнику приређен велики спровод. Но мислим да је овакво писање и посљедица што је ово сматрао „веома шкакљивим и неугодним догађајем“. Он даље каже „да ко буде читао о овоме мисли ће да сам ја затучени Србин и православни, али то није истина“. Овдје он више искаљује горчину због превртљивости људи и њиховом понашању, зависно од политичке ситуације.

Поповић са симпатијама пише о бискупу Ф. Ућелинију и прати сваки његов пролазак и боравак у Новоме. Но када је на годишњицу уједињења у цркви св. Јеронима пјевана „Лијепа наша“ умјесто „Боже правде“ онда се неповољно изражава о бискупу који је, по његовом сазнању, наредио да се та химна пјева.

Морамо навести да он често наглашава да је нешто написано ћирилицом, али када у биљешкама даје препис неког текста који је писан латиницом, он га и у својим биљешкама пише латиницом.

Он употребљава ријечи једног католичког бискупа речене у посланици, јер су потврда и његовог мишљења, када се говори о скидању црквених звона од стране Аустрије: „Једна од најкатоличкијех држава у свијету, Аустрија, диже звона са цркава, да од њих салијева топове, са којима ће таманити христијанство“.

Можда би сада очекивали да о Србима, посебно познатим личностима има најбоље мишљење. Не, о појединим Србима из своје средине даје доста негативне оцјене.

У овом раду изнесена су сва збивања у херцеговском крају и шире, од новембра 1918. до краја 1923. године, које је забиљежио Томо Крстов Поповић. Ми морамо бити задовољни и захвални што је водио овакве биљешке, али и жаљити што биљешке није водио дужи низ година. Такође морамо бити задовољни што су ове свеске са драгоцјеним поцима сачуване и на одрсебн начин опртавају херцеговску средњу непосредно послије првог свјетског рата, али Поповићевим виђењем појединих личности, збивања и његовим коментарима морамо прићи критички.

Summary

HERCEG-NOVI AFTER THE WORLD WAR I ACCORDING TO THE RECORDS OF TOMO K. POPOVIĆ

Marija CRNIC-PEJOVIĆ

Tomo Krstov Popović teacher, historian and author, born, lived and died in Herceg-Novi, left numerous works the most important of which is «Herceg-Novi — Historical Sketches» published in 1883, completed and adapted edition in 1924, photoprinted in 1982 on the occasion of the 600th anniversary of Herceg-Novi.

In his inheritance besides numerous letters exchanged with over 80 well known persons of his time, manuscripts, various records about the past of Herceg-Novi area, there are two notebooks that contain evidence of all the events in Herceg-Novi and its closer surroundings from the 1st November, 1918 to the 1st December 1923.

Having read these records carefully, we we may divide them into four groups according to the matter they cover and how much attention is paid to it. The first group would contain the events connected with the liberation and union of the Serbs, Croats and Slovenians, the decisions of the new authorities, as well as the events at the royal court. The second group would be composed of the evidence about various celebrations: state, religious, festivities on some important days. Special attention is paid to the establishment of the lower classes of the secondary school in Herceg-Novi, which was, it may be said, the second home of Tomo Popović. The third group could be made up of the records about the arrival to, passage through or longer stay in the town of the famous persons of the time. The fourth group would contain the data about the arrival, stay and way of life of the Russian emigrants who were present in a considerable number in this region.

Reading the pages of these notes one may experience the post-war setting in any part of our country and even wider, one may have a variety of experience, delight, or disappointment, the experience of the life of Herceg-Novi six decades ago. Yet, we should have in mind that Tomo K. Popović was a man without financial problems or family worries, who at the time when he started writing the notes had already had success in teaching, cultural and scientific work, whose life was closely related to reading and writing, so that he must have been above his environment and, consequently, the picture of Herceg-Novi region a few years after the World War I, studied in this paper, is the one seen and experienced by the sensibility and from the point of view of Tomo K. Popović, reaching us transformed like that.

O KASNOANTIČKIM I SREDNJOVJEKOVNIM GROBLJIMA KOTORA

Poznato je više kotorskih groblja, ali mi ćemo u ovom prilogu govoriti o dva kasnoantička i o jednom srednjovjekovnom. Treba napomenuti da će pod nazivom groblje biti riječ o djelovima dvije kasnoantičke nekropole u sjevernom i južnom podgrađu Kotora i o srednjovjekovnom franjevačkom manastirskom groblju u južnom podgrađu.

U sjevernom podgrađu Kotora, odnosno na lokalitetu »Horti« (»Orti«) po ranijem, ili Mišulić po novijem nazivu, slučajno je, prilikom kopanja temelja za kuću, 1931. godine, otkriveno nekoliko grobnica, od kojih jedna s natpisom na grčkom jeziku, o čemu je više puta pisano, a mi se njega ovdje podsjećamo zbog reminiscencija. Naredne godine poznati lingvиста ilirológ Antun Majer, tada profesor Kotorske gimnazije, objavio je taj natpis, preveo ga, datirao i komentarisao. Po natpisu, u grobnici je bio sahranjen Luka Luskov Eukarp, »valjani općinski liječnik, koji je vršio praksu pohađajući bolesnike«. Eukarpovo zvanje »liječnik« ili »nadjekar«, »gradski ljekar«, kako je prevedeno gr. *arhitrōs*) *kleinikōs*, popraćeno je tada mišljenjem po kome se ovim otkrićem »rješava pitanje o postojanju znatnog rimskog naselja na području današnjeg grada«, a i docnije je to otkriće uzimano kao jedan od dokaza za ubiciranje *Acrviuma* u Kotoru, poznatog inače po antičkim izvorima iz I i II vijeka. Tada, a ni kasnije nije obraćeno dovoljno pažnje na to da se u napisima o ovom otkriću govori kako je bilo »više grobova« — a koliko »više« nije se moglo nikad doznati — koji su se nalazili ne samo oko spomenika Eukarpu nego i »ispod« njega. Pošto je natpis po epigrafskim odlikama datiran u III vijek, očigledno se oznakom »ispod« podrazumije-

¹ A. Mayer, *Nastavnički vjesnik*, XL, 5—8 (1932, *Isti, Catarensis*, Zbornik Historijskog instituta JA, 1, 1954, 95—100).

² I. Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, Prilog VAHD, LI, 1930—34, 65.

valo groblje u više nivoa, iz čega bi se mogao izvući zaključak da je gradsko naselje kojemu je to groblje pripadalo staro, tj. da je postojalo i prije III vijeka, što treba uzeti kao još jedan materijalni podatak koji *Acrvium*, ubiciran u Kotoru, približava Ptolemejevim (11—138. ili 161—180) i Plinijevim (24—79) pisanim podacima o njemu.

Prilikom otkopavanja franjevačkog manastira i njegova groblja, 1954—1956. godine, nađena je druga kasnoantička nekropola na lokalitetu Šuranj, u južnom podgrađu, još određenije, nađen je njen dio sa devet grobova i s jednom građevinom, sve datirano takođe u III vijek.¹ Ni na ovoj nekropoli, kao ni na susjednom kompleksu franjevačkog manastira u Gurdiću, iskopavanja nijesu dovršena. To što je prekinuto i nije više nastavljeno arheološko istraživanje u južnim kotorskim nekropolama, i što sam tada obavljene rezultate ispitivanja prinuden da saopštim fragmentarno, ne nadajući se u mogućnost dovršenja započetog poduhvata, čini da u ovom saopštenju o materijalnim dokazima etničkog i društveno-ekonomskog aspekta kulta mrtvih u Kotoru problem neće biti do kraja sagledan. Iz tih razloga pokušaću da podsjetim na ono što je već publikovano, a to su rezultati istraživanja o kasnoantičkoj nekropoli u Šuranju, i da o srednjovjekovnom manastirskom groblju u Gurdiću saopštim nekoliko podataka, ograničavajući se takođe na fragmentarnost. Iz gore navedenog razloga ostaće nepublikovani nalazi i rezultati istraživanja arhitekture ovoga spomenika.

Za našu temu ostaje, dakle, da se istakne kako grčki epitaf, naden *in situ* u sjevernom podgrađu Kotora, upozorava na prisustvo Grka u Akruvijumu (Kotoru) tokom III vijeka, što, s obzirom na grčke faktoriје, već od VI v. prije n. e., po čitavoj obali Jadrana i na grčke kolonije (IV v. prije n. e.) Isu, Faros, Korkiru Melainu i dr. u Dalmaciji — ne iznenađuje. Pitanje je može li se s ovim primjerom i s još jednim — pomenom drugog Eukarpa na latinskom natpisu, nekad dobro čitljivom, na velikoj kamenoj bazi kod Sahat kule u Kotoru — govoriti o stalnom boravku članova grčke zajednice u ovome gradu. Ovaj drugi Eukarp — *Clodio Eucarpo magistro* (CIL III 1713) — očigledno je poromanjen. On je učitelj, kao što je to »retor« (govornik, učitelj) Dionis Ejrinejov, poznat s grčkog natpisa ugrađenog u zid Bogorodičine crkve u Prčanju.² Oba su pripadnici ondašnjeg intelektualnog sloja iz po

¹ P. Mijović, *Acrvium — Dekatera — Kotor u svjetlu novih arheoloških otkrića*, *Starinar*, XIII—XIV, 1962—1963, 27—48; *Isti, Tragom drevnih kultura*, Titograd, 1970, 41—77.

² Citano na XI kongresu arheologa Jugoslavije, Mostar, 21—24. oktobra 1980. posvećenom ovoj temi.

³ P. Butorac, *Boka Kotorska od najstarijih vremena do Nemanjića*, Prilog VAHD, god. 1926—27, Split, 1927, 15. i dalje.

bijeđene Grčke koji je odigrao veliku ulogu u obrazovanju novih gospodara Rimljana. Da *Clodius Eucarpus* nije oslobođeni rob, kao što su Antimas i Aleksandros, oslobođenici nekog Likinija, sa grčkog natpisa prenijetog i uzidanog u sjeverni zid nekadašnje zgrade peraške opštine,⁶ može se zaključiti i po tome što tako nije naznačeno u natpisu. Ne može se ništa reći ni o tome u kakvom su stepenu srodstva Klodije i Luka Eukarp. Može još da se primijeti kako primjer sa dva Eukarpa, jednim koji se u natpisu iskazuje kao Grk, a drugim koji sebe smatra Rimljaninom, ukazuje na podmakli proces romanizacije i asimilacije doseljenika Grka, očigledno u službi latifundista i novih municipalnih upravljača.

O drugoj kasnoantičkoj nekropoli Kotora kazali smo svojevremeno sve što su nam omogućili rezultati iskopavanja i razmatranja ranijih nalaza u svjetlu tada dobijenih novih podataka. Otkopavajući ostatke jedne crkve u potoku Suranj, od koje se vidio njen istočni dio, nepredviđeno se naišlo na grobnice namijenjene inceneraciji i inhumaciji; ovo zadnje u oba vida, u opruženom i zgrčenom stavu. Sve što je tada otkopano nalazilo se pod krečnim malterom nabijenim podom djelimično sačuvane trobrodne bazilike koja je pripadala kotorskom benediktinskom manastiru sv. Petra. Crkva je datirana u 840-tu godinu, a manastir je postojao sve do 1503. godine.⁷ Crkvu su uništile jake podzemne vode i potok koji je napravio sebi korito posred građevine. Teren je postao podvodan i usljed stalnog spuštanja kotorske obale, što nam nije dozvolilo da ispraznimo grobnice nađene gotovo i pedesetak metara sjevernije, gdje je oko 1288. godine podignut franjevački manastir, o čijem će groblju kasnije biti riječi. Jedna kasnoantička građevina, neidentifikovane namjene, bila je locirana na ovoj nekropoli, a ostaci njenih zidova bili su zaravnjeni u IX vijeku, u nivou grobnica. Na malo višem nivou nađen je pod crkve nove građevine bez tragova sahranjivanja. Tada smo mogli samo pretpostavljati da se groblje benediktinskog manastira pružalo možda i u pravcu sjevera, na mjestu gdje je kasnije nastalo groblje franjevačkog manastira, ili još bliže, pod sadašnjim nasipom između oba zdanja. Kad-tad trebalo bi provjeriti ovu pretpostavku, jer je u pitanju period o kojemu se malo zna i za koji bi i najmanji podatak predstavljao vrijednost.

Osim što je na ovoj nekropoli, djelimično otkrivenoj u obimu koji pokriva površina samo jednog dijela bazilike, sahranjivanje vršeno u opruženom i zgrčenom stavu i polaganjem urni s ostacima umrlog poslije spaljivanja, grobnice su bile različito orijentisane i sve zidane lomljenim kamenom i malterom, a one namijenjene inceneraciji pokrivena po dnu velikim rimskim tegulama dužine 0,70 m. Nekropola je, kako je rečeno, datirana u III vijek

⁶ Isti, 16.

⁷ P. Mijović, *n. d.*, 27—39.

novčićem srednja bronza cara Aurelijana (vladao od 215. do 275), nađenim u grobnici sa spaljenim ostacima sahranjenog. Kako spaljivanje doseljenika, Rimljana, prestaje polovinom II vijeka, zaključeno je da se inceneracija održala samo kod pripadnika ilirske etničke grupe, makar što je ona tada bila dobrim dijelom romanizovana. Nekropola je, dakle, pripadala i rimskom i ilirskom stanovništvu *Acruviuma*, a sudeći po praktikovanju sva tri načina sahranjivanja (u zgrčenom i ispruženom stavu s različitom orijentacijom i polaganjem urni s ostacima spaljenoga), i ona je starija od datuma Aurelijanove vladavine. I s ovim podatkom se može dokazivati postojanje Plinijevog i Ptolemejevog *Acruviuma* na mjestu kasnijeg Kotora.

Povodom otkrića ove nekropole smatrao sam da ranije poznate latinske natpise, vezane po nalazištima za Kotor, naročito one za koje je rečeno da su nađeni »kod vrata Gurdića« (CIL, III, 1710) i u Skaljarima, kod jednog izvora i manje ruševine (CIL, III, 1715), treba dovesti u vezu s nađenom nekropolom u južnom predgrađu. Štoviše, mislim da i neki drugi latinski natpisi i nalazi, dislocirani i uglavnom ugrađeni u pojedine kotorske građevine, pripadaju južnoj ili sjevernoj nekropoli *Acruviuma*. Tim starijim nalazima treba pridružiti i najnovije, dvije are s predstavama Atisa i s natpisima i dr., otkopanim u gradu, na prostoru novog kulturnog centra. Primjedbe o neupotrebljivosti dislociranih natpisa za ubiciranje mjesta u kojima su prvobitno postojali,⁸ razumije se, relevantni su, ali samo dotle dok se ne nađu lokaliteti s kojih su mogli biti prenijeti (što do sada još nije slučaj). Kad Kotor već ima dvije kasnoantičke nekropole — teško da se išta drugo može sa sigurnošću pretpostaviti kao mogućnost da se upravo s tih nekropola, napuštenih i raskopavanih, po ko zna sve kakvim okolnostima, odnosi i razvlači kamenje za ponovnu upotrebu prilikom zidanja, tim prije lapide s natpisima koje su u humanističkoj sredini, kakva je bila i kotorska u srednjem vijeku, izazivale znatnu pažnju, što pokazuje i njihovo ugrađivanje u javne objekte. To je i bio jedan od razloga da kotorske latinske natpise smatram važnim svjedočanstvom o održavanju kulta mrtvih u *Acruviumu* — Kotoru i o etničkom i socijalno-ekonomskom stanju njegova stanovništva.

Iz tih natpisa doznalo se za odluku dekuriona da se Sekstu Scipionu Firminijanu podigne javni spomenik (CIL, III, 1710), što je učinjeno i kad je umro duovir Kaj Klodije Vitalin (CIL, III, 1711). Na natpisu koji je nađen »u dvorištu kuće braće Bolica« pomenuti su vinogradar Stacije i njegova žena Frunita (CIL, III, addit. 6538), po imenu Samničanka. Samnitska keramika se javlja među najstarijom u *Olciniumu* (Ulcinj), a u III — II vijeku u

⁸ J. Martinović, *Analiza izvora za ubicaciju Agruvijuma*, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, XIX, 1971, 29—49.

Donjem Gostilju i u Momišićima kod Titograda.⁹ Na istom natpisu koji smo pomenuli govoreći o magistru Klodiju Eukarpu, navode se roditelji umrle Klodije Eufrozine — Klodije Eufrozin i Klodija Frekventila (CIL. III, 1713), što je lijep primjer gentilicije. Već od ranije je isticano da je Sekst Scipion Firminijan, kojemu su mjesto za spomenik odredili dekurioni, pripadnik tribusa Sergija. Članovi ovoga tribusa javljaju se u Boki Kotorskoj prije proglašenja Cezara diktatorom, tj. prije druge polovine I vijeka prije n. e. Vinogradar Stacije, sa natpisa iz Škaljarskog polja, pripadnik je gensa *Statia*, čiji su članovi brojni ne samo u Boki Kotorskoj nego i u drugim krajevima rimske Dalmacije. Sergiji i Staciji su spadali u *tribus rusticae*.

Izvedeći zaključak iz iznijetog, može se reći da je *Acrvium* — Kotor do III vijeka imao dvije nekropole, kao što ih je tako rano (I — V v.) imala i *Doclea* — Duklja.¹⁰ Iako u oskudnom broju, gentilna i lična imena rimskih građana s kotorskih natpisa idu u prilog tvrdnji po kojoj su u ove naše krajeve upućivani veterani, članovi poznatih tribusa koji su svojom djelatnošću ostavili jak trag u društvenom i privrednom životu grada. Nema podataka o ilirskoj dedukciji, osim u slučaju incineracije i sahranjivanja u zgrčenom stavu ni epigrafskih dokaza o ilirskom stanovništvu koje je ovdje brže nego u unutrašnjosti romanizovano i asimilirano. Iz kasnijeg izlaganja vidjećemo da je prigodnost ovog malog osvrta na najstariju kotorsku tradiciju sahranjivanja u kamenim grobnicama i njihovog obilježavanja uklesivanjem svrsishodna.

Nastavljajući se na već rečeno, evo nekoliko podataka o groblju u franjevačkom manastiru. Ono je čitavo bilo u sklopu manastirskog kompleksa s grobnicama u podu kulturnih građevina. Otkriveno je svega 137 grobnica, od kojih je 19 ispražnjeno (pošto su ove bile bez priloga, ostale nijesu otvarane). Po jedna grobnica se nalazila u oltaru (br. 146) i u horskom prostoru (br. 149) crkve.

⁹ Nalazi iz Ulcinja nijesu objavljeni. Najčešće se s kampanijskom miješa samnijska keramika čija je proizvodnja nastavljena i pošto se Sula, 83. godine prije n. e., žestoko obračunao sa Samnjicima (samo na Marsovom polju u Rimu pobijeno je nekoliko hiljada zarobljenih Samnjaca, a njihovu zemlju, istočno od Lacije i Kampanije, opustošile su diktatorove kaznene ekspedicije). Tek poslije 79. godine prije n. e. može se govoriti o potpunoj iščezavanju samnijske keramike iz rimskog eksporta na našu južnojadransku obalu. O samnijskoj keramici u Momišićima v. O. Velimirović, *Nalaz u Momišićima*, *Starinar*, XV—XVI, 1964—1965, 123—207.

¹⁰ A. Čermanović-Kuzmanović, O. Velimirović-Žižić, D. Srejšević, *Antička Duklja. Nekropole*, Cetinje — Titograd, 1975.

ostale u prostoru za vjernike, u kapeli sv. Katarine, prvi put pomenute 1336. godine,¹¹ u klausturu i oko njega, oko crkve i kapele.

Nadgrobne ploče su bile položene u ravni poda, ali podovi svih prostorija nijesu bili u istom nivou; brojni pregradni zidovi odvajali su skupine grobnica koje su se formirale tokom dužeg vremena. Samo su dvije ploče s natpisima nađene uzidane u ove zidice (br. 50 i 106), što je znak da su skinute s već nestalih grobnica. Natpisi br. 50 (SEPVLTURA MEDO · E · SU · E · I) i br. 137 (S DE MICHO SPICA) vjerovatno su najstariji. Jedan natpis (br. 146) je datiran sa 1372. godinom i, čini se, da je i on u skupini najstarijih. Grobnica je pripadala poznatoj porodici Bazili i osim natpisa — S · DRAGONIS · SER · A · BASILII · M · CCC · L · XX · I · I — ima i grb — zmaja na štitu. Što je još značajnije, njegova grobnica je jedina smještena u oltaru crkve. Jedna je grobnica (br. 38) imala postament za spomenik, a bila je prislonjena uz zid sepulhralne prostorije kao da je oltar; takve grobnice kotorski arhivski spisi nazivaju archa. Ova u sv. Franji oblikom i konstrukcijom potpuno podsjeća na monumentalne rimske grobnice u budvanskoj nekropoli.¹²

S gotičke minuskule kojom su uklesani najstariji natpisi, prelaz na nov humanistički tip slova učinjen je natpisom br. 19, iz 1432. godine, iako još s ostacima ranijeg pisma. Posljednji natpis je iz 1642. godine (br. 100), svega 15 godina prije rušenja manastira. On je sav u duhu majuskule koja imitira antičku kvadratnu kapitalu. Po njemu se vidi da je ona u Kotoru već bila veoma rusticirana. U vezi s tim nije na odmet da se kaže da se u Veneciji od 1469. godine štampaju najljepše knjige gotičkim i humanističkim tipom slova i da bi, osim poređenja s natpisima iz drugih

¹¹ Anno Domini MCCCXXXVI.

Die XII mensis martii. Ego magister Angelus murarius filius condam magistri Laurentii de Jadra obligor et promitto Micho Buchie laborare et facere in vineis suis de Puteo unam ecclesiam ad similitudinem in omnibus ecclesie sce Catharine, quam fecerat fieri Paulus Bollie, omnibus meis expensis preter de calce fundamentis, tuffo inciso per me tamque lignamen formatum copris portis et fenestris que omnia michi tencatur ipse Mico dare ad dictum locum et perperos CXXV, quos ego dictus Micho obligor sibi solvere in quatuor solutionibus pena non obstante de quibus ego magister Angelus confiteor me recepisse unam solutionem, quam ecclesiam obligor dare completam per totum mensem octobris proxime venturi. Que omnia promittimus una pars alteri attendere et observante sub pena perperorum ducentorum solvendorum parti observanti de hoc autem due sunt carte similes. Actum in presentia iurati iudicis Base de Salve et auditoris Marchi Dragonis. TAK, I—2, 361. Zahvaljujem za prepis R. Kovijaniću.

¹² J. Martinović, *Kupasti cipusi iz Boke Kotorske i okolne Budve*, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, XVII, 1969, idealna rekonstrukcija grobnice iz Budve na crtežu ispod prikaza cipusa br. 14 (bez oznake table), bez baze i kupastog završetka.

crkvenih groblja, trebalo dvadesetak natpisa, koliko ih je svega nađeno u franjevačkom manastiru, analizirati i sa slovima venecijanskih štamparija, od kojih su dvije pripadale Kotoranima: Andriji Paltašiću (oko 1450—1500) i Jerolimu Zaguroviću (umro oko 1571). Većina nadgrobnih ploča je bez natpisa ili ornamentalnog odnosno heraldičkog znaka; svega ih je 34, s jednim ili drugim, ili s oboje. I po onome što je do sada nađeno u Gurdiću, očigledan je značaj njegovih epitafa za proučavanje našeg srednjovjekovnog pisma.

Po većini natpisa vidi se da su sahranjeni u ovome groblju ljudi iz naše sredine. Samo za tri imena na natpisu br. 120 — Iacomo, Laval, Alvise — možda bi se moglo pretpostaviti da nijesu »domaća«, ali o tome što je domaće a što nije ne može se prosuđivati samo po imenima, koja su u kotorskoj sredini bilingvna ili podjednako odomaćena za starosjedioce i došljake. Tako, među našim natpisima bilingvne osobine nose npr. Francesco Gjubisich (br. 159), Vicenco de Rado (br. 39), Francisko pok. Radosava (br. 44) i dr. Očigledno, ta su imena česta u Kotoru i kad su u pitanju doseljenici iz bliže crnogorske okoline. Na to podsjećaju imena Micho Spica (br. 106), Stephan Calogivrgii (br. 9), Milich Petrovic (br. 44a) i dr. Miho Spica je poznati trgovac srebrom iz Brskova i drugih rudnika srednjovjekovne Srbije u trećoj i četvrtoj deceniji XIV vijeka,¹³ a njegov gotički epitaf spada među najstarije u ovoj zbirci. Stefana Kalodurđevića (br. 9) iz natpisa od 1432. godine ne možemo dovesti u vezu sa slovenskim prevodiocem u Kotoru istog imena,¹⁴ jer se on javlja kao pisar na umiru Riđana s Poličanima, potvrđenom 31. marta 1438. godine i kasnije, ukoliko ne bismo prihvatili da je rano za života sebi obezbijedio grobnicu, što je česta pojava koja se može pratiti i po dokumentima i po tradiciji. S prezimenom Kalodurđević susrijeću se, u notarskim knjigama, doseljenici i drugih zanimanja ili po nekom poslu u Kotor došlih članova ove poznate crnogorske porodice koju dovode u vezu s Crnojevićima. Smetnja za identifikovanje Kalodurđevića iz gurdičkog natpisa sa slovenskim prevodiocem Stefanom je možda i u tome što bi se za ovoga posljednjeg moglo tvrditi da je pravoslavne vjere, pa nije mogao imati grobnicu u franjevačkom manastiru, mada ova pretpostavka može i da otpadne ako se uzme da je u XV vijeku brzo tekao proces prozelitizma, što najbolje pokazuje i poznati primjer proglašenja Ozane Kotorske za katoličku svetiteljku. Ona je porijeklom iz sela Đedeze u Lješanskoj nahiji, gdje je rođena 1493, a iz istog sela je i jedan Stjepan Kalodurđević koji se 22. februara 1498. godine javlja kao svjedok na jednom ugovoru. Kalodurđevići su u tome selu, koje je nestalo,

¹³ R. Kovijanić, *Pomeni crnogorskih plemena u kotorskim spomenicima (XIV — XVI vijek)*, knj. I, Cetinje, 1963, 226.

¹⁴ Isto, 172.

osnovali bratstvo sa 14 kuća 1521. godine.¹⁵ Da je u ovo doba priliv pravoslavnog stanovništva iz Crne Gore u Kotor bio jak pokazuje i drugi primjer. Na svečanosti »Bokeljske mornarice«, po statutu bratovštine mornara iz 1463. godine, moći sv. Tripuna, iznijete iz riznice u crkvu i nošene po gradu, čuvala su po dva građanina obije vjeroispovijesti.¹⁶ Mladiće iz okoline Kotora najviše je zapošljavalo pomorstvo. Naši natpisi ne pominju nijednog pomorca, što je razumljivo, jer su oni imali svoju bratovštinu pomoraca sv. Nikola (confraternitas nautarum), na današnjem Trgu pošte.¹⁷ I natpis br. 150, u kojemu se spominje »dona Catharina et de Marco Ciegro«, iz 1396. godine, izaziva izvjesnu sumnju, jer je, po svoj prilici, pogrešno uklesano početno slovo prezimena ili je pogrešno pročitano, što naknadno nijesam mogao provjeriti. Ako prihvatimo da je početno slovo N — onda u ovome natpisu možemo prepoznati Marka Nigra, mletačkog trgovca nastanjenog u Kotoru. Njemu je, uz pristanak prokuratora manastira sv. Franje izvan grada, Damjana Bolicca, Vlaha Golije i Nikole Bolicca, zajedno s gvardijanom Petrom Gizdom i fratrima istog manastira (una cum fratribus dicti loci: fratre Petro Gisda, guardiano dicti conventus, fratre Gion, et fratre Nale de Buchia) dopušteno da restaurira crkvu sv. Katarine, spojenu s manastirom sv. Franja, i da u njoj napravi sebi grob (Capellam eiusdem sancte Catharine inpositam in Cataro et coniunctam cum ecclesia prefati loci sancti Francisci, IAK, II, 400). Njegov grob, s natpisom u kojemu se pominje i Markova žena Katarina, zato je i smješten na počasnom mjestu, uz sami oltar kapele. Iz akta se doznaje da je ta kapela bila sagrađena znatno ranije od datuma natpisa; ona je zbog nečega bila oštećena ili zapuštena, zato se i stavlja uslov Marku Nigru da je obnovi ako hoće da u njoj ima grobnicu. Ovaj primjer lijepo ilustruje uslov pod kojim se u manastirskom groblju, posebno na takvom mjestu u crkvi kao što je ovo do oltara, mogla obezbijediti grobnica. U kotorskim sudsko-notarskim spisima pominje se kapela sv. Katarine 1336. godine. Tada je Mihailo Buća sklopio ugovor s majstorom Anđelom iz Zadra, sinom protomajstora Lovra, da mu sagradi u vinogradu na Puču (Škaljari), za 125 perpera, crkvu koja treba da u svemu bude kao kapela sv. Katarine.¹⁸

Socijalni sastav sahranjenih u groblju franjevačkog manastira je mješovit, od plemića do prostog zanatlije. Grobnica poznate kotorske porodice Dragonis (Drago) jedina je, kako smo već napomenuli, u oltaru glavne crkve. Uz natpis je plemićki grb — zmaj na štiti — kao što je hik na nadgrobnim pločama Bolicca (br. 5 i

¹⁵ Isto, 234.

¹⁶ I. Stjepčević, *Voda po Kotoru*, Kotor, 1926, 41; S. Mijušković, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, XVII, 30—31.

¹⁷ I. Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna*, 98—99.

¹⁸ V. nap. II.

178), lav na jednoj ploči Bizantija (br. 22, i u drugoj varijanti na grobnici čiji se grb nalazi u Lapidariju) ili štiti bez predstave životinje u grbu kao što je na ploči Ljubišića (br. 153). Vjerovatno je zmija u ruci na grbu Paetri Sancho (br. 101) znak nekog apotekara, kao što je znak čekića i nakovnja na štiti (br. 151) dokaz da je u pitanju grobnica nekog kovača.¹⁸ Emblem čarapara Stephana de Pietro (br. 100) osim predstave dugačke čarape ima i zanimanje unijeto u natpis, a takav je i natpis s makazama krojača Radosava Medojevića (br. 193). Jedna ploča pored znaka makaza ima samo slovo F (br. 143), što je, valjda, bilo dovoljno da savremenici po njemu prepoznaju grob izvjesnog »Franja krojača«. Najčešći su natpisi bez oznaka zanimanja; oni su, po svoj prilici, na grobnicama sveštenika i pripadnika reda.

Pravo na grobnicu u crkvenom groblju sticalo se zavještanjima. Iz arhivskih spisa poznati su brojni slučajevi sticanja prava na sahranjivanje uz zavještanje. Jedan smo već naveli. Vlasteoske porodice su se često takmičile koja će više dati crkvenih patrona; ovdje, u franjevačkom manastirskom groblju, one su zastupljene natpisima i heraldičkim znacima, ali se po njima ne može vidjeti, kao po arhivskim podacima, s koliko usrdnosti, truda i ponosa obavljaju svoje crkvene obaveze. Samo po letimičnom pregledu kotorskih sudsko-notarskih knjiga zabilježeno je nekoliko slučajeva sahranjivanja uz legat. Jedan kotorski biskup, za kojega se pretpostavlja da je Darša Melicijaka, u testamentu od 7. XI 1327. g. zavještava poslije smrti Maloj Braći u Kotoru svoju biblioteku s tim da mu tijelo bude pokopano u crkvi sv. Franje (et teneantur corpus meum sepellire in ecclesia eorum memorata, IAK, I, 112). Kad je umro (1328), njegovo je tijelo, vjerovatno, položeno u unaprijeđ pripremljeni sarkofag. Bogoje oklopar (Bogloe coracarius) je, kako se saznaje iz testamenta njegove udove Stanislave, sahranjen u manastiru sv. Franja. Između raznih zavještanja, ona navodi (1436) i srebrni poslužavnik ostavljen svešteniku koji će joj za dušu služiti gregorijanske mise (IAK, V, 719).¹⁹ Zavještanje Katuše, udove Vičenca Bombardijera (1590), takođe se uslovljava sahranjivanjem uz pokojnog muža u crkvi sv. Franja (IAK, LXIX, 875). Da se u toj crkvi sahrani, ostavlja zavjet i Katarina, sestra sveštenika Lorencija Falčete (1597, IAK, LXIX, 867), a Franjo Natalov (1597) želi da počiva u porodičnoj grobnici koja je u ovome manastiru. Nijedna od tih grobnica nije nađena, jer su, vjerovatno, poslije izumiranja nasljednika, raskopane i za sahranjivanje drugih obnavljane.

¹⁸ R. Kovijanić, I. Stjepčević, *Kulturni život staroga Kotora (XIV — XVIII vijek)*, knj. I, Cetinje, 1957, 166. Grobnica nije u oltaru brama, kako je Kovijanić naveo, nego u kapeli Sv. Katarine.

¹⁹ R. Kovijanić, I. Stjepčević, *op. cit.*, 168—169.

S etničkog, društveno-ekonomskog i opštekulturnog gledišta, groblje franjevačkog manastira u Kotoru predstavlja, kako se iz gore iznijetih nalaza vidi, lijep prilog našoj medijevalnoj kulturi i, posebno, značajno materijalno svjedočanstvo o istoriji grada. U poređenju sa skromnim fondom natpisa i amblema iz ostalih kotorskih crkvenih groblja, ono ima i izuzetan značaj. I pored toga što su arheološka iskopavanja, u vezi s obnovom Kotora poslije katastrofalnog zemljotresa iz 1979. godine, pokazala da u substrukcijama starijih crkvenih građevina — u kolegijalnoj crkvi sv. Marije, u sv. Ani, sv. Mihailu i sv. Pavlu i u njihovoj neposrednoj okolini — ima grobnica u više nivoa, što znači da se, poslije brojnih prepravki i ponovnih popločavanja, sahranjivalo u novim grobnicama na mjestima starih, ipak stoji činjenica da je nađeno veoma malo odlomaka ploča s natpisima i amblemima; nadanja da će ih biti više²¹ — nijesu ispunjena. Fond natpisa u Katorskim crkvama ostao je isti kao i prije sadašnjih konzervatorsko-restauratorskih radova: desetak na sarkofazima i memorijalnim pločama u katedrali sv. Tripuna, među kojima najstariji Andreacija Saracenis i njegove žene Marije, iz prve polovine IX vijeka, i sarkofazi tri kotorska biskupa,²² jedan natpis kameno-resca Milena i njegove žene Marc (1350), izvađen iz pločnika prilikom neke restauracije i uzidan u sjeverni zid, lijevo od ulaza u sv. Luki i pet u pločniku crkve sv. Ane.²³ Nadgrobne ploče s natpisima i grbovima u sv. Mariji kolegijalnoj uklonjene su prilikom restauracije 1930. godine; u njoj su ostavljeni sarkofag od posrebrene bronzne Ozane, iz Đeđeza (u Crnoj Gori), u djetinjstvu pravoslavne vjere, a kasnije bl. dominikanke (1495—1565), i nadgrobna ploča pjesnika-laureata Bernarda Pime (umro 1518).²⁴ U više puta pregrađivanoj franjevačkoj crkvi sv. Klare ostao je grob utemeljitelja Ivana Bolice i njegove žene Vincence, a u samostanskom vrtu nekoliko nadgrobni ploča.²⁵ Reljef s likom sv. Antona pustinjaka i natpis kao i nekoliko grobova s grbovima kotorskih plemića i mletačkih oficira, nalazi se u jugozapadnom dijelu crkve sv. Josipa.²⁶ U crkvi sv. Pavle je nedavno otkriveno više grobnica i sarkofag, vjerovatno donatora Pavla Barija, iz 1263. godine.²⁷

²¹ S. Mijušković, 800 godina katedrale sv. Tripuna u Kotoru (1166—1966), Kotor, 1966, 121.

²² N. Luković, 800 godina katedrale, 118.

²³ Isto, 141—142.

²⁴ Isto, 143.

²⁵ Isto, 146.

²⁶ Isto, 147.

²⁷ I. Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna*, 63.

Najveći broj odasvuda u Kotoru sakupljenih nadgrobnih ploča s epitafima i grbovima ima Lapidarij, ali ako se iz njegove zbirke izuzmu natpisi prenijeti sa groblja na Gurdiću, ni ta skupina, kao ni bilo koja druga u kotorskim crkvama neće brojno ni približno dostići ovu u kompleksu sv. Franja na Gurdiću.

Otkriveni djelovi građevina u potpunosti potvrđuju dokumentarnu vrijednost gravire izdate u Amsterdamu (A Amsterdam chez Pierre Mortier) prije rušenja manastira 1657. godine. Upoređeni s onim što je otkriveno i što se nazire, ova gravira i nalazi pokazuju da pod zemljanim nasipom leži sakristija (uz južnu stranu velike oltarske apside), dva ograđena dvorišta (takođe s južne strane otkopanog kompleksa), hodnici klaustura (sa sjeverne strane), zatim još jedno dvorište koje je (sa sjevera) bilo ograđeno bedmom na kojemu se, po navedenoj graviri, nalaze dvije kvadratne kule, i, najzad, čitav ostali prostor između mora i potoka, preko kojeg je išao put iza manastira pored same ivice podnožja brda sv. Ivan do mosta nad izvorom Gurdić. U svemu, ostalo je neotkriveno više od trećine samostanskog prostora. Ne može se precizno reći koliko je u tome prostoru još neotkrivenih grobnica. Ako se ovome doda samostanski vrt, ograđen i ureden, kako je to bilo uobičajeno, u renesansnom stilu — može se konstatovati da je Suranj — Gurdić bio najveći manastirski kompleks u Kotoru, a groblje u njemu mnogo veće od bilo kojeg drugog crkvenog u Boki Kotorskoj.

Polazeći od ovih podataka, pokazuje se u drukčijem svijetlu i samo otpočinjanje, tok i prekidanje kampanje za uređenje prostora i spašavanja spomeničkog karaktera nalazišta u Gurdiću. Mi na ovom mjestu nemamo namjeru da rekonstruišemo ono što se zbilo s ovim spomenikom iz XIII—XVI vijeka. To je svojevremeno uradio poznati istoričar S. Mijušković,²⁸ ali bismo bili nepravedni ako se, sa sadašnjih polazišta i izuzetnih pregnuća koja već četiri godine živo prate obnovu spomenika i priznata svojstva kotorskog urbanog ambijenta, ne bismo osvrnuli na vrednovanje čitavog gurdičkog istorijsko-arhitektonskog kompleksa u sklopu očuvanja i prezentovanja našeg kulturnog nasljeđa. S tog aspekta još je, čini se, aktuelno pitanje o karakteru groblja franjevačkog manastira. Zato ćemo i podsjetiti zbog čega je i sad vrijedno pažnje.

Od samog časa rušenja manastira sv. Franja, 1657. godine, radi onemogućavanja Turaka da u predstojećem napadu iskoriste njegova zdanja za utvrđivanje na najosjetljivijem i bedemima najbližem mjestu, Mlečani su čitav prostor samostana, uključujući i susjedni teren na kojemu je, vjerovatno sve do 1503. godine, postojao stari benediktinski manastir sv. Petra (sci Petri de Surana²⁹).

²⁸ S. Mijušković, *O ostacima jednog kotorskog istorijskog spomenika iz XIII vijeka*, Boka, 8, 1976, 183—213.

²⁹ I. Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna*, 63.

zaravnili i prema moru završili niskim bedemom s tajnim hodnikom pošto su, razumije se, u grad prenijeti vredniji dijelovi arhitektonske dekoracije, koji su desetak godina kasnije (1668) ugrađeni u novi franjevački manastir. Taj teren je dugo ostao pust, sve dok na jednom njegovom dijelu nije podignuta zgrada »Jugooceanije« i dok na preostalom nije građevinsko preduzeće »Boka«, jula 1954. godine, preduzelo raščišćavanje, radi podizanja sreske pošte. Već na samom početku radova naišlo se na ljudske kosti u nasipu, i u nekoliko grobova ispod njega, što je pobudilo sjećanja na ovo mjesto kao stratište strijeljanih bokeških ustanika³⁰ i unijelo u duhovni život Kotora razumljiva uzbuđenja. Pošto je otkopavanje (povjereno najprije građevinskom preduzeću »Boka«) priješlo u nadležnost stručnih institucija, a one ocijenile da se radi o izuzetno značajnom kulturno-istorijskom spomeniku koji je trebalo konzervirati i sačuvati *in situ*, između njih i opštinskih vlasti došlo je do spora, čiji epilog — uređenje kompleksa kao spomenika kulture ili njegovo uklanjanje radi izgradnje »novog društvenog centra«³¹ — nije završen ni do danas. S osvrtnom na tu broniku manastira i njegova groblja³² otvoreno je jedno pitanje koje, čini mi se, još nije do kraja rasvijetljeno. S tim u vezi saopštiću ovdje svoja zapažanja kao prilog osvjetljavanju pitanja karaktera nalazišta. Riječ je o pojmu »campo santo« koji je u raspravama šezdesetih godina gurdičkom groblju pridavan i odrican. Uzevši grosso modo, definicija pojma »campo santo« stoji onako kako je iznijeto.³³ Naime, to je gradsko groblje, namijenjeno svim umrlim s područja grada, za razliku od crkvenih u kojima je sahranjivanje određeno, zavještanjima uslovljen broj umrlih. Takvo gradsko groblje, posebno za katolike, posebno za pravoslavne, ima od nedavno i Kotor u južnom podgrađu, a imao ga je, kako smo gore pokazali, i u davnašnjoj svojoj prošlosti, i to štoviše dva, u Orti — Mišulicu, i u Šuranju — Gurdiću. Imao je, uvjereni smo, i u toku čitave svoje srednjovjekovne urbane prošlosti groblja izvan gradskih zidina. Samo mi ne znamo gdje su se nalazila ta opšta kotorska srednjovjekovna groblja, mada su, prilikom kopanja temelja za građevinske objekte, probijani nivoi na kojima bi se mogli naći osteološki ostaci, nigdje nije primijećen trag kakvog groblja.

Sahranjivanje u više nivoa, konstatovano prilikom raskopavanja grobnica, praktikovano je, međutim, i nalazima potvrđeno kroz svu srednjovjekovnu epohu Kotora. Već i to popunjava jednu prazninu u našim znanjima o sahranjivanju u ovome gradu. Dokaz

³⁰ S. Mijušković, *n. d.*, 185.

³¹ Isto, 189.

³² P. Mijović, *Dogodilo se u Kotoru*, Politika, 22. marta 1958; Isto, *Ozloglašeno nasljeđe*, Cetinje, 1971, 13—20.

³³ S. Mijušković, *n. d.*, 199—200.

su nadgrobne ploče s natpisima, heraldičkim znacima ili ornamentima koje su s raskopanih crkvenih grobnica odnošene i ugrađivane u zidove crkava ili grobljanskih ograda. Kako do sada raskopana crkvena groblja pokazuju, veoma je malo nadeno takvih svjedočanstava. S druge strane, nije teško shvatiti zašto je u Gurdiću drukčije. Tamo je groblje ostalo neraskopano; njega su, u najvećoj žurbi, zasuli šutom i zemljom, zbog čega je na najbolji način ostalo konzervirano. Tako je nalazište u Gurdiću, s potpuno očuvanom konstrukcijom podova i popločanih grobnica pred nama iskrslo u svoj svojoj neokrnjenoj četiristogodišnjoj stvarnosti. Imajući u vidu da ni do danas ne znamo ništa o kotorskom gradskom groblju u srednjem vijeku — ovo, tako očuvano, zaista je zavrijedilo da simbolično bude nazvano »campo santo«.

Taj naziv je prije bezmalo dvije decenije uslovno dat; on je i sad uslovljen odnosom koji mu daju savremenici. Ovakav zaključak formalno potvrđuje i jedan dokumenat iz zbirke štampanih akata i pisama (u dvije sveske) o dvadesetogodišnjem sporu (opet!) između vlasti i pravoslavnih stanovnika Kotora koji su svoje umrle sahranjivali u groblju kod crkve sv. Luke, ustupljene njima te iste, 1657. godine, kad je i srušen franjevački manastir: »Per li proveditori alla Sanità di Cattaro, e Litis consorti assuntori« i »Per li procuratori della Chiesa di S. Luca de Greci«.³⁴ U tim dokumentima se iznosi burna hronika nastanka i nestanka crkvenog groblja sv. Luke. Ona zaslužuje da bude objavljena, što će, nadamo se, i uslijediti povodom planiranih arheoloških i konzervatorskih radova na ovome spomeniku. Međutim, ono na što sad želimo da podsjetimo u vezi je s nazivom »campo santo« groblja na Gurdiću jer je manastir porušen. Jedan od svjedoka u pomenutom sporu, archidiacono canonico abbate don Francesco Carlis, u izjavi od 10. jula 1778. godine kaže da unutar zidina grada nema svjetovnih ili latinskih (katoličkih) groblja u kojima se sahranjuju mrtvaci, već da se oni polažu u spremljene grobnice pojedinih crkava, s izuzetkom vojnika, osuđenika i drugih jadnih stranaca koji u ovome gradu izdahnu, a koje prenose i sahranjuju u Campo Santo iza vrata od Gurdića (quali vengono trasportati, e tumulati nel Campo Santo fuori della Porta di Gordichio³⁵). Župnik Francesco Carlis, dakle, prije dva vijeka svjedoči da se groblje na Gurdiću nazivalo Campo Santo, rekao bih ne zato što su u njemu sahranjivani umrli vojnici, osuđenici na smrt, stranci i skitnice, nego zbog toga što se u svijesti Kotorana još održavala tradicija o nekadašnjem groblju u franjevačkom manastiru i kult o njemu. Drugi su tu uspomenu zaboravili, pa se i moglo desiti da teren na kojemu je bio manastir, i nasip nad njim sa stratištem, pre-

³⁴ Stampano u Veneciji, bez oznake datuma.

³⁵ *Per Li Proveditori alla Sanità di Cattaro, e Litis Consorti Assuntori*,

tvore u mjesto za vezivanje stoke (ed animali, che ivi si fermano alle volte anco al Pascolo³⁶), kako čitamo u drugom aktu ove zbirke, od 23. avgusta 1778. godine, koji je sastavio notar Petrus Penza na osnovu izjava kapetana Đorđa Panajotova Đorđetija, Grgura Ivanova Dabovića i još 13 drugova saslušanih u Veneciji. I danas, poslije gotovo tri vijeka od rušenja manastira i groblja u Gurdiću, njihov prostor služi u iste svrhe.³⁷ Izgledalo je da će njihova tu-robna hronika³⁸ uskoro doživjeti svoj epilog. Epilog gurdičkog groblja se, međutim, pretvorio u farsu. Štoviše, može se s Rableom reći: »La farce est jouée«.

³⁶ ... come pure attestano, che fuori di Cataro in un Luoco nominato Gortichio vengono tumulati li Cadaveri de Soldati della Squadra; li Marinari, e li condannati, il qual Sito di Gordichio non è da alcuna parte serrato, ma libero agli Homini, ed Animali, che ivi servano alle volte anco al Pascolo, *Per Li Procuratori della Chiesa di S. Luca de Greci*, 38—39.

³⁷ Do samog groblja, na kojemu se i danas vezuju konji i magarad, izgrađeno je i nekoliko prodavnica.

³⁸ S. Mijušković, *n. d.*, 212: »Pisac ovih redova, koji je učestvovao u radu triju komisija i u njima uporno zagovarao preseljenje i bezbjedni smještaj vrijednih ostataka, nije ipak tada mogao misliti da će razorni elementi, na koje je baš on veoma uporno i ubjedljivo ukazivao, tako brzo dovesti ostatke otkrivenog spomenika u stanje u kojem se oni sada (1975. god.) nalaze. To stanje je zaista takvo da izaziva žalost ne samo kod onih koji sudbinu tih ostataka prate — uporno zagovarajući njihovo spašavanje — od dana otkrivanja, već i kod onih koji ih sada po prvi put vide.«

KATALOSKI PODACI O GROBNICAMA S NATPISIMA I AMBLEMIMA

Tab. II, 1; VI, 1; 1 — Grobnica br. 106. Kamen, 22 x 44 cm, ugrađen u zid ič naspram grobnica br. 165 i 107. Prilikom prekopavanja grobnice kojoj je pripadao odvojen je od nadgrobne ploče samo dio s natpisom. Natpis: S DE MICH(US) SPICA.

Tab. II, 1; VII, 1; 2 — Grobnica br. 50. Kamen, 29 x 26 cm, ugrađen, kao br. 106, u zid prostorijske s grobnicama južno od crkve, sa spoljašnje strane. I ovaj kamen potiče od nadgrobne ploče s neke nestale grobnice. Natpis: SEPVLTVRA MEDOE SVE(ERE)GI.

Tab. II, 1; VII, 2; 3 — Grobnica br. 146. Dio nadgrobne ploče, 118 x 86 cm. Natpisno polje: visina 16 cm, širina 28 cm. Grb: visina 50 cm. Natpis: S DRAGONIS SER A BASILII M CCC L XX I I (1372). Na grbu je prikazan zmaj s raširenim krilima i repom podignutim nagore pa savijenim na niže. Ovo je grb porodice Drago.

Tab. II, 1; 4 — Grobnica br. 103. Nadgrobna ploča razbijena na više komada, dugačka 213 cm, široka 90 cm. Natpisno polje: visina 27 cm, širina 30 cm. Natpis (okrenut suprotno grbu): S DE BODE UXO(ris) DE GIUAN DE BASELO. Grb: zmaj, s raširenim krilima i repom nagore podignutim, na štitu. I zmaj na štitu s repom nagore je grb porodice Drago.

Tab. II, 1; 5 — Grobnica br. 150. Nadgrobna ploča razbijena na tri dijela, dugačka 203 cm, široka 75 cm. Natpisno polje: visina 30 cm, širina 38 cm. Natpis: M CCC LX XXXVI DIE XV DE SETEMBRIO S DE DO(n)A CATHARINA ET DE MARCO CIEGRO (s)VO A IOL (?). Može biti da je početno slovo C u Ciegro pogrešno uklesano ili pročitano, odnosno oštećeno. U svakom slučaju, riječ je o grobnici Marka Nigra i njegove žene Katarine koji su obnovili kapelu sv. Katarine (IAK, II, 400).

Tab. II, 1; 6 — Grobnica br. 151. Nadgrobna ploča očuvana, dugačka 214 cm, široka 82 cm. Jedan natpis na gornjem dijelu jednog od dva štita, koji su okrenuti naspramno. Od njega se moglo pročitati samo: † S... Sve ostalo je otučeno. Dimenzije ovoga štita: visina 46 cm, širina 50 cm. Ispod oštećenog natpisa prikazan je nakovanj. Na drugom štitu je prikazan čekić i nakovanj. Dimenzije: visina 46 cm, širina 50 cm. Između štitova je natpisno polje, visina 23 cm, šir. 40 cm. Natpis: S... Iako se razaznaju ostala slova, nije se moglo rekonstruisati ime sahranjenog. Lit.: R. Kovičanić, I. Stjepčević, *Kulturni život staroga Kotora (XIV—XVIII vijek)*, knj. I, Cetinje, 1957, 166, pogrešno navedena u oltaru.

Tab. II, 2; IX, 2; 1 — Grobnica br. 53. Nadgrobna ploča prelomljena na dva dijela. Duž. 200 cm, šir. 80 cm. Natpisno polje uokvireno: vis. 26 cm, šir. 40 cm. Natpis: S DE M(agistr)o FRANCISCHO BRAICOVICH TAIAPIERA E DE SVI EREDI.

Tab. II, 2; 2 — Grobnica br. 102. Nadgrobna ploča, razbijena na više dijelova, duž. 198 cm, šir. 82 cm. Natpis bez okvira, vis. 18 cm, šir. 58 cm. Natpis: S De S FRANCESCO DYPLONH (ili DY PLOCH).

Tab. II, 2; IX, 1; 3 — Grobnica br. 44. Nadgrobna ploča razbijena na više dijelova, duž. 220 cm, šir. 85 cm. Natpisno polje uokvireno, vis. 35 cm, šir. 35 cm. Natpis: S FRANCIS(cus) CINEDOTIS QVONDAM S(er) RADO S(A)VI CIAR 14.

Tab. II, 2; 4 — Grobnica br. 44a. Nadgrobna ploča razbijena na više dijelova, duž. 219 cm, šir. 85 cm. Natpis uokviren, vis. 31 cm, šir. 36 cm. Natpis: (M)CCCLXXV S MILICH (P)ETROVIC(H) DE CH(?)O. Ostala slova nejasna. Grobnica je iz 1375. godine.

Tab. II, 2; IX, 1; 3 — Grobnica br. 44. Nadgrobna ploča razbijena na više komada, od kojih nekoliko nije nađeno. Po obodu profilisana. Duž. 202 cm, šir. 97 cm. Natpisno polje uokvireno, vis. 22 cm, šir. 50 cm. Natpis: S DE PIERO DE SLAVEO ET DE SVO EREDE. 1495.

Tab. II, 2: 6 — Grobnica br. 9. Razbijena na više komada. Dužina očuvanog dijela 180 cm, šir. 85 cm. Natpisno polje uokvireno, vis. 28 cm, šir. 37 cm. Natpis: (SE)PVLTVRA (ST)EPHA(NI) - C(A)LOGIVRGII ET (E)RED- (IB)VS SVORVM MCCCCXXXII (1432).

Tab. III, 1: 1 — Grobnica br. 190. Nadgrobna ploča čitava, duž. 181 cm, šir. 74 cm. Natpisno polje uokvireno, vis. 26 cm, šir. 34 cm. Natpis: S GANA S EGNAR (ili SEGNAR) E DE 1428.

Tab. III, 1: 2 — Grobnica br. 107. Od nadgrobne ploče ostala dva dijela, duž. 128 cm, šir. 92 cm. Natpisno polje uokvireno, vis. 33 cm, šir. 45 cm. Natpis: S DE M(AGISTR)O GORGII SARTOR FIOL DE VVCHOTA ET SVO REDE 1498.

Tab. III, 1: 3 — Grobnica br. 109. Nadgrobna ploča razbijena na više komada. Dužina očuvanog dijela 180 cm, šir. 75 cm. Natpisno polje (gore) s trougaonom (lijevo) i trapezoidnom (desno) trakom, vis. 26 cm, šir. 50 cm. Natpis: S D TRIFON PETCOVIC TABACO ET SVI HEREDI M...III (1...3).

Tab. III, 1; X, 2: 4 — Grobnica br. 113. Nadgrobna ploča prelomljena na dva dijela, duž. 72 cm. Natpisno polje uokvireno, vis. 30 cm, šir. 52 cm. Natpis: S D(E) ELLIA VVČETICH ET DE SVO EREDE 1543.

Tab. III, 1: 5 — Grobnica br. 120. Nadgrobna ploča, profilisana, razbijena na više komada. Dužina gornje polovine 116 cm, šir. (s okvirom grobnice) 112 cm. Na gornjem dijelu uokvireno natpisno polje, vis. 29 cm, šir. 66 cm. Natpis: SEPVLTVRA DE IACOMO ET ALVISE SVO NIEVO DE MACRI ET DE SVI EREDI LAVAL FOMESAIN MCCCCCXII (1512).

Tab. III, 1: 6 — Grobnica br. 110. Nadgrobna ploča razbijena na dva dijela, duž. 188 cm, šir. 81 cm. Na donjem dijelu alka, a na gornjem natpisno polje, uokvireno, vis. 22 cm, šir. 40 cm. Natpis: S DE IVANIS BVIACOV E(T) LI (?) SVI RE DI M DXXII (1522).

Tab. III, 2: 1 — Grobnica br. 39. Nadgrobna ploča razbijena na nekoliko dijelova, duž. 191 cm, šir. 74 cm. Natpisno polje uokvireno, vis. 27 cm, šir. 42 cm. Natpis: S D VINCENCO D RADO SVI HEREDE M D L V (1555).

Tab. III, 2: 2 — Grobnica br. 42. Velika nadgrobna ploča višestruko profilisana, duž. 252 cm, šir. 133 cm, uglavljena u isto tako profilisan okvir, šir. 16,5 cm. Na okviru, gore, četvorolisna djetelina u krugu, prečnika 12 cm. Natpisno polje uokvireno, ali nije ispunjeno. I polje za amblem takođe neispunjeno. Ovo je najreprezentativnija grobnica u manastirskom groblju.

Tab. III, 2: 3 — Grobnica br. 104. Nadgrobna ploča razbijena na više dijelova, duž. 237 cm, šir. 109 cm. Višestruko profilisana. U gornjem dijelu ima iskošeno okvirno polje koje imitira rašireni pergament, vis. 26 cm, šir. 48 cm. Dolje prazno polje za amblem, vis. 38 cm. Natpis: S D MICHEL MARINOVICH (...)ICO ET S HE(REDUM) M DLIII (1553).

Tab. III, 2: 4 — Grobnica br. 36. Nadgrobna ploča prelomljena na dva dijela okvir profilisan, duž. 207 cm, šir. 70 cm. Natpisno polje sa profilisanim okvirom, vis. 24 cm, šir. 38 cm. Natpis: S M NICOLAI PTI ET HER(EDUM) M D LXI (1561).

Tab. III, 2: 5 — Grobnica br. 101. Nadgrobna ploča prelomljena na dva dijela, duž. 197 cm, šir. 64 cm. Profilisana. Na gornjem dijelu ima amblem, vis. 44 cm, šir. 38 cm. Na amblemu ruka koja drži zmiju, bez sumnje znak sahranjenog apotekara. Na donjoj polovini uokvireno natpisno polje, vis. 32 cm. Natpis: S DNI PETRI SANCHO ET SVI HEREDI SVB AN DNI M DLXVIII (1568).

Tab. IV, 1; V, 2: 1 — Grobnica br. 5. Ostala samo dva dijela nadgrobne ploče, gornji duž. 122 cm, donji 70 cm. Širina gornjeg dijela 97 cm, a donjeg 98 cm. Profilisana. Na gornjem dijelu u dekorativnom okviru grb sa bikom, a ispod njega tri ukoso postavljene grede. Vis. 87 cm. Ispod grba natpisno polje u obliku razvijenog pergamenta, šir. 32 cm, ali bez natpisa. Grb pripada porodici Bolica — Bivoličić.

Tab. IV, 1; IX, 2: 2 — Grobnica br. 178. Nadgrobna ploča razbijena na više komada, duž. gornjeg dijela 86 cm, šir. 103 cm. Na gornjem dijelu je štit sa bikom ispod kojega su tri kose grede, vis. 30 cm, šir. 49 cm. Isto takav grb bio je uklesan na donjem dijelu ploče, okrenut prema gornjem. Od njega se vide samo kose grede. Varijanta grba porodice Bolica — Bivoličić.

Tab. IV, 1; IX, 1: 3 — Grobnica br. 22. Nadgrobna ploča prelomljena na dva dijela, profilisana, duž. 224 cm, šir. 99 cm. Na oba dijela po jedan štit naspramno okrenut špicastim djelovima, vis. 38 cm, šir. 42 cm. Na štitovima lav u hodu. Ispod njega stilizovani krin. Grb porodice Bizanti. Natpisno polje grba otučeno.

Tab. IV, 1: 4 — Grb na ploči, iz Lapidarijuma, s lavom na štitu iznad koso postavljenih greda. Jedna od varijanti grba porodice Bizanti.

Tab. IV, 1: 5 — Grb na kamenu uzidanom u bedem kod Gurdića. Lav uspravljen na dvije noge. Jedna od varijanti grba porodice Bizanti (?)

Tab. IV, 1: 6 — Grobnica br. 26. Nadgrobna ploča, razbijena na više komada, duž. 190 cm, šir. 90 cm. U sredini štit sa četiri uzdužne trake (polja), vis. 38 cm, šir. 34 cm. Na dva središnja polja po jedna rozeta. Natpisno polje, vis. 41 cm, šir. 44 cm, prazno.

Tab. IV, 1: 7 — Grobnica br. 155. Nadgrobna ploča, razbijena na dva dijela, duž. 262 cm, šir. 74 cm, profilisana. Dva štita naspramno okrenuta. Na gornjem štitu, vis. 32 cm, šir. 44 cm, tri ukoso postavljene trake (polja) ispod praznog polja u gornjem dijelu. Isto tako i na donjem štitu, vis. 43 cm. između štita natpisno polje, uokvireno, vis. 19 cm, šir. 33 cm. Natpis: · S · D · (L) · M · (A · G · I · S · T · I · K · U) · F · R · A · N · C · E · S · C · H · O · H · O · R · E · S · E · G · L · V · B · I · S · I · C · H · U · V · (M) · S · V · I · E · R · E · D · I ·.

Tab. IV, 1: 8 — Grobnica br. 141. Nadgrobna ploča prelomljena na dva dijela. Djelimično zavučena ispod zida, zbog čega je vidljiva samo s lijeve strane. Duž. 123 cm, šir. 80 cm. Na donjem dijelu štit, vis. 54 cm, šir. 39 cm. Znaci na štitu otučeni. Isto tako otučeni jedan medaljon iznad štita.

Tab. IV, 2: 1 — Grobnica br. 193. Nadgrobna ploča prelomljena na dva dijela, duž. 183 cm, šir. 71 cm. Na sredini prikazane makaze, vis. 30 cm, šir. 26 cm. Iznad, natpisno polje, uokvireno, vis. 20 cm, šir. 28 cm. Natpis: · I · S · K · A · D · O · S · A · V · M · E · D · O · I · E · V · I · C · S · T · O · R · 1 · 4 · 6 · 6 ·.

Tab. IV, 2: 2 — Grobnica br. 145, razbijena na više dijelova, duž. 132 cm, šir. 84 cm. Na srednjem dijelu makaze, vis. 34 cm, natjevo slovo F.

Tab. IV, 2: 3 — Grobnica br. 100. Nadgrobna ploča razbijena, duž. 187 cm, šir. 76 cm. Na donjem dijelu model carape, duž. 62 cm. Ispod uokvireno natpisno polje, vis. 33 cm, šir. 44 cm. Natpis: · S · D · S · T · E · F · A · N · O · D · E · P · I · E · T · R · O · C · A · L · C · E · I · A · E · T · S · V · O · H · E · R · E · D · E · 1 · 6 · 4 · 2 ·.

Tab. IV, 2: 4 — Grobnica br. 119. Nadgrobna ploča razbijena na dva dijela. Okvir fino profilisan. Duž. 208 cm, šir. 79 cm. U gornjem dijelu razapeta koža u duplom kružnom okviru, vis. 33 cm, šir. 53 cm.

Tab. IV, 2: 5 — Grobnica br. 134. Od nadgrobne ploče ostao samo dio, duž. 63 cm, šir. 66 cm. Na ploči od ružičastog kamena golišavi anđelčić (putto), u plitkom reljefu, poluprofil, prikazan kako moli, na koljenima.

Izvan tabli, a ipak u katalog spada jedan natpis koji je nađen kraj sjevernog dijela crkve, 1955. godine. Natpis je izgubljen, ali je ostala fotografija jednog njegovog dijela. Taj ostatak se čita: ... DE LVSTIC ... E SVI EREDIB(US).

Grobnice s natpisima, grbovima i dr. znacima, kao i sve ostale, privremeno su konzervirane »u suvo«. Odmah poslije konzervacije teren manastirskog groblja u Gurdiću je iznajmljen »Zoološkom pokretnom vrtu« iz Zagreba koji je raskopao konzervirane nadgrobne ploče i teren izravnao, nakon čega su grobnice bile ponovo konzervirane od 7. do 28. avgusta 1957.

Crteži tab. I — IV: Aleksandar Karakušević.

Summary

LATE ANCIENT AND MEDIEVAL CEMETERIES OF KOTOR

Pavle MIJOVIĆ

In 1931 at the locality Orti (Mišulić) in Kotor a certain number of late ancient tombs were discovered by accident and one of these attracted attention due to its Greek inscription. According to the inscription, published by the linguist A. Mayer, the grave belonged to Luka Lusko Eukarp (Loukios Louskos Eukarpos), the city physician (árhiatros kleinikós). At the time no attention was paid to the fact that there were «several tombs», some underneath, which means that it was the northern cemetery of the ancient settlement Avruvium dating from the 3rd century. The other late ancient cemetery at Kotor was discovered between 1954 and 1956 at the southern outskirt on the site Šuranj, the site of the Benedictine Monastery of St Peter recorded for the last time in 1503. Under the floors of the Monastery 9 tombs were found with the skeletons both in bent and stretched position and the remains of burnt bodies in glass urns. Besides the tombs, a building connected with the cemetery functioning was found. All the finds are dated 3rd century. In this necropolis no Roman inscriptions were found but some earlier finds of Roman inscriptions are likely to be connected with it; though they were scattered at the time, they had been discovered in 1759 and the site of discovery designated as «the excavations near the Gurdić Gate» (CIL III 1710 and CIL III 1711) that is less than a hundred metres from the site of Šuranj. Some other finds — from the Roman period — found accidentally or built into later buildings (two Hellene pillars in the basilica of St Tripun 1166) support the argument that there was a late ancient settlement of urban character on the locality of the present town of Kotor mentioned by Plinius (III, 144) and Ptolomacus (Geographia II, 16) as a settlement of the Romans. Smaller trial excavations within the city ramparts brought to the discovery of the other remains from the Roman period confirming the opinion that the ancient town of Avruvium should be sought under the present town.

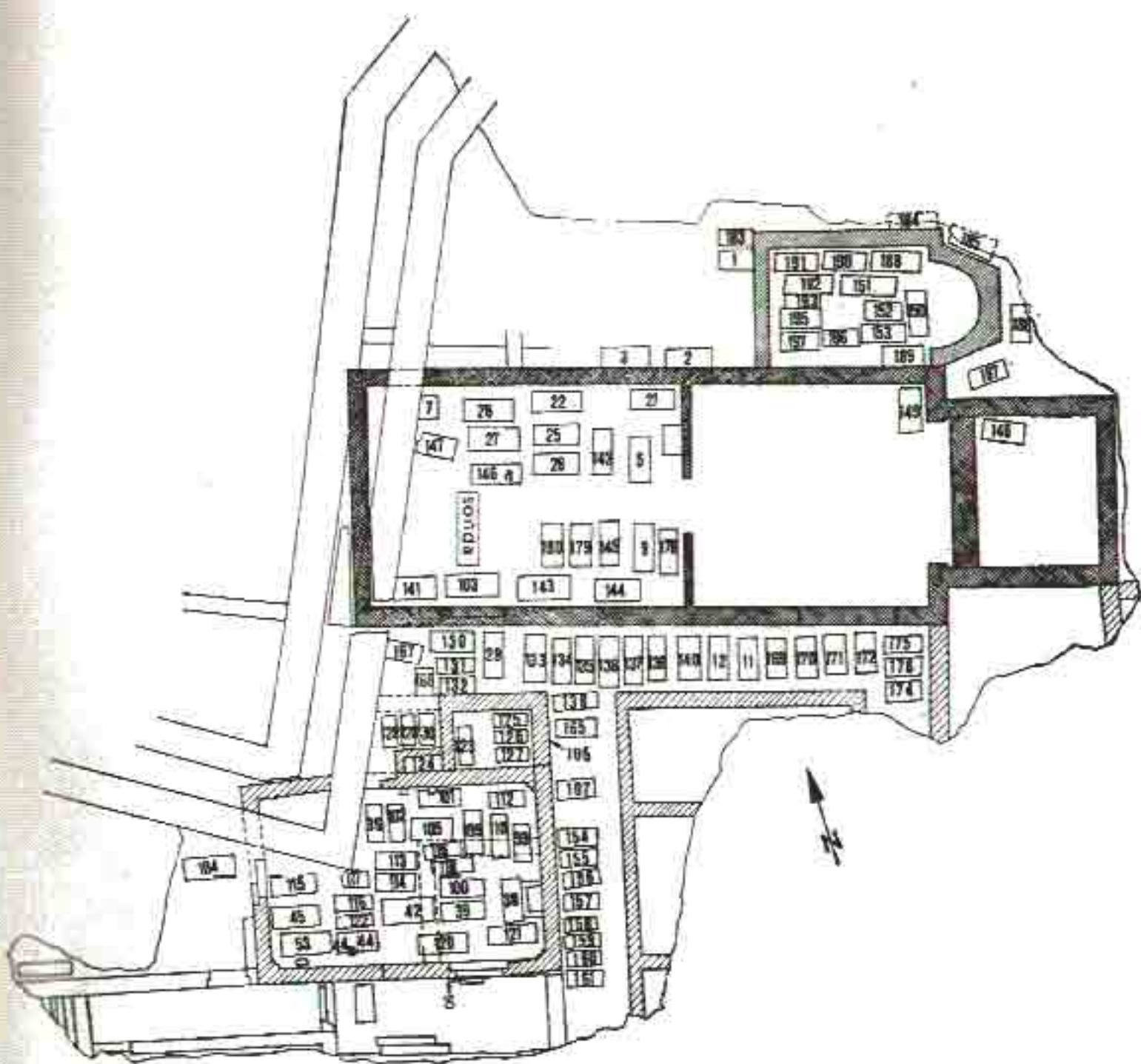
The medieval cemetery at Gurdić was partly excavated at the same time as the necropolis of Šuranj in the vicinity. A building was erected on that site after the World War II (Jugooceanija) and in 1954 the clearing of the site began in order to build the post office on it. Up to that time all the ground was levelled and surrounded by a low invisible wall with a secret passage. According to the archives material and other written documents it was known that a Franciscan monastery was built on that site in 1288 and that the complete complex of the monastery was levelled to the ground during the Turkish invasion in 1657 to keep the Turks from using the monastery buildings as a fortified point for the attack upon the walled in part of the town. The floors and pavements as well as the walls of the church and the other monastery buildings were preserved up to the height of 0.5 to 1 metre. After a specialized institution took over the excavation, 137 tombs were found; 19 of them were examined (the others were not opened as there were no finds of significance in the opened ones). About a third of the monastery site has not been unearthed so far. The

results of the excavation have not been published, yet there has been argument in public and press whether that site should be entirely excavated and preserved as a unique cultural monument or removed to the ground in order to provide the site for new buildings. The problem has not been solved to the present day and as the author of this paper does not believe that the complex of buildings and cemetery at Gurdić are likely to be excavated soon, he has decided to publish the finds of the tombs which had decorated tombstones, inscriptions, coats of arms and emblems. The enclosed documents (tab. I—XII) and the catalogue descriptions of the tombstones show what kind of epitaphs and class emblems they are. Besides the tombstone signs and inscriptions the paper deals with the identification of a certain number of the mentioned persons in the archives evidence, the social structure of the buried and some other characteristics in connection with the finds.

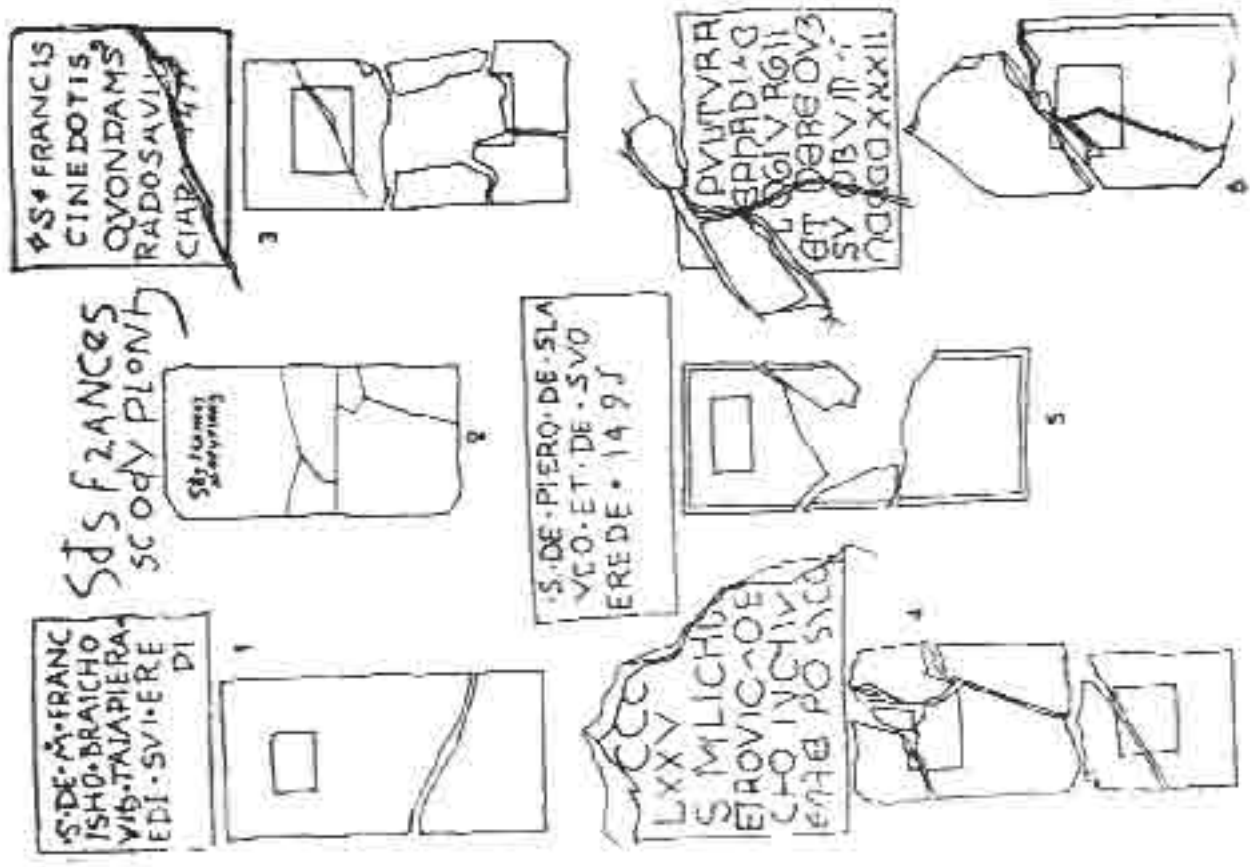
The Franciscan monastery at Gurdić was perfectly preserved as it suffered neither the erosion by the natural elements nor human destruction nor any other inevitable changes that occur in the cemeteries during the centuries. This one was pulled down in an extremely short time and the remains were instantly covered with a layer of soil so that they were preserved in the best way till our time. As neither in Kotor nor anywhere in the Bay of Kotor a cemetery was kept in that way, it spontaneously got the name Campo santo of Kotor. At the objection that it could be the name of the city cemetery of Kotor, the author points to the fact that there is no evidence of any communal cemetery (or the site which was used as one) since the citizens were buried around the churches or in them. That name was applied to the Franciscan Monastery cemetery in the dispute between the Venetian sanitary authorities and the curate of St Luke's Church in Kotor on the occasion of the removing of the orthodox cemetery by that church. There is a document dating from 1778 according to which «only the soldiers who died in the town, convicts and tramps were buried at Campo santo by the Gate of Gurdić». Obviously the memory of the large cemetery at Gurdić with the tombstones dating from the thirteenth to the mid-seventeenth century was not wiped out a century later.

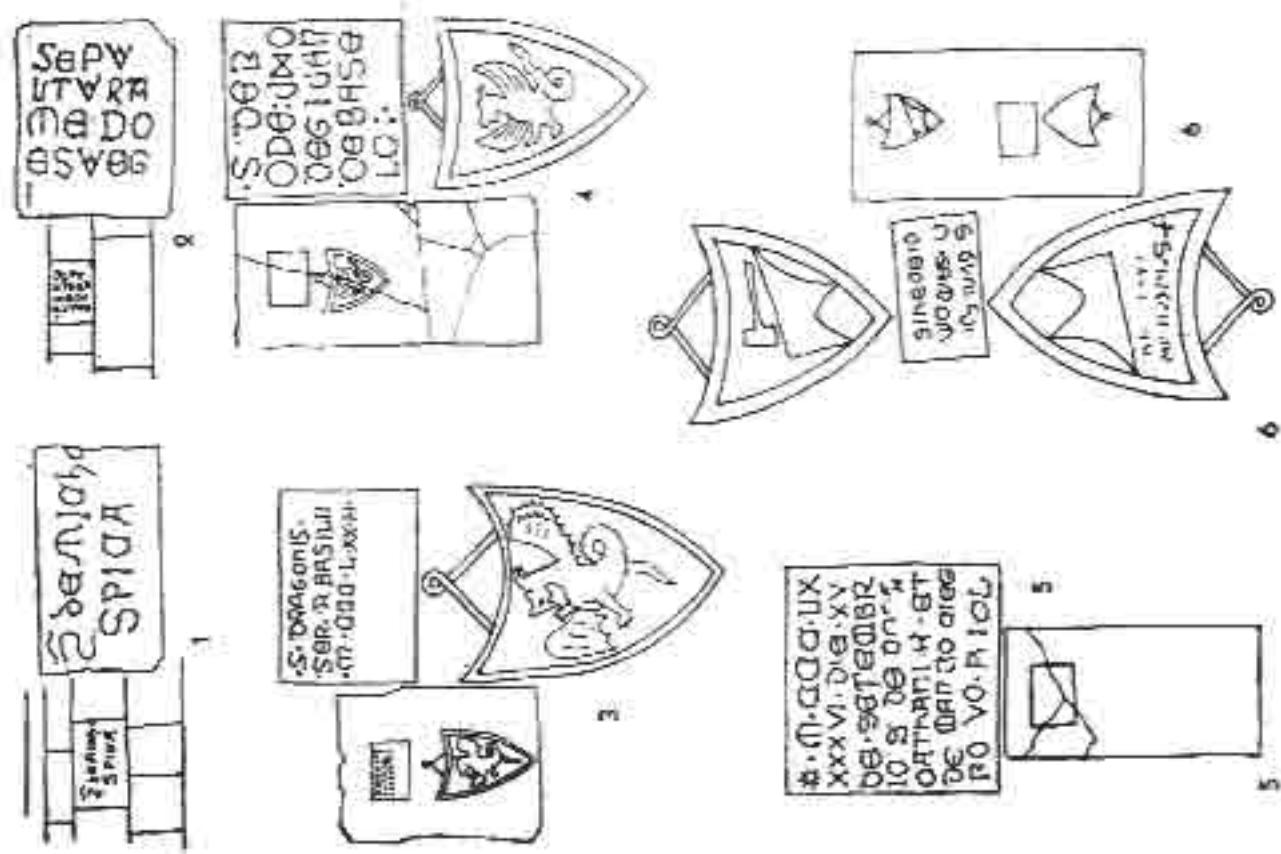
Kotor, Franjevački manastir. Izgled manastirskog kompleksa prije rušenja 1657. godine na crtežu Pjera Martijea (Pierre Martier) iz Amsterdama

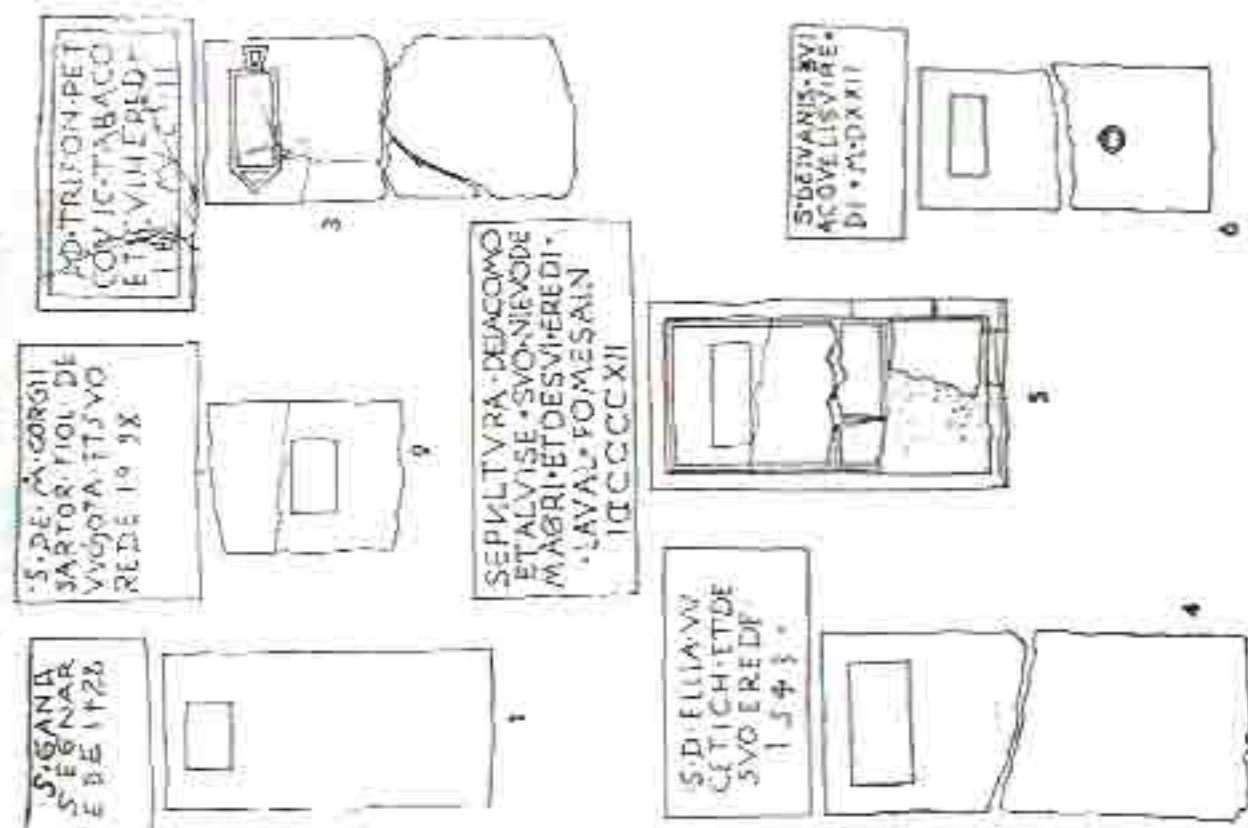
Tab. I — Kotor, franjevački manastir. Plan grobnica.

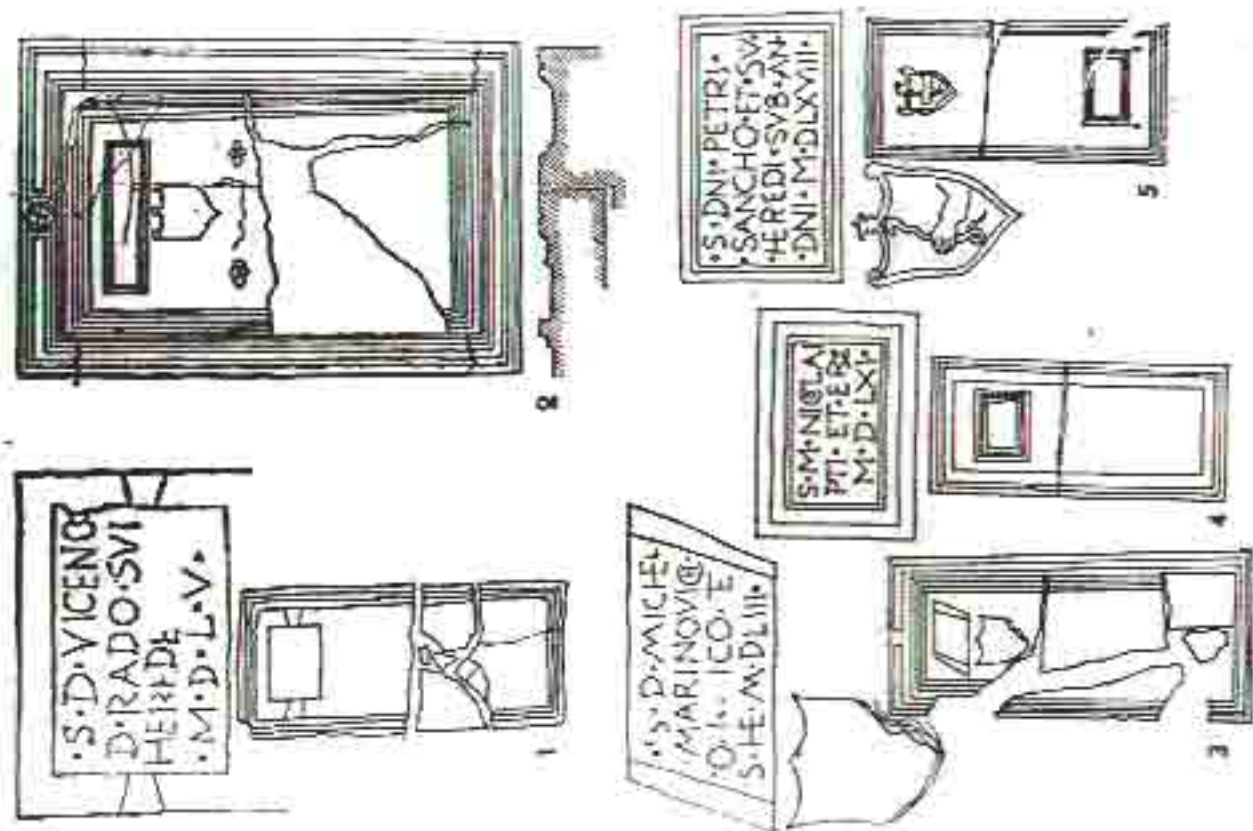
Tab. 11, 2 — Kotor, franjevački manastir. Natpisi na nadgrobnim pločama grobnica br. 53, 102, 44, 44a, 45, 9

Tab. 11, 1 — Kotor, franjevački manastir. Natpisi na nadgrobnim pločama grobnica br. 106, 50, 146, 103, 150, 151

Tab. III, 1 — Kotor, franjevački manastir. Natpisi
na nadgrobnim pločama grobnica br. 190, 107,
109, 113, 110, 120

Tab. III, 2 — Kotor, franjevački manastir. Natpisi
na nadgrobnim pločama grobnica br. 39,
42, 104, 56, 101

Tab. V, 1 — Kotor, franjevački manastir. Grobnica br. 38,
poslije otkopavanja

Tab. V, 2 — Kotor, franjevački manastir. Grb na nadgrobnoj
ploči grobnice br. 5

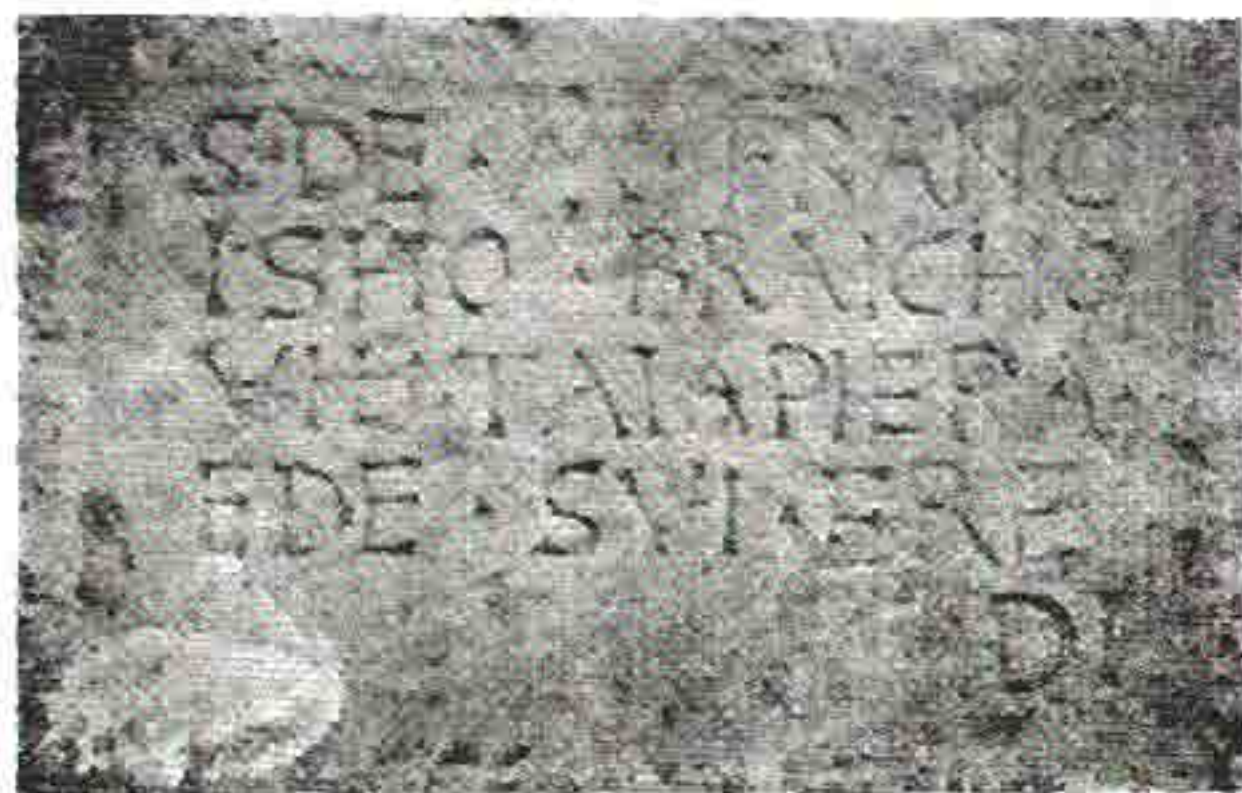
Tab. VI, 1 — Kotor, franjevački manastir. Natpis
na nadgrobnjoj ploči grobnice br. 100

Tab. VI, 2 — Kotor, franjevački manastir. Natpis na
nadgrobnjoj ploči grobnice br. 39

Tab. IX. 1 — Kotor, franjevački manastir. Natpis na nadgrobnoj ploči grobnice br. 44

Tab. IX. 2 — Kotor, franjevački manastir. Natpis na nadgrobnoj ploči grobnice br. 53

Tab. VIII, 1 — Kotor, franje-
vački manastir. Natpis na
nadgrobnoj ploči grobnice
br. 50

Tab. VIII, 2 — Kotor, franje-
vački manastir. Natpis i grb
na nadgrobnoj ploči grobnice
br. 146

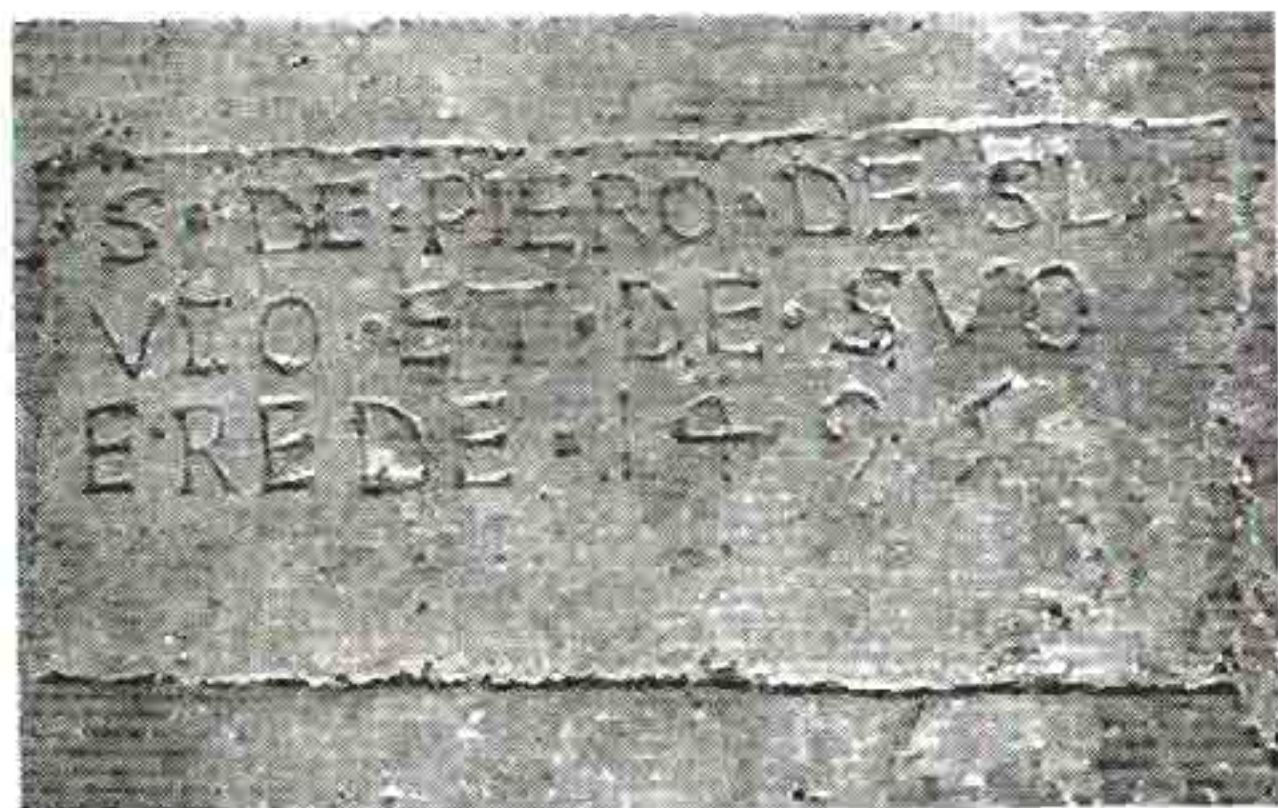

Tab. IX, 1 — Kotor, franje-
vački manastir, Grb na nad-
grobnjoj ploči grobnice br. 22

Tab. IX, 2 — Kotor, franje-
vački manastir, Natpis na
nadgrobnjoj ploči grobnice
br. 178

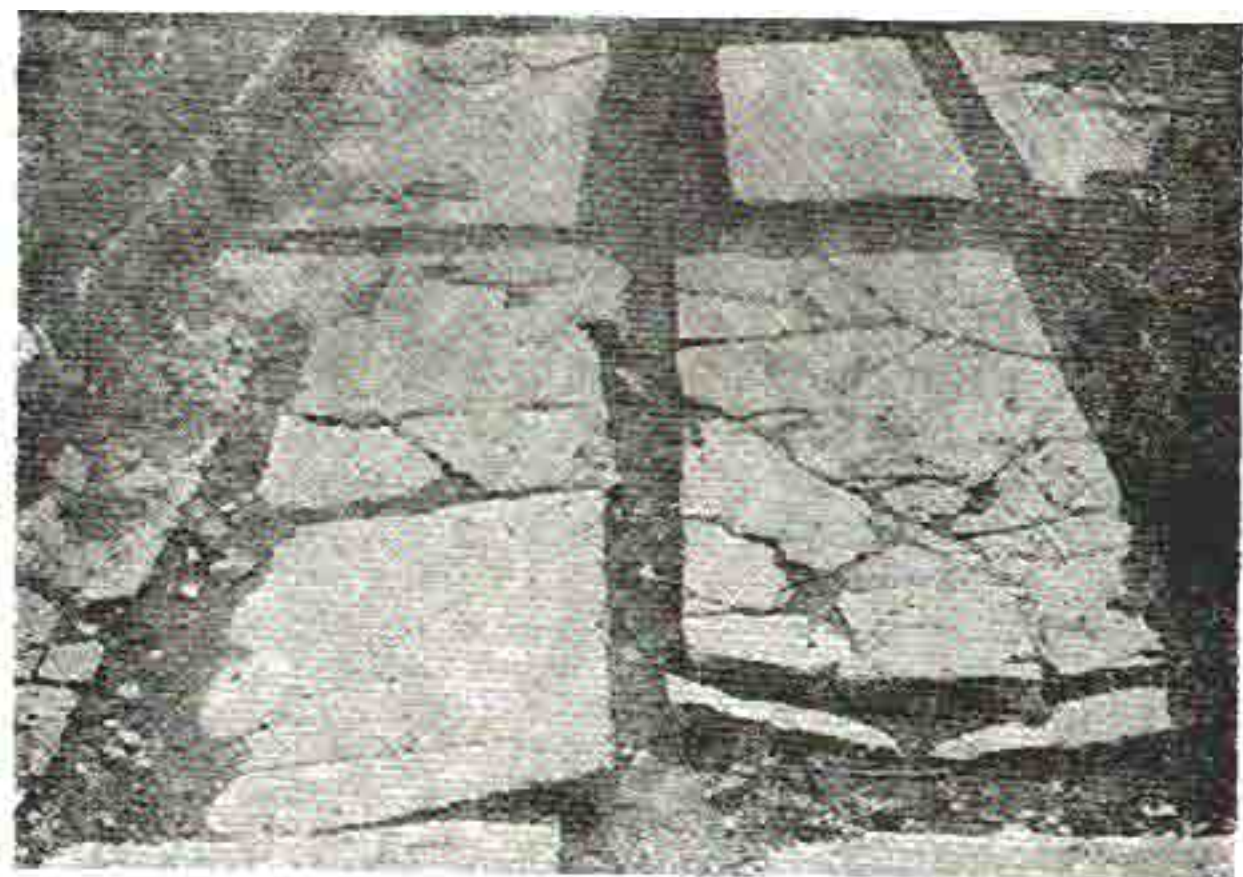

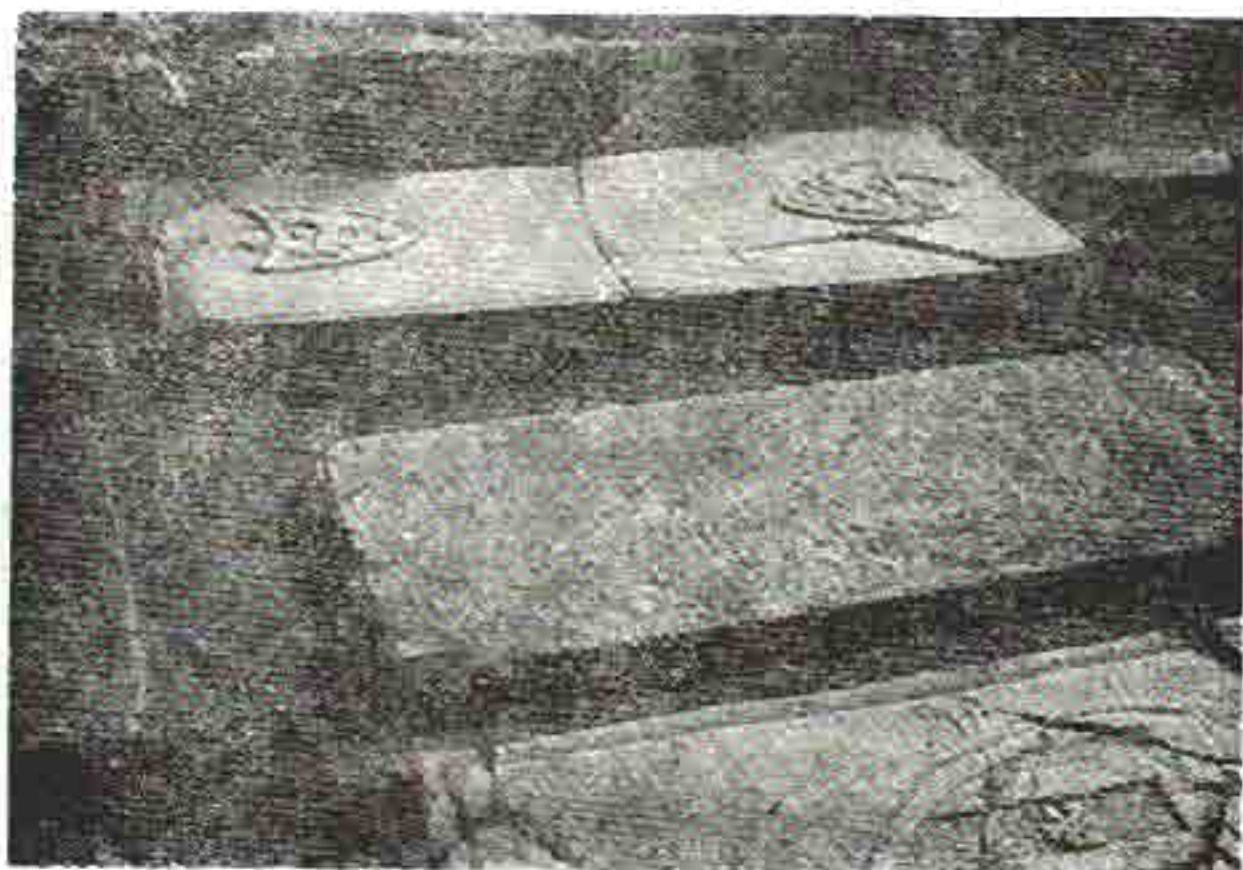
Tab. X. 1 — Kotor, franjevački manastir. Natpis na nadgrobnoj ploči grobnice br. 45

Tab. X. 2 — Kotor, franjevački manastir. Natpis na nadgrobnoj ploči grobnice br. 113

Tab. XI, 1 — Kotor, Franjevački manastir.
Grobnice br. 22, 25, 26, 28 i 27 poslije otkopavanja

Tab. XI, 2 — Kotor, Franjevački manastir.
Grobnice br. 22, 25 i 26 poslije konzervacije

РИБАРСТВО У БОКИ КОТОРСКОЈ ОД XIX ВИЈЕКА ДО НАШИХ ДАНА*

Живећи на обалама ријека, језера и мора људи су се од најстаријих времена бавили рибарством.

Можемо слободно рећи да је рибарство у Боки Которској једно од најстаријих занимања. Сасвим је природно да се велики број становника овога залива, који су живјели поред мора, бавио рибарством.

У Статуту града Котора из XIV вијека помиње се ово занимање што је доказ да је било веома развијено.

* Рада се базира на подацима до којих се дошло путем директног контакта са рибарима и путем анкете. Посебно су обиђени и тражени информатори у Баошићима, Муу, Крашићима и Бигову, мјестима чији се највећи број становника бавио рибарством, али у којима је и данас ово занимање највише развијено.

Овом приликом желим да се захвалим људима који су се годинама бавили овим занимањем и од којих су добијени најдрагоцјенији подаци: Љубу Пасковићу из Муа (70 г.), Благу Сијерковићу из Баошића (72 г.), Јанку Сијерковићу из Баошића (73 г.), Андрији Вујновићу из Кумбора (70 г.), Јовану Лазаревићу из Бигова (55 г.) и Иву Ивовићу из Прчања (45 г.). Сви они су се од најранијег дјетњства бавили рибарством, занимањем којим су се бавили њихови очеви и дједови. Тако Љубо Пасковић и данас иде у рибаше, Благо Сијерковић и данас плете и израђује мреже, Андрија Вујновић такође израђује и крпи мреже, Јован Лазаревић руководи ООУР-а „Јужни Јадран“ из Бигова, која се бави уловом рибе, а у чему и сам учествује, Иво Ивовић са својом дружином искључиво се бави рибарством.

Захваљујем и попу Васу Ивошевићу из Кртола који је од рибара Трипа Перова Франческовића (56 г.) сакупио податке за село Крашиће.

Захваљујем Максиму Злоковићу на драгоцјеним подацима.

Такође захваљујем дугујем рибарима аматерима Стеву Генералићу из Игала, Влатку Кержићу из Кумбора и Богољубу Вукасовићу из Ораховца.

Посебну захвалност дугујем професору Београдског универзитета др Бурђици Петровић, на помоћи и савјетима приликом рада.

Академском сликару примјењене умјетности Милану Сијерковићу такође захваљујем на пруженој помоћи, посебно на изради цртежа.

Веома мало је писано о рибарству у Боки Которској. Поп Саво Накићеновић у својој књизи „Бока“¹ дао је нешто података о рибама и рибарству. Осим овога, рад Даринке Зечевић „Прилог проучавању риболова у Мулу, рибарском насељу у которском заливу“² и рад Владимира Уљаревића и Антуна Томића „Рибарске поште у которском и рисанском заливу“³ су једини радови, до сада објављени, о рибарству у Боки Которској, сем стручних радова радника Завола за биологију мора и неких других мањих прилога. Ови радови не обухватају рибарство Боке цјеловито.

Временски период од XIX вијека до наших дана узет је стога што је за овај период могуће путем живе ријечи доћи до података, јер нам то архивска грађа мало даје. Може се рећи да је рибарство, односно начин рибарства и рибарске справе из XIX вијека наслијеђен из ранијих времена, а да су до нас допрле скоро неизмијењене, осим што је XX вијек донио битне технолошке новине и олакшице у раду.

ГЕОГРАФСКО-КЛИМАТСКЕ ОДЛИКЕ БОКЕ КОТОРСКЕ

На југоисточном дијелу динарског приморја налази се Бококоторски залив. Састоји се од три мања залива: вањског Херцеговског или Топљанског, средњег Тиватског и унутрашњег Рисанско-морињско-которског. Идући од сјеверозапада ка југоистоку простиру се двије удолине: спољашња Суторинско-грбаљска, у којој је смјештен Топљанско-тиватски залив, и унутрашња Морињско-которска, у којој је истоимени залив.

У истом смјеру се пружају вигаљско-луштички грбен и левесињско-врмачки. Удолине су међусобно спојене 350 широким и 235 метара дугим тјеснацом — Вериге.

На спољном дијелу Бококоторског залива, у ували Траште, смјештено је рибарско насеље Бигово.

По завршетку посљедњег леденог доба море је продрло у Бококоторски залив и испунило обје удолине.

Највећа дубина мора у Херцеговско-топљанском заливу (на улазу у Боку, западно од Роса) износи 44 метра, а најмање дубине су на западној обали и крећу се око 3 метра.

Обала цијелог Залива претежно је стрма и хридинаста, а мање пјесковита. Зато и нема пространих плажа.

¹ С. Накићеновић, Бока, СЕЗВ, 20/IX, Београд, 1913.

² Д. Зечевић, Прилог проучавању риболова у Мулу, рибарском насељу у Которском заливу, Гласник Етнографског института САН, II—III, Београд, 1954.

³ В. Уљаревић и А. Томић, Рибарске поште у Которском и Рисанском заливу, Годишњак Поморског музеја, XXI, Котор, 1973.

У Бокоторском заливу влада врло блага медитеранска клима. Просјечна годишња температура креће се око 16°C. Зимом најчешће дува бура, у прољете и јесен југо, а лети маестрал. Са распоредом вјетрова који дувају у току године у вези су и падавине које су најчешће у облику кише, а врло ријетко снијега.

Вегетација је бујна и цијелом крају даје суптропски изглед. Од културних биљака овдје успијевају: маслина, вишња лоза, смоква, а на мјестима заштићеним од удара буре успијевају и лимун, наранџа и мандарина. Такође успијева храст, лавор, шипак (нар), приморски бор, чемпрес, палме, олександер, агаве, кактуси и друго биље коме погодује блага клима.

У Рисанско-морињско-которском заливу има већи број ушћа слатководних извора. Због тога је температура мора код тих ушћа (врела: Љута, Сонот, Шкурда, Гурдић) у љетним мјесецима знатно нижа.

Исто је и са салинитетом који је у сушно доба године већи него у доба кише. Приликом слатке воде изазива површинску струју која кроз Вериге излази у Тиватски и Херцеговски залив и даље у отворено море.

Обимне кише које падају над брдским предјелом Боке Которске доносе у Залив богате састојке потребне за развитак планктона — рибље хране. Због тога је Залив, с обзиром на ограничену морску површину, релативно богат рибљим насељима.¹

МОРСКА ФЛОРА И РИБЕ БОКОКОТОРСКОГ ЗАЛИВА

Бокоторски залив са око двије и по милијарде кубних метара воде, и са својим физичко-хемијским и биоеколошким карактеристикама, представља интересантно подручје.

Упоређујући море у Заливу са отвореним морем Јадрана овдје је даљско већи садржај слободних фосфата и нитрата, од чега зависи интензитет флористичко-фаунистичке продукције.

Богат је и повољан седиментски састав и конфигурација морског дна, а посебно квалитативно-квантитативни састав бентонске фауне, као важне компоненте у исхрани виших организама.

¹ Поморска енциклопедија 1, Загреб, 1954, 514—519; М. Лазаревић, Климатске особине Херцег-Новог и његовог гравитационог подручја, Београд, 1967; Д. Поповић и А. Стервина, Флора и фауна херцеговског подручја, Херцег-Нови, 1971.

² Бентос — биол. животиње и биљке које живе на морском дну. М. Вујаковић, Лексикон страних ријечи и израза.

Квалитативно-квантитативна продукција фито и зоопланктона⁶ такође је вишеструко богатија и разноврснија од продукције у отвореним водама Јадрана.

Због свог специфичног положаја и дубоке усјечености у копно у Бококоторском заливу владају другачији услови него у отвореном мору јужног Јадрана. Велика су и честа колебања температура и салинитета. Највећа су у површинским слојевима (од 0 до 15 m), а најмања на самом морском дну Залива. Та колебања су знатно изразитија у унутрашњем дијелу Залива. Познато је да у Рисанско-морињско-каторском заливу владају другачији услови него у Тиватском, а поготово Топљанском. Максималне вриједности температуре и салинитета, по свим слојевима, запажене су у спољашњем дијелу Залива, гдје је и прилив вода минималан, а веома јак утицај чисте јадранске воде. Насупрот томе, минимум сланости и температуре, као и велике осцилације у температури и салинитету у свим слојевима, констатовани су у унутрашњем дијелу Залива, гдје је утицај чисте јадранске воде далеко мањи, а прилив копнених вода велики. Прозирност мора у Заливу је ниска, што указује на бујност суспендоване органске масе (филопланктона). Од Рисанско-морињско-каторског залива према отвореном мору прозирност мора расте.

Податке о рибарству, које је Сава Накићеновић почетком овога вијека објавио у свом дјелу „Бока“, а посебно они који говоре о врстама риба, неprecизни су и уопштени те нијесу могли бити коришћени.

Најновија истраживања Завода за биологију мора из Котора и посебно објављени рад В. Лепетића дају нам податке о врстама риба у Бококоторском заливу. Овдје наводим како латинска тако и народна имена:

Teleostea:

1. *Arnoglossus laterna*
2. *Blennius ocellaris*
3. *Vox boops*
4. *Sepola rubescens*
5. *Clupea pilchardus*
6. *Congler vulgaris*
7. *Crenilabrus cinereus*

Кошљорибе:

1. Плоснатица
2. Слингура, Бабица, Мачкуља
3. Буква
4. Мачинац, Црвенац
5. Сардела
6. Груј
7. Хињац, Лумбарчић

⁶ Планктон — животињски организми који живе у слободној води, на површини или испод саме површине, а које покретне водена струја. М. Вујаклија, н. л.

8. <i>Dentex Gibbosus</i>	8. Зубатац крунаш
9. <i>Engraulis enchrasicholus</i>	9. Пргљун, инчун
10. <i>Eucitharus ligauatula</i>	10. Плоснашица, Шиљоглавка
11. <i>Gobius joso</i>	11. Главоч
12. <i>Gobius macrolepis</i>	12. Главочић
13. <i>Gobius quadrimaculatus</i>	13. Главочић плоснац
14. <i>Lepidotrigla aspera</i>	14. Оштруља, Кокотић
15. <i>Merluccius vulgaris</i>	15. Ослић, Луц
16. <i>Mullus barbatus</i>	16. Барбун блатар
17. <i>Mullus surmuletus</i>	17. Барбун црвенац
18. <i>Pagellus centrodontus</i>	18. Руменац, Ромбун
19. <i>Pagellus erythrinus</i>	19. Руменац, Ромбун океан
20. <i>Paracentropristis hepatus</i>	20. Вучић, Бућин
21. <i>Pagrus Ehrenbergi</i>	21. Пагар, Црвенац, Барјактар
22. <i>Pagrus vulgaris</i>	22. Црвенац, Пагар
23. <i>Sargus annularis</i>	23. Колореп, Шпар
24. <i>Sargus vulgaris</i>	24. Црногуз, Фратар
25. <i>Smaris alcedo</i>	25. Гира облица
26. <i>Smaris vulgaris</i>	26. Гира оштруља
27. <i>Scorpaena scrofa</i>	27. Шкрпина бодељка
28. <i>Scorpaena ustulata</i>	28. Бодеч, Шкрпун црни
29. <i>Solea monochir</i>	29. Лист, хрпавац
30. <i>Solea vulgaris</i>	30. Лист
31. <i>Sparus auratus</i>	31. Подланица, Комарча
32. <i>Sphyræna spet</i>	32. Штукан, Штука морска
33. <i>Cerranus cabrilla</i>	33. Кањац
34. <i>Stromateus Fiatola</i>	34. Пластица, морска, Бианзма
35. <i>Trachinus draco</i>	35. Паук бијелац, Таранга, Драгана
36. <i>Trachurus Linnaei</i>	36. Трнобок, Шњур
37. <i>Trachurus Mediterraneus</i>	37. Трнобок, Шњур пучинар
38. <i>Trigla corax</i>	38. Ластавица, Прасица, Кокотић
39. <i>Trigla gurnardus</i>	39. Ластавица, Прасица, Кокотић обични
40. <i>Trigla lineata</i>	40. Ластавица, Прасица, Кокотић главаш
41. <i>Trigla lyra</i>	41. Ластавица, Прасица, Костељача
42. <i>Uranoscopus scaber</i>	42. Бежмек, Батоглав
43. <i>Zeus faber</i>	43. Ковач, св. Петар

Selachia:

1. *Galeus canis*
2. *Mustelus laevis*
3. *Mustelus vulgaris*
4. *Myliobatis bovina*
5. *Myliobatis bovina*
6. *Raja clavata*
7. *Raja miraletus*
8. *Raja Montagui*
9. *Squatina laevis*
10. *Scylliorhinus canicula*
11. *Torpedo marmorata*
12. *Trygon pastinaca*

Avertebrata:

1. *Eledone moschata*
2. *Loligo sp.*
3. *Sepia officinalis*
4. *Sepiola sp.*
5. *Todarodes sp.*
6. *Octopus vulgaris*

Ловљење школки није било развијено у Бококоторском заливу.

Хрскавичарке:

1. Пас бутор
2. Пас чуков, Пена
3. Пас глушан, Пена
4. Голуб косир, Бискуп
5. Голуб чукал
6. Ража
7. Ражица модропјета
8. Ража црнопјежица
9. Склаћ
10. Мачка бјелица
11. Дрхтуља
12. Шиба жутуља

Бескичмењаци:

1. Музгавац, Мркач
2. Лигањ, Улигањ
3. Сина
4. Спина
5. Тотањ, Лигњун
6. Хоботница⁷

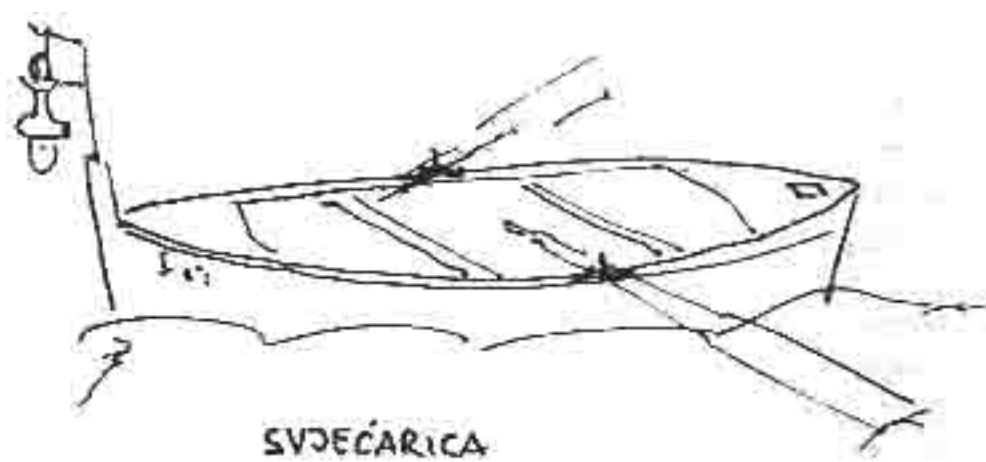
ВРСТЕ ЧАМАЦА КОЈИ СЕ КОРИСТЕ У РИБОЛОВУ

Идући обалом Бококоторског залива може се и данас наићи у „мандрачима“⁸ на дрвене барке које су прије једног вијеска служиле за риболов, а неке и данас, добро сачуване, вјерно служе својим рибарима.

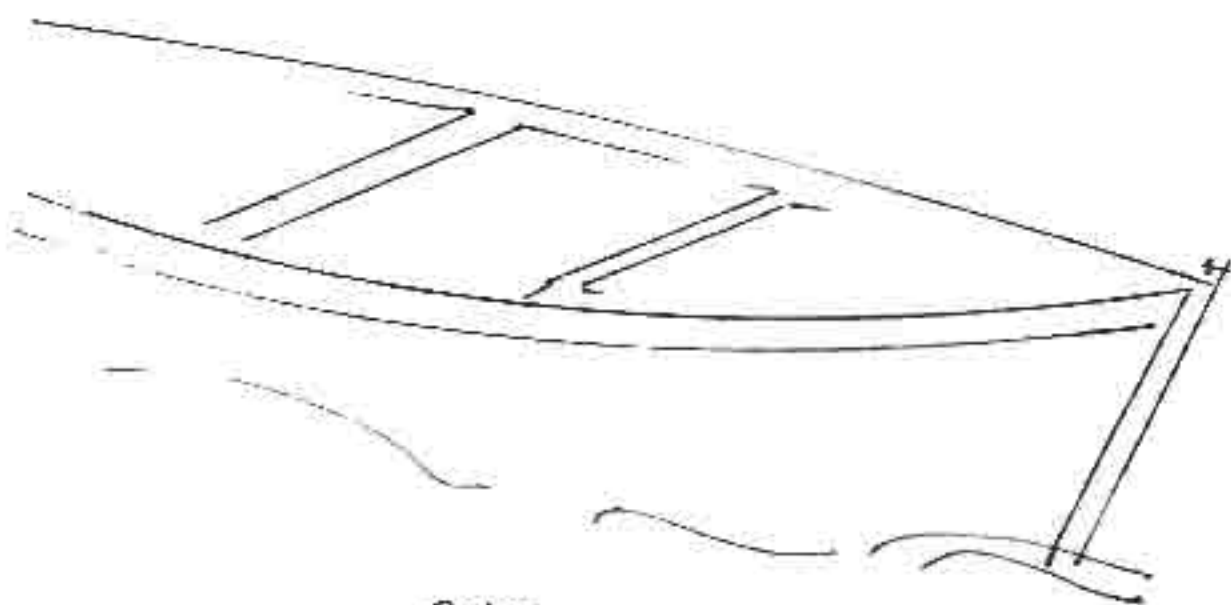
Поред рибарског прибора барка је најосновније средство за обављање риболова. Барке које су коришћене или се користе за риболов има више врста: гајета, леут, гуц и свиђарица. Све врсте су сличне, а разликују се по величини (цртеж 1).

⁷ В. Денетић, Валоризација неких биоколошких карактеристика Бококоторског залива, Бок 10/П. Херцег-Нови, 1979; Ступча Марина, 1. 2, Завод за биологију мора, Котор, 1965, 1967.

⁸ Мандрач — мала лука за чамце, С. Мусић, Романизи у северо-западној Босни Которској, Београд, 1972.

SVJEĆARICA

GUC

GAJETA

Цртеж 1

Гајета је врста барке која је највише употребљавана, а њена дужина је 9—12 метара. Прова (прамац) и крма су јој једнаке. Покреће се уз помоћ 4—6 весала.⁹

Леут је чамац дужине од 7 до 12 метара који покреће 6 весала. Главним карактеристикама подсјећа на гајету, али је од ње већи и чвршће грађен.¹⁰

Гуц је лагани чамац, величине од 4,80 до 9,50 метара. Гуц средње величине посебно је погодан за риболов.¹¹

Свићарица је барка која је коришћена за ноћно рибарење. Могла је бити мања или већа гајета или други тип барке, али је на прамцу морала имати учвршћени држач за свјетиљку.

Корбе — ребра барке и кобилица су прављене од мурво-вине и боровине. Кобилица се правила, по могућности, од природно искривљеног дрвета из три дијела. Дрво је морало бити глатко да би се барка брзо и лако кретала. Остали дио барке се обично правио од храстовине и јеловине.

Све врсте барки, зависно од величине и употребе, имале су већи или мањи дио покривен који је служио за наслањање мрежа, конопа, силра итд. Покривени простор служио је и за спремање личног прибора или да би се рибар склонио од невремена, а кад му је риболов дозвољавао и одморио.¹²

Барке се креху помоћу весала. Весла су израђивана, по могућности, од јасеновог или храстовог дрвета. Веслање је био мукотрпан посао. Рибари веслају стојећи на ногама. На свако весло је долазио по један веслач (пртеж бр. 2).

Увођењем мотора као покретачке снаге за барке, весло је и даље остало обавезни дио барке који служи приликом одласка, пристајања, доласка и у другим случајевима. Већ 1931. године дружина Јанка Сијерковића и браће из Баошњића купила је мотор чиме су побољшали услове рибарења.

Барке су се најчешће куповале и купују на Корчули. Домаћи мајстори у Боки ријетко су израђивали барке. Они су обављали поправке „калафатавањем“.¹³ Понекад је и сам власник, ако је био умјешан, вршио поправке.

Данас барке израђује Шпиро Ивов Ђиновић из Кртола, рођен 1930. године.

С почетка XX вијека познати као добри мајстори за „калафатавање“ и оправке барки били су: Благо Дабовић из Бао-

⁹ Поморска енциклопедија 3, Загреб, 1956, 126.

¹⁰ Поморска енциклопедија 4, Загреб, 1957, 237—238.

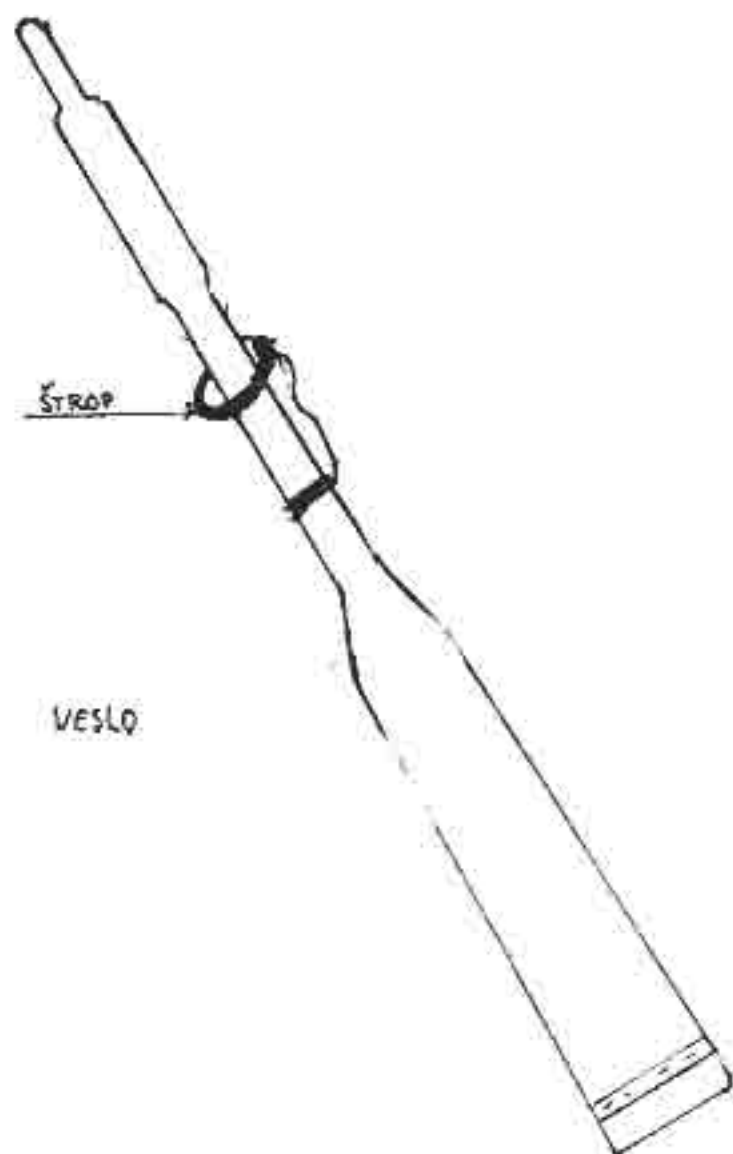
¹¹ Поморска енциклопедија 3, Загреб, 1956, 643—644.

¹² Информатор: Благо Сијерковић из Баошњића.

¹³ Калафатат — затворити смолом и кучином отворе између даска на баркама, бродовима. С. Мусић, в. л.

шића, Анте Пиластро из Прчања, Викторијо Пањоко са Муа и други.¹⁴

Барке су се брижљиво чувале. По доласку са риболова барка се морала опрати, тако што би се споља и изнутра залијевала морском водом, а затим вода „иссекала“ „паљем“. Да би

Цртеж 2

барка дуже трајала неопходно је било бојити барку, са унутрашње и са спољашње стране. Барке су се премазивале са истопљеним катраном, односно барку су „катрамавали“, „дегулавали“, или, како најчешће кажу Муњани, „блахали“.

¹⁴ Информатори: Б. Сијерковић из Баошића и Иво Ивовић из Прчања.

Уколико се барка брижљиво чува, поправља, пере, премазује, „калафатава“, може да се користи десетинама година. Тако Љубо Пасковић са Муа и данас користи гајету која је израђена 1860. године.¹⁵

РИБАРСКЕ СПРАВЕ

Позната народна пословица каже: „Без алата нема ни заната“. Тако ни без доброг прибора за рибарење, поред осталог, нема ни доброг улова.

Прије одласка на рибарење рибари су морали опремити барку потребним прибором. То су, прије свега, весла са „штропима“, резервни „штропи“,¹⁶ кантица лоја, двије „бове“.¹⁷ Кад се ишло рибарити мрежом „сарделаном“ у барку је морало бити 25—30 добрића¹⁸ са бижулинима,¹⁹ резервног плута, оловних плочица и шпага.²⁰

Кад се ишло ноћу у риболов свијећом, природно, поред свјетилке је пошен и потребан прибор за њу.²¹ Прибор који су бокешки рибари највише употребљавали су мреже, а затим парангали, врше и ости.

Према годишњем добу у којем се употребљавају разликују се мреже за љетни и зимски риболов. Према грађи, конструкцији и начину њихове употребе постоје сљедеће мреже: стајаћнице, потегаче, пливарице и повлачне мреже.

Мреже су се раније пасле од намучног конца. Данас се израђују од синтетичких влакана. Мреже су се обично куповале у комаду на килограме, а рјеђе су их пасали сами рибари. Од купованог материјала израђивана је потребна врста мрежа. Набавка материјала за мреже обављана је у Далмацији. Рибари се сјећају да су послје првог свјетског рата материјал за мреже куповали у Задру, а израђивала их је фабрика Челе-

¹⁵ Информатор: Љубо Пасковић из Муа.

¹⁶ Штроп — прстен од конопца за весло, С. Мусић, н. д.

¹⁷ Бова — плутача за коју се везују бродови и чамци, С. Мусић, н. д.; бове за возивање чамца — барки су могле бити тикве, споп плута, комад дрвета или „важи“ (лимене кантице), а бојиле су се обично бијелом бојом, да би биле сачлаштије.

¹⁸ Добрић — камена плоча вел. 15 x 15 x 7 см, тежине од 1 до 2,5 кг. Служи за оптерчевање мреже, односно за равномеран ход мреже по дну.

¹⁹ Бижулин — тањи конопца, дуг 0,5 м којим се везује добрић за мрежу.

²⁰ Шпаг — коноп, В. Анђелић-Радуловић, Романизми у Српској Гори југоисточни дио Бокс Которске, Цетинје — Титоград, 1981.

²¹ О освјетљењу ће бити говора у одјељку: „Ноћно рибарење и освјетљење“.

брини. Мреже су куповане и у Силигу. На Муо су раније паселе мреже жене рибара „другова“ — односно чланова дружине, уз накнаду у новцу. Патруни²² су мреже формирали и армали.²³

Послије првог свјетског рата многи рибари су до мрежа долазили размјеном за рибу са Италијанима.

Почетком XX вијека по изради мрежа били су познати: Лука Чуковић, Лука Сијерковић и Петро Бетковић у Баошићима, Јово и Тодор Илић у Бијелој и други.

Данас има врло мало рибара који плету и израђују мреже. Међу њима су: Благо Сијерковић из Баошића, Андрија Вујновић из Кумбора, Љубо Пасковић из Муа и још понеки.

Од купљеног или исплетеног материјала мрежа се формира, кројила и састављала, зависно која се врста жељеза добити. Мрежа се формирала тако да је 1/3 рађена „ибандо“, односно са толеранцијом, ради еластичности. Ово се радило зато да мрежа приликом потезања створи одређени „трбух“ који би спречавао искакање рибе преко страна мреже. Потом се мрежа армавала. Да би се мрежа могла дуго употребљавати требало је брижљиво чувати. Било је низ неизоставних правила око одржавања мрежа које су биле од памучних влакана. Уколико се не би брижљиво одржавале врло брзо би пронадале. По завршетку рибарења мрежа се најприје очисти од рибе и крљушти, опере се у море и, ако је могуће, испере слатком водом. Мрежа се затим ставља на стирало²⁴ да се осуши. Стирало чине 4—6 вертикално учвршћених дрвених стубова, високих 4—5 метара, повезаних паралелно покретним гредама по вертикали, преко којих се мрежа простирала. Затим се мрежа са покретним гредама подизала помоћу буцела²⁵ на висину стубова. Пази се да до мреже, док се суши, не могу доћи мрави или мишеви, да је не би прегризли. Мрежу не треба остављати на стирало за вријеме великих врућина. Само добро суха мрежа смије се скинути са стирала (сл. 1).

Зими када се не лови мрежа се држи у коноби,²⁶ па је треба послје извјесног времена изнијети и шетрести да се не убућа, јер од влаге пронадају нити.

Строго се водило рачуна да се мрежа „масти“ — боји, јер је и од тога зависила њена издржљивост и трајност. Пошто је

²² Патрун — власник, обично брода. У овом случају барке и рибарског прибора.

²³ Армат — пошто се мрежа искроји и састави, мора се „армати“, што значи стављање и учвршћивање коноца и стављање олова и плута; информатор: Андрија Вујновић, Кумбор.

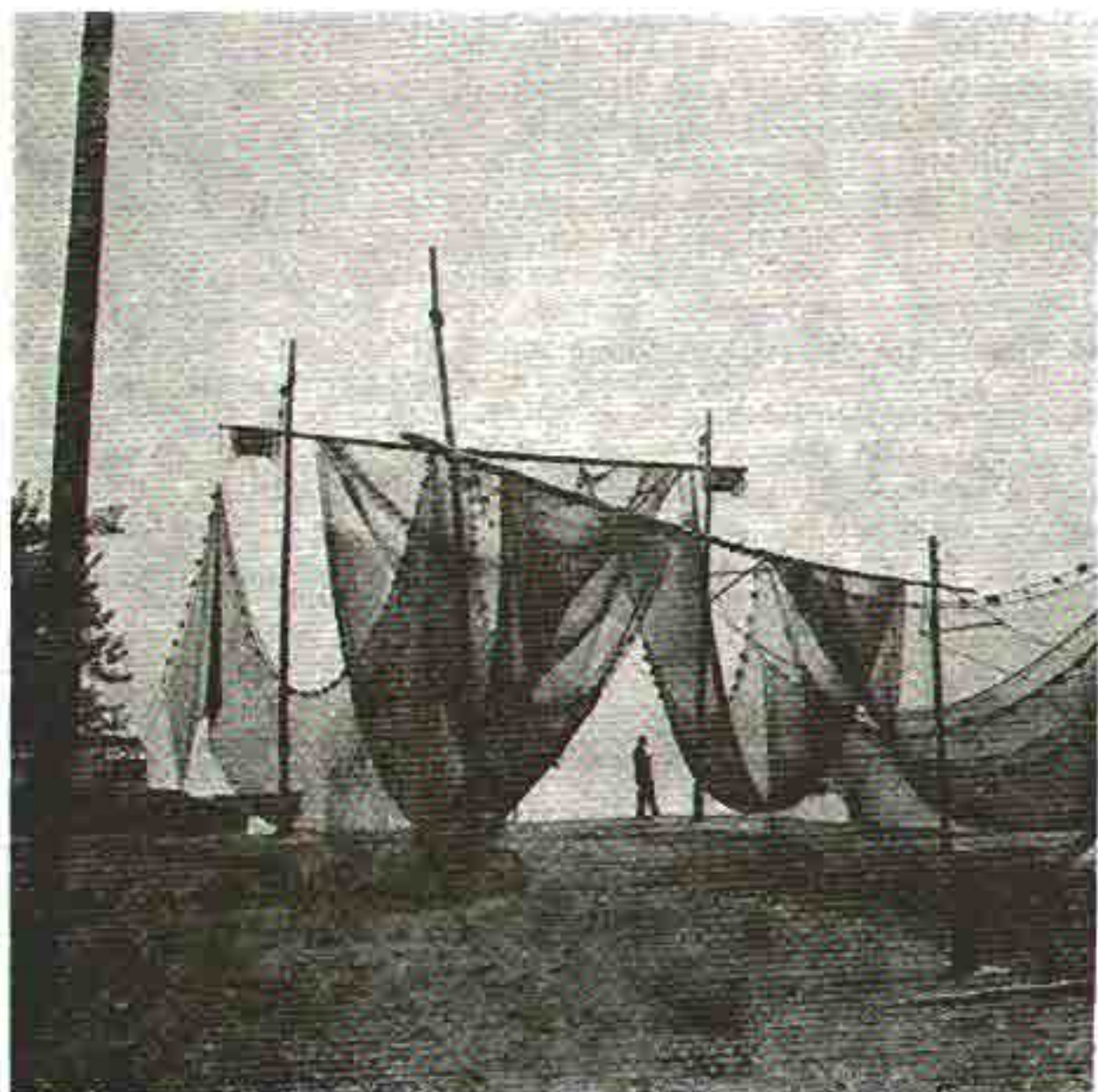
²⁴ Стирало — стубови на којима се суши мреже.

²⁵ Буцел — колотур, котурача. С. Мусић, и. д.

²⁶ Коноба — подрум.

мрежа израђивана од бијелог памучног коша, а зна се да бије-
ла боја плаши рибу, то је и био разлог што се бојила.

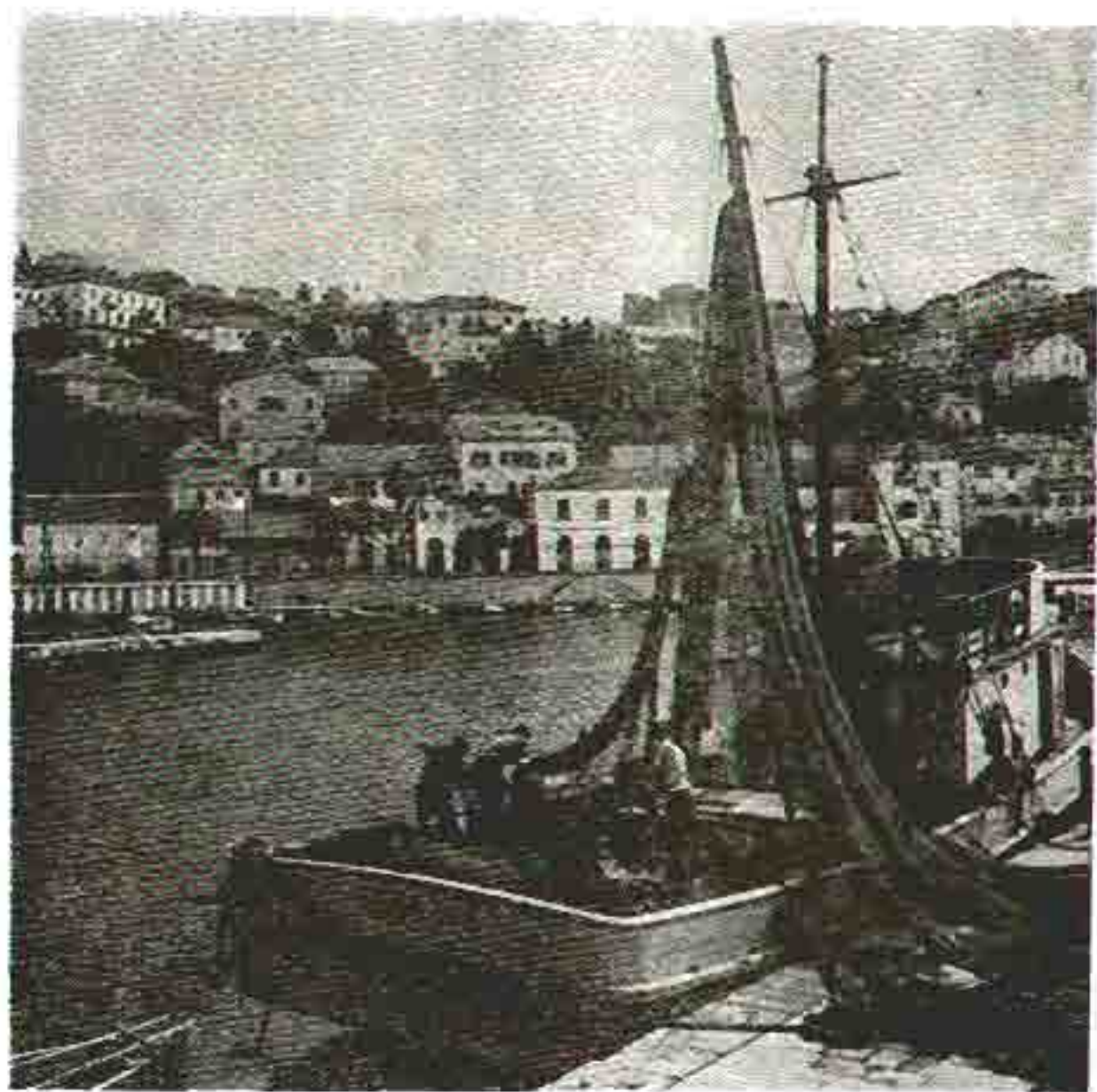
Мреже су се „мастиле“ и веће опране принас у вријеме
незовљења, осам дана у мјесецу (четири дана прије и четири
дана послје пуног мјесеца), или кад временски услови нијесу
дозвољавали одлазак на море. Тих дана би се дружина окуп-
љала код патруна, у коноби или на обали, и сређивала рибар-
ски прибор. Тада би бојили и сређивали барку.

Сл. 1 — Сушење мрежа

Мреже се „масте“ у боровој кори. Борову кору рибари
су, углавном, набављали из Корчуле или других мјеста Дал-
мације. Коришћена је и борова кора из Боке, са брла Врмца.
Мрежа се бојила сваких двадесет и два дана. Борова кора би
се прво сушила. Затим се обично стављала у врећу (шак) и

тукла мицолом²⁷ на каменој плаочи, док се не би добио прах „крка“. Овако добијени прах се потопи у воду два дана прије бојена. У казанима запремине од 200 до 250 литара „крка“ се куха 3—4 сата. Када се прохлади и талог падне на дно течност се пресе у 2—3 мања дрвена суда мистија.²⁸

Рибарска коча у луци

Најприје се потопи сак мреже, а затим стране мреже, подједнако распоређене у оба суда. Уколико се боји помоћу три суда најприје се у једном суду стави дно и сак, на пошто се потопи читава мрежа у већем суду; или гаје може стати, пре-

²⁷ Мацола — дрвени бат.

²⁸ Мистио — већи дрвени суд.

баци се сак и дно. Мрежа се оставља потопљена неколико сати. Извађена мрежа остави се да се мало оциједи, а затим се суши.²⁹

Процес бојења мреже обично је започињао рано ујутро. Ако се после бојења мрежа не употријеби, потопи се у море, осуши и тек онда спреми у конобу.

У Бигову су мреже „мастили“ у води у којој би стављали тучено лишће мрче³⁰ и остављали потопљену неколико дана.

Кажу да је „машћење“ мрежа на овај начин било веома добро и да су мреже много дуже трајале — и по 18 година.

Крпљење мрежа је такође важан и обавезан посао који доприноси њиховој трајности. Рибари су сами крпили своје мреже, а понекад је су то обављале и жене, али у врло ријетким случајевима.

Игле за крпљење мрежа су прављене од јасеновог дрвета или трстике. Прављене су и од жељеза. Данас се игле за крпљење мрежа израђују од пластике (цртеж бр. 3).

Већ смо раније казали да је било више врста мрежа, зависно од врсте, начина и времена улова рибе.

Према начину лова у Боки се употребљавају: потегаче, пливарице и повлачне мреже.

Потегаче су мреже које се рукама потежу, а дотежу се на обалу или на рибарску барку. Од ових врста мрежа највише се употребљава сарделана (цртеж бр. 4). То је фина мрежа чија су окна величине 8—10 милиметара. Дужина мреже износи до 120 паша, а висина до 20 паша. За рад с њом потребно је 6 рибара.

У потегаче спадају још и шабакун, мигавица или тратка — шабака, а називе носе и по врсти рибе коју њоме лове: паландара, гавунара, потегача за ивичуне, геричара.

Шабакуном се лове претежно шиполи, односно покретна, како рибари кажу „пловна риба“.

Шабакун је мрежа дугачка 200, а висока до 24 паша.

Тратка или мигавица има већих и мањих, а ока су им величине од 45 до 12 милиметара. Дуге су до 60 а високе до 8 паша. Код ове мреже мрежна окна се затварају и отварају приликом потезања тако да може проћи риба млађ (цртеж бр. 5).

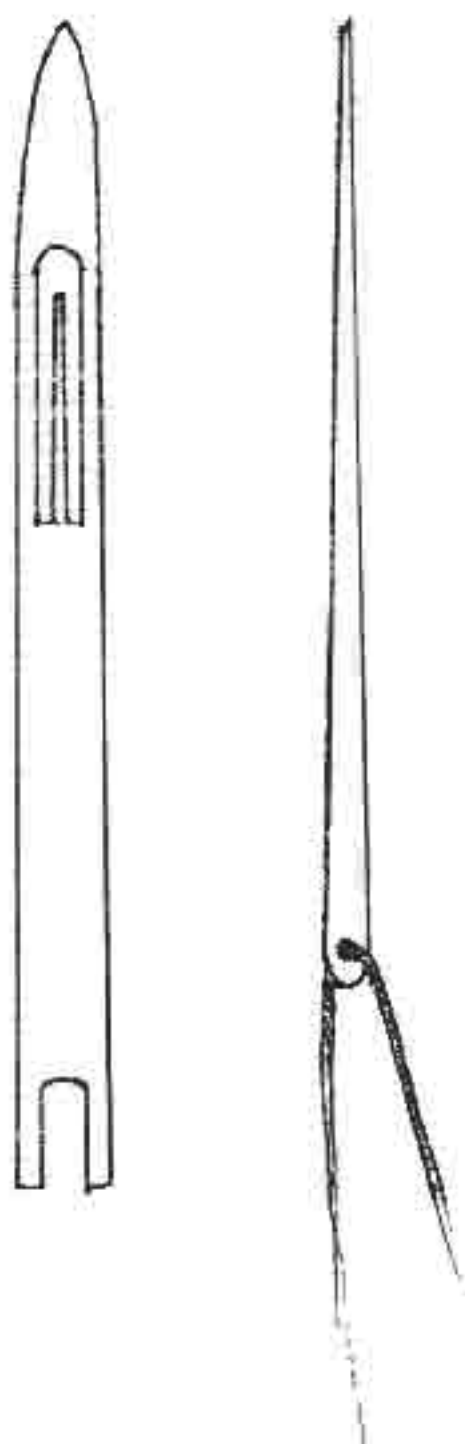
Шабака или мала тратка дуга је око 45 паша а висока 6 паша. За рад у траткама, зависно од величине, потребна су најмање 4 рибара.

²⁹ Д. Зечевић у наведеном дјелу није да су мрежу држали 2—3 дана на „ликафу“ — даску, што је нетачно, јер мрежа кад стоји мокра пропада. По казивању рибара са Муа, и по мом сазнању, мрежа се није сушила на жало, што је такође изнијела Д. Зечевић у н. д.

³⁰ Мрча — *Murtus communis*, широколисна права мрча, мерслин. Д. Поновић и А. Стерниша, и. д.

Тратке и шабаке су мреже које служе за дневни риболов.

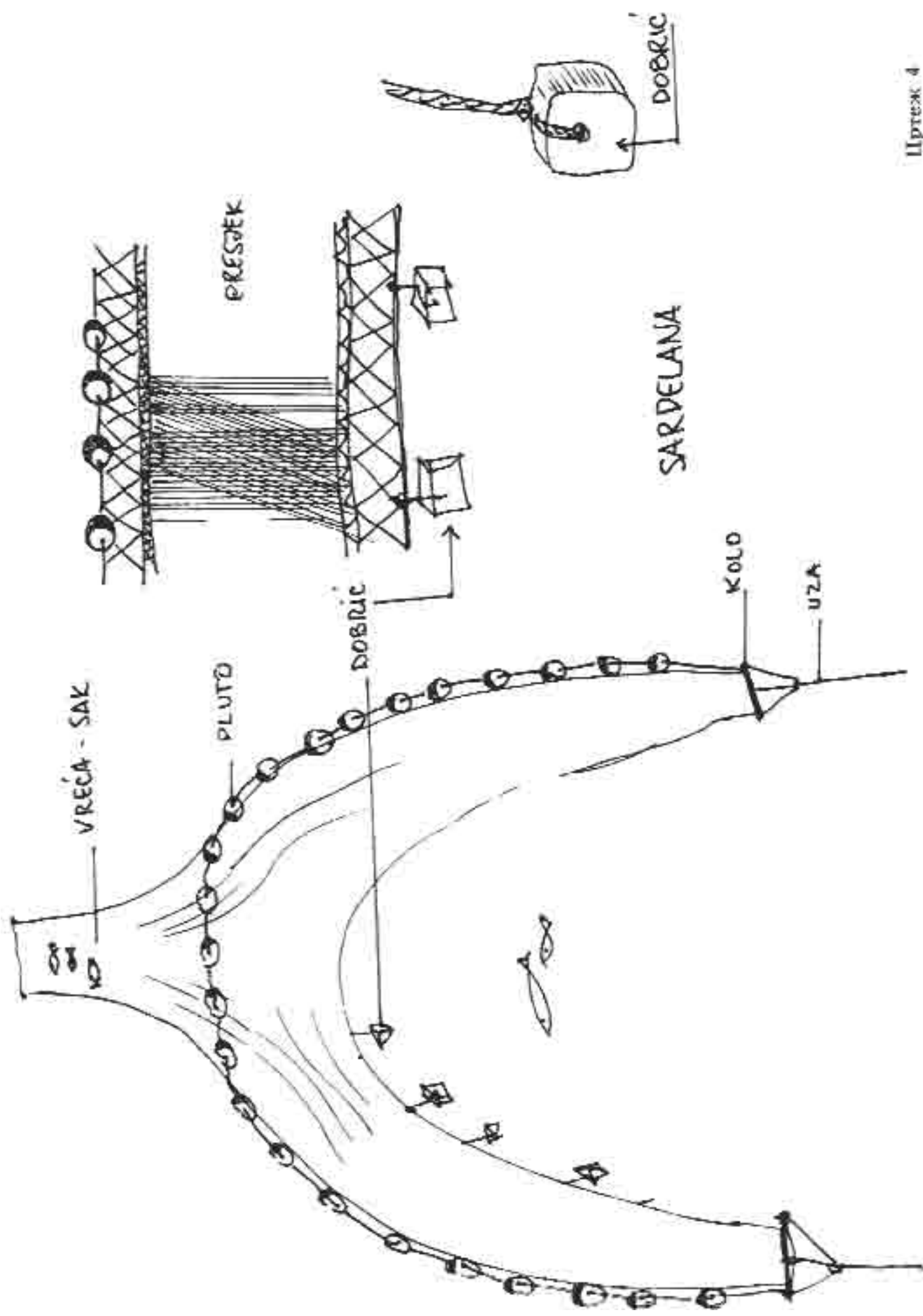
Паландара се данас мало употребљава, а служила је за лов на паламиде које данас нема у Рисанско-морњско-которском заливу.

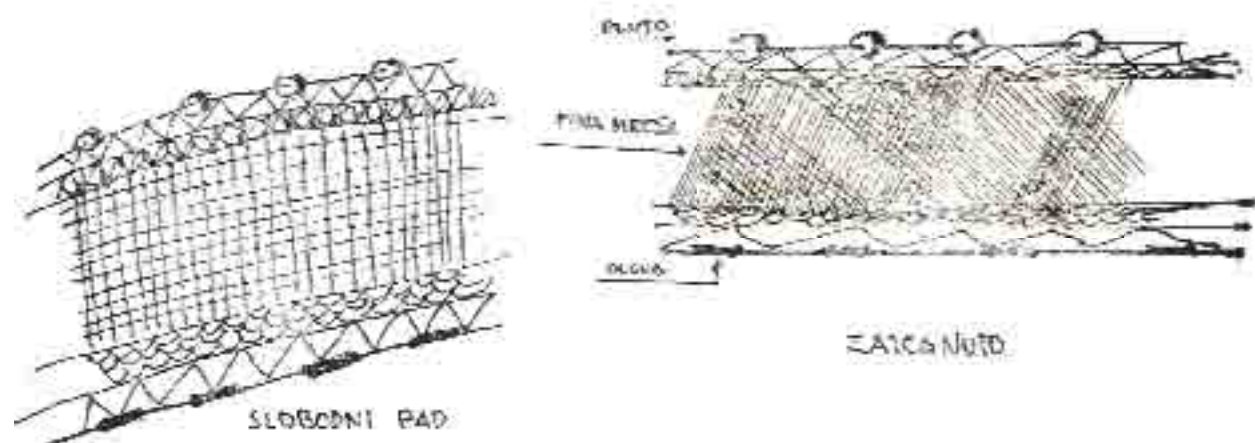

IGLE ZA PLETENJE I
KRAŠENJE MREŽE

Цртеж 3

Пливарице су мреже за лов плаве рибе. Оне су конструисане у облику полупелипсе. Тако пливарице стегнуте унаоколо приликом извлачења изгледају у мору као елипсе. Ове су мре-

Цртеж 5

же дугачке 150—200 паша а високе до 30 паша. Са овим мрежама су ловили сараслу изван Залива, гдје су велике дубине, а риба се креће ближе површини мора, јер мреже плшарице не досежу већу дубину (цртеж 6).

Повлачне мреже су оне које повлаче веће барке или рибарски бродови — коче, по којима се ове мреже називају и „коче“. Ове мреже су дугачке до 30 метара, премазују се растопљеном катранском смолом. С њима се претежно рибари по морском дну, и тако се у мрежу купи сва морска флора и фауна.³¹ Због тога је аустријска влада још 1867. године, када је то увидјела, забранила рибарење овом врстом мрежа. Нешто касније ова забрана је укинута.³²

Данас је „кочом“ забрањено рибарити у Бококоторском заливу.

Ричак је једна врста мреже коју чине 6 до 8 клинова. Растворен ричак има облик круга, по чијем ободу је учвршћено олово да би ричак брзо топуо кад се баци у море. Служио је за лов приобалне рибе, а бацао се са обале или барке слично ласу.

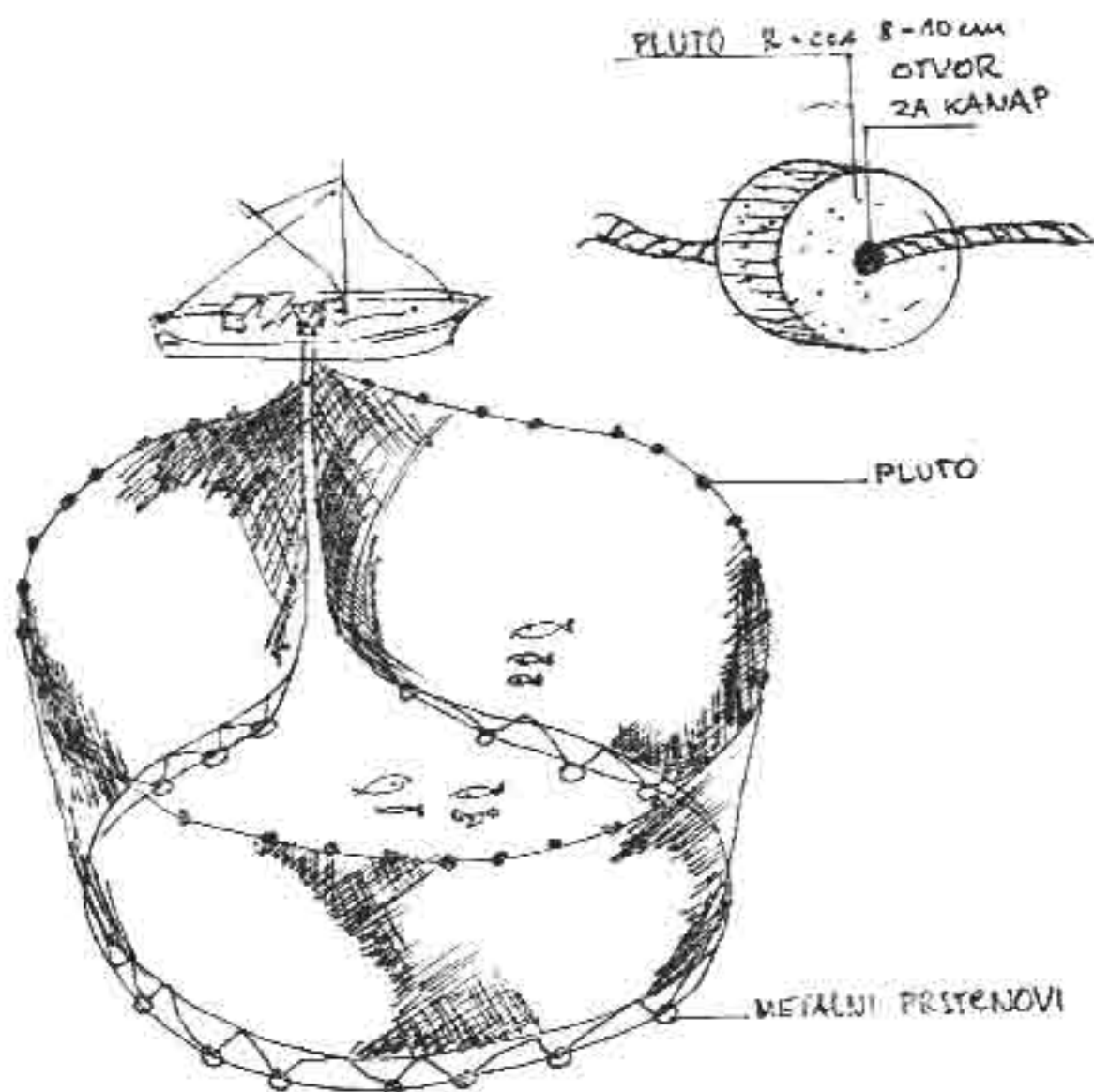
Ричак су мало употребљавали, осим за своје задовољство, јер се њиме могла уловити само мала количина рибе (цртеж бр. 7).

Парангал. — Рибарење парангалом је допуна рибарења мрежама. Парангал се састоји од струне³³ са 80—120 удица

³¹ Г. Шрајбер, Осврт на технику мреже, Рибарски календар, Сплит, 1936, 74.

³² В. Беламарић, Приручник за рибаре, љубитеље рибарства и рибарског обрта, Шибеник, 1909, 57—58.

³³ Струна или шворци је нит од чврсто уплетеног конопша, дебљина око 3 mm.

RIBA SE PLIVARICOM KRUŽNO
 OKOLJUJE, A ZATIM OZ POMOĆ
 KONOPA STEŽE DONJI DIO MREŽE
 SASVIM STIČNE I RIBA OSTANE ZAKOČENA
 U NASTALOJ KLEŠI.

PLIVARICA

Цртеж 6

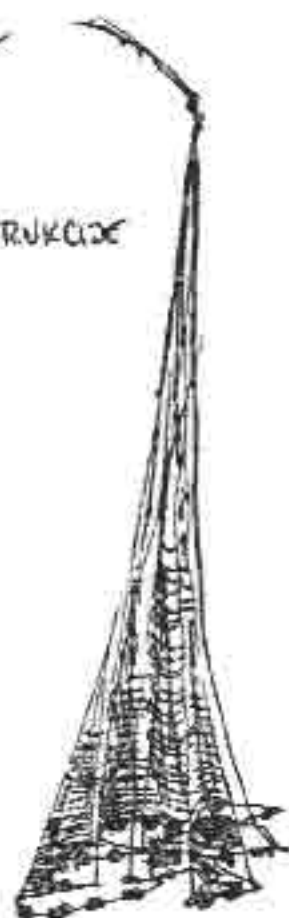
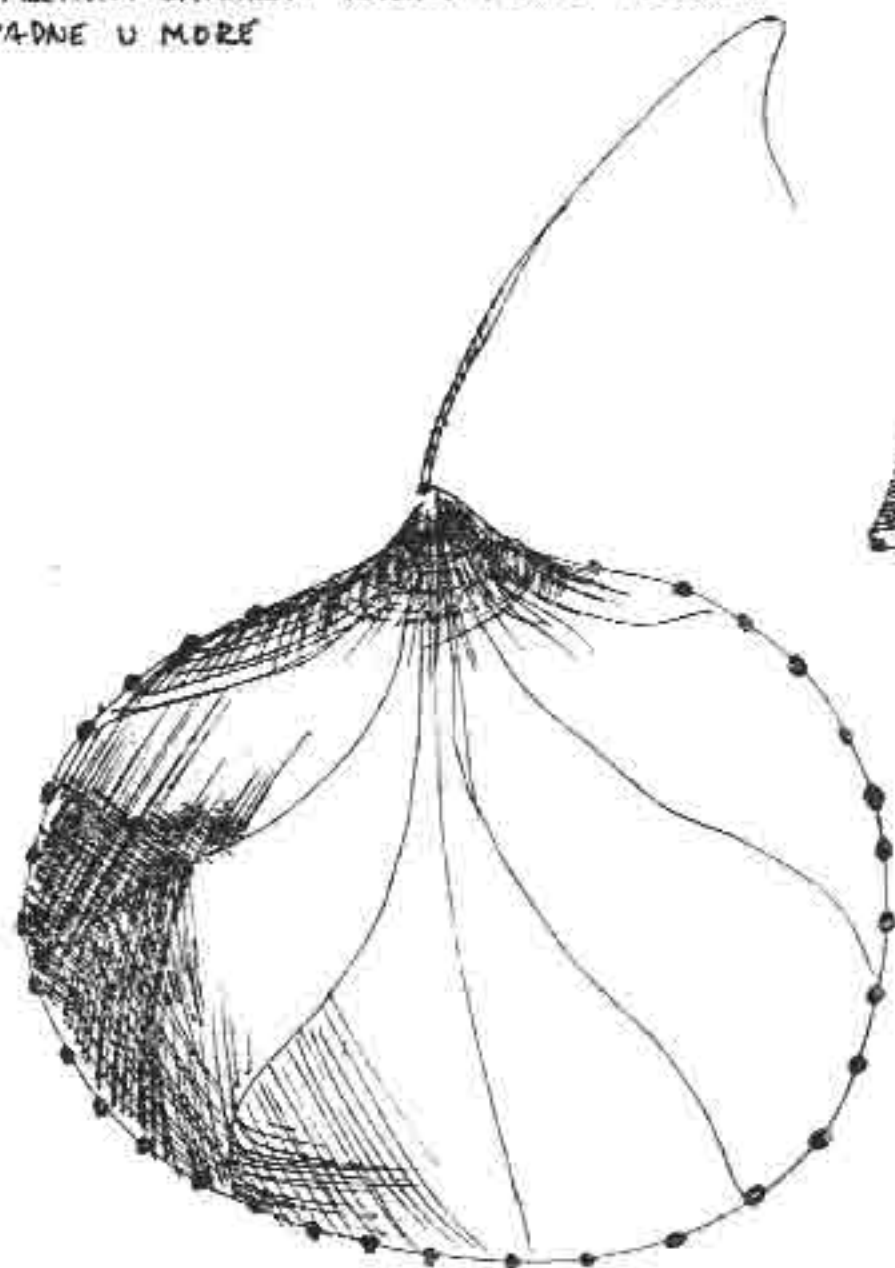
које су везане прамулама³⁴ од пола паша.³⁵ Размак између прамула је 2—3 паше, бројеви удица су били 6, 7, 8 итд., а број 1 је означавао највећу удицу. Главна струна се звала „маистра“, а била је од усуканог шпага.

³⁴ Премула, прамула — кратки конопач на којем се налази удица, за који је везан главни конопач парашала.

³⁵ Паш — мјера за дужину, онолико колико захватају обавије раширене руке. С. Мусић, и. д.

RIČAK - MREŽNA NAPRAVA KLINASTE KONSTRUKCIJE

BACA SE IZ RUKCE, ALI TAKO DA SE MREŽA
SPRETNIM ZAMAHOM RAŠIRI I KAO POKLOPAC
PADNE U MORE

$R = 3$ METRA

Цртеж 7

Парангал се слагао у кофијер* на чијем је обручу било учвршћено плуто у којем су се забављале унице (цртеж бр. 8).

* Кофијер — корпа од прућа овалног облика. Јанко Сијерковић и браћа набављали су кофијере од породице Кисе из Виталнице.

Кад се парангал баца у море на површини мора се остављао сењал³⁷ који је могао бити од комада плаута или водена тиква. Обично би се премазивао бијелом бојом да би био уочљивији.

Парангалом се рибарило пред зору, а њескала³⁸ обично сардела. За вријеме вожње до мјеста одређеног гдје ће се парангал бацити „њескао“ се.

Два три сата послје бацања парангал би се дизао. Погодна мјеста за добар улов парангалом су каменита дна и морски грени. Рибари су таква мјеста обично држали у тајности, поготово кад би на одређеном мјесту добијали добар улов. Ради што бољег одржавања парангал се, као и мрежа, бојио, а послје употребе прао и чистио од морске фауне.

На примјер, дружина Јанка Сијерковића и браће имала је тридесетих година овога вијска 10 парангала са по 150 удица.

Парангалом се, углавном, лови бијела риба (пагри, зубаци, ластавице, луперне), риба од камена (керња, логрина, груј, морица), дивља риба (пешкани, голуби, раже) итд.

Ости. — У лов на ости ишло се већином за тихих љетних ноћи, јер се са остима лови у тихој и бистрој води. За ову врсту лова требају два рибара у барци: један весла, а други лови. Веслач полако и тихо покреће барку, а ферио³⁹ освјетљава морски простор којим плове. Ловац са остима у руци стоји на прамцу барке и осматра море. Кад угледа рибу гађа је остима и вади из мора.

Ости имају облик виљушке, само што сваки шиљак на крају има зубац у облику заострене стрелице. Улога зубаца је да кад се ости забоду у рибу, риба не падне са њих (цртеж бр. 8). Ости су коване од квалитетног гвожђа и различите су величине, зависно од тога која се риба жели ловити. Ости се натакну на дрвену мотку, дугачку око 5 метара, на којој је привезан дужи шпаг који служи да се ости не изгубе уколико се мотка преломи.

Врше. — Са вршама се лови, углавном, у прољеће и и љето, али не на великој дубини (цртеж бр. 8). Врше су се правиле од прућа или ташке трстике, и од исплетене металне тање жице, од чега се и данас праве. Величина врше зависи од врсте рибе која се жели уловити, а према томе је и њено плетиво уже или шире.⁴⁰

³⁷ Сењо, сењал — знак у мору који означава гдје је бачен парангал, мрежа.

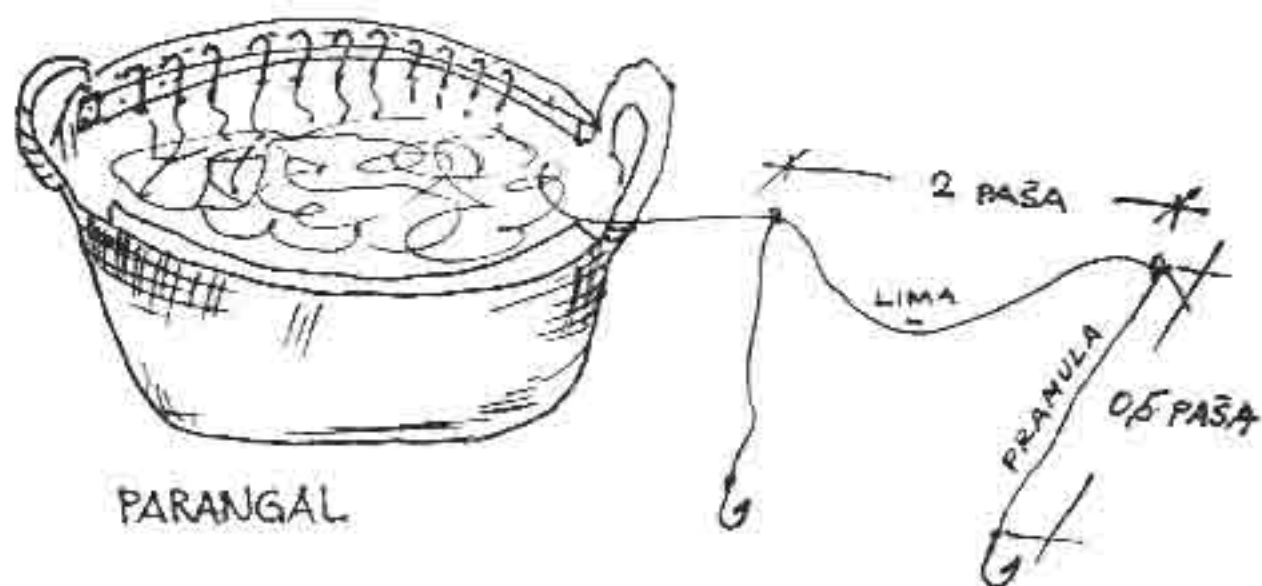
³⁸ Њеска — мамац, мека.

³⁹ Ферио — фењер.

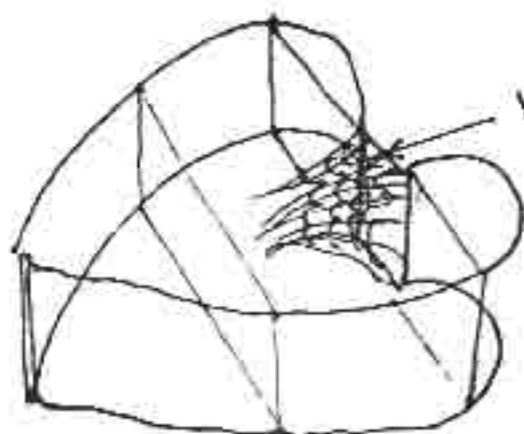
⁴⁰ Ш. Хорват, Рибе и риболовство, Загреб, 1901, 126; информатор: А. Вујновић.

OSTI

PARANGAL

VRŠNJAK - MJESTO ZA ULAZ RIBE
 VRŠA - ŽIČANI KOSTUR
 KOJI SE PRESVLAČI ZICOM,
 ODNOSNO ŽIČANOM MREŽOM

Цртеж 8

Врше за лов јастога су најшире. По лову на јастоге и данас су познати рибари Бигова. Лов на јастоге забрањен је од маја до новембра мјесеца. Уловљене јастоге треба живе допремити до мјеста приправљања. Послије улова смјештају се у посебно направљене сандуке од прућа или дрвета, а хране се црним јежевима, морском травом и ситном рибом, да не утину. Тако се транспортују и до Дубровника⁴¹

Лов каролом. — Каролом⁴² нијесу ловили професионални рибари, јер се тако углавном улови мало рибе, већ су, разоноде ради, понекад рибарили са обале или из барке. Удицу би требало да највише користе рибари аматери.⁴³

Улица се састоји од врата, језичка и главе. Она се везивала на струну и намотавала на качак.⁴⁴ Данас се везује на најлонски конач чија дебљина зависи од врсте рибе која се жели ловити (пртеж бр. 9).

Најбоље удице се израђују у Норвешкој, одакле се и данас највише користе. Величина им се креће од 1 до 24. Највећа је удица бр. 1, а користи се за прављење „бранкареле“. То је штап од тврлог дрвета, дугачак 1,5 до 2 метра, за који су јако причвршћене помоћу шпага или жиге двије до четири удице за поткачињање веће рибе која се привуче парангалом до близу барке.

Пендула. — Пендулање је ловљење рибе на каролу тако што рибар сједећи на барку, која је у лаганом покрету, потеже струну правним покретима руку.

На крају шпага који је у мору налази се удица, чија величина зависи од врсте рибе која се жели уловити.

Тако имамо пендулу за дубине, зубце, скуше, итд. Рибари правом пендулом сматрају ону која као мамац има кожицу са краја репа дубина.

За лов сипа служи сипац (мужјак) — нјспгачки направљен од дрвета. Када женка угледа сипац скочи на њега и не одваја се. Рибар је тала закачи „бранкарелом“ и баши у барку или на копно.

За лов улигања служила је и служи пушћа. Данас се могу купити разни облици пушћи, а некада су их израђивали сами рибари. Састојала се од око 20 прибадача причвршћених уз металну цјевчицу која је причвршћена на олово ваљкастог облика које се омотавало бијелом крпцом или бојило бијелом

⁴¹ Информатор: Јован Лазаровић из Бигова.

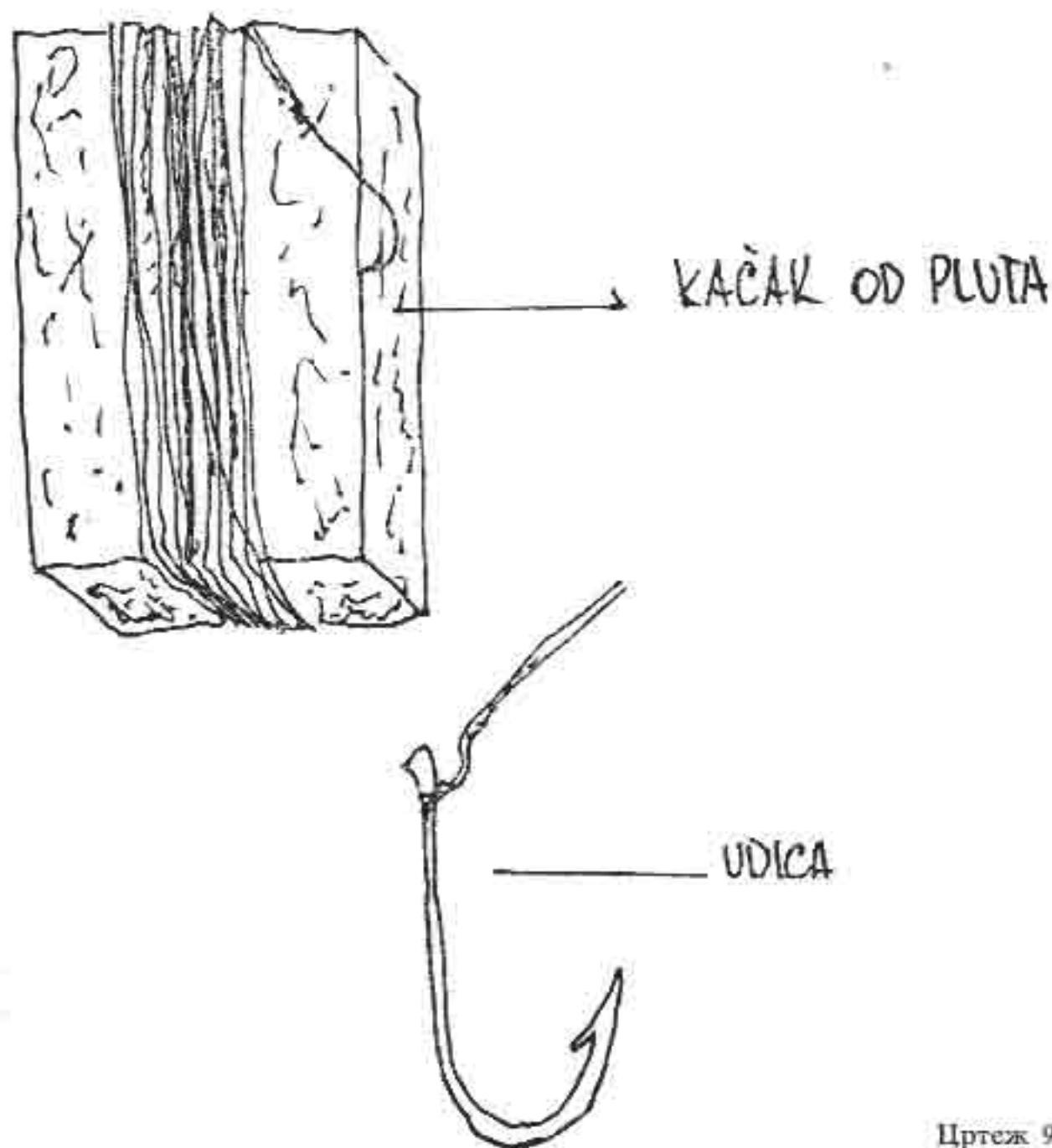
⁴² Карола — дио прибора за пецање, В. Липовац-Радуловић, н. д.

⁴³ Информатори: Стево Генералић из Игала и Влашко Крежић из Кумбора.

⁴⁴ Качак — плоча од плута, усјечених страна, на коју се намотава струна, а удица забала у плуту.

бојом. Пушћа се причвршћивала на струну од 20 до 30 метара дужине. Удигњи се лове од почетка новембра до почетка фебруара, тј. у зимском периоду. У лов се иде прије заласка сунца.

У Кртолима, код солила, рибу лове преграђивањем мора при обали исплетеним прућем. Кад риба уђе у преграђени дио, нарочито за вријеме плимне, затворе је вратима од исплетеног

Цртеж 9

прућа. Кад настане осека риба се сакупи. По казивању Максима Злоковића овакав начин хватања рибе започео је још крајем XV вијека, односно по затварању солила.

Данас се сви ови прибори праве од пластичних и других материјала и могу се купити у продавницама.

НОЋНО РИБАРЕЊЕ И ОСВЈЕТАЊЕ

Још у давна времена човјек је уочио да рибе привлачи појава свјетлости, тј. да су фототактичне. Овоме је посебно склона мала плава риба, а и неке друге врсте. Свјетло су у риболову користили још стари Грци и Римљани. Класични грчки пјесник Опијан, у дјелу „О риболову“ из II вијека наше ере, описујући ноћни риболов под свијећом вели да на запаљену луч хрле према мрежи рибе, заслијељене свјетлошћу. И римски класични пјесник Елијан, такође из II вијека наше ере, у дјелу »De animalium natura« описује масовни лов риба под свјетлом.⁴⁵

Лов под свијећом дозвољен је 22 дана у мјесецу, односно у вријеме када се не појављује мјесец или се јавља само у једном дијелу ноћи. Те ноћи без мјесеца познате су под именом шкуро — мрак.

Доношени су разни прописи о ловљенју рибе који су садржавали и многе забране, зависно од економских потреба, схватања власти о заштити рибе итд. Познатим „Декретом“ Наполеоновог провидура Данцола из 1809. године први главни „мрак“ почињао је 4. маја, тј. четврте ноћи иза уштане. Четврти главни „мрак“ завршавао је крајем августа.⁴⁶ Истим „Декретом“ било је предвиђено да једна мрежа потегача може имати »Uno sola scatela sporadi cui si ascende il lume« — једно свијетло, „граделе“ на којима се пале дрва. За „Маркове вентуре“ — споредни априлски и октобарски „мрак“ — провидур је одредио да се у том периоду може ловити само скуша, плавица и пињурн.

У „Правилнику о рибарењу“, издатом 1906. године од стране Поморске владе у Трсту, а за Боку Которску, доцниста се зимски риболов под свијећу и то на инчуне, чуњеве и паламиде у свим унутрашњим водама до Верига.⁴⁷

В. Беламарић у „Приручнику за риболов“ из 1909. године покушао је да да објашњење због чега се забрањује свјетљење за вријеме мјесечине. Наиме, он мисли да би се масе риба, раскидаване и распршаване током мрака, могле поново сакупити у компактна јата.⁴⁸

На рибарење са мрежом под свијетлом одлази најприје један рибар са барком свјећарицом (лок се ловило са лучем морала су бити два рибара — један да весла, а један да пази на луч). Свјећар је одлазио неколико сати прије осталих рибара, које је будио и окупљао патрун или његов замјеник. Рибари

⁴⁵ Ј. Басиола, Свјетло у риболову кроз вијекове. Поморски зборник, Задар, 1970, 263.

⁴⁶ Ј. Басиола, н. д., 271.

⁴⁷ Правилник за риболов у Бокви Которској, Рибарски календар, Спалт, 1933.

⁴⁸ В. Беламарић, н. д., 65.

би затим отпловили на одређену посту, којој се већ раније свјетарица постепено приближила, бацали мреже и опкољавали рибу која се окупила око свјетлости. Ако би било доста рибе они би у току ноћи два пута на исто мјесто бацали мреже и опкољавали рибу.

Било је више развојних фаза освјетљења које се користило за рибарење.

У прву фазу би спадало изгарање дрвета — лучи — које у себи има много смоле. Као луч служило је борово, смреково и клеково дрво. Рибари са Муа су у Рисан куповали луч. Пламсање лучи давало је јасно црвени до мутнокрвави (тамноцрвени) сјај. Ово је најстарији облик освјетљења, а остао је и најдуже у употреби, тј. до краја прошлог вијека. Један од узрока огољелости даалматинских врлети је и употреба дрвета за рибарење, јер за једну мрежу потегачу било је потребно, за једно лето, око 120 m³ дрвета.⁴⁹

Барка свјетарица, типа гајете или туца, на прамцу је имала жељезне „граделе“ на којима се ложило дрво (цртеж бр. 10). Прије поласка на рибарење свјећар би патијенао онолико дрва колико је сматрао да је довољно за ту ноћ. Мукотрпан је био посао свјећара. Често се враћао не само гарав већ као би било вјетра и нагорелих бркова, косе и обрва.⁵⁰

У Краишћима је умјесто лучи употребљавана „фрашка“ — снагн уплетених грана од ниског дрвећа „плавике“, које расте и на том терену.⁵¹

Увођењем свјетилки на ацетиленски илин услови рада свјећара су се знатно побољшали. Било је разних врста ових свјетилки. Овај илин се крајем прошлог вијека у свијету веома много употребљавао за разне намјене. Наш човјек Иван Делати из Ријеке први је у Европи 1898. године конструисао лампу на ацетиленски илин. Даље се наставља са усавршавањем овог првог типа, а најпознатија је била „Верка“, рад Ивана Пастровића из 1911, која је била без неких већих недостатака у односу на раније свјетилке. У Боки су ове свјетилке називали и гарбитаче. Свака гарбитача имала је 15—20 бекуча⁵² или рубинета. Од броја бекуча зависила је и јачина свјетлости. Свјећар би током свијетљења отворио или затворио онолико бекуча колико му је било потребно за свијетљење.

Даљи развој освјетљења употребљаван за риболов представљају свјетилке са изгарањем петролеја, што је резултат свестраног проучавања још од половине прошлог вијека, да би

⁴⁹ Ј. Баспола, и. л., 267.

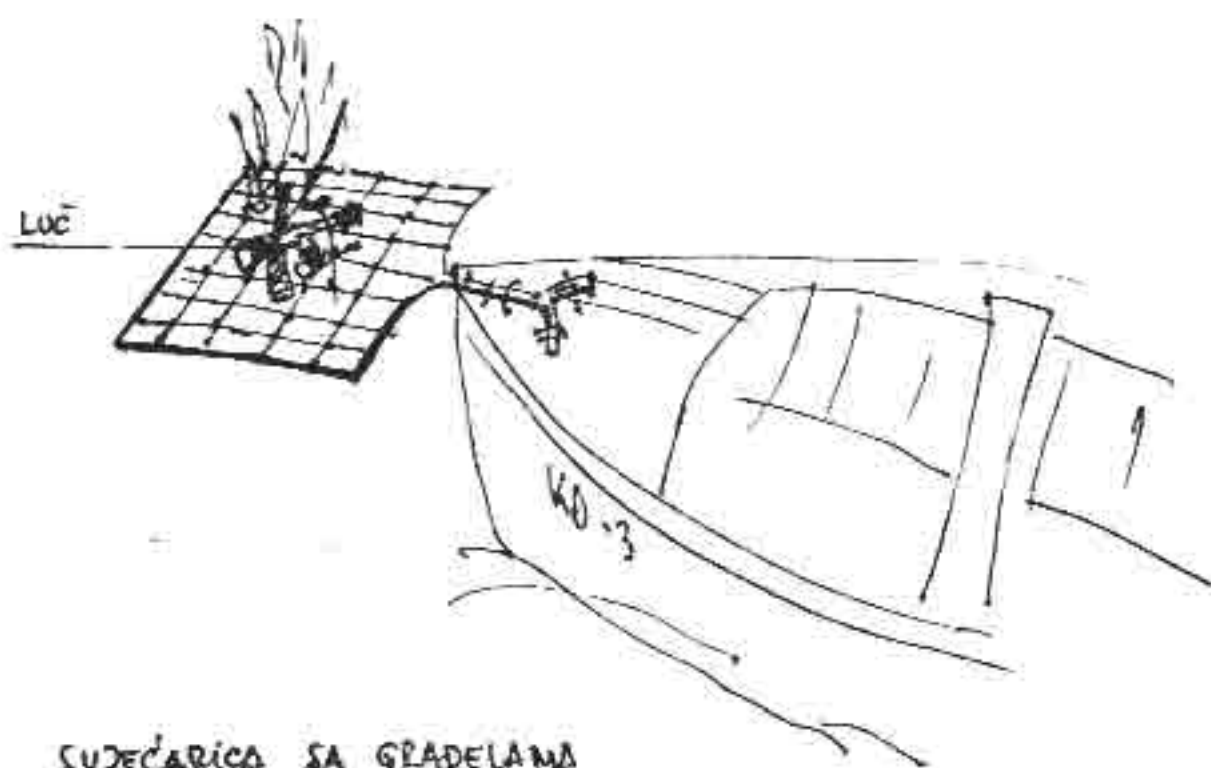
⁵⁰ Информатори: Б. Сијерковић и А. Вујновић.

⁵¹ Информатор: Трипо Франческовић из Краишћа.

⁵² Бекуч — вентил на лампи за пропусање гаса.

се дошло до што практичнијег, економичнијег и бољег освјетљења при риболову. Тако је 1853. године једно данско друштво вршило разне огледе у том погледу на нашој обали и то на принципу изгарања петролеја. Јављају се многи проналазачи разних модела свјетиљаки. Овај начин освјетљења није био дугог вијека.

У „Правилнику за риболов Боче Которске“ из 1906. године било је прописано да се може користити само једна свјетиљка, и то највише до 400 свијећа јачине.⁵³

Цртеж 10

Свјетиљке са изгарањем компримираног гаса су још виша фаза у развоју свјетиљаки. Овдје петролеј не изгара директно помоћу фитиља, већ изгара гас који се ствара помоћу притиска зрака. Ове свјетиљке први пут су се појавиле на нашој обали 1910. године, а у Боки иза првог свјетског рата и то гаса — марке «Petromax», које су добијене из њемачке репарације. Производња ових свјетиљаки у нашој земљи започела је тек 1950. године. Јачина им је била од 200 до 1.000 свијећа.⁵⁴

Данас рибари Боче користе свјетиљке на гас. Посљедња фаза развоја свјетиљаки за риболов су електричне полводне свјетиљке које добијају свјетлост помоћу електроагрегата. Ова

⁵³ Ј. Бастиола, н. д., 277.

⁵⁴ Информатор: Љ. Пасковић.

врста свјетилки није још у употреби у Бококоторском заливу како их Основна организација удруженог рада „Јужни Јадран“ из Бигова користи за риболов.

Када се иде у лов с мрежама под свијећом претежно се ловила и лови сардела. Претпоставља се да њу привлачи храна која се скупља под свјетло.

Постоје четири појаве на основу којих рибари знају да се сарделе окупљају: 1. појава мјехурића на површини; 2. излијетање риба на површину; 3. бјеласање и искрење; 4. запажањем појединих риба.

Примијећено је да се сардела тешко и ријетко зими диже до под површину и слабо реагује на свјетло. У прољеће и јесен се може сматрати да најнормалније реагује, тј. стално се задржава под свијетло и брже на њега реагује. Лети је свијетло мање привлачи, држи се удаљено од њега и тешко мирује.

Под свијетло се прикупљају и планктонски организми. Може се запазити како под свијетлом на површини кружи безброј планктона.

Иначуни се одају свјетлацањем љуске. Понекад се с пичуном под свјетла нађе и мала плава риба. Рибари су запазили да се боље сакупљају и задржавају под свијетлом пред олују.

Скупше ометају сакупљање великих сардела под свијетлом. Исто тако није пожељно појављивање шњура гаје се окупљају сарделе.

Већи примјерци туњева се залијећу под свијетлом, особито кад прогоне цацијен — сарделу, скупшу. Мање примјерке туња привлачи под свијетло храна која се под утицајем свјетлаке сакупља.

Паламцла опкољена мрежама боји се свјетла, али не толико као што се боје туњеви. Њена присутност на ловиштима мале плаве рибе није пожељна.

Сасвим је другачији утицај свјетлости на рибу кад се лови под остима. Свијетлост у том случају рибу изненади и забљешти, па риба настоји да се сакрије, побјегне. Ако пасивно мирује рибар је лако улови.

ВРИЈЕМЕ ПОГОДНО ЗА РИБАРЕЊЕ

Риба се ловила и дању и ноћу, готово током цијеле године, осим неадјелне и празника, па макар тих дана постојала могућност да се улови доста рибе.

Рибари знају и придржавају се правила, неписаних или писаних, када се смије или не смије ловити одређена врста рибе.

Риболовна година се дијели на два периода: љетни и зимски.

Љетни период траје од 1. марта до 1. септембра, а остали мјесеци чине зимски период.

У љетњем периоду се у риболов креће прије пола ноћи, а враћа се у само свануће. Зими се креће послвије пола ноћи. Најбоље вријеме за добар лов у току дана је када ноћ прелази у дан или дан у ноћ.

Овај кратки временски период рибари називају „оруо“. У вријеме „орула“ риба се најбоље лови зато што тада мирује.

За вријеме владавине Аустрије Боком Которском водио се строги надзор над рибарством. Тако је био забрањен лов на сарделе од 1. октобра до 1. априла, јер се сардела тада мријести. Изгледа да су рибари покушавали избјећи законе, па власти траже да се открију рибари који лове рибу незаконито и они којима продају улов.⁵⁵

И општинске власти водиле су бригу о својим ловиштима, па тако општина кртољска 1875. године обавјештава рибаре Бијеле и Баошића да им се забрањује лов од 1. јула до 10. октобра по крајевима уздуж острва Страдиоти.⁵⁶

Брига о риболову вођена је и између два рата као и послвије другог свјетског рата. Тако је одредба о забрани лова сардела у горе поменутом периоду нашла своје мјесто и у Закону о морском риболову 1950. године.⁵⁷

У прошлости је Бокототорски залив био далеско богатији рибом. Некада су рибари знали у току једнога дана од 2 до 10 пута извући мрежу пуну рибе. Стари рибари истичу да је било више улова него могућности да се прода, те се дешавало да непродату рибу бацају у море.

Тако, на примјер, на основу архивских података херцеговачког Архива сазнајемо да је током 1878. године уловљено око 20.000 kg рибе, од чега је продато само 1.000 kg.⁵⁸

За вријеме првог свјетског рата у Которском заливу се хватало необично много разне рибе, вјероватно због ратних прилика на Јадрану, гдје је био смањен улов, па је више рибе улазило у Залив.

Данас има све мање врста риба које су некада у великим количинама ловљене у Заливу. Тако, на примјер, Симовић Пјеро (Петар) са дружином из Муа уловио је 18. маја 1890. године

⁵⁵ Архив Херцег-Новог (даље: АХ), Општина Херцег-Нови (даље: ОХ), 1844. година.

⁵⁶ АХ — ОХ, 1875. година.

⁵⁷ „Службени лист ФНРЈ“, 12/1950.

⁵⁸ АХ — ОХ, 1879. г. Те године уловљене су велике количине рибе, али због неродне године, како је дато објашење, врло мало је продато.

6.000 комада паламица. И данас се прича о том улову, јер се толики улов не памти ни прије ни касније.⁵⁹ Може се рећи да има већ 10—15 година како се не улове ни туњеви ни паламице у Рисанско-морињско-которском заливу гдје су се највише ловили.

У коноби Љуба Пасковића на Муо, данас се чувају репови два туња: један је био тежак 313 kg, а други 264 kg. Уловио их је Васо Пасковић.⁶⁰

Данас се највише лове: сарделе, шкомбри, букве и терице, а мање: шполи, брањини, ораде, кантори, зубаци, укљате и голубови који су се ловили мрежом и парангалом, а ловљени су и до 150 kg тежине.⁶¹

Просјечни улов једне друштине данас износи око 200 kg мале плаве рибе по ловном лану.

Рибари су, углавном, ловили на постама и легама.⁶² О постама су млади дознавали од старијих у пракси рибарења.

Рибарска поста је дио мора и обале гдје рибари спуштају и извлаче мреже. Рибарске poste бирале су се тамо гдје је дио мора чисто („питоме poste“), да се мрежа не би пошлјепала приликом извлачења. Волило се рачуна о томе да се на тим мјестима највише рибе окупља. Имена поста датирају од лавлина. Већина поста носи имена локалитета на обали. Навешћу неколико од десетина поста Бококоторског залива, идући од Мелна према Топљанском заливу: „Мезарија“, „Хотел Пензион“, „Под Милутиновића“, „Под Анету“, „Под Милиновића“, „Планика“, „Границе“, „Палац“, „Велики дубац“, „Тршиће“, „Горња Јошица“, „Под Раке“, „Мандрач“, „Тршиће“, „Под врата“.

Наводим и неколико поста у Тиватском заливу: „Велики и Мали Јамац“, „Драча“, „Чапкин“, „Плитка“, „Миочево“, „Дебела“, „Глава“, „Мост“, „Јабучка“, „Стара цех“.

Од бројних поста Морињско-рисанско-которског залива ево неких: „Под воду“, „На орцу“, „Кашалнерово“, „Бравов кам“, „Кантун“, „Бајова кула“, „Дражин врт“, „Бујовиће“, „Ловорика“ итд.⁶³

Рибари су имали право, без обзира што је прије другог свјетског рата поједини дио обале био приватан, да на свакој пости слободно лове и извлаче рибу.⁶⁴

Poste су се користиле оним редом који је брушкетом — жријебом одређивала надлежна лучка капетанија.

⁵⁹ Информатор: Љ. Пасковић.

⁶⁰ Информатор: Љ. Пасковић.

⁶¹ Информатор: Б. Сијерковић.

⁶² Лега — мјесто за рибарење, плаћина. С. Мусић, и. д.; Лега су поште гдје се скупља риба која се лови парангалом.

⁶³ Информатори: Б. Сијерковић, Т. Франческовић, И. Ивовић.

⁶⁴ В. Уљаревић и А. Томић, и. д., 97.

Приликом извлачења брушкета узимале су се у обзир само „питоме посте“, јер постоје и „дивље посте“ које се не жријебају и доступне су свима.

„Питоме посте“ су једанпут годишње, по потреби, чишћење од лучких власти.

Почетком овога вијека Шпиро Вукасовић из Ораховца клешући хриди дошао је до добре посте, која је и данас једна од најбољих поста у том дијелу. Како је тај рад био мукотрпан и дуг он је добио право на 10% од сваког улова са те посте.⁶⁵

Сваки власник дозволе за рибарење добијао је „картелон“ на ком је било назначено са које посте почиње рибарити током једног „шкура“.

Дужност патруна, односно рибара је да до 9 сати преузме одређену посту. Преузимање посте се обављало до тог времена усидравањем барке на посту, остављањем мреже на обали посте или сандука од рибе.

Муљански рибари су међу собом жријебом одређивали поште за лов туња и сардела (инчуна). Лучка капетанија није им се у ово мијешала, али је строго водила рачуна да се приликом лова не улови сардела. Уколико би се првим извлачењем уловила и сардела, риболов се морао обуставити.⁶⁶

Лучка капетанија из Котора имала је рибарског стражара који је вршио надзор над рибарима у Бококоторском заливу. То је било униформисано лице које је плату добијало од новца добијеног од рибарских дозвола. На почетку ловне сезоне стражар би обавијестио патруне да ће их обићи и прегледати мреже, односно величину ока, посебно на саку. Око на саку није смјело бити мање од 9 mm. Уколико би рибар прекршио прописе који су тада били на снази стражар је на лицу мјеста изрицао и одређене казне. Тако је тридесетих година овога вијека казна могла да буде и до 120 динара (тада је килограм сардела коштао 3—4 динара, а боље рибе од 15 до 18 динара). Међутим, ово је била релативно блага казна у односу на казну одузимања рибарске дозволе за наредни период.⁶⁷

Дугогодишњи, веома ревносни рибарски стражар у Боки био је Викторијо Бргуљан из Прчања (рођен је 1871. а умро 1960. године). За своју службу био је више пута награђиван.

ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИ ОДНОСИ РИБАРСТВА

Рибари су ловили појединачно или су се удруживали у дружине. Рибарску дружину сачињавају патрун и неколико

⁶⁵ Информатор: Богољуб Вукасовић из Ораховца.

⁶⁶ В. Уларевић и А. Томић, н. д., 98.

⁶⁷ Информатор: Б. Сијерковић.

рибара. Дружина је бројала од 6 до 20 рибара. У лов са малом гратком ишло је око 6 рибара, док је за лов паландарама потребно око 20 рибара.

Патрун је власник барке и рибарског прибора. Само економски јачи рибар могао је постати патрун и окупити дружину. Поред тога што је власник средстава за рад он је и носилац дозволе за риболов. Патрун је одлазио у лов заједно са осталим рибарима, и у већини случајева је био свјећар. Уколико је био спријечен њега би обично замјењивао најближи мушки члан породице или кога он одреди.

Чланови дружине су мушкарци из ближе или даље патрунове породице и рибари из истог мјеста.

Већ од малих ногу дјечаци са очевима одлазе у риболов, те се тако ово занимање преносило с дједа на оца, са оца на сина. Многе породице су и вјековима биле познате по добрим рибарима.

Рад дружине је веома синхронизован.

Сваки рибар, члан дружине зна своје задужење. Рибар који касније стигне у риболов добија пола зараде.

Рекли смо да је патрун власник рибарског прибора, али сваки члан дружине носио је са собом и свој лични прибор: боцу воде и храну, уколико је ишао на већој удаљености, затим крок⁶⁶ који је служио за лакше повлачење мрежа. У зимском периоду рибар је добијао од патруна око пола килограма хљеба и кришку сира.

Рибари су раније, углавном, ишли боси у риболов — и зими и љети. Од кише и зиме често су се штитили врећама (цаком). Када су економске могућности дозвољавале шили су одјело од „бумбажине“, а затим га два пута премазивали ланеним уљем. Данас рибари имају непромочиву обућу и одјећу.

Подјела улова међу дружином обавља се на исти начин данас као и у прошлом вијеку.

Подјела зараде обично се обављала на крају „шкура“, а понекад одмах по продаји дневног улова. Ако се вршила подјела рибе а не зараде, онда се то обавезно радило одмах након улова.

Половина улова припада патруну, без обзира да ли је ишао у лов или не. Друга половина дијели се међу дружином, односно учесницима у риболову. Она се прво подијели на онолико

⁶⁶ Крок — појас који се везује око струка и за који се закачи конопцац од мреже приликом повлачења. Прави се од конопца или попруге (вршца која је служила за везивање самара и седла). Породица Пасковић са Муга и данас употребљава крок какав је био у употреби прије једног вијека.

дјелова колико има рибара, урачунавајући у овој подјели и патруна.

Међутим, сваки рибар не добија подједнако, већ зависно од квалитета обављеног посла. На примјер, свјећар добија „за једног и по друга“ (један и по дво), а дјечак који се спрема да постане рибар, или рибар који је веома лоше радио, добија „кварат друга“ (кварат = једна четвртина).

Јосип Басиола износи да су крајем прошлога вијека власници барки и мрежа — патруни, у Боки узимали 70% од улова, односно зараде.⁶⁹

Провјеравајући овај податак утврдила сам да је у Бијелој заиста било тако, што нијесам могла утврдити за друга мјеста. Наиме, у Бијелој је патрун од друге половине која се дијелила између друштине поново узимао не само дио који данас узима већ изнова за барку и мрежу. Оваква подјела изазвала је почетком овога вијека „пћонер“ и од тала је и у Бијелој подјела као и у свим мјестима Боке.

На штрајк бијелских рибара подсјела нас нијесма која је настала тих дана:

„Мјесец трије, а брука се бије,
пред бутигом Лаза Шеровића,
Бруку бије Мигре Бошковићу,
Са онијем Буром Живковићем,
Да је зашто не би ни жално,
Већ рал оне мртве гавичине“...⁷⁰

Патрун је од свога дијела могао дати члановима друштине од пола килограма до килограма рибе да понесу кући. Ако би се риба продавала онда би патрун одређивао по којој ће се цијени продавати, гдје ће се продавати и ко ће је продавати, а зарада се дијелила.

Лагано возећи барку уз обалу рибари су узвикивали: „Рибце, рибце!“, позивајући становнике приобалних кућа да купе рибу. На овај начин, понекад, и данас продају рибу. Рибу продају и идући од куће до куће.

Риба се продавала и продаје на пешкарији.⁷¹ Оне су постојале у Котору, Рисну и Херцег-Новом.⁷² На пешкарији је сваки

⁶⁹ Ј. Басиола, Дноба морске ловине кроз вијекове, Поморски зборник, Задар, 1969, 207.

⁷⁰ Информатор: Максим Злоковић из Бијеле.

⁷¹ Пешкарија — рибарница.

⁷² Данас Херцег-Нови нема рибарнице, јер је она која је била саграђена 1897. године адаптирана и дограђена за зграду Банке 1971. године. Риба се данас продаје на тржишци.

рибар имао одређено мјесто за продају. Риба која је изношена на пешкарију морала је бити сортирана по врстама и смјештена у кашетама.⁷³ Ова риба је контролисана од општинског љекара. До првог свјетског рата бустичијери⁷⁴ су процјењивали рибу изношену на продају у пешкарију, а затим наплаћивали трошарину.⁷⁵

Обављајући теренска истраживања успјела сам пописати имена патруна од краја XIX вијека до данас, и то она којих се сјећају данашњи рибари.

Некадашњи патрун Александар Вујновић из Кумбора сјећа се патруна из овог мјеста: Мића Бошковића, Васа Матовића, Шпира Ризнића, Марка Краљевића, Јакова Петровића и Анта Скока.

Патруни у Беновићима су били: Нико Јанковић, Стево Мустур и Лесо Томановић.⁷⁶ У Баошћима су били: Лука Сијерковић, Лазар Сијерковић, Крсто Сијерковић, Глаго Сијерковић, Јанко Сијерковић, Нико Сијерковић, Јово Поповић, Петро Ђетковић, Нико Наварин, Лука Буковић и Нико Фанфани.⁷⁷

По подацима Максима Злоковића патруни у Бијелој су били: Божо Вуковић, Љубо Милевић, Саво Злоковић, Новица Злоковић, Томо И. Злоковић, Душан Злоковић, Лазо Шеровић, Урош Милошевић, Томо Сијерковић, Јово А. Илић, Томо Ш. Илић, Буро Живковић, Мило А. Радовић, Перо Лаковић.

Интересантна је била и дружина Божа Јанчића са Њивица. Овај патрун је ловио рибу са женским члановима своје породице. Такође су жене из његове породице ишле да продају рибу. Поста на којој је рибарила ова дружина звала се „пшћина“, а била је у близини мјеста. Ова дружина разликовала се од осталих и по томе што није морала учествовати у жријебању поста, па према томе није имала ни „картелон“, јер се њихова поста није жријебала и искључиво су је они користили. Ово је, вјероватно, произишло и с тога што је ова поста била удаљена за остале рибаре.⁷⁸

Данас у Топљанском заливу нема дружина, па ни патруна.

Између првог и другог свјетског рата у Крашићима, селу у Тиватском заливу, патруни су били: Марко Перов Франче-

⁷³ Кашета — мањи дрвени сандук, сличан сандуку за продају поврћа.

⁷⁴ Бустичијери — процјештељи.

⁷⁵ Податак који наводи Д. Зечевић у н. д. не би се могао узети као тачан, тј. да су бустичијери наплаћивали трошарину до I свјетског рата, јер се та врста дажбине и данас наплаћује, тзв. пјачарина, за изнесене производе на пијалу. Међутим, вјероватно је да се 20-тих година овога вијека назив „бустичијери“ престао употребљавати.

⁷⁶ Информатор: Б. Сијерковић.

⁷⁷ Као 76.

⁷⁸ Као 77.

скових, Андрија Франческовић, Раде Петровић, Андрија Петровић и Петро Буров Петровић, а данас су: Трипо Франческовић и Бошко Петровић.⁷⁷

Почетком овога вијека патруни на Мучу су били: Петар Симовић, Божо Симовић, Марко Пасковић, Антун Пасковић, Павле Пасковић, Грација Пасковић, Трипо Петовић, Ладо Петовић, Звонко Петовић, Мило Петовић, Даро Петовић, а данас су: Љубо Пасковић и Перо Калуберовић.⁸⁰

У Рисанско-морињско-которском заливу и данас има дружина. Поред двије већ помнуте са Муча, то су: Дабовића и Нишћевића у Перасту, Перовића у Љутој, Вукасовића и Даковића са Дражина Врта, Мишћевића из Ораховца и Ивовића са Прчања.⁸¹

У Бигову рибари данас лове удружени у Основну организацију удруженог рада „Јужни Јадран“, која дјелује у саставу СОУР-а „Индустријаимпорт“ из Титограда. С почетка XX вијека познати патруни су били: Филип Лазаревић, Марко Лазаревић, Мило Лазаревић и Саво Лазаревић.⁸²

Бокељке су само у изузетним случајевима учествовале у риболову. То је овдје било занимање мушкарца. Жене су учествовале у неким другим пословима. Тако су жене Муча биле познате по смењу рибе, као и у крпењу и плетењу мрежа. Када би веће количине рибе остале непродате жене са Муча су одлазиле барком на средину канала и „абрумавале“ рибу.

Изузетак чисте жене Бигова и Крашића, које су у извјешном броју заједно са мушкарцима учествовале у риболову. У Бигову су искључиво жене продавале рибу, посећи је на лећа или на магарца до Котора, пјешачећи више сати. Због удаљености од најближе пешкарије рибари Бигова и нијесу могли носити рибу на продају, јер временски не би могли поново ићи у риболов, а да и не говоримо о времену потребном за одмор.

Старица Јоке Лазаревић, која данас има 90 година, причала ми је да се сјеча дана када би на лећима до Котора послала и до 30 килограма рибе. Враћајући се кући, из Котора би понјела кућне потрепштине, а једном приликом натраг је донијела 20 килограма соли и двије „бижице“.

Понекад жене села Крашића и данас лове заједно са мушкарцима. То су Вукица Петровић, Славица Петровић, Дара Франческовић, Сенка и Вукосава Франческовић.

Поред удруживања у дружине рибари су се удруживали и у рибарске задруге, које су биле основане готово у сваком

⁷⁷ Информатор: Васо Ивошевић из Кртола.

⁸⁰ Информатор: Љ. Пасковић.

⁸¹ Информатор: И. Ивовић.

⁸² Информатор: Ј. Лазаревић.

рибарском насељу. Ове задруге биле су организоване и пословале на основу прописа доба у коме су егзистирале. На основу статистике о морском рибарству из 1933. године сазнајемо да је „Обртно вересијска и привредна задруга за поморски риболов“ у Баошићима основана 1906. године, а имала је 44 члана. Исте године основана је рибарска задруга Муо, са 27 чланова. Рибарска задруга у Прчању основана 1925. године бројала је 37 чланова, док је рибарско биговско удружење из 1928. године бројало 14 чланова.

У Стрпу је 1933. године основана стрпачко-костањичка рибарска задруга у коју се удружило десет рибара.⁸³

По сјећању Блага Сијерковића у Баошићима је 1914. године основана „Рибарска компанија“ чија је дјелатност обухватала читаву Боку. Патруни у компанији били су: Шпиро Илић, Лазар Сијерковић и Анарија Франческовић. Рибари ове компаније били су обавезни да снабдијевају рибом војне кухиње. Старији рибари Муа сјећају се ове компаније, али не баш лијепо, вјероватно због обавеза према њој.

Изгледа да је традиција задругарства у рибарству у Баошићима најдужа, јер видјели смо да је задруга основана 1906. године, а по сачуваном „Правилнику“ ове задруге из 1936. године⁸⁴ закључујемо да је задруга радила континуирано. Данас у заливу Боке Которске једино ради ова задруга. У задругу је удружено осам рибара.

Послије другог свјетског рата у многим мјестима Боке биле су основане задруге, као на Муу, Ораховцу, Прчању, Крашићима, Бигову, Бијелој, Баошићима и Кумбору. Све задруге биле су удружене у Савез рибарских задруга, са сједиштем у Херцег-Новом односно у Предузеће за рибарство Народне Републике Црне Горе, које је дјеловало у Херцег-Новом од 1946. до 1948. године када прелази у Будву и постаје извозно-увозно предузеће, које је нешто касније укинато. Године 1946. предузеће је имало три рибарска брода заостала од Италијана, а 1952. године посједовало је десет рибарских бродова.

Рибарска задруга у Бигову основана је 1963. године. Радила је са неколико деута и једним мањим рибарским бродом до 1969. године када је као ООУР-а ушла у састав СОУР-а „Индустријаимпорт“ из Титограла. Данас у овом ООУР-у ради осам рибара са бродом за кочарење и осталом савременом рибарском опремом. Просјечни дневни улов рибе износи 500 kg, а обави се за десет до четрнаест сати рада.

⁸³ Статистика морског рибарства из 1933. године, издата од стране Министарства саобраћаја Краљевине Југославије.

⁸⁴ АХ — ОХ, кутија X.

ПРЕРАДА И КОНЗЕРВИРАЊЕ РИБЕ

У свакој рибарској коноби налазиле су се и налазе барила и бижице са сланом сарделом.

Барила су судови за сољење рибе, прављени од дрвета, запремине до 60 kg. Мањи дрвени судови, бижице, могли су да приме до 10 kg рибе. Зависно од улова, солило се одједанпут по стотину, па чак и до хиљаду килограма рибе.

Солиле су се сарделе, и то углавном јулске и августовске, јер су тада најквалитетније.

Рибу су солиле жене и мушкарци. Жене са Муа, као што је већ речено, биле су познате по сољењу рибе.

Сарделе се слажу у редовима, али се нази да не буде стомак уз стомак сарделе. Сваки ред се послје слања соли. Следећи ред сардела слаже се у супротном смјеру — укрштају се. Када се суд напуни рибом поклопи се дрвеним поклопом на који се стави камен (тежина зависи од величине суда односно количине рибе).

Риба се остави да сазријева. При томе се води рачуна да се послје неколико дана скине уље које риба пусти да се не би ужегло. Риба је зрела за јело након два до три мјесца, а може се оставити и дуже да зри.

Со се за сољење рибе набављала из Далмације и Истре, а касније и из Уљциња.

Да би било довољно соли за све рибаре Далмације за вријеме аустријске владавине морала се израчунавати просјечна потрошња соли у свакој општини. Обласни капетан је био дужан дао бавијести све општине о овој одлуци крајем године да се припреме за дистрибуцију соли и да се придржавају одлука Министарства финансија које их је и доносило. Со се за сољење рибе добијала по нижим цијенама, и то одређена количина, која је појединој општини одобравана на основу њеног благовременог захтјева (обично се добијала затражена количина). Тако је, на примјер, општина Херцег-Нови обавијештена 18. III 1876. године да јој је на основу њеног захтјева одобрено 8 квинтала соли, уз напомену да може затражити односно добити још соли у случају доброг улова. Неколико година касније видимо да је и поред преузетих 30 квинтала бијеле истарске соли због доброг улова затражено још 60 квинтала.⁸⁵

До првог свјетског рата трговци из Грчке и Италије куповали су у Котору слану рибу. Риба је припремана према њиховим жељама. Тако је за Грке припремана мање слана риба.

⁸⁵ AX — OX, 1875—1886. година.

Барило од 50 kg продавано је за наполеон до наполеон и четири фиоринте.⁸⁶

Бокешки рибари су Италијанима продавали рибу за новац или за со, за рибарски прибор или барила. Италијани су знали контролисати да ли је риба добро и правилно сложена.⁸⁷

Рибари су рибу продавали и фабрици у Бијелој и на Муо.

Фабрика рибе у Бијелој основана је 1907. године. Оснивачи су били браћа Мардешкић са острва Виса. Рад фабрике базирао се на великим количинама рибе која се тада ловила у Боки Которској. Годинињи капацитет фабрике био је 240 тона. У годинама пред други свјетски рат фабрика је радила са 50% капацитета. Производи ове фабрике били су цијењени, па су прско централног складишта у Вису, гдје су Мардешкићи имали још двије фабрике за прераду рибе, извожени у многе земље свијета. У Аустрију је извожена слана риба, која се сматрала као полупродукт, те се тиме избјегавала висока царина која је плаћана на финалне производе. За вријеме рата фабрика у Бијелој је била оштећена, а у времену од 1949. до 1951. године је обновљена и проширена, па је могла да преради и до 410 тона рибе.⁸⁸ 1965. године фабрика је престала са радом.

Послије првог свјетског рата француско друштво из Трста подигло је на Муо фабрику за конзервирање рибе. Риба је, углавном, откупљивана од муњанских рибара. Прерађевине су продаване у Француску и Италију. За вријеме другог свјетског рата фабрика је порушена.⁸⁹

Врло мала количина рибе се сушила. То су радили поједини рибари за своју кућну потребу. Сушиле су се паламиде, раже, пешикани, морине, а понегађе и оботнице. Оботнице су се сушиле посебно на Луштици.

Васо Буковић, по казивању Јанка Сијерковића, био је познат по сушењу пешикана који су били тежки до 1,5 kg. Осушени пешикан био је квалитетан исто као и бакалар, који је увожен.

Без обзира на врсту рибе, риба се обично сушила на исти начин. Риба би се пресјекла по дужини (осим оботнице), затим би се ставила под „пјез“⁹⁰ два до три дана да одстоји — да се испиједи течност.

Потом би се вјешала изнад огњишта и сушила на дим.

Битовљани су сушили и веће количине рибе коју би добро уновчили пред пост и носна крсна имена.

⁸⁶ Д. Зечевић, и. д.

⁸⁷ Информатор: Јанко Сијерковић из Баошћа.

⁸⁸ М. Петрановић, Развој индустрије у приобалном подручју Црне Горе до II свјетског рата, Историјски записи, Титоград, 1968, 462—463.

⁸⁹ Д. Зечевић, и. д.

⁹⁰ Пјез — тежина, у овом случају камен.

Јела. — Бокељке су познате по својим кухинарским вјештинама у припремању рибе.

Поред прераде и конзервирања, риба се припрема за јело: лешо, пригана и на граделе. Риба на лешо се справља тако што се очишћена риба, обично шкарпина, лиц, лубин итл., стави у воду у којој је раније стављено уље, со, зрна папра, петрусин, мрква и црни лук. Риба се кућа око двадесет минута, а затим се проциједи и у добијену супу закућа ориз. Риба се служи уз кришке лимуна и кухану кртолу.

Прига се више врста риба: гернице, гавице, барбуни, сарделс, улингњи и многе друге. Очишћена и посољена риба се уваља у брашно и добро испржи у врелом уљу, са обје стране.

Справљање рибе на граделе обавља се на исти начин као и припремање јела од меса на роштиљу. У току печења риба се премазује уљем у којем је сигно исјецкан чесан и петрусин. Јело које се такође припрема од рибе је бродет. То је врста рибљег паприкаша, веома укусно и рало припремано јело. Бродет је укуснији ако се припрема од више врста риба. На врелом уљу испржи се црни лук и мало бијелог, затим се дола мало парадајз соса, бијелог вина, остике, папра, петрусина и соли. У ову смјесу се ставља риба и кућа на тихој ватри око два сата. Раније су жене на дну суда у који су кухале бродет стављале пруће винове лозе. Највјероватније да је ово остало још од дана када се кухало на огњишту, па се на овај начин спрјечавало загоријевање јела, а сматрале су да на овај начин добијају и бољи укус бродета.

Сушена риба се кухала а затим уз разне зачине служила.

ОБИЧАЈИ И ВЈЕРОВАЊА О РИБАРИМА И РИБАРСТВУ

Рибарске породице живјеле су, углавном, доста оскудно. живот је зависио о добром улову и продаји рибе, зато и није необично што су настала многа вјеровања која су требала да помогну рибарима да остваре добар улов.

Не мало пута је нијела дружина због лошег предзнака одустајала од одласка у риболов. Тако, на примјер, ако би срели „штригу“ (злу жену — вјештицу) вјеровали су да од улова неће бити ништа, па су се понеки враћали кући.

Ријеч „срећно“ није се смјела рећи рибару који се спремао у риболов. За „добрић“ или „петровац“ није било умјесно рећи камен.

Ако је рибар имао ципеле са везицама, исте није стављао вјерујући да би стегнуте везице изазвале скучен, односно слаб улов.

У Бигову се дуго задржало вјеровање да ће се, када трудна жена пређе преко мреже у којој дуго није било доброг улова, стање промијенити.

Исто тако, биговски рибари су вјеровали да кад улов више пута није добар треба украсти три ока од мреже рибара који добро лови и пришити на своју мрежу.

Вјеровало се да ће се лов окренути боље уколико патрун обуче своју јакну окренуту на налицје.

У барку се нису смјеле изговарати ријечи: мачка, зец, поп...

Ако би рибар видео да је мачка ушла у барку одустајао би од одласка у риболов.

Већина рибара Муч се прије одласка у риболов молила за успјех у лову. Посебно су се обраћали Блаженом Грацији са Муча, кога сматрају својим заштитником.⁹¹

На Мучу се и дан-данас прича како су Пјеро Симовић и његова дружина на дан освјештења цркве Блаженог Грације (18. V 1890) уловили 6.000 комада паламида. Вјерујући да је овај улов остварила захваљујући наклоности свеца, ова дружина дала је израдити паламиду од сребра, природне величине, која се и данас налази у истоименој цркви.⁹² Породица Перичић, из Кртола, од давнина се бави риболовом и то претежно рибарећи парангалом. И данас је остала прича да је ова породица почетком XIX вијека угостила Петра I Петровића — Светог Петра Цетинског — рибом, и да ју је он том приликом благословио да увијек имају добар улов. Сматра се да због добијеног благослова ова породица често има успјешан улов.⁹³

Зна се да је Свети Никола заштитник помораца и рибара. Зато овога свеца многе рибарске породице узимају за кућног заштитника, па и у Боки Которској.

Из изложенога се може закључити да је рибарство у Боки Которској некада било веома развијено, иако не подједнако у свим мјестима. Дошла сам до закључка да је рибарство било

⁹¹ Блажени Грације рођен је на Мучу 1438, а умро 1508. године. Постоји вјеровање да је као сиромашан рибар отишао у поморце, а затим у Млетке, у самостан, гдје је и умро. Почетком прошлога вијека пренајете су му кости на Мучу.

⁹² Информатор: Љ. Пасковић.

⁹³ Информатор: Васо Ивошевић.

најразвијеније на Муу и у Баошићима, гдје је највећи број породица живио од ове дјелатности.

Живот рибара је веома тежак, прије свега зато што се рад одвија претежно ноћу, на мору, у свако доба године. Тешко је било радити бос, недовољно заштићен од вјетра и хладноће, па после напорне ноћи водити бригу о барци, рибарском прибору, и продаји рибе која није била на цијени, јер је увијек било потребно продати два килограма рибе да би се купио килограм меса.

Познато је да је човјек увијек тежио да побољша услове рада и живота, што је и у овом занимању видљиво. Пратећи развој рибарства може се уочити један веома дуги културни континуитет који траје два вијека, па и више. Овај континуитет се може заназити посебно пратећи развој рибарског прибора, гдје облик и начин употребе није претрпио знатне промјене, већ су промјене настале у материјалу, због општег технолошког развоја.

То се може одмах уочити и код развоја освјетљења за ноћно рибарење. Зна се да су ости симбол Посејдона, бога мора код старих Грка, а да су сличне и данас у употреби. Стари Грци и Римљани употребљавали су луч за освјетљење приликом ноћног риболова, а зна се да су помоћу лучи у Боки Которској ловили још и у овом вијеку.

Технолошки и технички развој довео је до увођења нових материјала за израду справа за рибарење. Употреба плинских свјетиљки и електроагрегата за ноћно освјетљење довела је до знатних олакшица при раду, чиме се постижу и бољи резултати.

Коришћењем мотора умјесто људске снаге за покретање барки знатно је смањен физички напор који је био потребан приликом веслања.

Израдом мрежа од синтетичких влакана, које су много отпорније, потребно је много мање и времена и труда за њихово одржавање, а и трајност им је већа.

Поред свега, данас се у Боки Которској професионалним рибарством бави знатно мањи број људи него до другог свјетског рата, нарочито после 60-тих година овога вијека. Тих година долази до наглог развоја поморства, туризма и укидања рибарских задруга. Док у поморству, туризму и индустрији рад доноси одређене и сигурне приходе, то није случај у рибарству. Риболов је веома тежак посао, без одређеног радног времена, у коме уложени рад не гарантује увијек и добар улов, односно зараду, јер овиси и од многих других околности — временских прилика, могућности продаје улова и других.

Мора се рећи да је рибе у Заливу знатно мање, што је последица загађености мора, а и небрине за очување и обнављање рибљег подмлатка. За то постоји више узрока. Један

од њих је и загађеност мора усљед изградње индустријских објеката чије се отпадне воде излијевају у море. Очекује се да ће овај узрок у најскорије вријеме бити отклоњен пресељењем индустријских погона из Котора у Грбањско поље. Знатним развојем туризма и повећањем броја становника у Боки, такође долази до одливања штетних отпадних вода у море.

Данас се не води довољно рачуна о очувању и подмлађивању рибљег фонда. Рибари су знали често рибу хранити, „абрумавајући“ рибу коју не би продали. Исто тако се водило строго рачуна о благовременој забрани улова одређеним мрежама и у одређено доба године. На тај начин чувао се рибли подмладак и спречавао улов за вријеме мријешћења рибе. Позитивни законски прописи за рибарство недовољно се поштују, нарочито од стране рибара — аматера који данас лови мрежама, и то знатно већим него што је дозвољено.

Оснивањем Завода за биологију мора у Котору, научне институције која се бави проучавањем и заштитом мора на јужном Јадрану, дошло се до многих научних сазнања која ће допринијети бољој заштити мора и живота у њему.

Вјеровати је да ће приврела Боке Которске, уз помоћ надлежних инспекцијских служби и у сарањи са науком, увидјети и схватити важност и корисност рибарства за Боку Которску. Омогућавање бројним туристима који посјећују овај крај да одлазе у риболов, што би за њих био посебан доживљај, обогатила би се туристичка понуда, а то је уједно и могућност за оживљавање овог занимања.

Овим радом покушала сам на дескриптиван начин обрадити развој рибарства, рибарских справа, начин риболова, друштвено-економске односе у овом занимању, народна вјеровања и обичаје везане за рибарство, желећи да истргнем из заборава једно од најстаријих занимања у Боки Которској које је у нестајању, и да подстакнем на размишљање о његовој обнови.

МАЊЕ ПОЗНАТЕ РИЈЕЧИ

- абрумат — бацати храну рибама
 армат — сирсмити мрежу за употребу
 бижулин — гањн конопац којим се везује добрић за мрежу
 бекуч — ветна на гарбитној лампи
 бумбажина — памучно платно
 брушкете — жријебање
 буцола — котурача
 барило — дрвено буре запремине 60 литара
 бижица — дрвено бурење запремине до 10 литара
 важи — посуде у којима се држе неке потрештине
 граделе — гвоздена решетка за печење меса или рибе
 добрић — камен који служи за оптерећење мреже
 ибандо — на страну, покривљено на једну страну
 кобилца — колумба барке
 корба — ребро барке
 калафатат — затворити смолом и кучином отворе између дасака на барки
 коноба — подрум, простор у кући при земљи
 кофијер — корпа, кошара
 качак — врста улице која се налази на кружном овијачу
 картелон — картица
 кашета — дрвени сапаук
 крка — тучена борова кора којом се масе мреже
 кртола — кромпир
 луч — освјетљење које се добија сагоријевањем смоластог дрвета
 лега — мјесто за рибарење
 лешо — кухано месо или риба
 мандрач — мала лука за барке
 мистно — већи дрвени суд за пражње робе
 мацола — дрвени бат
 мрква — шаргарепа
 њеска — мамац, мека
 оруо — доба дана када ноћ прелази у дан, или обратно
 орил — пиршич
 прова — прамац барке
 паш — мера за дужину, онолико колико захватају обавије раширене руке
 премула — кратки конопац на којем се налази удица, а који је везан за главни конопац парангала
 поста, пошта — дио мора или обале гдје се баца или извлачи мрежа
 патрун — власник брода (овдје барке и рибарског прибора)
 пешкарија — рибарица
 пјез — тежина
 нетрусни — першун
 папар — бибер
 притано — пржено
 паљ — дрвена лопата за избацивање воде из барке
 стирало — дрвене мотке за сушење мрежа
 секат — избацивати воду из барке
 струна — шворцин, нит уплетеног памучног конца, дебљине око 3 mm
 сењо — знак у мору који означава гдје је бачена мрежа или парангал
 сак — врећа, торба, дио мреже
 форо — фењер
 чесан — бијели лук
 шкуро — мрачно
 шворцин — чврсто уплетени коноп који се употребљава за прављење рибарског прибора
 штрон — прстен од конопца за весла
 пшаг — конопац

Summary

FISHING IN THE BAY OF KOTOR FROM THE 19th CENTURY TO THE PRESENT DAY

Dragana RADOJIĆIĆ

Fishing, one of the oldest trades in the Bay, has rarely been written about. The period from the 19th century to the present day was taken because the matter is poorly presented in the archives material and this period can be studied according to spoken word. The mode of fishing, that is the devices used for it in the 19th century had been inherited from the earlier times, and have remained almost unchanged till our time except for the new details and essential technological aids of the 20th century.

The research was carried out in the complete area of the Bay and in particular in the best known fishing settlements: Muo, Baošići, Krašići and Bigovo.

The geographical and climatic traits of the Bay are treated first of all. The next item are the kinds of fishing boats. The greatest part of the work is, of course, dedicated to the fishing devices: nets, harpoons, long lines and the others. Particular attention is paid to the production of nets, their maintenance, specially in the earlier periods when they were preserved by cooking in the liquid in which pine bark was cooked.

A separate part is dedicated to the night fishing and the development of the lighting system from the splinter of pine wood used as torch to the modern lamps.

Besides the listing of the best known kinds of fish that live in the waters of the Bay, the best time for their fishing is treated.

A chapter deals with gangs of fisherman, their mutual rights and duties, the way they distributed the caught fish and socio-economic relations in fishing trade generally.

The processing, preservation and cooking of fish as well as folk customs connected with this trade are also treated in this paper.

In recent years there has been an attempt to revive the fishing trade, as there are all the conditions for it, but it has been neglected due to the development of other activities in particular tourist trade.

The paper was written with the wish to keep from forgetting the development of fishing and all the elements which make it up: tools, boats, way of fishing, time, socio-economic relations, processing, preservation of fish, customs, without claiming that the matter has been thoroughly researched, but trying to encourage further research and may be the revival of the oldest trade in the Bay of Kotor.

O REVOLUCIONARNOM RADU BOŽIDARA-BOŠKA RADANOVIĆA DO 1921. GODINE

Božidar — Boško Radanović pripada generaciji crnogorskih intelektualaca komunista koji su bili nosioci i organizatori komunističkog pokreta u Crnoj Gori. Kao student u Parizu postao je 1918. godine član Socijalističke partije Francuske. Povratkom u zemlju, 1920. godine, postao je član Komunističke partije Jugoslavije. Politički je veoma aktivan u Crnoj Gori 1920. godine. Bio je član partijskog rukovodstva. I poslije zabrane legalnog rada KPJ Radanović je i dalje ostao njen član. Bio je sekretar Mjesne organizacije Nezavisne radničke partije u Cetinju (1923) i član Oblasnog odbora NRPJ za Crnu Goru. Od 1934. do hapšenja 1936. bio je član Sekretarijata Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku, Sandžak, Kosovo i Metohiju. Posebno je velika njegova zasluga u pisanju letaka, proglašavanja i drugih političkih spisa Komunističke partije u Crnoj Gori. Isto tako njegova je velika zasluga što je kao advokat i komunista besplatno branio na sudskim procesima komuniste. Kao pravnik bio je izvanrednih sposobnosti, a posebno u pravnoj terminologiji. U toku otkrivanja ilegalnih partijskih organizacija i njenih pripadnika u Crnoj Gori, početkom 1936. godine, uhapšen je i Radanović, koji je odveden u Dubrovnik, zatim u Sarajevo i na kraju u Beograd, gdje je kao komunista izveden na Sud za zaštitu javne bezbjednosti i poretka u državi 1937. godine, kada je oslobođen istrage. Iste godine je isključen iz Partije da bi poslije rata ponovo u nju bio primljen.

Boško Radanović je rođen 12. februara 1898. u Radanovićima — Grbalj (Crnogorsko primorje), koji je do 1918. godine bio pod austrougarskom okupacijom. Nakon završene osnovne škole u Prijeradima pet razreda gimnazije gimnazije završio je u Kotoru. Šesti razred gimnazije završio je u Cetinju. Nakon okupacije Crne Gore 1916. izbjegao je u Italiju, a odatle u Francusku. Nastavio je školovanje u Nici (Francuska), gdje je i maturirao. U Parizu je studirao pravo (1917—1920), gdje je i diplomirao avgusta 1920. godine nakon čega se vratio u Jugoslaviju. Od 1921. do 1941. godine

radio je prvo kao advokatski pripravnik, a zatim kao advokat u Cetinju. Nakon okupacije 1941. dva puta je zatvaran od Italijana u Cetinju, a zatim interniran u Italiju na ostrvo Ponca. Poslije kapitulacije Italije (1943) tamo je ilegalno živio do septembra 1944. kada je došao na Vis. Dolaskom na Vis Nacionalni komitet narodnog oslobođenja Jugoslavije rasporedio ga je na rad u Državnu komisiju za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača. Zatim je radio u Rimu kao delegat Nacionalnog komiteta za Italiju do početka septembra 1945. kada je došao u Beograd, gdje je radio u istoj komisiji do aprila 1946. godine. Od tada do penzionisanja radio je u Komitetu (kasnije nazvan Savjet, pa Sekretarijat) za zakonodavstvo i organizaciju Saveznog izvršnog vijeća. Penzionisan je kao državni savjetnik i rukovodilac sektora za zakonodavstvo. Umro je u Kotoru, a sahranjen u Beogradu, avgusta 1980. godine.

Poznato je da su se od izbijanja pa do kraja prvog svjetskog rata (1914—1918) na jugoslovenskom prostoru Balkana dogodile istorijske promjene. Isto tako je poznato da je do tada Boka Kotorska i ostali dio Crnogorskog primorja, sve do Bara, kao i veliki dio jugoslovenskog prostora, među kojima i rodno mjesto Radanovića, bio pod austrougarskom okupacijom, da su Srbija i Crna Gora bile okupirane i da su pretrpjele ogromne ljudske i materijalne žrtve, da se u toku rata uporedo sa oslobodilačkom borbom vodila i borba za ujedinjenje jugoslovenskih pokrajina i stvaranje zajedničke države. Povratkom u svoje Radanoviće Boško ih je zatekao ne samo oslobođenim već kao sastavni dio novostvorene jugoslovenske države — Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Napustio ih je kao gimnazijalac, bez političkih opredjeljena, a vratio se u njih kao diplomirani pravnik i ubijeđeni komunista.

Na političko opredjeljenje Božidara Radanovića, i ne samo na njegovo, veliki uticaj je izvršila pobjeda velike oktobarske revolucije u Rusiji i njene ideje, kada se politički i opredijelio za komunistički pokret. U Parizu je jedno vrijeme bio i sekretar Jugoslovenskog udruženja u Parizu, koje je bilo politički heterogeno. Radanović je bio veoma aktivan u Udruženju jugoslovenskih studenata-komunista u Parizu. Bio je pristalica ujedinjenja Crne Gore i Srbije i ostalih jugoslovenskih pokreta i stvaranja zajedničke države. Bio je protivnik dinastičke vladavine u Partiji. Zalagao se za republikanski oblik vladavine u Jugoslaviji. To bi bio najkraći siže za političku biografiju Boška Radanovića.

Spremajući se za povratak u rodni kraj Boško se pripremao za politički rad i organizovanje komunističkog pokreta u Crnoj Gori, a posebno na Crnogorskom primorju. Međutim, povratkom u zavičaj, kako je sam kasnije izjavio, on se iznenadio organizovanošću i snagom komunističkog pokreta u Crnoj Gori 1920. godine. Te godine on se našao u plejadi organizatora komunističkog

pokreta u Crnoj Gori — Jovana Tomaševića, Adolfa Muka, Marka Mašanovića, Bogdana Vujoševića, Pavla Zičića, Milovana Anđelića, Stanka Dragojevića, Marka Gregovića, Miloša Jovanovića, Baja Raičevića, Sava Vukovića, Bracana Bracanovića, Jovana Mališića (Martinovića), Anta Matkovića, Vasa Srzentića, Miljka Bulajića, Nikole Kovačevića, Niše Milanovića, Boža Ljumovića, Kosta Čufke, Jova Zagore i drugih. Bili su to utemeljivači i osnivači Komunističke partije u Crnoj Gori u periodu 1919—1920. godine.

Izučavajući revolucionarni pokret u Crnoj Gori između dva svjetska rata (1918—1941) stupio sam u kontakt i sa Boškom Radanovićem. Sa njim sam imao i nekoliko ličnih susreta. Prvo smo se sreli u njegovom stanu u Beogradu (Kneza Miloša 17). Ljubazno me je primio. Razgovarali smo o radu KPJ u Crnoj Gori i o njegovom učešću u revolucionarnom pokretu. Iako sam se bio pripremio za razgovor, imajući i magnetofon, nije pristao da razgovor snimamo na magnetofonu. Napomenuo je da za to ima vremena i da to ostavimo za drugi put. Ja sam mu sugerirao da napiše memoare o revolucionarnom pokretu u Crnoj Gori i njegovom učešću u njemu. Napomenuo sam mu da ću mu ukazati na sačuvanu arhivsku dokumentaciju, koja bi mu poslužila kao podsjetnik, kao i na moju pomoć na koja pitanja da obrati posebnu pažnju. Na kraju tog razgovora stekao sam utisak da svoj rad u pokretu ne stavlja u prvi plan već rad svojih političkih istomišljenika, posebno onih koji nijesu bili živi. Tada mi je dao do znanja da je na zahtjev nekih redakcija za publikovanje sjećanja aktivista revolucionarnog pokreta napisao nekoliko članaka od kojih su neki objavljeni u skraćenoj formi. Stekao sam utisak da mu se takav način objavljivanja sjećanja nije sviđao. Poslije ovog razgovora imali smo još jedan susret o kome ću kasnije nešto reći.

Sa Boškom Radanovićem sam vodio prepisku. Uvijek mi je kratko i jasno odgovarao na moja pitanja postavljena u pismu. Njegova pisma, i ne samo pisma, koja mi je poslao veoma su dragocjena kao istorijski izvor. Namjera mi je da napišem rad o Bošku Radanoviću u kome bih objavio i našu prepisku, kao i neka druga njegova dokumenta. Ovom prilikom objavljujem jedan naš razgovor iz 1967. godine.

Radeći u Istorijskom arhivu u Kotoru sreo sam se na Kotorškoj rivi 29. jula 1967. godine sa Boškom Radanovićem. Srdačno smo se pozdravili, a zatim sam mu predložio da svratimo u hotel »Fjord« na kafu. Prihvatio je moj poziv i pošli smo u hotel, ali ne u kafanu već u moju sobu u hotelu. Kako sam imao svoj magnetofon u sobi, jer sam tih dana razgovarao sa nekim predratnim komunistima u Kotoru, kada smo dobili kafu i sok predložio sam mu da ovo o čemu budemo razgovarali snimamo. On se malo iznenadio i kroz šalu mi je rekao: »Vi me progonite ništa manje no što me prije rata progonila policija i žandarmerija«. Pristao je da razgovor snimim.

Razgovor smo vodili o njegovom školovanju, o njegovom političkom radu, kao i radu njegovih jugoslovenskih istomišljenika u Parizu, revolucionarnom pokretu u Crnoj Gori do 1921. godine, te o nekim crnogorskim komunistima. Poslije ovog razgovora desila se za mene jedna neprijatnost. Naime, zagubio sam traku na kojoj je sniman naš razgovor. Na moju sreću, slučajno sam je pronašao tek početkom 1973. godine kada je tekst prekucan. Prekucani tekst sam mu poslao na redakciju i autorizaciju. Poslije toga on mi je iz Kotora 30. aprila 1973. godine poslao pismo i u prilogu naš redigovani i autorizovani razgovor. U pismu mi je, pored ostalog, tada napisao: »Saljem Vam ispravljeni i dotjerani stenogram našeg razgovora ovdje u julu 1967. Kada bude prekucan stenogram, molim Vas da mi jedan primjerak pošaljete«. Dobijeni tekst sam prekucao i jedan primjerak sam mu poslao, a drugi uz original (ispravljeni tekst njegovom rukom) ostavio u mojoj arhivi.

Sjećanja Boška Radanovića, koja mi je dao u Kotoru 29. jula 1967. godine, veoma su značajna kao izvor za izučavanje revolucionarnog pokreta u Crnoj Gori u periodu 1920—1921. Isto tako, ona su značajna i za izučavanje političkog strujanja među jugoslovenskom emigracijom u Parizu (1917—1920), a posebno za rad crnogorskih studenata-komunista u Parizu. Zbog njihovog značaja i moga duga prema Božidaru — Bošku Radanoviću integralno ih objavljujem i ona glase:

«Vaše školovanje i odlazak u Francusku?»

Osnovnu školu sam završio u Grblju, a prvih pet razreda gimnazije u Kotoru. Godine 1914. završio sam peti razred u Katorskoj gimnaziji.

U julu 1914. naslućujući da će se zaratiti, otišao sam na Cetinje kod svoje ujčevine gdje me je prvi svjetski rat i zatekao.

Odmah u početku rata Austrijanci su bombardovali i zapalili našu kuću u Radanovićima, pa su moj otac, maćeha, djed, dvije sestre i brat prešli na Cetinje. Tamo sam završio šesti razred gimnazije, a po kapitulaciji Srbije i Crne Gore, pobjegao sam sa Cetinja i preko Albanije stigao do Drača. U Draču nas je bilo oko 400 Bokelja i drugih Jugoslovena, austrijskih državljana. Mi smo imali neke putne isprave koje su nam izdale crnogorske vlasti. U njima je stajalo da smo austrijski državljanin, a kako smo bili prepušteni samima sebi, obratili smo se talijanskom konzulatu u Draču i objasnili mu da je situacija u kojoj se nalazimo ista kao što bi bila i situacija Italijana austrijskih državljana. Molili smo konzulat da nas prebaci u Italiju, jer ako padnemo u ruke Austrijanaca, koji su bili već blizu Drača, da ćemo svi biti postrijeljeni. Konzulat je nabavio jednu malu lađu, upola rashodovanu,

i bez ikakve pratnje dovezeni smo na ostrvo Sipari u Italiji, gdje smo bili internirani. Bili smo pola godine u internaciji. Kada su nas oslobodili, došao sam u Rim gdje mi je bio otac, jer smo se izgubili prilikom bježanja. Iz Rima sam krajem 1916. prešao u Nicu, gdje sam i maturirao, a poslije mature prešao sam u Pariz. Do tada, ne mogu reći da sam imao ma kakve veze sa socijalistima i socijalizmom. Sjećam se, dok sam bio u Cetinjskoj gimnaziji, da mi je slučajno došla do ruku neka knjiga od Svetozara Markovića. To je za mene onda bila teška i nekako nepristupačna lektira, tako da joj nijesam poklanjao nikakvu pažnju.

U Rusiji je počela martovska revolucija 1917. godine. U početku, pod savezničkom propagandom da su boljševici razbojnici, da su placenici Njemačke, a zaožen nacionalnim duhom, u početku su mi bile sve simpatije na strani vlade Kerenskog. Boljševici su mi nekako čudno izgledali, ni sam nijesam mogao da kapiram koji je to vrag u Rusiji koji hoće da se prekine rat, da se zaključi mir, pa sam se pitao što će onda biti sa našim ujedinjenjem i oslobođenjem. Međutim, bio je tada u Parizu Nikola Šavović, Kuč, koji je tamo studirao astronomiju. Bio je malo ekscentričan, ali inteligentan. Dok je ucio gimnaziju u Beogradu poprimio je socijalističke ideje, a da li je bio i član Socijaldemokratske partije ne znam, samo znam da je bio socijalista i govorio je o socijalizmu. Jednog dana mi reče da idemo na jedan socijalistički zbor. To mi je bio prvi put da prisustvujem takvom zboru. Njega je organizovala Socijalistička stranka Francuske. To je bilo 1917. godine. Sjećam se vrlo dobro da je sastanku prisustvovao i Albert Toma, ministar za naoružanje, poznati socijalista, ali je na tribinu izašao jedan pukovnik u uniformi, koji je došao sa fronta, i osuo protiv rata. Stavovi usvojeni na sastancima u Kintalu i Cimervaldu, akcija Libknehta i Roze Luksemburg u Njemačkoj, držanje srpskih socijalista i njihovo glasanje protiv ratnih kredita, sve je to odraz Lenjinovih ideja, čiji su talasi dopirali i do fronta. Vidim tog pukovnika, govori protiv rata, i sjećam se Alberta Tome, pognute glave, kojemu je, kao članu vlade koja vodi rat sa Njemcima koji se nalaze na 80 km od Pariza, ta protivratna propaganda vrlo neprijatna. Mene je to zagolicalo. Pratio sam polemiku između francuskih socijalista minoritera i majoritera i tako, malo po malo, meni se razvedravalo u mojoj svijesti da sam počeo da shvaćam suštinu stvari, a već kad je pobijedila oktobarska revolucija postao sam svjestan njene važnosti i ja sam je prihvatio. Onda su je branili mnogi socijalisti minoriteri u Francuskoj na čelu sa Žanom Langeom (unukom Karla Marksa), koji je bio, mislim, prvi stranac koji je od boljševika dobio najviše odlikovanje, ali se poslije pokazao nedostojan tog ordena, iako je ranije žestoko branio oktobarsku revoluciju.

Da li je još neko bio sa Vama od crnogorskih studenata?

Labud Kušovac neprekidno je sa mnom bio, kao i Bogdan Vujošević, docnije apotekar u Ulcinju, kojeg su ovog rata Njemci ili Albanci — balisti ubili tamo. Međutim, sa Labudom Kušovcem sam više bio jer je Bogdan povremeno odlazio iz Pariza, ali bio je i on na liniji boljševičkoj, a da li je bio formalno i organizovan ne bih mogao reći, a za Labuda znam to sigurno, jer smo zajedno prišli Socijalističkoj stranci Francuske, a docnije »Komitetu III internacionale« i organizaciji studenata-komunista u Parizu. Bilo nas je oko 60 studenata svih narodnosti u toj organizaciji sa Univerziteta pariskog. Sjećam se da je od jugoslovenskih studenata u toj organizaciji bio i Dušan Nedeljković, sadašnji akademik. Tada je u Parizu bio Kosta Novaković, pristalica boljševika i oktobarske revolucije, kao i jedan od braće Vujovića, docnije likvidiran u staljinskoj čisci.

Sta mi možete reći o Vašem radu i akcijama kao socijaliste u Francuskoj?

Evo šta mogu reći. Mi smo redovno išli na socijalističke sastanke. Skoro je uvijek bilo pitanje boljševika, za i protiv njih. Gdje smo mogli dospjeti vršili smo agitaciju u korist boljševika i oktobarske revolucije. Prisustvovali smo prvomajskim proslavama i drugim socijalističkim manifestacijama. Prvi maj sam prvi put proslavio 1919. godine.

Sad se ne sjećam da li su baš 1. maja bile manifestacije za pomilovanje Žak Sadula. Žak Sadul je bio francuski oficir koji je prišao boljševicima u Rusiji, jer su Francuzi tamo imali svoju vojsku kao što su je imali i Englezi. Te savezničke vojske su se borile protiv boljševika, a na strani kontrarevolucionara. Žak Sadul je prišao boljševicima i mislim da je jedna od prvih knjiga o boljševičkoj Rusiji bila njegova knjiga. On je bio osuđen u Francuskoj na smrt. Međutim, on se kasnije vratio u Francusku i bio je izabran za komunističkog narodnog poslanika. Učestvovali smo i u manifestacijama za spas života Zan Laburb. To je žena Vukašina Markovića, ali ću vam kasnije pričati o mom prvom susretu sa Vukašinom Markovićem i o tome kako mu nijesam vjerovao kad mi je rekao da je to njegova žena. Dobro su mi ostale u sjećanju masovne i žestoke manifestacije za spas života Zan Laburb, francuske učiteljice, koju su u Rusiji francuske intervencionističke trupe strijeljale. Učestvovali smo i u komemoraciji Žoresovoj, jer su onda Žoresa svojatali, reklamirali i minoriteri i mažoriteri. To je bila velika manifestacija u Parizu u kojoj je učestvovalo preko 300.000 radnika i drugih naprednih građana. Sjećam se da je pored njegove biste na ulici stajao Anatol Frans, dok su niži

oficiri i vojnici koji su učestvovali u povorci skidali ratna odlikovanja sa svojih grudi i stavljali ih na bistu Žoresovu. Žoresa je ubila francuska reakcija neposredno pred prvi svjetski rat. Iz te povorke mi smo se, jedna grupa studenata, možda 20—30, odvojili i sa crvenom zastavom pošli na Šan Zelize (Champs Élysées). Sjećam se da je crvenu zastavu nosio Labud Kusovac. Kad je pala odluka da prođemo sa crvenom zastavom ispod Trijumfalne kapije neki od francuskih studenata su se tome protivili govoreći da ni vojska koja je trebalo da se pobjedonosno vrati sa fronta i prođe ispod tog slavoluka, još to nije uradila. Međutim, mi nijesmo htjeli da od te naše odluke odstupimo i prošli smo ispod tog slavoluka. U toj našoj grupi bilo je Francuza, bio je i jedan Poljak koji se zvao Lipinski, vrlo inteligentan i dobro potkovan marksističkom teorijom, a šta je kasnije bilo sa njim ne znam. Bilo je tu i ženskih. I sad mi je pred očima slika kad su jednu studentkinju policajci bacili nasred trotoara, tukli je i trzali za kosu. Vrlo su brutalni bili.

Sjećam se još jedne akcije, ali da li je bila prvomajska ili ne to ne mogu da kažem. Bili smo zajedno Labud Kusovac, Bogdan Vujošević i ja. Zajedno smo demonstrirali i kamenicama se bacali na policiju. Bogdan je nosio bradicu. Labuda i mene nijesu dirali, a Bogdana su uhapsili tu pred nama, vjerujući da je Rus, jer su mnogi Rusi nosili bradu, povelj ga u policiju i pretukli, pa ga predali Ratnom vojnom sudu, jer kada je rat bio završen još je trajalo ratno stanje i postojao je ratni vojni sud. Labud i ja nađemo Bogdanu advokata, bio je komunista, a zvao se Darkiso. Tada smo svjedočili pred ratnim vojnim sudom. To mi je bilo prvo svjedočenje i zakletva, oboje lažno, jer smo dokazivali Bogdanov alibi, da on nije bio tada na mjestu događaja, nego da je bio sa nama na sasvim drugom kraju Pariza. Međutim, njega su kaznili mjesec dana zatvora. Eto, to su bile te aktivnosti, uglavnom posjećivanje zborova i učestvovanje u demonstracijama i manifestacijama.

Dok ste bili u Francuskoj vas nekolicina studenata od čega ste se izdržavali?

Postojala je crnogorska vlada koja je primala subvenciju od Francuske i od tog novca stipendirali crnogorske studente, kao što je srpska vlada imala svoje stipendiste. Tako smo i mi imali stipendije od crnogorske vlade. Međutim, kad je crnogorska vlada počela vrbovati crnogorske izbjeglice da se bore za samostalnu Crnu Goru, nas nekoliko studenata uputili smo predstavku crnogorskoj vladi, odbili stipendiju i napali regenta Aleksandra i njegovu vladu, i kralja Nikolu i njegovu vladu, i rekli smo da su oni jedno isto. A onda smo ja, Labud i Marko Popović, iz Crmnice, koji sada živi kao penzioner u Zagrebu, pošli u Rems. Neko vri-

jeme tamo smo radili kao obični radnici, a poslije smo se vratili u Pariz gdje je Labud radio kao radnik, a ja sam se zaposlio kao vaspitač u jednom liceju, dok nijesam morao da napustim tu službu, jer su se neki đачki roditelji žalili da neki vaspitač vaspitava njihovu djecu u boljševičkom duhu. Poslije mi je otac poslao nešto malo novca tako da sam završio studije.

Kako ste vi socijalisti gledali na ujedinjenje Crne Gore i Srbije?

Onda se to smatralo naprednim. Naravno, nijesmo bili zadovoljni sa načinom na koji je to sprovedeno, ali smo smatrali da je ujedinjenjem i stvaranjem Jugoslavije učinjen jedan veliki korak naprijed.

Vi ste, prema vašem izlaganju, osudili i jednu i drugu dinastiju?

O tome posjedujem izjavu na francuskom jeziku objavljenu u organu francuskih minoritera »Popiler« (Populaire). Pored nas nekolicine studenata, tu izjavu je potpisao i Svetozar Gojnić iz Crmnice, gimnazijalac, koji se družio sa nama i bio je iskreni komunist. Međutim, čim se vratio u zemlju umro je od tuberkuloze, tako da ne bih o njemu mogao mnogo što da kažem, ali znam da smo ga mi smatrali boljševikom i čestitim mladićem. Jedan primjerak tog »Popilera« priložio sam na procesu koji se pred Okružnim sudom u Kotoru održao u martu ili aprilu 1921. protiv Adolfa Muka, Avgustina Marinovića i mene zbog komunizma. To sam uradio zbog toga što se zvanično proturalo da crnogorski studenti u Francuskoj koji se nazivaju komunistima nijesu komunisti nego crnogorski separatisti i pristalice dinastije Petrovića.

U Parizu je bilo Udruženje Jugoslovena. Bilo nas je oko 700—800 Jugoslovena. U početku je predsjednik Udruženja bio Dragoljub Jovanović. U tom udruženju ja sam držao neko predavanje, tada sam bio na drugoj ili trećoj godini prava. Udruženje je izdavalo jedan časopis, koji se može naći u Narodnoj biblioteci u Beogradu, mislim da je izlazio svakih 15 dana. U tom časopisu je bilo notirano to predavanje u kojemu sam zastupao demokratizaciju Jugoslavije, federativno uređenje i republikanski oblik vladavine, naravno uz naprednu demokratiju. Poslije tog predavanja mijenjala se uprava i izaberu za predsjednika Bogdana Majstorića, Bosanca, a na njegov predlog za sekretara Udruženja mene, s obzirom na ideje koje su bile izražene u mom predavanju. U tom udruženju su bili socijalisti, komunisti, republikanci i monarhisti, pa smo imali i sukoba. I tu se radilo, koliko se moglo, na propagiranju socijalističkih ideja. Sačuvao sam »Naš program rada« štampan u Parizu 1918. godine.

Da li ste se poznavali sa Jovanom Tomaševićem dok ste bili u Francuskoj?

Dok sam bio u Cetinju, za vrijeme prvog svjetskog rata, čuo sam za Jovana Tomaševića, ali se s njim tada nijesam upoznao. Pričalo se da je u crnogorskoj vojsci propagirao neke antirežimske ideje, ali koje su to ideje ne bih mogao reći. Dok sam bio u Parizu čuo sam da je Jovan u Francuskoj i da studira pravo u Poatjeu. Jedni su mi govorili da on ispovijeda republikanske ideje, a drugi da je komunista, te ne bih mogao reći kojoj je ideologiji Jovan pripadao dok je bio u Francuskoj.

Francuska partija se bila podijelila na mažoritere i minoritere. Mažoriteteri su imali organ »Imanite« (L'humanite) i oni su bili protiv boljševika, zastupali su vladu Kerenskog, a minoriteteri su imali organ »Popiler« (Populaire) i pomenuta naša izjava je izašla u tom listu. Bilo je listova i pojedinih manjih grupa koji su bili na lijevoj strani od minoritera. Minoriteteri su branili oktobarsku revoluciju i protivili su se savezničkoj intervenciji, ali se oni nijesu solidarizovali sa boljševicima. Međutim, sjećam se da je izlazio jedan list koji se zvao »La Vag« (La Vague), a direktor tog lista i šef te grupe bio je Lorio koji je potpuno zastupao ideje oktobarske revolucije i boljševika. »La Vag« smo redovno čitali i posjećivali sastanke i predavanja Lorioa.

Nešto o Vašem radu i prilikama kakve ste zatekli po povratku u zemlju?

Ja sam se vratio iz Pariza u avgustu 1920. godine. Još dok sam bio u Parizu, prema mojim ondašnjim shvatanjima, napravio sam neke planove za moj propagandni rad kad se vratim ovamo, jer sam pretpostavljao (mislio sam na Boku) da ovamo niko ne zna šta je to komunizam i boljševizam, s obzirom na mentalitet, shvatanja i političku svijest, kakve sam ostavio u Boki 1914. godine. Međutim, kad sam došao u Kotor bio sam iznenađen u tom pogledu, jer je već kroz cijelu Boku bila sprovedena organizacija Komunističke partije, osobito u gradovima i u nekim većim preduzećima kao »Arsenalu« u Tivtu; po selima manje, naročito kod srpskog elementa, ali to se kasnije popravilo. Uglavnom, radilo se i imalo uspjeha tako da su već bile poznate ideje oktobarske revolucije. Komunistička partija Jugoslavije se čula. Naravno, tu su bile razne klevete od strane neprijatelja i protivnika komunizma i Komunističke partije, pa je jedna između mnogih bila i ta da to nijesu istinski komunisti. Nemoćni da se bore protiv socijalizma i komunizma na ideološkoj osnovi, lokalni političari klevetali su da su to crno-žuti, koji su izgubili rat, ili separatisti crnogorski, koji hoće da vrata kralja Nikolu. To je bila očigledna laž.

U ono vrijeme nisesu svugdje postojale čvrsto oformljene partijske organizacije, kao što je to bilo docnije. Ponegdje su to bile grupe ljudi za koje se znalo da su komunisti, da vrše propagandu i prenose partijske direktive, bez neke čvrste partijske organizacije. Međutim, u gradovima je postojala partijska organizacija — u Kotoru, Herceg-Novom i Tivtu — a po selima je to bilo dosta slabo. Mi smo u Grblju imali priličan broj pristalica, ali njesmo imali nikakvu organizaciju. Po selima je sve to bilo dosta labavo. Tada je bila najvažnija akcija izbori za Ustavotvornu skupštinu. Onda je Boka administrativno pripadala Dalmaciji, a oblasno mjesto bilo je Split. Nosilac komunističke liste za Dalmaciju bio je Vicko Jelaska, zemljoradnik iz Splita, a za Boku Kotorsku Adolf Muk, kelner iz Kotora. Neprijatelji su zlonamjerno isticali da ja njesam kandidat, osobito šovinisti, jer da u Boki prevagu među nama imaju »crnožuti«. Međutim, tada je bilo potrebno imati 30 godina da bi se postalo kandidat, a ja ih još njesam imao.

Za izbore za Ustavotvornu skupštinu sprovedena je sistematska i svestrana propaganda, i usmena i pismena. Nije bilo nijednog zabačenog scla do kojega njesmo došli sa našim lecima. To su obično bili ogromni leci, štampani crvenim slovima. Ako njesmo mogli doći usmenom riječju, došli smo sa tim lecima, a održavali smo i zborove gdje god smo mogli. Imali smo dobar uspjeh u Boki i to ne samo u gradovima nego i po selima. Osobito, što smo uspjeli da pariramo uspjeh protivnika. Onda je bila vrlo jaka Radikalna stranka pod uticajem velikosrpskih šovinista. Ona je smatrana zastupnikom srpskom elementa. Njen kandidat za poslanika bio je Ljubo Jovanović, porijeklom iz Risna, ali je emigrirao u Srbiju u kojoj je važio kao veliki državnik. Tu se nama bilo teško probijati. Da navedem Grbalj, u njemu je bilo oko 800 glasova. Radikali su mislili da će sve te glasove, do posljednjega, imati Radikalna partija. Međutim, koliko se sjećam, mi smo dobili oko 90 glasova, a to je uspjeh u jednoj seoskoj srpskoj opštini gdje nije bilo organizacije i nekog naročitog prethodnog rada, a radikali su dobili nešto oko 300, od njihovih računatih 800 glasova. Uprkos svemu tome, u nekim časopisima pogrešno se piše da nema nigdje dokaza o tome da je Komunistička partija vršila neku aktivnost za vrijeme izbora za Ustavotvornu skupštinu. Vrlo je štetno tako nesavjesno pisanje istorije. Jer, nije bilo nigdje zaseoka u Boki gdje nije Partija stigla sa svojom propagandom na ovaj ili onaj način.

Prije toga su bili opštinski izbori. Vama je sigurno poznato postojanje »Sovjetske opštine na Jadranu« u Petrovcu. Savo Vuković je bio predsjednik te opštine. To je jedna od opština u kojima su pobijedili komunisti. Na opštinskim izborima pobijedili su komunisti u Beogradu i u još nekim gradovima, ali ova na Jadranu je bila prva opština koju su osvojili komunisti.

Recite nešto o propagandnom materijalu — letcima, proglašima, kako ste ih izdavali, nabavljali i širili?

To smo dobijali iz Splita i iz Beograda. Ako se materijal odnosio na cijelu zemlju dobijali smo ga iz Beograda, a ako se odnosio na Dalmaciju dobijali smo ga iz Splita. To je bio ogroman materijal, koji smo rasturali na razne načine, pa čak i preko žandarma. Sjećam se dobro, bila je u Grblju žandarmerijska stanica, a komandir te stanice bio je narednik, mislim da se zvao Panić. Ja sam onda bio u Grblju. Dobijao sam letke od Muka i jedan dio davao tom naredniku koji ih je, kad je išao u patrolu, lijepio po selima. Tada nije bila čvrsta vlast kao što je kasnije bila, niti je Komunistička partija bila u ilegalnosti kao što je kasnije bila, iako su i tada komunisti proganjani i njihova propaganda suzbijana. Ljudi su bili razočarani režimom u novoj državi, pa su komunističke ideje bile privlačne i za radne mase koje nisu pripadale Partiji, jer su uvidjele da su njeni ciljevi poštenji i plemeniti. Naravno, čim je Partija proglašena ilegalnom, mnogi su se udaljili od nje.

Kakvo je organizaciono stanje Partije bilo 1920. godine na području Boke Kotorske?

O tome ne bih mogao reći ništa više od onoga što sam već kazao. Po mom shvatanju, zasluga za tu organizaciju na prvom mjestu pripada Adolfu Muku, koji je bio glavni rukovodilac pokreta u Boki, a i jedan od rukovodilaca u Crnoj Gori. Radnička klasa ga je kao takvog prihvatila, jer je ponikao iz njenih redova, a bio je inteligentan, vrijedan, požrtvovan. Dobro je priman i u selima, naročito u Paštrovićima, jer su ga poznavali kao čestitog čovjeka i komunistu koji se zalagao i podnosio žrtve za svoje ideje. Ovo što sam rekao o Muku odnosi se na vrijeme dok je bio u našoj zemlji, jer mi njegov docniji rad nije poznat neposredno iz ličnog saznanja, a poznato mi je da je isključen iz Partije zbog nekomunističkog držanja pred klasnim neprijateljima. Tu je bilo još ljudi uz njega koji su aktivno radili u Boki, kao Anto Matković, Drago Vuković, tipograf, Tripo Franović, koji je bio još prije I svjetskog rata socijalista, Marko Gregović, Savo Vuković, a bilo je i drugih, ali ovi su se, koliko je meni poznato, uglavnom isticali radom.

U tom periodu kako ste vi komunisti gledali na crnogorske separatiste i njihovu borbu?

Potražite kod Kosta Cufke proglas, koji mi je pokazivao ovog ljeta, koji se odnosi na opštinske izbore na Cetinju 1926. godine. Kad sam ga pročitao sjetio sam se da sam ga pisao, a to mi je i Kosto potvrdio.

Mi smo onda pregovarali sa federalistima da istupimo zajednički na izbore. Bili smo određeni od strane naše Partije ja i Tomo Šćekić, bravar. Od federalista je bio Mirko Mijušković, jedan od njihovih prvaka i bivši crnogorski ministar, i Milo Tatar. Mi smo njima predložili platformu programa zajedničkog rada. Da bi došlo do saradnje, a pogotovo da bi pokazali njihovim masama da njihovim vođama nije do istinite borbe protiv ondašnjeg režima, mi smo u taj zajednički program unijeli dosta parola za koje smo smatrali da bi za te mase bile privlačne. Međutim, vođe federalista za ovaj program nijesu htjeli ni da čuju. Pustili su famu među njihovim masama kako komunisti hoće da ih prevedu u boljševike i da su zbog toga raskinuti pregovori. Mi smo onda taj program pustili među njihovim ljudima kako bi vidjeli da to nije tačno. Bilo je došlo do svađe između federalističkih vođa i njihovih pristalica, jer su ovi tvrdili da u programu nema nijedne riječi za koju nijesu crnogorski federalisti, da se tu brani čast Crne Gore i njeno pravo na samoopredjeljenje. Tada nije došlo do sporazuma te su obadvije stranke istupile zasebno na izborima. Ja sam bio kandidat za kmeta, a Niko Žačiranin, zidar, za predsjednika opštine. U Podgorici je došlo do sporazuma i kandidat za predsjednika bio je Stanko Marković, federalista, i zamalo da komunisti i federalisti nijesu pobijedili, jer su dobili preko 500 glasova.

Sjećam se za vrijeme izbora za Narodnu skupštinu u Beogradu 1923. godine. Jovan Tomašević je pisao u ime Partije za svako pleme u Crnoj Gori zaseban letak, gdje je, uglavnom, napadao vođe federalista. Za Boku sam ja sastavio letak, a potpisali smo ga Jovan i ja. Ovaj letak gledao sam izložen u Muzeju u Biljardi. Cilj te naše politike je bio odvojiti federalističke mase od njihovih vođa. Što se tiče ujedinjenja, crnogorski komunistički rukovodioci smatrali su da je to napredna stvar. Drugo je pitanje načina na koji je sprovedeno ujedinjenje, i pitanje centralističkog uređenja države sa hegemonijom srpske buržoazije. To su komunisti smatrali negativnim, ali samo ujedinjenje smatrali pozitivnim i za radničku klasu. To je donekle došlo do izražaja i u odlukama Vukovarskog kongresa koji stoji na čelji centralističkog uređenja Jugoslavije. U smislu tih odluka i ja sam na zboru u Kotoru prilikom izbora za Ustavotvornu skupštinu zastupao centralističko uređenje države.

Skoro svi kasniji crnogorski komunistički rukovodioci su aktivno učestvovali 1918. godine u borbi za ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom. Ja se vrlo dobro sjećam da je na našem procesu pred Državnim sudom za zaštitu države u Beogradu 1937. godine advokat Nikola Đonović, kao branilac, iznio kako su se crnogorski komunisti 1918. godine borili za ujedinjenje. Međutim, sjećam se da je optuženi Niša Milanović tada istupio i rekao da je to tačno i da se i on za to borio, ali da se stidi te svoje borbe, jer je ona

zamijenila onu primitivnu crnogorsku slobodu ovim modernim ropstvom. Niša je osuđen na 4 godine robije samo zbog toga što je to rekao, jer je najviša kazna bila 2 godine robije, i to za drugove koji su mnogo teže bili terećeni nego on.

Recite mi nešto o zboru u Kotoru 1920. godine?

Taj zbor je održan u novembru 1920. godine povodom izbora za Ustavotvornu skupštinu koji su u tom mjesecu i održani. Bila je velika agitacija za taj zbor u cijeloj Boki, na koji je došla masa naroda. Zbor je održan na ondašnjem «Trgu od oružja» (danas Trg oktobarske revolucije). Određeni govornici su se nalazili na stepenicama ondašnje opštine. Među njima je bio i činovnik policije Tolentino, koji je, po ondašnjem austrijskom zakonu, prisustvovao zboru kao komesar. Dalje, trg je potpuno bio pokriven narodom iz cijele Boke. Zbor je otvorio Adolf Muk i dao meni riječ. Ja sam govorio u duhu ondašnjih odluka Vukovarskog kongresa i naše politike. Dva-tri puta me komesar opominjao, a kad sam ja nastavio ne obazirući se na to, on je, usred mog govora, raspustio zbor i zazviždao, našto su se pojavili žandarmi koji su bili sakriveni i sa bojonetima počeli da rastjeruju narod. Za mene je bilo veliko oduševljenje kad sam vidio da se u Kotoru mase bore kao usred Pariza, suprotstavljajući se žandarmima, koji za dugo nijesu mogli da rastjeraju mase. Gledao sam kako žene bacaju žandarmima kape na zemlju i gaze ih nogama. Za one prilike to je bila krupna stvar. Mitraljezi su bili postavljeni na zidine. Pošto je zbor razjuren povelili su u zatvor Muka, mene, Anta Matkovića i Avgustina Marinovića.

Koliko ste dugo ostali u zatvoru?

Odmah su nas četvoricu kaznili sa 20 dana zatvora po zloglasnom Bahovom patentu. To je još za vrijeme Austrije bio propis po kojem policija bez ikakvih razloga može da kazni do 30 dana zatvora. Mi smo to izdržali. Kad je došla Obznana ponovo su nas uhapsili i kaznili sa 30 dana zatvora. I tu smo kaznu izdržali zbog iste stvari. Onda su nas, osim Matkovića, predali sudu. Mene zbog govora na zboru, a Muka i Marinovića zbog komunističke propagande. Adolf Muk je osuđen na 11 mjeseci zatvora, ja na 9 mjeseci, a Marinović na 6 mjeseci. Tu osudu potvrdio je Sto sedmorice u Zagrebu, pod kojim je potpadao Okružni sud u Kotoru. To je prvi komunistički proces u Jugoslaviji. Nije to važno, ali je važno što smo osuđeni za djela izvršena za vrijeme legalnosti Partije, jer neprijatelj priča kako je Partija bila legalna za vrijeme parlamentarnog režima, da je to bio demokratski režim, za vrijeme kojeg je Partija slobodno radila. Da to nije tačno najbolji je dokaz da smo nas trojica osuđeni zbog djela izvršenih za vrijeme legal-

nosti Partije. I baš zbog toga, Partija iz Beograda delegirala je Jovana Tomaševića i Dragog Tasića, komunističke narodne poslanike, da prisustvuju našem procesu, a organizacije iz Crne Gore bile su pozvane da na proces pošalju ponekog predstavnika. Tomašević i Tasić, koji je bio i advokat, bili su kao predstavnici Partije koja je tada bila zastupljena u Parlamentu. Sud im je dao posebno mjesto u sudnici i oni su cijelo vrijeme pratili tok procesa, jer se Partija bojala da, ako budemo mi osuđeni, režim može da izvede na optuženičku klupu sve one komuniste koji su govorili i pisali u tom istom duhu. Zbog toga je Partija tom procesu pridala veliku važnost.

Jovo Zagora je o ovom procesu, kojemu je prisustvovao, pisao kad se u štampi pojavio neki napis da je prvi komunistički proces bio negdje u Srbiji 1923. godine. Naš proces je, koliko se sjećam, bio negdje u martu ili aprilu 1921. godine, na kojemu nas je branio dr Silvestar Giunio, advokat iz Splita, komunista.

Kakve su tada bile veze partijskih organizacija u Boki sa Cetinjem i Jovanom Tomaševićem?

Mi smo sa njim tijesno saradivali. Naravno, nijesmo gledali na administrativnu podjelu, po kojoj su Dalmacija i Crna Gora bile dvije zasebne pokrajine. Boka je pripadala Dalmaciji i iz Splita smo dobijali direktive i materijal, ali i pored toga mi smo saradivali za vrijeme izbora za Ustavotvornu skupštinu, kao i prije i poslije izbora. Sjećam se da je Jovan negdje pred izbore bio u Paštrovićima, odakle su ga dopratili na konju kod mene u Radanoviće, a odatle u Kotor.

Prije nego smo u cijelosti izdržali dosuđene nam kazne došlo je neko opšte pomilovanje (mislim da je to bilo prilikom ženidbe kralja Aleksandra ili rođenja prestolonasljednika), pa nijesmo izdržali ostatak kazne.

Kad smo prvi put osuđeni po Bahovom patentu na 20 dana zatvora, i drugi put po Obznani na 30 dana zatvora, mi smo pisali žalbe Pokrajinskoj vladi za Dalmaciju u Splitu. Te su žalbe interesantne po tome što se u njima ne ističe da smo nepravilno osuđivani. Mi smo u tim žalbama isticali da smo krivci prema postojećem poretku, da od viših vlasti ne tražimo poništenje osude, jer da znamo da su više vlasti još gori čuvari poretka nego što su ove niže. Na pretresu me predsjednik nije kaznio sa dva dana zatvora zbog uvrede koju sam nanio kotorskom poglavaru Dušanu Raškoviću koji je na tom pretresu bio svjedok. Rekao je da naši komunisti nijesu istinski komunisti, nego da su to ostaci starog poretka, protiv čega sam protestovao i odgovorio da je to kleveta.

Recite mi da li je bilo još intelektualaca članova KPI u Boki?

Kad sam bio u Kotoru Adolf Muk je priredio sastanak intelektualne omladine kotorske sa mnom. Ja sam onda bio došao iz Pariza pa sam im o odnosima te omladine prema komunističkom pokretu odgovarao na pitanja koja su mi bila poznata. Tu je, vjerovatno, bilo simpatizera, ali ne mogu reći da je tu bio neki intelektualac koji je pripadao Partiji. Bilo ih je koji su simpatisali i ponešto radili. Sjećam se Vuka Jovanovića, tada je bio medicinar. On je mnogo simpatisao pokret, radio je ponešto, ali tada Partiji nije pripadao. Kad su mene zatvorili on je strahovao da i njega ne zatvore, pa je pobjegao u Češku, ostao je tamo deset godina i vratio se kao svršeni ljekar. On je brat Jova Jovanovića. Oba dvojica su učestvovali u NOR i bili docnije članovi Partije.

Da li ste radili na organizovanju žena 1920. godine?

Toga onda nije bilo. Kasnije se izdiferencirao rad sa omladinom i rad sa ženama. Sve je to onda bilo zajednički, tako da ne bih mogao reći da je bio neki posebno organizovani rad sa ženama.

Evo da navedem jedan primjer ondašnjih raznih oblika propagande.

Bio je u Kotoru Puro Vučković, moj zemljak, nosač. Prišao je pokretu i postao svjestan radnik. Tražio je od paroha kotorskog da ga izbrišu iz spiska vjernika, pa su ga zbog toga zvali »Puro otrekajemsja«. Njemu umre majka, majka jednog nosača, kako kažu u Kotoru »fakina«, to je onaj posljednji na društvenoj stepenici. Pošto je Puro bio član Partije, kotorska partijska organizacija je organizovala sahranu njegovoj majci, naredila je svim članovima Partije da dođu na sahranu, tako da je sprovod bio prilično impozantan. To je bilo jedno veliko propagandno sredstvo, tako da su poslije toga mnogi iz redova sirotinje dolazili da se upišu u naše »društvo« da bi znali ko će ih sahraniti. To je bio jedan, sada gledano, primitivni oblik propagande, ali je za ondašnje prilike odgovarao. Ill. ljudima je bilo zagonetno kako to da se svršeni pravnik drži sa »fakinima« kotorskim.

Da li su se Kusovac i Vujošević vratili u Crnu Goru u isto vrijeme kada i Vi?

Vujošević se vratio ranije. On je bio neko vrijeme u Podgorici i radio u apoteci, a poslije je otišao u Ulcinj. U Ulcinju je otvorio svoju apoteku. On je tamo važio kao neobično čestit, pošten i plemenit čovjek. On je u početku uvijek išao i tražio ekstremnost. Poslije dolaska u zemlju prišao je Partiji, a do kada je u

njoj ostao nije mi poznato. Znam da je uvijek pripadao komunističkoj ideologiji.

Kusovac je ostao u Parizu poslije mene. Sjećam se da se vratio u zemlju dok sam ja bio u zatvoru u Kotoru 1921. godine, jer je dolazio kod mene u zatvor. Tada je otišao na Cetinje, gdje su bile neke demonstracije u kojima je učestvovao. Tu se malo zadržao, pa je otišao za Beograd, gdje su njegovi živjeli, i poslije je emigrirao, ali je povremeno dolazio. Živio je u Francuskoj, Belgiji, Beču i Sovjetskom Savezu, gdje je radio na raznim partijskim zadacima, sve do njegovog isključenja iz Partije.

Kada ste vi prešli na Cetinje?

U septembru 1921. godine. Tada je Partija već bila u ilegalnosti. Zaposlio sam se kao pripravnik kod Rista Popovića, koji je bio jedan od federalističkih vođa. On je pristao da me primi kao pripravnika, uz dozvolu Okružnog načelstva da mogu da boravim na Cetinju. Poslije, kad je sresko načelstvo, po nalogu župana Mišovića, htjelo da me protjera sa Cetinja, pitao me na saslušanju da li imam dozvolu boravka. Međutim, dozvola boravka nije bila potrebna nikome, a ja im odgovorih da je imam, i to jedini ja na Cetinju. Oni se pitaju kako to. Ja odem kući i donesem dozvolu koju mi je dao okružni načelnik Mitar Vukčević, pašenog Rista Popovića, da mogu da boravim na Cetinje i da budem pripravnik u kancelariji Rista Popovića. Sreski načelnik bio je tada Mića Đedović. Po saslušanju mi reče: »Baš ti se ništa ne može, to ti je tačno da niko nema dozvole boravka osim tebe«.

U Cetinju sam našao Jovana Tomaševića sa kojim sam se bio ranije upoznao. Docnije sam upoznao Nikolu Kovačevića, koji je neko vrijeme bio formalno upisan kao činovnik kod Jovana, Marka Mašanovića, Stanka Dragojevića, Milovana Četkovića, Milovana Anđelića, Pavla Žižića i druge. Sa Božom Ljumovićem sam se upoznao još 1916. godine. Pavle je bio figura koja zaslužuje pažnju, bio je vrlo aktivan i kao komunistički narodni poslanik. Sa Markom smo bili intimni i Jovan i ja. Marko je bio hrabar i dobar komunista.

Od 1921. do 1923. godine tj. do formiranja Nezavisne radničke partije u čemu se sastojao rad Partije u ilegalnim uslovima?

To je bio lični pojedinačni rad. Kad su bili neki izbori onda se okupimo. Na primjer, 1923. godine su bili izbori za Narodnu skupštinu i tada se naš rad aktivizirao. I u međuvremenu se ponešto radilo, ali dosta slabo, jer je tada bio prosto zamro partijski rad, ne samo a Crnoj Gori nego u čitavoj zemlji.

1920. godine na izborima za Ustavotvornu skupštinu Komunistička partija u Crnoj Gori dobila je preko 10.000 glasova, a 1923. godine Nezavisna radnička partija dobila je u Crnoj Gori na izborima za Narodnu skupštinu oko 2.000 glasova. Istina, tako slab uspjeh bio je posljedica ilegalnosti Partije, ali i njene neaktivnosti. Iako je rad bio zamro, i Partija se nalazila u ilegalnosti, vezu smo održavali i bili uvijek zajedno, i o tome se znalo i govorilo: »Ovo su komunisti, to je komunistički štab« i tome sl. Ja sam bio sekretar Nezavisne radničke partije za Cetinje. Izdavao sam, kao sekretar, članovima i legitimacije. Da li je neko sačuvao neku legitimaciju ne znam, ali sjećam se dobro da smo ih izdavali. Tada je Jovan još bio živ. On je umro, čini mi se, tek negdje u februaru ili u martu 1924. godine.

Da li je postojalo rukovodstvo Nezavisne radničke partije za Crnu Goru?

Znam da je postojalo. Koliko se sjećam, sekretar Odbora Nezavisne radničke partije za Crnu Goru bio je Adolf Muk. Poslije one osude sa mnom Muk je ponovo osuđen na 18 mjeseci zatvora zbog komunističke propagande. Znam da ga je branio kotorski advokat dr Stevo Rađenović, koji je bio radikal i velikosrb. Međutim, došlo je do toga da su ga zbog odbrane Muka uhapsili i stražarno sproveli za Beograd. Poslije su uslijedile intervencije kotorskih patriota, pa su ga ubrzo oslobodili.

Adolf Muk je bio neprekidno aktivan u pokretu dok je bio u zemlji, a vjerovatno i dok je bio u inostranstvu. Kad sam ja došao iz Pariza on je radio kao kelner u kafani »Dojmi«, kod Karamana, koji je onda držao tu kafanu. Sjećam se da je često, kad se sastanemo, odjednom prekidao sastanak i govorio da mora da ide na posao, jer je od toga živio. Kad je Adolf bio angažovan za Crnu Goru morao je da pređe u Podgoricu. On je morao da se tamo i zaposli, jedno što nije imao drugih sredstava za život, a drugo što bi pao policiji u oči i odmah bi ga »šupirali« i zatvorili kao besposličara. Partija je uspjela da ga preko veza zaposli u hotelu »Imperijal« kao knjigovodu. To mu je bilo redovno i javno zapošljenje, a ilegalno je radio u KPJ.

Godine 1921. u Crnu Goru je došao Vukašin Marković?

Ja Vukašina Markovića ranije nijesam znao. Kad sam se vratio iz Pariza u Crnu Goru čuo sam za dr Vukašina Markovića, boljševika, koji je došao iz Sovjetskog Saveza 1921. Ja do tada nijesam nikoga vidio ko je došao iz Sovjetskog Saveza i želio sam da vidim Vukašina, da progovorim sa njim dvije riječi. Jula ili

avgusta 1921. godine ja sam otišao poslom u Podgoricu. Tamo me uhapse i zatvore u policijski zatvor na Nemanjica rivi. Niko ne zna. Ležao sam na goloj zemlji i mislio da ću tu kosti ostaviti, a da niko ne zna ni gdje se nalazim. Poslije 2—3 noći, negdje oko pola noći, ubace nekog čovjeka kod mene. Mrak, ne vidi se ništa. Ja ga upitam ko je i on mi odgovori da je dr Vukašin Marković. Ja, pravo da Vam kažem, zaboravim u tom momentu da sam u zatvoru, sav srećan i zadovoljan što mi se pružila prilika da se sa njim upoznam i malo popričam. Međutim, on je posumnjao da sam ja agent provokator i da su me podmetnuli, a pravim se da sam komunista i nije htio sa mnom riječi da progovori. Naravno, ja sam ga razumio, ali mi je bilo i krivo. Ja onda počnem da mu pričam sve o akcijama u kojima smo mi učestvovali u Parizu kao studenti, sa namjerom da ga ubijedim i da on shvati da to sve ne može jedan provokator tako do tančina da zna. Ja nemam pojma o tome da je njemu Žan Laburb žena, ali počnem da pričam koje smo mi sve akcije sprovodili u Parizu za spas života Žan Laburb. Kad sam nju spomenuo, on mi reče da je to njegova žena. Mene je to malo iznenadilo, jer za mene je Žan Laburb bila kao Žan Dark što je za Francuze. Onda se Vukašin oslobodio i počeo sa mnom da priča kao sa komunistom. Mi smo cijelu noć pričali, jer se ionako nije imalo gdje leći. Sjutradan ujutro Vukašina sprovedu pješke do Kotora, a dan poslije toga mene pješke do Cetinja. Tako smo se mi isto veče upoznali i razdvojili. Poslije sam ga vidio kad je bio u cetinjskom zatvoru. Ja sam bio i njegov advokat, obilazio sam ga često u zatvoru. Donosili smo mu čak i zeleno lišće, na njegovo traženje, da bi gledao u zelenilo. Volio je mlijeko i slaninu. On je preko mene pisao memorandume boljševičkim rukovodiocima, fingirajući time ludilo.

Kako je on gledao na stanje u Crnoj Gori tada?

Ne bih Vam mogao reći da li smo o tome razgovarali, jer su te večeri njega doveli oko pola noći, a ujutro ga rano odveli. Dosta vremena mi je trebalo da ga ubijedim da nijesam provokator, i baš kad se on oslobodio da priča sa mnom, odveli su ga, a ja sam mislio da će se on tu duže zadržati. Ni danas ne znam kako je Božo Ljumović doznao da sam ja tu. Poslije 2—3 dana Božo mi je poslao posteljinu i hranu, tako da sam se zbog toga osjećao kao na konju, jer sam zaključio da su već znali gdje se nalazim.

Sumnjivo je bilo i ovo sprovođenje kao što su sproveli Vukašina i mene pješke. Jer, bilo je nekoliko slučajeva da su komuniste ubili prilikom sprovođenja, motivišući to lažno da su pokušali bjekstvo.

Kako ste vi gledali kao komunisti na njegov pokret i odmetništvo?

To je bila njegova lična akcija sa kojom Partija nije imala nikakve veze. Naravno, nije se to nigdje javno narodu reklo, jer bi to bilo nezgodno. Vukašinu je čak i pomoć pružana; tada je to bila potpuno njegova separatna akcija, po mom shvatanju pogrešna, koja je povredu i štetu nanijela. Poginuli su predsjednik i djelovođa opštine piperske. Za to ubistvo su optuženi doktor Vukašin i Stoja i Jole Marković, njegova sinovica i sinovac. To je bila jedna deplasirana akcija u ono vrijeme, oružani ustanak u jednoj seoskoj opštini.

Da li se sjećate da li je Partija organizovala njegovo bjekstvo?

Svakako da je organizovala. On je pokušavao sam bjekstvo prije toga. Fingirao je ludilo misleći da će na taj način uspjeti da ga puste iz zatvora. Jednom su ga bili poslali u bolnicu »Dani-lo I« na Cetinje radi posmatranja. Tu je pokušao kroz prozor klozeta da pobjegne, ali dolje je bio žandarm, stražar, koji ga je opomenuo da se vrati nazad, jer da će inače pucati. Vukašinu nije uspjela ni agitacija kod tog žandarma, dokazujući mu da je ovaj proleter, a da služi buržoaziji. On se bio dosta spetljao u svom iskazu pred isljednim sudijom. Stoja je dala mnogo inteligentniji iskaz od njega. Ništa određenije ne bih mogao da kažem o njegovom bjekstvu, osim to da je Partija, iako se nije solidarizala sa njegovom akcijom, pomogla mu da pobjegne iz cetinjskog zatvora.

Njegovo bjekstvo zateklo me u Radanovićima. Očekivao sam da će me uhapsiti, iako sa Vukašinovim bjekstvom nijesam imao veze, ali niko me nije ništa o tome pitao.

Mi smo Vukašina pazili dok je bio u zatvoru i sa hranom i sa ostalim. Kad sam mu rekao da ću da ga branim kao njegov advokat, vidio sam da nije imao u mene dovoljno povjerenja, jer mi je primijetio da sam mlad, pa da ne mogu imati dovoljno iskustva.

Stoja je bila neobično bistra, spretna i okretna. Žao mi je što nijesam sačuvao jednu pjesmu koju mi je bila spjevala.

Ona je bila pobjegla iz zatvora ali su je uhvatili u Piperima i sproveli za Cetinje. Saznavši da je sprovode, ja pođem u susret i sretnem nju sa žandarima na Rijeci Crnojevića, pa sam autom za njima išao sve do Cetinja. Ona je to vidjela pa mi je napisala tu pjesmu na dopisnoj karti, u tom smislu kako ona osjeća moju brigu za nju i moje saosjećaje sa njenim patnjama.

Suđenju Vukašinu nije održano zbog njegovog bjekstva, a Stoji i Jolu jeste. Ja sam ih branio. Osudili su ih na po 12 godina

robije. Sjećam se, ja sam bio napisao apelaciju protiv te presude na oko 80 stranica. Rezultat je bio da je Veliki sud, »smatrajući da je kazna blago odmjerená«, povećao kaznu na 20 godina robije, a da se pri tom nije ni osvrnuo na razloge iznesene u apelaciji.

Vukašin je preko mene pisao Buharinu, Radeku, Zinovjevu i drugim sovjetskim rukovodiocima, a slao im je i neke pjesme. Vidio sam tu neke nenormalnosti iako je i time i drugim svojim držanjem fingirao ludilo. Međutim, kad su poslali dr Neška Radovića da ga posmatra, on je to osjetio. Kako su bili prijatelji iz Rusije, jer su zajedno tamo studirali, odjednom Vukašin upita Radovića: »Boga ti, Neško, ko koga posmatra, ja tebe ili ti mene?«

Onda je dr Vukašin napisao jednu pjesmu čiji stihovi počinju sa riječju »Prosto« ..., osim zadnjeg koji glasi: »Al neprosto drugu bratu, izdajniku demokratu«, aludirajući na to da je dr Neško Radović bio 1918. godine komunista, a da je docnije prešao u Demokratsku stranku. Isljednik mi je pričao da je na čudo od njega i njegovog jeftinog fingiranja ludila, kako usred saslušanja skoči na sto i kako drži govore u zatvoru koji su se čuli i van zatvorske zgrade, jer je imao jaku glasinu.

Recite mi nešto o Vašem susretu sa Markom Mašanovićem?

Marka Mašanovića sam upoznao kad su me sprovodili žandarmi iz Podgorice za Cetinje, kojom sam prilikom prenoćio na betonu u nekoj prostoriji u Rijeci Crnojevića. O njemu sam čuo da je dobar komunista, inteligentan, i da je penzionisan zato što pripada Partiji, pa sam predložio žandarmima da svratimo na Mašanovića han, jer sam pretpostavljao da je Marko tu i da ću se tom prilikom s njim upoznati. Žandarmi pristanu, uđemo u han i vidim da dolje leži u jednom malom sobičku. Ja Marku, onako u šali: »Ti ležiš tu, a drugove ti sprovode žandarmi«. On odmah ustane i pomisli da je nešto ozbiljno. Ja mu se predstavim i on mene i žandarme časti jelom i pićem. Docnije smo često bili zajedno i sarađivali. Od tada pa do danas Marko mi je ostao kao jedan od najsimpatičnijih naših ljudi u Crnoj Gori.

Marko je imao nešto vrlo privlačno u sebi, a bio je bistar, veoma hrabar i popularan, naročito u svom plemenu, koje ga je uvijek biralo za sekretara Uprave ceklinskih ribolova, preko koje je Partija vršila svoj uticaj u ceklinskom plemenu.»

СПОРТСКИ ПОКРЕТ У БОКИ У ДОБА ОБНОВЕ

Новембра 1944. године цијело подручје Бокe Которске било је ослобођено од окупатора. Почела је обнова ратом уништених или оштећених објеката, обнавља се рад разних институција и организација, поред осталог и спортских.

Нова власт, у рату створена, била је свјесна чињенице да су за одбрану тековина револуције потребни млади, здрави кадрови и да се те снаге могу створити и кроз спортске организације. Постављен је захтјев да се спортска активност постави на широке основе, да се свуда гдје је то могуће организује више спортских секција, да се спријечи фаворизовање неких спортова на штету других.

ДОБРИ ТЕМЕЉИ

Спорт у Боки Которској има дуге и свијетле традиције. У овом региону Црне Горе спортски живот је био веома развијен између два рата, а и прије првог свјетског рата, оvdје су се људи, окупљени у друштва и клубове бавили спортом. Нарочито је био развијен фудбал и спортови на води. Од фудбалских клубова између два рата оvdје су егзистирали: „Игало“ и „Приморје“ у Игалу, „Јединство“ у Херцег-Новом (једно вријеме оvdје је постојао и бачки клуб „Аматер“, а помињу се „Грађански“ и „Борац“, затим „Обилић“ у Зеленици (према сјећању неких савременика оvdје су постојали и клубови „Железничар“ односно „Хајдук“, прије „Обилића“ наравно), затим војни тимови: „Инжињерија“ из Мељина, „Хидроавионска“ или „Хидропланска“ из Кумбора, „Минерска“ из Беновића.

На подручју данашње которске општине постојао је клуб „Приморац“ (касније „Југословен“), затим за кратко вријеме Раднички спорт клуб „Бокељ“ и мали клубови „Одјек“ у Доброти, „Борац“ у Доњем Ораховцу, „Вихор“ у Перасту, „Гортан“ у Рисну, „Гром“ у Морињу. Помињу се још „Брђанин“ и „Славија“ у Котору.

На подручју Тивта фудбал су, поред мјештана, играли и радници Војно-техничког завода (Арсенал) односно војници који су овдје служили војни рок (били су из разних крајева Југославије и они су у читавом међуратном периоду играли значајну улогу и дали одређен печат спортском животу Тивта). У овом градићу до првог свјетског рата свој војни рок су служили многи спортисти из разних мјеста Аустро-Угарске Царевине.

У првим годинама послје првог свјетског рата овдје су основана два клуба — „Орјен“ и „Зрински“ — који су се почетком четврте деценије фузирали и од њих је створен нови клуб „Арсенал“, који је 1937. године освојио титулу првака Цетинског ногометног подсавеза и играо у квалификацијама за улазак у савезну лигу против екипе САСК-а из Сарајева, који га је елиминисао. То је и највећи успјех једног боксајског фудбалског клуба у међуратном периоду. „Зрински“ је обновљен уочи самог рата.

Фудбалски клубови „Југословен“ и „Арсенал“ су средином четврте деценије овог вијека гостовали у Албанији, а албански фудбалски клубови „Влазпија“ из Скадра и „Тирана“ су играли 1936. односно 1937. године у Котору. „Влазпија“ је гостовала поново 1938. године у Котору и Тивту (екипа се тада јавља под новим именом „Шчипоња“). Боксајски клубови „Југословен“ и „Арсенал“ су 1938. године гостовали у Скадру.

Боксајски клубови се у ово вријеме такмиче и у разним куповима (такмичење за покар г-на Шмита, г-на Базелија, за покар „Грабанског“ — загребачког клуба), а 1937. године донесена је и одлука да се клубови из свих већих приморских градова — од Шибеника до Котора — укључе у такмичење за Јадрански куп, које није никад одржано.

У Боки су гостовали и клубови из разних крајева земље — Сплита, Дубровника, Мостара, Сарајева... Све је то допринело популаризацији спорта, стварању спортске атмосфере.

Од пливачких и ватерполо клубова на подручју Боке најактивнији је био „Јадран“ из Херцег-Новог, који је основан 1922. године, као веслачки и једриличарски клуб у којем су послје три године управу преузели припадници радничког покрета и основали „нови“ „Јадран“ (за годину оснивања „новог“ „Јадрана“ рачуна се 1927).

„Јадран“ је остварио највеће успјехе у 1938. години када су његови јуниори освојили прво мјесто на првенству Србије у Београду, док су њихови старији другови на сениорском првенству Југославије у Новом Саду освојили прво мјесто у пливању и ватерполу. У Зеленици је радио ватерполо клуб „Боксај“.

¹ Побједа, орган Народног фронта Црне Горе, Цетинје, год. 1945, н. 1946.

У Котору је 1934. године основано прво спортско рибарско друштво „на нашим обалама“.²

У Котору и у Херцег-Новом радила су планинарско-смуљарска друштва. Овдје је био развијен шах и тенис, а организовано је и неколико боксерских сусрета.

Коначно, Бока је имала и асоцијације спортских организација. У трећој деценији Бока Которска је била једна од фудбалских жупа у оквиру Силитског ногометног подсавеза, а од 1933. године у Котору је било сједиште Бококоторске (Приморске) жупе Цетињског ногометног подсавеза, која је дала одређени допринос популаризацији фудбалске игре на свом подручју.

Спортови на води су до 1939. године били под „јурисдикцијом“ Дубровачког пливачког подсавеза, а те године дошло је до реорганизације руководства на нивоу земље. Одлучено је да се оснује нови пливачки подсавез „за подручје Бокс и Црне Горе“ са сједиштем у Херцег-Новом.

Упоредо са развојем спорта стварао се судијски (понегађе и тренерски) кадар, а један број спортиста и спортских радника је напосијам у ондашњој црногорској и југословенској штампи значајно допринио популаризацији спорта на овом подручју и његовој афирмацији на ширим просторима.

СПОРТ — СВОЈИНА НАРОДА

Без обзира што је у рату уништено и оно мало објеката, а већи број спортиста и спортских радника изгубио животе борећи се за слободу домовине, Бока је ослобођење земље дочекала са кадровима који су брзо могли да обнове низ спортских организација, или да оснују организације у оним спортовима у којима лотал нијесу постојале, да се временом изборе за масовност и квалитет, да бокељски спорт подигну на један виши ниво, и то опет, и посебно, фудбал и спортове на води.

У листу „Омладински покрет“ од 8. марта 1945. године објављен је текст „Наши спортски задаци“, у коме се говори о задацима у организовању физичке културе. Ту се, између осталог, говори о томе да је у предратној Југославији било доста прорежимских организација које су се, уочи рата, и саме фашизирале. Аутор текста се залаже за постављање физичке културе на здраве и широке основе, па између осталог каже:

— Постојање у скоро свим срезовима фудбалских клубова не може ни изблиза одговорити задацима у вези са физкултуром. Не може због тога што ми на физкултуру гледамо као на

² Омладински покрет, лист Уједињеног савеза антифашистичке омладине Црне Горе, Цетиње, год. 1945. и 1946.

општенародно питање. Не може задовољити због тога што ми на то питање не гледамо очима старих спортских стручњака, који су у старој Југославији специјализирали извјесне гране спорта, од њега стварали попопол. Ми данас хоћемо да спорту ударимо нове темеље, тако да он постане широка народна својина³

Аутор текста се залаже да се у оквиру друштва ствара што више секција, да број чланова укључених у секције буде што већи.

Овај апел су прије свих прихватили спортски радници Котора који су 14. марта основали спортски клуб са секцијама за ногомет, лаку атлетику, пливање и једриличарство. У Управни одбор клуба су изабрани: Косто Ковачевић, предратни фудбалски судија и спортски радник, затим Војо Бринић, Саво Старовић, Јово Петковић, Паво Петровић, Анте Словинић, Милош Вуксановић, Илија Мариновић и Анто Вујић. За техничке руководиоце секција изабрани су: Данило Старовић (фудбал), Вишко Вицковић (лака атлетика), Буро Мрвен (пливање), Иво Грето (веслање) и Илија Мариновић (једриличарство).⁴ Према писању „Побјеле“ све секције су имале потребну опрему за рад, искључујући фудбалску која је била без довољно опреме а и прописног игралишта, јер су утакмице тада, а и дуго послеје тога, игране на пјесковитом Бенову, игралишту између двије ријеке.⁵

ОБНОВА „ЈАДРАНА“

Непуне три недјеље касније, 4. априла 1945. године одржана је конференција спортиста у Херцег-Новом, на којој је говорио Војо Бринић, предсједник УСАО Боке Которске, који је у свом говору указао на разлике предратне и поратне спортске политике. На овој конференцији говорио је и предратни спортиста и спортски радник Богдан Ненадовић који је указао на потребу да се обнови пливачки и ватерполо клуб „Јадран“, што је одмах и учињено. Изабрана је управа, а Богдану Богдановићу припала је част да буде и први предсједник обновљеног клуба. Иначе, у клубу су поред пливачке и ватерполо основане још и секције: ногометна, планинарска и лакоатлетска. За рад сек-

³ Енциклопедија физичке културе, књига 1. и 2, Загреб, год. 1975.

⁴ Мр Новак Јовановић, *Спортске активности у Херцег-Новом и околини до 1941. године*, „Бока“, Херцег-Нови, 1983, бр. 13—14, стр. 257—277.

⁵ Новак Јовановић, *Спортски покрет у Црној Гори 1945. године*, Повијест спорта, Загреб, XIII/1982, бр. 51, стр. 117—122.

⁶ Новак Јовановић, *Спортски поздрав слободи*, „Побјела“ — Титоград, 25—31. мај 1982. године, фељтон, наставак 1—7.

ције за пливање и ватерполо задужени су Богдан Ненадовић и Антон Тенжера, за фудбалску секцију Владо Бронзић и Стево Станишић, за лакоатлетску Иван Класура и Н. Достанић, а за планинарску Александар Секуловић. Према информацији која је објављена у „Побједи“ од 20. маја 1945. године у Управи одбор су, поред Богдана Ненадовића, изабрани: Бранислав Доклестић, којем је повјерена функција потпредсједника, Стево Станишић (секретар) и Александар Секуловић (благајник).

ПРВЕ ФУДБАЛСКЕ УТАКМИЦЕ

Бокелске фудбалске екипе имале су прве пријатељске сусрете у мају, са најјачим екипама из Републике. Тако је крајем маја — према писању листа „Побједа“ — „Будућност“ као гост у Котору победила „Котор“ (вјероватно је то била нека градска селекција) са 3 : 1, док је „Тиват“ (вјероватно је и то градска репрезентација) победио „Ловћен“ са 4 : 3. У јуну, на Цетињу, „Ловћен“ је савладао екипу Команде јужног Јадраца (био је то војни тим) са 2 : 1 (у неким новинама овај тим се јавља и са именом „Јужни Јадран“).

БОКЕЉИ НА ДВА СЛЕТА

За 13. јул — Дан устанка народа Црне Горе, припремљен је велики слет на Цетињу, а у августу исте године требало је да се одржи слет омладине Југославије у Београду. За оба слета предвиђен је обиман и разноврстан програм, са ритмичким вјежбама, лакоатлетским такмичењима, борбеним играма и колима. Требало је да се формирају слетски одбори по свим срезовима, општинама и селима. Такви одбори су формирани у свим већим бокелским мјестима. Одржани су слетови у Херцег-Новом, Котору и Тивту, а слетска такмичења мањег обима и у неким другим мјестима. Такмичења су требала да покажу колико је омладина стварно спремна за ту значајну републичку односно југословенску манифестацију.

Показало се да се и сеоска омладина може веома добро укључити у припреме за слет, иако су у то вријеме могле да се чују и неприхватљиве тезе према којима се сеоска омладина бави тешким физичким пословима, а самим тим не може да се успјешно бави спортским такмичењима односно физичком културом.

У „Омладинском покрету“ од 21. јуна 1945. године објављен је проглас Фискултурног одбора Југославије о предстојећем слету, а међу извјештајима који говоре о припремама за ову зна-

чајну спортску манифестацију је и извјештај из Боке, у коме се каже да тамо у припремама учествује око 400 младих спортиста и да највише интересовања показују радници тиватског „Арсенала“ (Ремонтни завод „Сава Ковачевић“ — Н. Ј.). Извјештач листа каже да њих четрдесет вјежба свако јутро прије почетка рада, у својим радницама.

ОСНИВАЊЕ ФИСОЦГ-а

На оснивачкој скупштини ФИСОЦГ (Фискултурно-спортски одбор Црне Горе), одржаној 28. јуна 1945. године на Цетињу, којој су присуствовала по 2—3 делегата из сваког среза, оцијењено је да је превасходни циљ пове „народне фискултуре“ масовност, тј. укључивање читаве омладине, и да ту треба посебну пажњу посветити сеоској омладини која никад није имала прилику да се организовано бави фискултуром. О фискултури се говори као о дијелу општег образовања новог човјека и цијелог народа, па је због тога и речено да се она не смије и не може одвајати од „општег, политичког, културног и просвјетног васпитања нашег цјелокупног народа“. Препоручено је да се изабере и фискултурно-спортски одбори у свим срезovima, општинама и селима, да се образују секције одбора за сваку спортску дисциплину. Сигурно је овај задатак и у Боки спроведен према добијеним упутствима. Бока је добила своје представнике и у Фискултурно-спортски одбор Црне Горе, у који су изабрани: Вељко Зековић, предсједник, Владо Ђиповић, Мило Боричић и Душан Поповић, потпредсједници, Слободан Новокмет и Саво Кршић, секретари, Михаило Маркуш и Павле Дрецуи, благајници. За чланове одбора изабрани су: Андрија Копривица, Стеван Ивановић, Нико Јовановић, Јово Шћепановић, Крсто Грвјичић, Арсеније Станић, Новак Милошевић, Блажо Бановић, Бошко Буровић, Вуко Вучинић, Антон Лукатели, Олга Поповић, др Мито Савићевић, Доброслав Булафић, Милош Бајагић и Андро Клисура, а у надзорни одбор: Владо Божовић, предсједник, Борђе Кршанац и Радомир Коматина, потпредсједници . . .

ПРВА ТАКМИЧЕЊА НА ВОДИ

Крајем јуна 1945. године, у знак подршке новој спортској политици за коју је задужен ФИСОЦГ, у Херцег-Новом је одржан пливачки и ватерполо двомеч између „Јадрана“ и екипе Југословенске ратне морнарице стациониране у Боки Которској. Такмичење је одржано 24. јуна, на преуређеном пливалишту „Јадрана“ у градској луци. С обзиром да је такмичење одржано

први пут после четворогодишње паузе присуствовао је велики број гледалаца. Било је то, како каже извјештач „Побједе“, истовремено и „прво пливачко и ватерполо такмичење у слободној Југославији“. У извјештају се даље каже да су за екипу „Јадрана“ наступили пионери који су заузели мјеста својих старијих, у рату поинулих другова, док су за војну екипу наступили пливачи и ватерполисти дубровачких клубова „Југа“ и ДПК-а. Није онда чудно да је борба била неравноправна, да су херцеговски дјечаци поражени у борби са бољим и искувенијим супарницима. Побједа у пливању била је доста тијесна (37 : 34), док су војници побиједили у ватерполу са 4 : 1.

УСПЈЕХ ТИВЉАНА

На слету одржаном 13. јула на Цетињу, пред осам хиљада гледалаца, у присуству др Ивана Рибара, затим Блажа Јовановића, предсједника народне владе Црне Горе, Милоша Раповића, предсједника президијума Народне скупштине НР Црне Горе и совјетског амбасадора у Југославији, у свечаном дефилеу на челу поворке налазила се омладина тиватског „Арсенала“, што је, уствари, било признање за резултате постигнуте у припремама за слет и у раду на обнови земље. Омладина Тивта је на том слету имала највише успјеха у лакоатлетским такмичењима. Побједник на 100 метара је био Бранко Расте, а други је био, такође, Тивћанин Вуко Вукашин. У трци на 200 метара побиједио је Рајко Стришца из Никшића, а иза њега су била тројица тркача из Тивта: Антун Крстовић, Божо Фатовић и Славко Крстовић.

КОНГРЕС ФИСКУЛТУРНИКА

Почетком августа врше се интензивне припреме за конгрес фискултурника Југославије, на којем је требало да учествује 25 делегата из Црне Горе. Припреме за конгрес и избор делегата пратиле су и разне пригодне фискултурно-спортске манифестације. Једна од најзначајнијих манифестација из тих августовских дана је фискултурни слет Боке Которске у Тивту, одржан 12. августа, пред, како извјештачи наводе, 4.500 гледалаца. Толика посјета није никад забиљежена у Тивту, а гледаоци су се, уствари, окупили из свих мјеста Боке Которске, одакле су се довели лабама и другим превозним средствима. У пливању и ватерполу су, по други пут у овој години, омијерили снаге такмичари „Јадрана“ и екипа ратне морнарице. „Јадран“ је у ватерполу побијеђен са 6 : 0.

У лакој атлетици је најбоља била омладина Тивта, а нарочито запажене резултате постигла је омладина из „Арсенала“. Екипа Тивта је у лакоатлетским такмичењима освојила 81 бод. У тим такмичењима је, иначе, узело учешћа и највише екипа. Ту су били такмичари из Херцег-Новог, Котора, Будве, Зеленике, Грбља. Учествовала је и једна војна екипа из Котора.

ФУДБАЛСКИ ОДБОР

Почетком августа, у оквиру ФИСОЦГ-а, како је већ раније закључено, формиран је први грански орган — Фудбалски одбор. У састав одбора су изабрани: Владо Божовић, Никола Раичевић, Нико Јовановић, Саво Кршић, Бранко Рогошић, Михаило Маркуш и Божидар Дреџун. Овај одбор је имао задатак да организује првенствене утакмице у оквиру Републике. Фудбал у Боки није био нарочито организован, а доста лутања је било и у другим срединама, па зато у 1945. години то првенство није ни организовано.

ЛОГОРОВАЊЕ НА ХВАРУ

Један број спортиста-омладинаца логоровао је 1945. године, заједно са младим из других крајева земље, на Хвару.

Према писању тадашњег омладинског активисте Јована Вујадиновића из Котора, главни циљ овог логоровања је био да се млади упознају са организационом структуром спорта и физичке културе у новој држави. Они су се, кроз предавања и практични рад, упознали са правилима и техником најпопуларнијих спортских игара и појединих лакоатлетских дисциплина. Њихова искуства могла су корисно послужити у раду у клубовима и друштвима.

ДРУГА СКУПШТИНА ФИСОЦГ

Друга скупштина ФИСОЦГ одржана је 2. децембра 1945. године на Цетињу. На њој је анализиран рад од претходне до ове скупштине, а затим је изабран нови одбор у који су ушли: Вељко Зековић, председник, Драго Ђиповић, Владо Божовић и Милан Вукасовић, потпредседници, Божо Савић и Саво Кршић, секретари, Михаило Маркуш и Павле Дреџун, благајници.

У надзорни одбор су изабрани: Батрић Јовановић, Нико Јовановић и Мило Боричић, а за замјенике: Драго Велашевић, Јово Радановић и Олга Поповић.

У технички одбор су изабрани Крсто Грујишић, Цвила Тузовић, Мишо Беговић, Андро Класура и Блажо Банковић.

На овој скупштини је било говора о неактивности физкультурних радника у неким срезовима, о недостатку средстава за рад, недостатку стручних кадрова на чијем се оспособљавању није много ни радило, највише по 4—5 дана, што је, наравно, више него недовољно.

Указано је и на потребу планирања у спортеким организацијама, на потребу чешћег држања састанака и савјетовања ради већег подстицања на рад.

Оцијењено је да би било потребно основати активе и организационе физкультурно-спортеких одбора по мањим мјестима. Инсистира се и на интегрисању свих друштава у срезовима у једно, на такмичењима сроских актива у више спортеких дисциплина. Сједница скупштине је одржана уочи зиме па је указано и на потребу темељнијих припрема за смучарску сезону, посебно за већ планирана такмичења на Орјењу и Дурмитору.

ПРВА ТАКМИЧЕЊА У 1946. ГОДИНИ

Већ у јануару 1946. године, тачније 27. јануара, у Тивту је одиграна пријатељска фудбалска утакмица између Кумбора и Тивта. Екипу Тивта су сачињавали, углавном, фудбалери „Арсенала“, „радничког ногометног клуба“. Истог дана вече „Арсенал“ је организовао приредбу на којој је изведено „више ритмичких и тјелесних вјежби“, између осталог и „жива слика Хеј Словени“. Организовањем приредби квалитетно-забавног карактера, често и са лутријом, екипе су обезбјевивале и дво средства за активност.

Средином фебруара екипа Команде јужног Јазрина играла је утакмицу са „Ловћеном“.

„Побједа“ у броју од 17. марта доноси информацију о шаховском двомечу репрезентација Цетиња и Котора. Извјештач „Омладинског покрета“ каже да шаховску репрезентацију Котора чини шаховска секција „Бокеља“. Побједили су Цетињани са веома високим резултатом од 16,5 : 3,5.

Појединачни резултати: Божидар Кажич — Голуб Букаповић 2 : 0, Милорад Велишевић — Вељко Франовић 2 : 0, Михаило Ражићковић — Филип Радонић 2 : 0, Филип Дамјановић — Антун Хомен 2 : 0, Драгољуб Вукотић — Нико Радонић 2 : 0, Борбе Глушчевић — Лука Буровић 2 : 0, Миличко Барјактаровић — Ратомир Кржељ 0 : 2, Владимир Кажич — Илија Букановић 1 : 1, Милош Буришић — Јосип Луковић 2 : 0 и Томо Вукићевић — Боро Вукасовић 0,5 : 0,5. Меч је игран 10. марта.

НОВИ КЛУБ У ЗЕЛЕНИЦИ

У Зеленици је 17. марта одиграна фудбалска утакмица између „Радничког“, за који се каже да је новоосновани клуб, и екипе Треће бригаде морнаричке пјешадије из Кумбора коју је „Раднички“ победио са 4:1.

Колико је тај нови клуб у Зеленици живио нијесмо могли пронаћи. Иначе, овако рано оснивање клуба се може протумачити дугом и свијетлом традицијом фудбалског спорта у Зеленици прије рата.

САВЈЕТОВАЊЕ ФИСКУЛТУРНИКА

У Херцег-Новом је 24. марта изабран срески фискултурни одбор, чиме су реализовани закључци друге сједнице Скупштине ФИСОЦГ-а. За предсједника одбора изабран је Душан Поповић, за потпредсједнике Јосип Бузолић, Јово Вуксановић и Марко Бојанић, за секретаре Стево Станишић и Милан Вукелић, за благајника Мартин Сагер и за економа Антон Класура.

Истог дана одржано је и стручно савјетовање фискултурника Црне Горе на коме је реферат „Фискултура и њено практично спровођење у живот“ поднио Крсто Крујичић. Ово савјетовање помнијемо због тога што је оно значајно за развој спорта у Боки. Прије свега треба поменути да је закључено да се слична савјетовања морају одржати у свим срезовима, а да се 23. јуна, такође, у свим срезовима одржи фискултурни дан, да се 12. и 13. јуна одрже лакоатлетска такмичења и тринаестојулска прослава, да се приступи набавци реквизита за поједине спортске гране, да се одрже такмичења у пливању, одбојци и гађању, да се предузму мјере за унапређивање фискултуре у школама.

Од спортских догађаја у марту треба забиљежити и утакмицу коју су 24. марта у Тивту играле војне екипе, и то екипа Цетинског војног округа „Будо Томовић“ и екипа Команде јужног Јадрана. Утакмица је завршена резултатом 1:1.

ПРВО ПРВЕНСТВО У ШАХУ

У априлу 1946. године извршен је избор шахиста за турнир, односно прво поратно првенство Црне Горе у шаху. Између осталих мјесто међу учесницима турнира добио су и тројица играча из Котора — Голуб Букановић, Ратомир Кржељ и Вељко Франовић.

На првенству одржаном у мају Вељка Франовића нема међу учесницима. Голуб Букановић је заузео пето мјесто са 8,5 поена,

а Ратомир Кржељ шесто са 6 поена. Први пласирали Божидар Кажић (касније познато име нашег и свјетског шека) освојио је 11,5 поена, па је пласман Букановића и Кржељи био солидан, с обзиром на снагу учесника турнира.

АРСЕНАЛ — ПРВИ ЛИГАШ

У мају се већ играју и утакмице за првенство Црне Горе у фудбалу. То је, узгред речено, и прво поратно фудбалско првенство Црне Горе, јер 1945. године, као што је напријед речено, није одржано. Била је то и 1946. године једна више него мала лига, са свега четири учесника, тако да је такмичење завршено за мјесец и по дана. Од бокелских тимова такмичи се само „Арсенал“ који је од 6 утакмица добио само једну, а пет је изгубио. Најтежи пораз доживио је на свом терену од „Ловћена“ 12. маја 1946. године, кад је поражен са 6 : 0 (четири гола је дао Борбе Латковић, касније играч „Будућности“ и на крају „Бокела“), а по један Буровић и Јовићевић. Ево још неких резултата „Арсенала“: „Будућност“ 2 : 7 (26. маја), „Ловћен“ 1 : 4 (9. јуна), „Сутјеска“ 1 : 7 (17. јуна).

Ево и табеле на крају првенства.

1. Будућност	6	5	1	0	32 : 8	11
2. Ловћен	6	4	1	1	22 : 9	9
3. Сутјеска	6	1	0	5	11 : 24	2
4. Арсенал	6	1	0	5	9 : 33	2

За ово првенство се може рећи да су га пратили неки неспортски испали и немиле сцене. Тих испала је посебно било на утакмици између „Будућности“ и „Арсенала“ у Тивту коју је судио предратни фудбалер и фудбалски судија из Тивта. Иначе, кад је већ о судијама ријеч, да истакнемо и то да је у првом послјератном првенству Црне Горе правду дијелио и Данило — Дано Старовић из Котора.

Зашто се и „Бокел“ те године није званично такмичио остаје нам непознато, а није ни јасно ако се има у виду чињеница да је у вријеме док се играло првенство одмјерио снаге са „Арсеналом“ (резултат је био 6 : 6) и са „Ловћеном“ у оквиру такз „омладинске недјеље“.

ДРУГИ ПУТ НА СЛЕТУ

У оквиру прославе 13. јула 1946. године на Цетињу је одржан други слет физкултурника Црне Горе. Учесници слета су имали част да их са трибина гледа маршал Југославије Јосип

Броз Тито, затим Блажо Јовановић са великим бројем најодговорнијих функционера Југославије и Црне Горе. Био је ту и и амбасадор СССР-а у Југославији Лаврентијев.

Пред њима су програм извели младићи, дјевојке и дјеча из Цетиња, Титограда, Никшића, Улциња, Котора, Херцег-Новог, радници из тиватског Арсенала и других предузећа Црне Горе.

ТАКМИЧЕЊЕ И САВЈЕТОВАЊЕ У ХЕРЦЕГ-НОВОМ

Љето у Херцег-Новом 1946. године није протекло без такмичења у најпопуларнијим спортовима ове средине — пливању и ватерполу. Мјесни клуб „Јадран“ организује таква такмичења. Тих љетних дана у Херцег-Новом се играју одбојка и кошарка, о чему говори и полатак објављен у „Омладинском покрету“, у броју 19 и 20 од јула 1946. године, да је Андро Клисура, Новљанин иначе, објавио кратка упутства за играње одбојке и кошарке.

У љето 1946. године формиран је Републикански центар ЗРЕН-а (за републику напријед), а за првог предсједника је изабран Владо Божовић, за секретара Драго Прелевић, а за благајника Радивоје Бојовић. Први састанак је одржан 5. септембра на Цетињу, а покрет је имао задатак „да физички припреми народ и омладину за изградњу и обнову земље“. Закључено је да се формирају центри ЗРЕН-а по свим среским мјестима. Да би се обезбиједили кадрови за рад у центрима у Херцег-Новом је од 31. јула до 11. августа одржан течај за руководиоце ЗРЕН-а. Похађао га је 21 слушаолац из 12 срезова. Од њих је 12 оспособљено за руководиоце центара који су требали да се формирају у седам окружних мјеста.

Полазници течаја су морали да се упознају са свим гранама физкултуре, као и са организационо-административним пословима центра. Оспособљени су и сулије за лаку атлетiku (спорт који је највише заступљен у програмима за значку ЗРЕН-а). Оспособљени су и нови руководиоци „који ће нови правац физкултуре и физкултурног покрета уопште, знати да правилно развијају и постављају на здраве основе“.

Оваје су се полазници течаја могли и практично оспособити за те послове, јер је спорт у Херцег-Новом већ тада био релативно добро организован, а оваје су се упражњавали скоро сви спортови, од оних на води до зимских спортова на Орјену. Истина, ниво организације само код једног броја спортова је био добар.

У септембру је оваје формиран срески одбор ЗРЕН-а у који су, поред осталих, ушли: Петар Јовановић, Тонко Клисура, Милан Вукелић, Ана и Фрањо Трани, Марко Јурић...

ИИЦИДЕНТИ НИЈЕСУ ИЗОСТАЛИ

Спортска такмичења у то вријеме нијесу пролазила без инцидентата. То се дешавало и на теренима Боче. У „Побједи“ од 29. септембра објављен је текст потписан инцидентом Н. Ст. М. (вјероватно је то био Нинко Ст. Мартиновић — Н. Ј.) у којему је осуђено понашање неких клубова. У његовом доста оштром коментару неких негативних понашања, наводи се да су доста испада направили фудбалери „Арсенала“, „било то у вријеме првенства Црне Горе било касније на пријатељским свечетима“. Он посебно помиње инциденте који су се десили 10. септембра на утакмици организованј поводом празника Морнарнице. Он наводи да су се тукали фудбалери Урсчић из „Бочеља“ и Матковић из „Арсенала“, што је изазвало публику да уђе у терен, што су „провокаторски елементи хитали искористити у своје циљеве, како би омели овакве спортске приредбе“.

ФУДБАЛ, ШАХ, ПЛИВАЊЕ

Поткрај љета све је више спортских активности, и то у разним спортовима. Игра се више пријатељских фудбалских утакмица. „Бочељ“ је 22. септембра високо поразио „Арсенал“ са 5 : 1, у утакмици коју је водио которски арбитар Данило Старовић. Посљедња два дана септембра на Цетинју је гостовала репрезентација Боче Которске, која је поражена од „Довћена“ са 1 : 0. Ова селекција поражена је и у итри са „Булућиношћу“.

Одређену активност, кад је фудбал у питању, испољила су и средњошколска друштва у Гимназији и Поморско-трговачкој академији у Котору. У утакмици одиграној 31. децембра били су бољи „поморци“ и побједили са 2 : 1.

Запажену активност испољили су 1946. године и пливачи „Јадрана“, као и чланови управе овог клуба, односно људи њему наклоњени. „Јадран“ је тога љета имао екипу од 28 пливача (омладинаца и омладинки). Тренирали су свакодневно по 2 часа, на 3 хиљаде метара. Послије пливања тренирали су одбојку и кошарку. У љето 1946. године реновирани су пливалиште, просторије кабина и читаонице (!). Чланови екипе су били веома млади, али су и поред тога учествовали на државном првенству, а често су одмјеравали снаге и са „Јутом“ из Дубровника. Посебно су се истицали: Марија Вучковић, Борбе Поповић и Александар Јанковић.

У септембру је одржано и првенство Црне Горе у шаху, на којем нијесу учествовале ни екипе из већих мјеста — Пљеваља, Бијелог Поља, Улциња, Бара, Котора и Шавника. Екипа Херцег-Новог се пласирала у полуфинале, гдје је побјеђена од

екипе Цетиња са 4 : 3. Иако је шах био један од фаворизованих спортова у неким срединама му није поклањано довољно пажње.

Очигледно, тако је било и у неким мјестима Боке, гдје се највише упражњавао фудбал, о чему говори и један доста оштар коментар на ту тему, објављен у „Омладинском покрету“ од 25. септембра 1946. године.

Спортска активност у Боки је нешто спласнула са првим јесењим данима, нарочито у октобру. У штампи је остало забиљежено да је у Тивту гостовала фудбалска екипа „Нароне“ из Метковића, која је поражена у игри са „Арсеналом“ резултатом 7 : 2, док је 10. новембра одиграна пријатељска фудбалска утакмица између „Сутјеске“ и домаћег „Арсенала“, а у децембру „Ловћен“ је победио „Бокел“ са 3 : 2.

БОКС У КОТОРУ

Од осталих догађаја треба поменути формирање боксерске секције у оквиру ФД „Бокел“, у коју је уписано 30 младих. Са екипом ради Раде Кривокапић. Први, екзибициони меч, одржан је уз присуство великог броја гледалаца у сали Омладинског дома у Котору. Постигнути су следећи резултати: Пророчић — Лучев (побједа Лучева у II рунди) у мува категорији, Шћепановић — Маурић (побједа Шћепановића на поене) лака категорија, Бермут — Николић (побједа Николића нокаутом) средња категорија и Митровић — Кривокапић (неријешено), опет средња категорија.

Пропагандни меч которски боксери су одржали и на Цетињу. Иначе, боксерска секција Бокела је једна од првих боксерских секција у Црној Гори. Боксери ове секције су, опет са циљем да пропагирају „племениту вјештину“, гостовали у још неким мјестима Црне Горе.

КРОС ЗА ПРАЗНИК

Од спортских збивања у Боки крајем 1946. године вриједан је помена и јесењи крос, одржан 29. новембра у част Дана Републике, у Херцег-Новом. Учествовало је 212 такмичара. Најбоље резултате су постигли: Недјељко Вучковић на 1.000 метара и Борбе Мандаћ на 1.500 метара (оба из „Јадрана“), Иванка Кери на 800 метара (Фискултурни актив Учитељске школе), Марија Вучковић (из „Јадрана“) на 1.000 метара — жене, и Стево Калуђеровић (из актива Учитељске школе) на 2.000 метара.

Послије кроса одржана је кошаркашка утакмица између „Јадрана“ и екипе Гарнизона Тиват. Побједили су гости са резултатом 23 : 17.

Недјелу дана касније кроз „Побједа народа“ одржан је и у Котору. Најбоље резултате су постигли: Ковиљка Лончаревић, Озана Милошевић, Здравко Помак, Ивица Шјодли, Драгица Рабреновић, Милена Кнежевић, Васко Диповац, Ђорђе Поповић и Милорад Буровић.

За Дан Републике у Кумбору је играла фудбалска екипа Морнарске пјешадијске бригаде и Учитељске школе из Херцег-Новог. Побједили су учитељи са 3:1.

СВОБЕЊЕ БИЛАНСА

Крајем 1946. године физкултурна друштва „Бокел“ „Арсенал“ (понега је се налази на име „Арсеналац“) и „Јадран“ одржали су годишње скупштине, сви у децембру, на којима су сумирани резултати рада ова три друштва. Кад се све то што је на та три скупа саопштено сумира, добија се доста јасна слика стања у којем се налази спорт у Брки и проблема са којима се носио у 1946. години.

На скупштини „Арсенала“ је речено да је друштво до тада окупљало само раднике „Арсенала“ а изражена је жеља да он постане друштво цијелог Тивта. У састав управе ушли су „представници свих организација као и Југословенски морнарице“. Утврђен је и програм рада. У њему се, између осталог, планира уређење терена за одбојку и уређење фудбалског игралишта, у првом реду његово ограђивање.

Годишњу скупштину „Бокела“ отворио је предједник Војо Бринић, а присуствовало јој је око 60 делегата и активиста. Извјештај о раду је поднио секретар друштва Владо Перишић. У извјештају је, иначе, наглашено да је прије шест мјесеци, а саме средином 1946. године, извршена реорганизација друштва и да је отада најактивније радила ногометна секција која је за пола године приредила 21 утакмицу. О каквим се утакмицама ради није речено, али је врло вјероватно да су ту регистровани сви сусрети, чак и они које је „Бокел“ играо са николским екипама као и тимовима радних организација. У извјештају о раду помиње се још и активност лакоатлетске секције која је у Котору имала селам наступа, и боксерске секције која је имала само два јавна наступа.

Почетком децембра одржана је и годишња скупштина „Јадрана“ у Херцег-Новом. У штуром извјештају „Побједе“ од 15. децембра не може се наћи много података. Тамо су саопштена само имена чланова нове управе у коју су ушли: Јосип Бузолић, предједник, Иво Сргота, потпредједник и Перо Мандић, секретар. Изабрано је још 15 чланова управе.

У „Поједи“ од 22. децембра објављен је текст „Фискултурни живот у Боки“. У тексту се каже да је оваје најразвијенији фудбал (посебно у Котору и Тивту), али да је у овој грани спорта мали напредак забиљежен у Херцег-Новом. Оцијешено је да се пливању поклања мало пажње осим у „Јадрану“. Упражњавају се још и одбојка, кошарка и стони тенис.

У свим селима се, према оцјени аутора овог текста, игра ногомет и тих друштава има доста.

Иако је фудбал на селу био „добро развијен“ треба ипак рећи да то нијесу били организовани и регистровани клубови. Уосталом, на цијелом подручју није ни било погодних терена на којима би се могла развити фудбалска активност, чак ни терена нормалних димензија. Игралшта су имали само Тиват и Херцег-Нови, док се у Котору фудбал играо на пјесковитом Бенову, једној обичној утрини између двије ријеке, сјеверозападно од градских зидина, тамо гдје се данас налази зграда општинског суда и још неке пословне и стамбене зграде. Свака мало јаче шутнута лопта на гол, уколико не би погодила шиљ, ишла би у неку од двије ријеке. Одмах послје рата почела је изградња новог стадиона у јужном градском предграђу — Шкаљарима, и тај терен још до данас није коначно завршен.

УМЈЕСТО ЗАКЉУЧКА

Изучавање спорта у периоду обнове је интересантно и због тога да би се оцијенило колико је друштво поклањало пажње овој дјелатности, у периоду кад се чинило оно без чега се тако рећи није могло нићи напријед. Изгледа да је и спорт, без обзира колико понекад и негдје био сматран и за споредну ствар, имао значајно мјесто у нашој обнови, у нашем развоју, свуда па и у Боки Которској.

Аутор овог прилога није имао претензије да да исцрпан преглед развоја спорта у Боки Которској за ове двије године, да прати поједине гране спорта у континуитету развоја, без обзира што се ради о кратком временском периоду од испуне двије године. Жеља је била да се да, у прегледу, једна хроника спортских догађаја, у мјери у којој се могло доћи до забиљешки о тим збивањима. А те забиљешке се, изгледа, могу наћи једино, или ако не једино, оно највише у онлашњој штампи. Сачуваних писаних докумената, бар по нашим архивима, нема много. Има их нешто у Архиву Херцег-Новог (документација „Јадрана“). Можда би се још нешто докумената могло наћи код приватних лица, можда би се могли ослонити и на нека казивања учесника тих догађаја. Таква истраживања би могла помоћи да се ова проблематика и мало комплексније сагледа, да се тај период боље освијетли и оцијени.

S U M M A R Y

SPORTS IN THE BAY OF KOTOR IN THE RIVIVAL PERIOD OF THE POST-WAR YEARS

Novak JOVANOVIĆ

In the beginning of 1945, as the area had been set free from the enemy, a widespread campaign for the organization of the physical culture and sports in the Bay of Kotor was carried on.

On March 8th, 1945 a sports club, with athletics, football, swimming and sailing branches was established in Kotor. During the following month the swimming and waterpolo club »Jadran« was revived in Herceg-Novi and football, mountaineering and athletics sections were joined to it.

In May 1945 there were the first football matches in the Bay and the sportsmen from the Bay took part in the rally at Cetinje (the rally of the sportsmen of Montenegro) and in Belgrade. There were regional rallies in Kotor, Tivat, and Herceg-Novi. Towards the end of June the first water sports competitions were held in Herceg-Novi.

From the beginning of 1946 there began the first football competitions and the »Arsenal« of Tivat took part in the first championship of Montenegro. There were competitions in waterpolo, swimming, chess, light athletics, boxing (in Kotor) and rally competitions as well. Sports organizations were founded in some smaller settlements in the Bay.

At the end of 1946 the review of the events in the season proved that sports had become popular among the people and that the clubs »Bokelje«, »Jadran« and »Arsenal« had grown into strong collectives.

PRILOZI ZA ISTORIJU HERCEGNOVSKOG KRAJA

Ime župe Dračevice datira prema Nakićenoviću još iz VII vijeka.¹ Ime dadoše, ovoj primorskoj oblasti, oni Srbi koji su se naseljavali za vrijeme vladavine vizantijskog cara Iraklija, na onim našim površinama, koje su zatekli sposobne za poljoprivredu, a koje su se obrađivale još iz antičkog doba. Ova oblast bijaše međusobno povezana komunikacionom arterijom — Via Adriatica.² Granice župe Dračevice, prema Nakićenoviću, Tomu K. Popoviću, Vladimiru Čoroviću, protezale su se od Debelog brijega do rta na Kumboru sa zaleđem.³ Mišljenja smo da su granice i veličina župe zavisile od političkih i ratnih prilika u susjednim oblastima. Prema XXX glavi Barskog rodoslova primorska grupa župa, koje Dukljanin navodi, sa istoka ka zapadu bile bi: Rissena — Risna, Draceviza — Dračevica, Canali — Konavli i Gernovica — Zrnovica.⁴ Posmatrajući ovaj redosljed župa izgleda po svemu da se Dračevica graničila sa Risnom (Rassena) i da između njih nije bilo neke veće teritorije. Ispravno navodi dr Gavro Škrivanić, u svojoj knjizi »Imenik geografskih imena srednjovjekovne Zete«, da se Dračevica nalazila: »u predjelu između Igala i Risna u Boki Kotorskoj godine 1149 — Cum his iupanis... Draceviza«.⁵ Zatim Mihailo Dinić, istoričar, navodi za Poljice više Risna sljedeće: »selo sjeverno od Risna, spominje se 18. II 1425. god. kao — de Draceviza de Pogliza«.⁶ Na suprotnoj strani župe Dračevice, na samom ulazu u Bokokotorski zaliv, kaže: Oštro, rt na ulazu u

¹ Savo Nakićenović, Boka, antropogeografska studija, Beograd, 1913, str. 232.

² Istorija Crne Gore, knjiga I, Titograd, 1967, str. 294.

³ Nakićenović, n. d., str. 238; Tomo K. Popović, Herceg-Novl, Istorijske bilješke, Herceg-Novl, 1924, str. 6; Vladimir Čorović, Topaljska opština kod Herceg-Novog u prvoj polovini XVIII vijeka, Beograd, 1929, str. 5, Glasnik Geografskog društva, sv. XV.

⁴ Istorija Crne Gore, knjiga I, Titograd, 1967, str. 332.

⁵ Dr Gavro Škrivanić, Imenik geografskih imena srednjovjekovne Zete, Istorijski institut Crne Gore, Titograd, 1959, str. 58.

⁶ Dr Mihajlo Dinić, Zemlje Hercega Sv. Save, Glas SKA, knj. 181, Beograd, 1940, str. 44.

Boku Kotorsku spominje se 1397. god. na 11. II kao »de Draceviza de Podostro«. ⁷ Osim ova dva granična mjesta navodimo i sljedeće: Žvinje i Crljeno brdo. Za Žvinje se kaže: selo na Novskoj Prevlaci, pominje se 23. XII 1398. u jednom dokumentu u kome se spominje neki »Bogovec de Svignje de Draceviza«, a za drugi lokalitet naznačuje Crljeno brdo zove se i danas uzvišica iznad Mokrina, sjeverozapadno od Herceg-Novog. Spominje se 28. V 1414. god. »de Draceviza de Crljena berda«. ⁸

Jedan veliki broj dokumenata iz perioda vladavine Nemanjića ovim krajevima o tome jasno govore. Dračevica, kao sastavni dio Travunije i Zahumlja za vrijeme vladavine kneza Miroslava, brata Stevana Nemanje, pripadala je skupini primorskih župa, pod vrhovnom upravom Stevana Nemanje. Jedan dubrovački dokument iz 1277. god. o tome jasno kaže: »Kopneno područje od Vrulje (jugozapadno od Omiša) do Lješa (Albanija) jest u to vrijeme primorska oblast Nemanjića, koja je dakako obuhvatala i Kotor«. ⁹

Vjerujemo da je relativno prostrano i plodno polje sredinom Bijele, kroz koje je tekao potok (nekad nazivan i rijeka — otuda lokalitet Podrijeku) pripadalo župi Dračevici i da je granica između ove dvije župe bila negdje oko Risna. Po jednom natpisu iz početka IX vijeka, oko godine 809, vidimo da je selo bilo naseljeno. O tome nam jasno govore i mnogobrojni fragmenti nađeni u obalnom pojasu Bijele. Ovo se selo u to doba zvalo »Sancti Petri« (selo Sv. Petra), što se vidi kasnije iz nekih odredaba Kotorskog statuta. ¹⁰

Tako glava 415 Kotorskog statuta od 15. aprila 1334. godine glasi: »Mi, opština Kotorska, sakupljena, po običaju, na glas zvo-
na, određujemo i naređujemo da odsad ni jedan sudija ili vijećnik ne može založiti, prodati ili dati u zakup zemlje ili posjede naše Opštine, kao što je Grbalj, Ledenice i Sv. Petar (Sancti Petri) ili bilo koje drugo naše mjesto«. Ovo se može uraditi samo ako to odobri »Malo i Veliko vijeće svojom zajedničkom odlukom«. ¹¹

Godinu dana ranije kotorski dokumenti bilježe sljedeći ugovor, od 11. 10. 1333. godine, u kojemu se prvi put spominje ime Bijela, dakle, godinu dana prije pomena u Kotorskom statutu, a pod imenom »Sancti Petri«.

Dokumenat glasi: »Ja, Tolko, sin pokojnog Ćikoja Belova, obavezujem se mome gospodaru Matu Tripuna Jakovljeva (dakle kotorskom građaninu M. Z.) davati svake godine po četiri perpera

⁷ Isto, knj. 181, str. 44.

⁸ Isto, knj. 181, str. 42.

⁹ Dr. Josip Lučić, Pomorsko-trgovački odnosi Dubrovnika i Kotora u XIII stoljeću, Pomorski zbornik, Zadar, 1966, knj. IV, str. 617.

¹⁰ Petar Serović, Starine crkvice sv. Petra u Bijeloj u Boki Kotorskoj, Starine Crne Gore, br. 3 i 4, Cetinje, 1965—1966. god., str. 173.

¹¹ Statuta et leges civitatis Cathari, Venetiis 1616, str. 237, glava 415.

u tri rate po 16 groša i to na Božić, na Petrovdan i na dan Sv. Arhandela Mihaila. I ja, Mato Jakovljević, obavezujem se da drugo ništa neću tražiti od njega. Ako Tolko ne izvrši ovo u određenom vremenu, rečeni Mato ima vlast zatvoriti ga. Ovo vrijedi dok selo Bijela bude pripadalo Kotorskom distriktu (... donec erit villa de Biela de Cataro pena non obstante). Ovaj dokument je izdat u Kotoru 11. oktobra 1333. godine u prisustvu zakletog sudije Nikole Petra Simonova i auditora Marina Golije.¹²

Interesantna je napomena u ovom ugovoru koja naglašava: »Ovo vrijedi dok selo Bijela bude pripadalo Kotorskom distriktu«. Svakako da je sastavljač ovog ugovora mislio na ona dosta mutna hrvanja oko primorskih oblasti Nemanjića države. Humskog kneza Miroslava, naslijedio je Vukan, brat vladajućeg kralja Stefana Prvovjenčanog, koji sebe naziva 1197. god. »kralj Duklje, Dalmacije, Travunije i Toplice« (»Rex Dioclie, Dalmacie, Tribunie atque Toplizze«). Vukana je naslijedio njegov sin Đorđe.¹³

Jednom kasnijom odredbom rečenog Statuta od 15. juna 1355. godine ova se sumnja još jasnije navodi, pa se u odredbi kaže: »Ako se dogodi da Zupa Grbalj, Bijela (ovdje kaže izričito Bijela, a ne »Sancti Petri«, M. Z.), Ledenice ili bilo koje područje Kotorske opštine (quod Zuppa de Gerbli, Biela, Ledenize, vel aliquod de territorio Comunitatis nostre) bude na koji način oduzeto, djelimično ili u cjelini, a poslije vraćeno, da ugovori koji su učinjeni među našim građanima ostanu isti, kao što je to bilo prije podijeljeno sa posadnicima, a ako je nešto ostalo da se podijeli kako je to uobičajeno.«¹⁴

Mišljenja smo da je Bijela od najstarijih vremena nosila to ime, a da je »Sancti Petri« ime jednog lokaliteta gdje se nekad nalazio benediktinski manastir istog imena, a kasnije i crkvića. Danas taj lokalitet u Bijeloj zovu Rake. Isti je slučaj bio sa lokalitetom Pijavica između dva rata, koji je više puta u javnim ispravama zamjenjivao ime Bijela, naravno iz nepoznavanja naziva i lokacija u mjestu.

U jednom drugom ugovoru vidimo da je Bijela pripadala Kotorskom distriktu godine 1334. jer se govori o podjeli zemljišta na žrijebe, kakva podjela nije bila uobičajena u Hercegovskoj krajini ni u srednjem vijeku, a ni kasnije. Sljedeći ugovor donosimo u cjelosti, s obzirom na imena prvih poznatih stanovnika Bijele: Ugovor glasi: »Ja, Ruža, kći pok. Draška, pravim udadbeni ugovor sa Marinom krznarom, sinom pok. Vasilija iz Bijele, dajući mu u miraz 10 perpera, dva para »cercellorum«, jednu kon-

¹² Monumenta Catarrensia, Volumen II, Zagreb, 1981. JAZU — CANU, str. 115, br. 462.

¹³ Maksim Zloković, U povodu šestotina godina Herceg-Novog, Pomorski zbornik, Rijeka 1982, knjiga 20, strana 570.

¹⁴ Statuta et leges civitatis Cathari, Venetiis 1616, str. 336, glava 413.

čanu tuniku i drugog nakita, te polovicu žrijeba, kojega je imao
moj otac i polovicu zemljišta koje je nekad bilo svojina moga
oca i matere, pored kuće Marina Golie i kuće Grupše i Milana.
Ovaj se dokumenat pravi u dva jednaka javna spisa. U prisustvu
zakletih . . . u Kotoru 18. XII 1334. god.»¹⁵

Istoga dana napravio je Marin krznar još jedan ugovor koji
glasi: »Ja, Marin krznar, sin pok. Vasilija iz Bijele, zajedno sa
mojom ženom Ružom, davam i prepuštam Bratoju, sinu Porada
zajedno sa njegovom ženom Stanom, polovinu zemljišta koju sam
dobio u miraz, s drugom polovicom, koja nije spomenuta u prćiji,
da na njoj sagradi jednokatnu kuću do jedne godine, a sve na
svoje troškove. Kada se kuća potpuno sagradi, polovina će biti
Marinova, a polovina Bratojeva što će Bratoje podijeliti, a Marin
izabrati. Onaj koji dobije donji dio mora dati prolaz onome što
živi na spratu. O ovome su se napravile dvije jednake javne ispra-
ve (pisma). U prisustvu zakletog sudije Nikole Cufecti (Cuffecti)
i auditora Marina Smalokte. U Kotoru na 18. decembra 1334.
god.»¹⁶

I prvi i drugi ugovor govori da je Marin, sin Vasilija iz Bije-
le, bio krznar, što je u ono doba bio vrlo cijenjen zanat. Vjeru-
jemo da je Marin imao zanatsku radionicu u Kotoru. Važno je
napomenuti da je ovo prvi poznati zanatlija u istoriji Bijele, koja
danas po broju kvalifikovanih zanatlija prednjači u hercegnovskom
kraju.

Iz godine 1335. imamo jedan dokumenat koji nam potvrđuje
prisutnost Bijele u Kotorskom distriktu. Dokumentat glasi: »Ja,
Pasko de Krosa s jedne strane i Radogost Dudikov, »Scianta«, Do-
manja Dranjin, Lose Radoce, Junie Dance i Blane (možda Plane!)
žena pok. Druška sa druge strane, dijelimo među sobom našu
zemlju u Bijeloj. Takođe dijele polovicu žrijeba, koji je bio nama
dat u žrijebu Junija Bazilijeva uz naplatu. O ovome su sačinjene
dvije jednake isprave. U Kotoru 23. oktobra 1335. god. u prisustvu
zakletog sudije Trifuna Buće i auditora Todora Gige.»¹⁷

Pod istim datumom nalazi se i ovaj dokumenat koji se odnosi
na Bijelu onoga doba, a glasi: »Ja, Milkan Radovanić iz Bijele
jamčim Domanji sinu Base de Salve (Kotorskom plemiću — M. Z.),
da će Cirinja, sin Deškov iz Bijele, čovjek (posadnik) Domanjin
do svetkovine Sv. Luke, poći na zaselak Domanjin. Ako rečeni
Cirinja ne pođe, ja Milkan jamčim da ću mu platiti tri perpera
i da ću dovesti Cirinju u rečenom roku, a ako to ne uspijem uči-
niti, obavezujem se zauvijek plaćati Domanji po tri perpera.»¹⁸

¹⁵ Monumenta Catarensia . . . str. 171, br. 687.

¹⁶ Monumenta Catarensia . . . str. 171, br. 688.

¹⁷ Monumenta Catarensia . . . str. 231, br. 1243.

¹⁸ Monumenta Catarensia . . . str. 321—322, br. 1245.

Zatim i dokumenat iz 1337. godine koji nam prikazuje još jednog zanatliju i kaže da je među kotorskim kožarima bilo i stanovnika Bijele, što je vrlo važno za istoriju razvoja zanatstva u ovim krajevima. Dokumentat glasi: — Ja, Dragoš iz Bijele, brat Marina kožara, dugujem Petru Katene (Kotoraninu) 10 perpera, od kojih se pet obavezujem isplatiti do Duhova, a ostalih pet do blagdana Male Gospoine u septembru. Ako ovo ne budem izvršio kako je zaključeno, Petar ima pravo uz uobičajenu globu zatvoriti me. U Kotoru 17. februara 1337. god. u prisustvu zakletog sudije Grgura Gimanoi i auditora Todora Gige.¹⁹

Sljedeći nam dokumenat govori o Marinu kožaru, po svojoj prilici bratu Dragoševu iz Bijele, koji želi da se usavrši i u krznarskom zanatu. Dokumentat je iz 1337. godine, a glasi: »Ja, Marin kožar, sin Vasilijev iz Bijele, namještam se kao pomoćnik kod majstora Krestola krznara za dvije godine za trinaest krstatih perpera (perperis de cruce) godišnje, od kojih je sedam primio za hranu. Ako rečeni Marin pobjegne, majstor ga smije zatvoriti i majstorevoj izjavi ima se uvijek vjerovati. U Kotoru 9. marta 1337. god. U prisustvu gornjih...«²⁰

Iz naprijed navedenih dokumenata vidimo da su kotorski građani, kao i plemići imali svoja imanja u Bijeloj, i to: Mato Trifuna Jakovljeva, Pasko de Krose, Radogost Dudikov, Base de Salvé i Junije Vasiljev.

Pored nekoliko naznačenih zanatlija navešćemo i nekoliko mornara iz ovoga doba i to mahom Bijelijana: Miladin Marović, Radić Pribilović i Milen Miladinović iz Bijele, nastanjeni u Kotoru. Ovi mornari zadužili su se 30. oktobra 1469. god. kod Frana Bolice tri dukata za suve smokve, koje namjeravaju izvesti brodom, a dobit ili gubitak snosiće po 1/4, tj. jednu četvrtinu Bolica, a tri četvrtine mornari.²¹

Sava Nakićenović u svojoj antropogeografskoj studiji »Boka« na jednom mjestu kaže za Kute: »Prije Nemanjića ovo se, vele, zvalo »Dračevica«, pa i za Nemanjića, a gornji i danas kada silaze u Kute, vele: »idemo u Dračevicu«. Potvrđuju se ruševinama hramova, za koje vele, da su iz tog doba...«. Ne samo Kute, već i sva sela osim Novoga (Sv. Stefana), kotorski i dubrovački dokumenti, u najvećem broju slučajeva, nazivaju Dračevica, pa je teško odrediti o kojem se naselju radi.²²

Tako dokumenat iz 1326. godine kaže: »Mi, Celko Pastroich (možda Pestorić), i Bogoje Martinović, stanovnici Dračevice (Nos quidem Celco Pastroych et Bogoye Martini, Habitatores de Dra-

¹⁹ Monumenta Catarensisia ..., str. 370 br. 1470.

²⁰ Monumenta Catarensisia ..., str. 317, br. 1505.

²¹ Risto Kovičanić, Jedrenjaci kotorske luke 1461—1470. godine (po podacima iz Državnog arhiva u Kotoru), Godišnjak Pomorskoeg muzeja Kotor (u daljem tekstu: GPMK), Kotor, 1966, tom XIV, str. 41.

²² Savo Nakićenović, n. d., str. 470.

covica . . .) potvrđuju da su primili od Marka Savinova iz Kotora na dug pedeset i pet i po (55,5) perpera mletačkih groša od ovoga putovanja. Ko od njih prvi stigne u Kotor vratiće mu ih najdalje kroz šest mjeseci. Ako tako ne postupe, platit će za kaznu pet ili šest perpera za godinu. U Kotoru 10. oktobra 1326. god. Pred zakletim sudijom Petrom Vlade, auditorom Grgurom Gimani i svjedokom Markom Rastislavovim.²³

Ovo je prvi pisani dokumenat koji nam prikazuje stanovnike Dračevice kao pomorce i pomorske trgovce, što je naročito važno za pomorsku istoriju ove naše primorske župe.

Da su se imena pojedinih naselja javljala i pored zajedničkog imena Dračevica govori nam jasno dokumenat iz 1450. godine, gdje se prvi put pominje ime Kutli. Godine 1450, za vlade Stefana Vukčića Kosače, nalazimo da se u jednom ženidbenom ugovoru pred kotorskim sudom pominju i Kutli. Ugovor kaže da je Anukla, kći Stevana Nikolića, mornara, sklopila zakoniti brak 4. oktobra 1450. god. s krojačem Dobrilom Radonjinim Božičkovićem iz Kuta, tada nastanjenim u Kotoru. Na ime miraza svoje žene, Dobrilo je primio od Stevana: 100 perpera i zemlju s vinogradom od šest kvadrantjola u Dumidranu (okolina Tivta), pored vinograda Brajka Maštrokonja. Ostao mu je dužan od gornjeg iznosa 50 perpera na koje mu je dao priznanicu.²⁴ Ovaj Dobrilo Radonjin Božičković iz Kuta izgleda da je prvi krojač zanatlija iz ovog mjesta i prvi Kućanin stanovnik Kotora.

Jedan drugi dokumenat govori da je 1. decembra 1452. god. neki Radoslav iz Dračevice, naslijedio dobra Radivoja Kulovića, kapetana broda, iz Kotora. Radoslav iz Dračevice se obavezao pred kotorskim providurom da će isplatiti popu Dabišinu iz Kuta (pop Dabisino de Cuti) šesnaest perpera, koje je dao da se kupi svita za popa Božika.²⁵

Bijelske Kruševice prvi put se spominju u Nerodimskoj hrisovulji 1351. god. Mišljenja smo da je i ovo selo pripadalo župi Dračevici. Stara crkva svete Tekle na brdu Stolu, govori se da je grčka građevina, a ispod nje da se nalazi staro prethrišćansko groblje. Stara crkva sv. Jovana u kruševičkom zaseoku Kalimož izgleda da potiče iz XIV vijeka. Priča se da je gradio car Dušan na temeljima neke starije crkve. (Zaselak Kalimož dolazi od riječi Kalimog — tentorion = tabor, zbijeg). Tu se nalazi i izvor zvani »Karos — voda« za koje ime Nakićenović misli da je grčkog porijekla.²⁵

²³ Monumenta Catarensia . . ., Volumen I, Zagreb, 1951. god., JAZU, br. 104, str. 53.

²⁴ Risto Kovijanić, Jedrenjaci kotorske luke 1446—1450. godine, GPMK, Kotor, 1964, tom XII, str. 29.

²⁵ Risto Kovijanić, isto, 1451—1455. godine, GPMK, Kotor, 1965, tom XIII, str. 6.

²⁵ Savo Nakićenović, n. d., str. 502—503.

Kruševičani (Bijelski) se prvi put spominju kao pomorci i pomorski trgovci 1440. godine u kotorskim dokumentima. Tako se decembra 1440. god. spominje neki Dobrilo Radonjić iz Kruševica, koji se zajedno sa Dapkom Grubojevićem iz Strpa i Lukom Đurkovićem, oglasivačem, zadužio 30 perpera i 9 groša za neku trgovačku robu, zatim decembra 1440, pa početkom januara 1441. za još 31 perper da bi ih uložili u trgovinu i vratili kad se vrate s putovanja. Iz nekoliko dokumenata vidi se trgovačka aktivnost Dobrila Radonjića.²⁶

Jošica, koja je, po našem mišljenju, iakođe pripadala župi Dračevici, spominje se 1477. god. prvi put u kotorskim notarskim spisima, za vlade Vlatka, sina hercega Stefana Vukčića Kosače. U jednom sudskom procesu govori se da je Stefan Miloradović iz Jošice podanik hercega Vlatka (S. Milloradovich de Josiza districtus illustrissimi domini Vlatchi) trebao da poveze u Novi svojom barkom neku djevojku iz Strpa koju je trebalo predati Turcima, da bi se oslobodio njen otac Radlč Mladenović koji se nalazio u turskom ropstvu u Sjenici. Stana, žena uhapšenog Mladenovića iz Strpa, pristala je i dala jednu od svojih kćeri Turcima u zamjenu za svoga muža. Ovu poruku donijeli su joj iz Sjenice Radivoj Radulović sa svojim slugom Ohradom Dobranovićem. Stefan Miloradović iz Jošice ukrcao je u svoju barku teret žita, spomenutu djevojku i Obrada, dok se Radivoj Radulović uputio na svoje konju put Bijele (ad locum Bielle). Tu nepoznata zasjeda iznenadi Stefana Miloradovića iz Jošice, koji je u barci vozio djevojku kao i Radivoja Radulovića. Djevojku vratiše majci u Strp, a Sjeničane dobro istuku i povedu u Kotor u tamnicu. Pošto je pred kotorskim sudom utvrđeno da je Radivoj vodio djevojku u Sjenicu po njezinoj molbi, a ne silom, pomenuti Sjeničani kao i Stefan Miloradović iz Jošice bili su riješeni optužbe i pušteni na slobodu.²⁷

Interesantno je napomenuti da je krajem jula 1457. godine Nikola Gremšić, suvlasnik i kapetan broda iz Kotora, primio od Buće Pavlova Buće i Luke Pautinova, izvršioaca onoruke Radoslava Stanovića iz Dračevice 10 dukata, računajući dukat po četrdeset groša, sa nalogom da pođe u Rim i pomoli se u Crkvi apostola Petra i Pavla za dušu pokojnog Radoslava.²⁸

U godini 1444. spominju se sljedeći mornari iz Dračevice: Obrad Radojković, Bogić Bjeganović, te Bjelak Reljić. Ovi mornari su plovili na navi Mihaila Paltašića iz Kotora. Pomenuti mor-

²⁶ Risto Kovijanić, *Isto*, 1436—1445. godine. GPMK, Kotor, 1959, tom VIII, str. 47.

²⁷ Pavo Butorac, *Proces o matolozima 1477. godine u Kotoru*, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, I, Dubrovnik, 1952, str. 132—143.

²⁸ Risto Kovijanić, *kao gore*, god. 1436—1445, GPMK, Kotor, 1959, tom VIII, str. 47.

nari zadužili su se 22. maja 1444. god. kod vlasnika nave 137 perpera za uzetu trgovačku robu.

Iste godine spominje se kapetan Dobrilo Živković, kao i mornari Mileta Radosalić i Dobrilo Radonjić iz Bijelskih Kruševica.²⁷

Rijetki su dokumenti iz bosanskohercegovačkog perioda koji izričito spominju Novi, već se obično spominje župa Dračevica. U tome su gotovo iznimci sljedeća tri dokumenta (naravno do kojih smo mi došli). Tako se 1. decembra 1458. god. spominje neki Luka iz Novoga (de Novi) koji je mornar na brodu kapetana Jakova Lacinovića. Interesantno je da je sa Lukom mornar na brodu i neki Nikola iz Srebrenice, te Miloš, zet Bogića Bjelanovića, i Radosav iz Većeg brda (Verige). — Drugi dokumenat spominje Ostoju Sirkovića (možda Sjerkovića!) iz Novoga (de Novi). Ostoja se obavezao pred kotorskim sudom 10. novembra 1469. godine da će Mojši Markoču, kapetanu broda, platiti šest dukata za stvari koje je kupio od njega.²⁸ Godine 1438. spominju se sljedeći mornari: Bogić Bjeganović, Pribislav Radinović, Božik Pribilović i Jovan (Zane) Radulović, svi iz Novog. Ovi su mornari 3. januara 1438. godine uzeli od kotorskog trgovca Luke Pautina 56 perpera za trgovačku robu. Obavezali su se da podmire dug kada se vrate sa svog prvog putovanja.²⁹

Osim navedenih mornara vidimo da su stanovnici Dračevice išli u Kotor na izučavanje raznih zanata. Godine 1336. se Radosta Puršić (Purchich) iz Dračevice namjestio kao šegrt kod majstora Stanoja kamenara za sedam godina, za hranu i odijelo, i na kraju izučenog zanata da mu da potrebni alat, kako je to uobičajeno. I ja, Mildrug, za rečenog Radostu jamčim u slučaju da pobjegne ili učini ma kakvu štetu. O ovome su učinjene dvije jednake isprave, u Kotoru 12. maja 1336. god., u prisustvu zakletog sudije Marina Mekce i auditora Sergija Jakonje.³⁰

Da je klesarski zanat bio cijenjen u Boki, kao i u hercegnovskom kraju, govori nam ugovor kojim dva brata iz Mojdeža daju na izučavanje zanata svoga mlađega brata, takođe 1336. god. Ovo je najstariji pomen Mojdeža, ne samo u kotorskim notarskim knjigama, nego — po našem mišljenju — i uopšte, a ne 8. VIII 1417. god. kako to navodi dr Škrivanić u naprijed naznačenom djelu. Dokument glasi: »Mi braća Bogoie i Bogavica sinovi Radoste iz Mojdeža (de Mogegi) namještamo kod majstora Milena kamenara iz Kotora našeg brata Lipka da mu služi vjerno i bez greške za dvanaest godina, a da ga ovaj hrani i odijeva i na kraju rečenog roka da mu da potrebni alat. U slučaju bjekstva ili ma kakve štete,

²⁷ Isto, GPMK, Kotor, 1960, tom IX, str. 33—34.

²⁸ Isto, GPMK, Kotor, 1964, tom XIV, str. 46; tom XV, str. 35.

²⁹ Isto, GPMK, Kotor, 1953, tom II, str. 27.

³⁰ Monumenta Cattarensia . . . Volumen II, Zagreb, 1981, JAZU — CANU, br. 1673, str. 415.

braća se obavezuju i garantuju sa svim svojim dobrima da će platiti i nadoknaditi štetu pomenutom majstoru. Ugovor je sačinjen u prisustvu zakletog sudije Trifuna Buće i auditora Sergija Jakonje. U Kotoru 7. aprila 1336. god.³³

Još jedan ugovor o izučavanju klesarskog zanata potvrđuje naše gornje navode. Bratoslav Bogić iz Mokrina odlazi u Kotor na zanat 28. I 1336. godine. Iste godine kad i njegov drug iz Mojdeža. Gornji datum je prvi pomen Mokrina, kao zasebnog naselja u župi Dračevici. Ugovor glasi: »Ja, Bratoslav Bogić iz Mokrina (Brattoslauus Bogicce de Moerina) namještam se kao šegrt kod majstora Mikoja kamenara, da mu vjerno služim i bez greške za šest godina, a da me on hrani i odijeva, te da mi da alat na kraju izučavanja zanata, kako je to uobičajeno. Pred istim sudijom i auditorom Markom Dragonovim. U Kotoru na 28. januara 1336. god.«³⁴

Tri ugovora govore da su građani Kotora davali na ispašu svoju stoku po selima Dračevice i to na Podima i na Kamenu. Prvi dokumenat je datiran 13 XI 1333. godine što smatramo da je i prvi pisani pomen Poda. Ugovor glasi: »Ja, Andrija Jurgović iz Poda (Andreas Iurgiovich de Poda) zajedno sa mojim sinom Petrom, primio sam od Marina Golije tri krave i pet koza na ispašu, po običaju zemlje, i osam svinja od godine dana na ispašu za pet godina; sve sam ovo primio zajedno sa mojim sinom Petrom, jamčeći Goliji sa svim mojim dobrima. U prisustvu zakletog sudije Nikole Petra Simonova i auditora Matije Tripa Jakobova u Kotoru 13. novembra 1333. godine.«³⁵

Drugi se ugovor odnosi na ljude iz Kamenoga. Datiran je 2. XI 1335. godine, pa smo mišljenja da je i ovo prvi pomen ovoga sela. Ugovor glasi: »Ja, Bogoje Prvolović iz Kamenoga (Bogoye Pruolovich de Cameno), čovjek (posadnik — kmet, M. Z.) Milka Bokacovića, primio je od Dragolina pok. Bazilija Matova četiri velike prasice i šestoro malih prasadi do jedne godine na ispašu, po običaju zemlje (Secundum usum terre), jamčeći mu sa svim mojim dobrima. U prisustvu zakletog sudije Marina Golije i auditora Teodora Gige. U Kotoru 2. novembra 1335. god.«³⁶

Treći ugovor se, takođe, odnosi na ljude iz Kamenoga koji su primili stoku kotorskih građana na ispašu. Ugovor glasi: »Ja, Smalota, sin Dobroslava iz Kamenoga (Smolotta, filius Dobroslaui de Cameno), čovjek (posadnik — kmet, M. Z.) sina Bolkacijeva (homo filii Bolcatii), primio je od Pascha pok. Marina Pudiprose tri velika prasca i dva od jedne godine na ispašu, po običaju zemlje, jamčeći sobom i svim svojim dobrima. U Kotoru 16. februara

³³ Isto, br. 1645, str. 409.

³⁴ Isto, br. 1553, str. 387.

³⁵ Isto, br. 513, str. 127.

³⁶ Isto, br. 1255, str. 323—324.

1336. god. pred zakletim sudijom Trifunom Bućom i auditorom Tomom Bugonom.³⁷

Jedan raniji dokumenat od 22. novembra 1326. god. govori da je Dragoš, sin Dobroslava Krajimirova, stanovnik Dračevice, primio od Petra Polenari, kotorskog građanina, na ispašu, po običaju zemlje, osam junica, jednu ždrebicu, deset krava na mlijeko i dva junca. Dogovorili su se da će dobit i gubitak dijeliti po pola, a račun će Dragoš polagati svake godine.³⁸

Osim klesara, pomoraca, stočara, krznara, kožara, stanovnici Dračevice bavili su se i drugim zanatima. Dubrovački nam dokumenti govore da je za vlade Sandalja Hranića u Dubrovnik otišao Radonja Rajković iz Dračevice na izučavanje suknarskog zanata kod Petra Pantele, dubrovačkog privrednika i poznatog suknara. Iste godine je otišao u Dubrovnik na izučavanje suknarskog zanata i Živko Brajković, takođe iz Dračevice.³⁹

Kada se u septembru 1385. godine kralj Tvrtko domogao Kotora i kada je došao u posjed njegove dobro organizovane mornarice i brodogradilišta, počeo je u gradu kovati svoj novac. Istina, Kotor je kovao svoj novac od starina. Pretpostavlja se da najstariji primjerci potiču iz XI vijeka i da je kotorska kovnica jedna od najstarijih u Dalmaciji.⁴⁰ Kralj Tvrtko kuje svoje kotorske dinare, koji su u potpunosti bili slični Dušanovim, Uroševim i kotorskim dinarima ugarskog kralja Lajoša. Vjerujemo da je i ondašnja vrijednost Tvrtkovog novca bila približne kupovne moći kao i gore navedeni dinari. Tvrtkov dinar kovan u Kotoru bio je srebrni. Koterski finansijeri u tadašnjoj Bosni, planski i razumno su vodili svoju monetarno-privrednu politiku i sami određivali vrijednosnu stopu svoga dinara. I poslije Tvrtkove smrti njegovi kotorski dinari bili su u optjecaju u Kotoru, Sv. Stefanu (Novome) i u južnim krajevima Bosne.⁴¹

Smatramo da je kralj Tvrtko jednu od postojećih kovnica u Kotoru preuredio za kovanje svoga novca. Radi toga novci kovani u ovom gradu za Tvrtkovog vladanja »su imali na aversu u ovalu od tačkaka lik Sv. Tripuna sa tačkastim oreolom, a u rukama drži krst i palmovu granu. Legenda glasi: Santus Triphon. Na reversu je u sredini veliko slovo T (od imena Tuarco) sa bosanskom krunom i legendom CATERENSIS«. Tvrtkovi dinari koji su kovani u

³⁷ Isto, br. 1566, str. 390—391.

³⁸ Isto, Volumen I, br. 247, str. 95.

³⁹ Dr Dušanka Dinić-Kovačević, Petar Pontela — trgovac i suknar u Dubrovniku, Godišnjak Filozofskog fakulteta Novi Sad, 1970, knjiga XXXIII/1, str. 92. — Vidi naš rad: Pomorstvo Novoga za vrijeme Tvrtkove i Kosaćine vladavine, GPMK, Kotor, 1981—1982. g., tom XXIX—XXX, str. 54.

⁴⁰ Don Anton Milošević, Stare kovnice novca u Crnoj Gori i Boki, Istorijski zapisi, Cetinje, 1948, knj. II, sv. 5—6, str. 312.

⁴¹ Ljubomir Nedeljković, Problem kovanja novca kralja Stefana Ostojice, GPMK, Kotor, 1968, tom XVI, str. 213—219.

Kotoru bili su platežno sredstvo ne samo u Kotoru, Dračevici i Novome za vrijeme kratkotrajne Tvrtkove vladavine, već su se i kasnije pomicali, naravno uz drugi srebrni i zlatni novac, do dolaska Turaka 1483. god.⁴²

Interesantno je napomenuti da dubrovački dokumenti iz 1371. godine pominju luku Dračevicu, dakle punih jedanaest godina prije podizanja Novoga i pomena novske luke. Naime, u hrvanju između kneza Lazara, Tvrtka i Bašića s jedne, i Nikole Altomanovića s druge strane, Dubrovčani su bili protiv Altomanovića. Dubrovačka vlada 22. maja 1371. god. šalje Lonu Držića k Obradu, čepaliji Konavala, da ovaj izjavi kako su Dubrovčani spremni da utvrde primirje s njima dok se ne povрати poslanik koji će zbog utanačenja mira poći do Nikole Altomanovića. Vlada »zapovjeda Dubrovčanima i njihovim brodovima koje drže u luci Dračevici, Kotorskog zaliva, da u ovo vrijeme primirja, ne smije oštetiti zemlju ni jeunog vašeg podanika«. Po svemu izgleda da je navedena luka Dračevica bila oko današnjih Meljina i da su tu stacionirali navedeni brodovi.

Iznoseći naprijed pobilježene dokumente mišljenja smo da je Bijela u župi Dračevici imala središnje mjesto. Istina, mali je i oskudan broj sačuvanih dokumenata, i u Kotoru i u Dubrovniku, o Dračevici i Novome, sve do dolaska Mlečana. Dr Mijušković pravilno zaključuje kad kaže da razne povelje koje govore o ovom predmetu »dokazuju autentičnost njihovih originala te vezujući ovu argumentaciju sa sadržajem poglavlja 415 i 423 Kotorskog statuta, utvrdismo za nas ovdje veoma važnu činjenicu, naime da je Bijela negdje uskoro poslije Grblja 1306. god. pripala Kotorскоj opštini. Ova činjenica je važna u odnosu na pitanje nadležnosti Kotora, pa prema tome i Kotorске mornarice...»

»S obzirom na plodnost i prostranstvo obradive zemlje, kakve nigdje drugdje pri bokeljskim obalama nema, Bijela je svakako u prvoj polovini XIV vijeka bila najnapučeniji kraj sjeverne obale Boke Kotorске, pa je još kao geografski centar, skupa sa Kruševicama koje se takođe pominju u rečenim poveljama i Statutu, mogla biti nosilac naziva čitavog kraja, tim prije što Herceg-Novi tada nije ni postojao... Prihvatajući pretpostavku da je kotorska opština dobijanjem Bijele dobila čitavi dio sjeverne obale Bokokotorskog zaliva, a pošto je ostale krajeve Boke već imala to treba zaključiti da je i Kotorška mornarica u prvoj ili prvim decenijama XIV vijeka protegla svoju nadležnost nad čitavom Bokom, zadržavši ovu nadležnost do pada srpske države, a možda i nešto docnije sve dok Tvrtko nije došao u posjed Dračevice.«⁴⁴

⁴² Anton Milošević, Stare kovnice novca u Kotoru, GPMK, Kotor, 1959, tom VIII, str. 405.

⁴³ Historijski arhiv Dubrovnik (HAD), Lettere lev. II, 31, str. 225.

⁴⁴ Dr Slavko Mijušković, Teritorijalna nadležnost kotorske mornarice, GPMK, Kotor, 1970, tom XVIII, str. 16—17.

Da se taj stari teritorijalni naziv za Bijelu zadržao i mnogo kasnije, govori nam i Ljubišin opis Boke, gdje za rivijeru od Kumbora do Kamenara kaže: »Sa ovoga rta (misli na Kumborski) do Svete Nedjelje dugačko žalo kraj vode zovu Bijela«.⁴⁵

Do pred sam rat ljudi iz Luštica, Krtola i Grblja, govorili su, kad bi barkama prelazili na hercegnovsku rivijeru: »idem na Bijelu«. Iznijeli smo nekoliko dokumenata da bi se popunila ona osjetna praznina koja se osjeća za izvorima iz ovog doba. Namjera nam je bila da iznesemo pomene pojedinih naselja kao i imena prvih stanovnika u njima, da bi time ispravili mnoge priče prema »sjećanjima«.

⁴⁵ Stefan Mitrov Ljubiša, *Sabrana djela*, Beograd, 1938. god.

Summary

CONTRIBUTIONS TO THE HISTORY OF HERCEG-NOVI AREA

Maxsim ZLOKOVIC

For a certain time it has been considered that the District of Dračevica spread between the hill named Debeli Brijeg and the village of Kumbor. This paper, based on evidence, corrects this opinion and asserts the bounderies of the District to have been as follows: they went from Debeli Brijeg along the shore almost to Risan, in the south the last point was the Cape of Oštro, in the north Bjelotina and in the east the hinterland of the Risan Hills, that is the line Krivošije — Dragalj.

New evidence about the inhabitants of Bijela, Podi, Kameno, Mokrice and Mojdež is presented as well as of the early crafts that appeared in the period and were practised by the population of those villages. Bijela is treated as the central settlement of the District of Dračevica. There are new data about Tvrtko's mint, the appearance of the coins and their value in the circulation in this region. It is considered that the coins were in circulation after Tvrtko's reign, at the time of his heirs.

The presented documents are a contribution to a great number of unfounded assertions about this area.

САРАДЊА БОКЕЉА У СРПСКО-ДАЛМАТИНСКОМ МАГАЗИНУ

Народни препород код Срба и Хрвата у Далмацији почиње готово у исто вријеме. Борба за очување народне мисли под тубином нашла је свој пуни израз у отварању школа на матерњем језику, покретању часописа и објављивању старих књижевних споменика и домаћег савременог стваралаштва. У томе имају велике заслуге поједини интелектуалци, који из свога завичаја са малим средствима, визионарски гледају у будућност и веома су истрајни у заступању и енергичном тражењу грађанских права свога народа.¹

Први часопис на српском језику, писан ћирилицом, покрене и уређује, уз богату личну сарадњу, познати јавни радник и књижевник др Божидар (Теодор) Петрановић, родом из Шибеника, старији брат првог бокељског епископа Герасима. Овај се „годишњак бавио историјом, литературом и науком, био је за све време одлично уређиван и наишао у Далмацији на опште симпатије”.²

У „културној историји Далмације покретање овог часописа представља значајан датум”. Прве двије свеске штампале су се под широким насловом „Љубитељ просвјештенија — Српско-далматински алманах” (за 1836. и 1837). Почев од треће свеске,

¹ Коста Милутиновић, Војводина и Далмација 1760—1914. Институт за изучавање историје Војводине, Монографије, књ. 4, Нови Сад, 1973, поглавље „Војводина и Српски народни препород”, стр. 51—178.

² Лујо Бакотић, Срби у Далмацији од пада Млетачке Републике до уједињења, енциклопедија „Српски народ у XIX веку”, св. 18, Београд, 1938, стр. 35. Бакотић погрешно пише да је Српско-далматински магазин „прво уређивао Божидар, па после Теодор Петрановић”. То је, уствари, једна иста личност, јер је његово име Божидар понародњено од грчког имена Теодор. Осим тога, часопис се није прво штампало у Задру него у Карловцу (Караштадту) у „типграфији Јоана Н. Претнера”, јер је тада Петрановић тамо службовао. В. фотографију насловне стране часописа за 1836. г. у чланку Јована Деретића, Српско-далматински магазин, поглавље из студије, Годишњак Народне библиотеке Србије за 1978. г., Београд, 1979, стр. 75.

за 1838. г. па све до 1853. г. закључно, носи наслов „Љубитељ просвјештенија — Србско-далматински магазин“, а од 1854. г. до посљедње године издажења (1873) назива се „Србско-далматински магазин“. Првих шест свесака уредио је Божидар Петрановић. Под политичким притиском Беча није више могао да буде и издавач и уредник, па је то повјерио дубровачком проги Борбу Николајевићу, који је у два маха уредник (1842—1861. и 1869). Знатан допринос овом годишњаку дао је, као уредник и врло плодни сарадник, Божидаров брат Герасим Петрановић (1862—1868. и 1870—71). Посљедњу свеску Магазина за 1872—73. г. уредили су Љубомир Вујиновић и Никодим Милаш.³

У прољеће 1836. године, ускоро послје изласка из штампе прве свеске свога часописа, упутио је Божидар Петрановић књижевни оглас јавности, у првом реду претилатницима и сарадницима, о припремању друге свеске за наредну годину.⁴ Црквене

³ К. Милаутиновић, н. д., с. 59. Јован Деретић, Србско-далматински магазин, Алманахи Вуковог доба, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1979, стр. 248—249.

⁴ Оглас у цјелости овдје наводимо: „Објављеније на књигу „Љубитељ просвјештенија“ — Србско-далматински алманах за мето 1837“. „Она љубав к предрагом ми роду србском, која ме к изданију Далматинског алманаха за 1836. љето побудила, принуђава ме да исти љубавник и за надулчиј 1837. год средством штампарије на свјет издам, а општа благонаклоност којом су не само моји патриоти у Далмацији него и сосјелна браћа наша Србо-Рвати дјелце моје примили, родила је у мени паравну жељу да се у сочињенију новог Алманаха такове неоцјенимс за ме љубови и повјеренија достојан покажем. Но имајући другу цјелу Србско-далматински алманах него да вкус к читању општеполезни србски књига међу мојим соотечественицима увеле, а гдјешто зар и крут човечески знања распространи, морао сам се, сљедоватељно, старати да сходно овој цјели само такове, а не друге, предмете у мој забавник примим и опишем. Што је содержатије књигеразновидније и за свако состојаније, под и возраст човечески опредјељено, то увеселителније, важније и полезније постаје само дјело. Алманах за 1837. биће у числу ови књига. Да се сваки о његовој унутрашњој важности лакше увјерити може, стављам овдје преглед предмета који ће у соби имати: I Прозаическа сочињенија и преводи: А) Књижество древни Грка, Б) Церковно краснорјечије, В) Всеопшта знашија о ползи училишта и учења, читања, писања и рачуна, Г) Забавно чтење и моралне приповјеске. II Стихотворенија, III Љетопис православне цркве у Далмацији: историја, статистика, библиографија, старе књиге и документи, промјене и некролози. IV Смјесце.

У Шибенику 20. марта 1836. Теодор др Петрановић“.

Актом бр. 370 од 1. јуна 1836. г. црквене власти из Шибеника позивају подручно парохијско свештенство и монахе да се претплате на часопис „колико с овог рода сочињенија за умствено образовање једног народа полезна, сваки ће онај ласно познати који знаде да све почти пауке овака књига на своме језику притјажава и да њиовом помоћи к цјели народњет изображенија све то ближе доходе“. Уз овај акт црквених власти приложен је и Петрановићев позив на претплату и сарадњу. Током ове и наредних година стизали су расписи црквених власти с препоруком за претплату. Уз њих слиједе извјештаји подручног свештенства из свих крајева Бокс Которске о скупљању претплате по парохијама (Архив православне парохије у Котору, бр. 128/1836).

власти у Далмацији позивају подручно свештенство да се претплати на ово „сочније за умствено образовање народа полезно“. За vrlo кратко вријеме сви пароси и калуђери у Бочи Которској постали су „пренумеранти“ Магазина.⁵

Свака свеска имала је просјечно 160 штампаних страница, а укупно је изашло тридесет свесака с тим што је, понекад, више година назначено у поднаслову Магазина. Драстичан примјер је свеска за 1854—59. г. која свједочи о низу потешкоћа с којима се борио тадашњи уредник. По оцјени Грге Новака Петрановић „покреће прву књижевну ревију „Србско-далматински магазин“ који није више календар него доиста литерарни магазин у којем има приповједака, пјесама, расправица и осталота“.⁶ А поред књижевних прилога, Магазин је доносио највише историјских текстова и то првенствено из прошлости Далмације, Дубровника, Боке Которске, Црне Горе, Босне и Херцеговине, Хрватске и Славоније.⁷ Тако је постао гласило југословенског карактера и мисије, без обзира на своју изразито српску и православну тематику, јер је окупао на сарадњу не само православне Србе него и многе пријатеље илирског покрета, тако да су у њему сарађивали и римокатолици. А тако исто и његови први уредници Божидар Петрановић и Борбе Николајевић сарађују у Гајевој „Даници“ и позивају на братску слогу и сарадњу Србе и Хрвате.⁸

Још у првој години излажења Петрановићев годишњак добио је 456 претплатника, али „то није било довољно ни за покриће штампарских трошкова“. О томе пише његов покретач у аутобиографији да „на издавање Магазина једино ме ревност и љубав рода мога руководила, јер сам за време мог уредништва више од 600 форинти из сопственог цена типографима платити морао“.⁹ Аустријске власти мотрале су на сав Петрановићев патриотски рад и премјестиле га на Вис да би тако спријечиле ње-

⁵ К. Милутиновић, Србско-далматински магазин, н. д., стр. 59. Претплату су vrlo ревностно скупљали по својим парохијама игуман Макарије Грушић, настојатељ ман. Савине и прота Христофор Лумбардић у Херцег-Новом и околини, а касније, послје Грушићеве смрти, јеромонах Герасим Раповац, у Бијелој свештеник Илија Злоковић, у Моричу прота Свјетозар Берберовић и доцније његов син прота Никола, у Рисну свештеник Вукосав Поповић, у Котору прота Јаков Поповић, у Будви Вук Врчевић и свештеник Филип Тановић, у Кртолима прота Филип Костић, сарадник црногорских митрополита Петра I и Петра II Петровића — Његоша. У неким свескама Магазина на крају су навођена имена „пренумераната“. Срп. дал. магазин за 1840, стр. 178—180 и за 1845, стр. 158. Из једног писма Борба Киријаковића Карашићу сазнаје се да се Магазин у Новом Сиду растурао међу претплатнике у педесет примјерака, Вукова преписка, књ. VI, Београд, 1912, стр. 217. Већина бокељских парохија била је претплаћена на 15—20 примјерака.

⁶ К. Милутиновић, н. д., стр. 59.

⁷ К. Милутиновић, н. д., стр. 60.

⁸ К. Милутиновић, н. д., стр. 64—65.

⁹ К. Милутиновић, н. д., стр. 60.

гова даља настојања у одржавању часописа.¹⁰ Петрановић је уви-
 Бао да ће у личности храброг и ученог дубровачког проте Ни-
 колајевића наћи достојног наследника у овом одговорном по-
 слу. А он га је „издавао и уређивао пуних двадесет година под
 врло неповољним условима и уз велике материјалне жртве“.¹¹
 Успио је да нађе и одушеви сараднике из више наших крајева,
 углавном оних који су гравитирали Далмацији и имали искусне
 културне раднике у скупљању народног блага и историјске гра-
 бе. Структура Магазина је била богата и разноврсна. Поред
 скоро свих облика белетристике и књижевне критике, овај ча-
 сопис је доносио историјске чланке и објављивао значајна до-
 кумента. Поред огледа из географије, особито је обиловао фол-
 клорном грађом и описима народних обичаја из појединих кра-
 јева. Магазин је био и нека врста народне читанке са морално-
 педагошким написима. И службено гласило Православне цркве
 у Далмацији и Босни Которској, које су биле све до оснивања
 Которске епархије у једној црквеној администрацији, тако да
 су у Магазину „уношене све текуће промене у животу Цркве,
 објављивани прилози из њене историје, готово редовно негована
 рубрика црквеног беседништва, повремено објављивани поучни
 чланци религиозне садржине. Том разноврсношћу предмета овај
 годишњи часопис у потпуности оправдава назив Магазин, који
 је носио почев од треће свеске до краја“.¹²

¹⁰ Јован Сундечић, Живот и рад Божидара Петрановића, Дубровник,
 1879. Излазио је овај рад у наставцима у дубровачком „Словнику“ од
 1878. г. О Божидару Петрановићу има доста података: Вукова преписка,
 књ. VII, Београд, 1913. г., стр. 72, 89—90, 116, 147, 184, 211. Голуб Добра-
 шиновић, Вукови кореспонденти, Ковчежић, прилози и грађа о Докитеју
 и Вуку, Београд, 1971, књ. 9, стр. 106. К. Милутиновић, н. д., стр. 11—12,
 14—15, 37—38, 42—44, 45—47, 48—50, 59—60, 64—66, 68, 71, 77, 79, 98, 106,
 154, 180—181, 183—184, 254, 261, 348. Јован Деретић, н. д., стр. 248—249,
 254, 256, 257—258, 260, 264, 267—268, 273—274, 284—287, 289—292, 298—299,
 314—316, 324—325, 347.

¹¹ К. Милутиновић, н. д., стр. 60. О Николајевићу су написали моно-
 графије Јован Вучковић, Митрополит Георгије Николајевић, Нови Сад,
 1898. и Димитрије Руварац, Животопис Борба Николајевића, Земун, 1898.
 Видјети писма Николајевићева Караџићу, Вукова преписка, књ. VI, стр.
 461—477. Голуб Добрашковић, Вукови кореспонденти, Ковчежић, књ. 9,
 стр. 103. Подаци о Николајевићу у књизи К. Милутиновића, стр. 51—85,
 89, 98, 106, 167, 181, 183, 189, 234, 254, 331—333, 336—337, 348. и Јована Де-
 ретића, н. д., стр. 126, 248—251, 253—262, 264, 266, 270—271, 277, 282, 292—293,
 295—298, 306, 313—314, 324, 346. Под његовим уредништвом изашло је
 петнаест свесака Магазина, половина од укупног броја. Он је уредник са
 најдужим стажом, од 1842. до 1861. г. закључно и касније за 1869. г.
 Деретић напомиње да се прихватио ове тешке дужности „не ради користи
 него из љубави према српском народу... Сам подухват издавања једне
 једине српске периодичне књиге у Далмацији био је у његовим очима
 тако велик и значајан да не би могао дозволити да буде доведен у пи-
 тање“, н. д., стр. 251.

¹² Ј. Деретић, н. д., стр. 260—261.

ЛЮБИТЕЛЬ ПРОСВѢЩЕНІЯ

Србско-Далматинскій

МАГАЗИНЪ

въ лѣто

1839.

Издано на свѣтъ
ТЕОДОРОМЪ ПЕТРАНОВИЧЕМЪ
обыкновеннаго Доктора.

въ Грѣнцѣхъ Габсбургскихъ

У ЗАДРУ

Издательство у типографіи
БРАТЪ ВАТТАРЕ.

Трети уредник са стажом од девет година, млађи брат оснивачев, Герасим Петрановић, архимандрит манастира Драговића и професор Задарске богословије, доста је сарађивао у Магазину као и његови претходници.¹³

Сарадња Бокела почиње од друге свеске 1837. г. и траје све до 1873. г. закључно, кад је и годишњак престао да излази. Први чланак објавио је поменуте године прота Јаков Поповић, парох у Котору, а послелњи Лазар Томановић, на кратко вријеме прије своје промоције за доктора правних наука.¹⁴ У интервалу од тридесет и шест година у Магазину сарађује тринаест писаца из Боке и објављују четрдесет и шест својих радова.

Ради лакшег прегледа сарадње Бокела употребљен је азбучни регистар у навођењу аутора по презимену са цитирањем библиографских јединица, уз кратке биографије и литературу о сваком од њих појединачно. Поред тога, сваки важнији рад је анализиран, уз навођење краћих карактеристичних текстова. Тако су обрађени сви они сарадници Магазина који су поријеклом, животом и радом укоријењени у бокелско тле. Сви су они тада себе сматрали Бокелима и тако се јавно декларисали. Тадашњи геополитички појам Бокела превазилазио је уско заливско подручје, који су за себе усвајали и они рођени изван њега.

Овим радом нијесу обухваћени они сарадници који нијесу Бокели него су дошли са стране и овдје дуго и до смрти живјели и радили и били најплоднији сарадници Магазина.¹⁵

Бокели-сарадници:

1. Аврамовић Јоаникије, Надпис на двери Старе цркве манастира Савине, 1868, 163.

¹³ Д(анило) П(етрановић), Живот и рад епископа Герасима Петрановића, Котор, 1908. Вукова прешка, књ. VII, стр. 241, 243, 260, 278, 295. Г. Добрашиновић, Вукови кореспонденти, стр. 106. К. Милутиновић, н. д., стр. 42, 46, 59—60, 64, 98, 104, 151, 166, 167, 171—174, 177—178, 183, 233—234, 270. Ј. Деретић, н. д., стр. 248—249, 250, 252, 254, 258, 260, 268, 275, 276—277, 282, 303, 326. У Магазину је доста објављивао, поред протоиједи и „биографије знаменитих Приморца и монографије појединих приморских општина“, Р. Грујић, Петрановић Герасим, Народна енциклопедија Срба, Хрвата и Словенаца у редакцији Ст. Станојевића, Библиографски завод, Загреб, 1928, књ. III, стр. 332.

¹⁴ Српско-далматински магазин за 1837, стр. 131—132 и за 1873, стр. 41—79.

¹⁵ То се односи на сарадњу Борба Срдича и прота Јована Сундечића. Први је сарађивао у Магазину од 1846. до 1867. г., а Сундечић од 1847. до 1869. По Деретићу Сундечић је „најплоднији сарадник Магазина и јавља се песмама и другим прилозима“. Деретић, н. д., стр. 318. Мирко Цар, Јован Сундечић, критичко-биографска студија, Астосис Матице српске, Нови Сад, 1902, V, 1—32.

2. Берберовић Никола,
 1. Сељани убаљски и нови њиов парох, 1854—59, 127—136.
 2. Завјештање мојој дједи Марку, Илији и Александру, 1861, 174—179.
 3. Остров спасенија, 1861, 179—182.
 4. Кметство између два крвана племена Вуковићима и Ивовићима, 1862, 50—56.
 5. Азбучниј облик, 1862, 118.
 6. Обичај при слави крстног имена у селу убаљском, 1863, 51—60.
 7. Вијеће убаљских главара на Великој води о томе како ће домаће злочинце обузлати, 1864, 86—95.
 8. Разговор једног звјездочена са калуђером савинским, 1865, 64—68.
 9. Час смрти и посљедња молитва благопочившег патријарха србског Јосифа, 1869, 175—176.
 10. Облик смрти великог војводе Мирка Петровића, 1869, 177—180.
 11. Неком шала, неком пуна капа (Вечера у кнеза Драгојла) 1869, 180—184 (недовршено).
3. Васиљевић Димитрије, Описаније како треба мирити за мртву главу или метати крвно коло, обичај у овом предјелу још од памтивијеска уведен што и данас сљедује, 1844, 64—73.
4. Врчевић Вук,
 1. Прости родољубац, 1839, 111—119.
 2. Пјесме љубавне (превод с италијанског), 1840, 139—141.
 3. Рисањ, 1843, 29—36 (са потписом Млади Србин).
 4. Крвно коло, (Обичај мира при случају убиства.) 1844, 62—64 (са потписом Млади Србин).
 5. Вјеридба у Рисну, 1845, 59—62 (са потписом Млади Србин).
 6. Манастир Бања у окружју которском, 1846, 132—34 (са потписом Млади Србин).
 7. О уговору свадбе и сватова у Рисну, 1848, 98—115 (са потписом Млади Србин).
5. Ковачић Ристо, Драгој . . . (пјесма), 1866, 96—97.
6. Костић Лазар,
 1. Црква Св. Успенија Богоматере у Никовићима, 1866, 163—164.
 2. Вјеридба Вука Станишића-Његуша, народна пјесма, 1869, 105—112.

7. Лазаревић Андрија, Писмо Доситеја Обрадовића, 1844, 74—75.
8. Лумбардић Христофор,
 1. Животопис основатеља школске фондације у Кастел-Новом, 1862, 129—136.
 2. Рукописно Евангелије у Вознесенском храму парохије топаљске, 1865, 176—179.
9. Љубиша М. Стефан, Обшчество паштровско у окружију которском, 1845, 117—135.
10. Миџор Петар,
 1. Ријеч на Савин-дан у српској школи будванској, 1863, 30—38.
 2. Животопис покојног Марка Нобила, православног грађанина будванског, ... 1863, 134—138.
11. Поповић Вуко,
 1. Потребито је повиновати се законим властима, 1844, 55—57.
 2. Дужности сирам родитеља, 1845, 55—58.
 3. Разговор између четири брата Србина, 1851, 158—166 (са потписом Млади Србин).
 4. Сила домаћег разговора, 1861, 183—184 (са потписом Млади Србин).
 5. Разговор душе и тијела, 1862, 120—121 (са потписом Млади Србин).
 6. Родитељска немарност, 1862, 71 (са потписом Млади Србин).
 7. Дјевојачка свијета, 1862, 71—72 (са потписом Млади Србин).
 8. Здравина копавањанска, 1862, 56—57 (са потписом Млади Србин).
 9. Израз заљубљеног ц-г, 1863, 67 (са потписом Млади Србин).
 10. Тужбалица за Вуком Стеф. Караџићем који је 23. јан о. г. у 77-ој години у Бечу Богом на истину отишао нарицајући Загоркиња вила са вох гласовитог Аурмиггера 1864, 72—73 (Поповић пише да је ову тужбалицу забележио од једне жене у Рису).
12. Поповић Јаков,
 1. О помену смрти митрополита Стефана Стратимировића, 1837, 131—132.
 2. Разговор међу књижником и младићем, 1838, 13—18.

13. Томановић Лазар,

1. Ријеч говорена своме другу Милораду Крсти на парастосу 24. новембра 1864. г. у задарској цркви св. пророка Илије, 1865, 36—40.
2. Статистика свијета, 1865, 140—141.
3. О крсном имену (предавање које се држало о св. Сави ов, г. друштва „Првијенац“ у православном сјеменишту у Задру), 1868, 106—121.
4. О заједници српској (Предавање одржао као гост на бесједи у Иригу), 1869, 87—95.
5. Бокељи у рату за ослобођење грчко, 1873, 41—79.

Познато је да је Магазин имао доста сарадника, али је „значајна и занимљива појава да међу сарадницима, као и међу његовим уредницима, преовлађују свештена лица. Од девет његових најплоднијих сарадника, укључивши ту и три уредника, седморица су били свештеници“.¹⁶ То се примјећује и међу бокељским сарадницима. Од њих тринаесторице деветорица су били свештеници.

Као што смо напоменули Магазин је имао велику патриотску мисију, па је окупљао сараднике и претплатнике и изван Далмације и Боке Которске. У њему су објављивани бирманцем и радови познатог босанског францезина Ивана Франа Јукића и херцеговачког калуђера Јоаникија Памучине. На заједничком послу нашла су се људи разних конфесија и националности, вјеличезни идејом југословенства за опште добро свога народа. Тако је Магазин постао „књижевни орган далматинских Срба „обију цркви““.¹⁷ И гостопримно братски отворио своје странице осталим збратимљеним сарадницима.

Како је овај годишњак ланас библиографска реткост, дајемо аналитичке осврте на све радове сарадника из Боке Которске ради бољег сагледавања њихове књижевне и научне вредности.

Први у изложеном редосљеду Јоаникије Аврамовић написао је само један врло кратки прилог — препис текста са царских двери Мале цркве у манастиру Савини. Писан није уз њега дао никакав стручни коментар. То ће да уради доста касније са научним ауторитетом Борбе Стратимировић. Поменути препис доноси у тачнијем препису, са додацима и исправкама Аврамо-

¹⁶ Ј. Деретић, н. л., стр. 258.

¹⁷ Лазар Томановић, Аутобиографија, Стварање, Цетиње, 1962, св. 9, стр. 617. Илија Кеџмановић, Културне везе Босне и Херцеговине са Далмацијом кроз Српско-далматински магазин, Задарска ревија, Задар 1968, стр. 97—107.

вићевог текста и филолошком анализом.¹⁸ Из биографије Јоаникија Аврамовића дознајемо да је имао солидно школско знање, али, изгледа, не и смисла и услова да се више бави књигом и истраживањем.¹⁹

Међу свим бокељским сарадницима најугласније мјесто у Магазину заузима прота Никола Берберовић, који својом поезијом на својствен начин покушава да опише народне обичаје свога краја у низу досјетки и пословица. Берберовић је скоро усамљени пјесник овога жанра и нико од осталих домаћих стихотвораца ни прије ни послје њега није се бавио овом тематиком. У Магазину се јавља тек онда кад је већ објавио у Задру своју прву и једину збирку пјесама „Првородна кћи“. Тада је имао тридесет пет година.²⁰ Самим насловом збирке најављивао је читаоцима да су то његови први стихови. У њима је увелико настојао да насловима и стилем подражава Његоша.

¹⁸ Борбе Стратимировић, Натпис на царским дверима у Малој цркви манастира Савине, Шематизам православне епархије боко которске, дубровачке и спичацке за 1894. г., стр. 37—39.

¹⁹ Рођен је у Требесину 22. септембра 1831. г. Ујак му је био познати народни добротвор Никола Мусић. Основну школу је учио и завршио у Херцег-Новом. У Задру га даље школује ујак прота Христофор Мусић, гдје прво учи италијанску основну школу, а од 1848. г. Клирикално училиште. Парох је на Леденицама и у Рисну. Једно вријеме је учитељ Српске основне школе у Котору. Оставши удов замонашио се у ман. Савини у коме је сабрао од 1864. г., а 1877. г. постаје игуман. Парох је у Дубровнику 1886. г. и у Трсту од 1887. до 1891. г. Због болести вратио се те године у Херцег-Нови и становао у граду код сестре. Умро је 4. јула 1893. г. и сахрањен је у гробници савинских калуђера. Милутин Савинац, Јанићије Аврамовић, Шематизам... за 1894. г., стр. 33.

²⁰ Првородна кћи — дјелце оригинално пјесповезно I Николе Берберовића у Задру, тп. Браће Батара 1855, стр. 45 (мала осмина). На насловној страници и корицама ове збирке нацртана је лира са двије укрштене доворике. Прота Никола Берберовић је рођен у Морињу 1820. г. Син је чувсног прота Спиридопа, пријатеља и сарадника црногорских митрополита Петра I и Петра II Петровића — Његоша. Обојица су били претплатници Магазина од првог броја. Учио је основну школу у Морињу и Рисну, а једно вријеме италијанску у Котору. Петоразредну богословију завршио је у Задру. У априлу 1844. г. постављен је за учитеља основне школе у Морињу, а у децембру исте године постао је свештеник. Једно вријеме помагао је оцу у Морињу, а 1849. одлази на Убле и преузима парохију од обољелог спештеника Димитрија Васиљевића на којој остаје десет година. Послије очеве смрти 1861. г. постављен је за пароха у Морињу, гдје остаје до краја живота. Исте године prima дужност надзорника основних школа на подручју росавске општине. За свој просвјетни и културни рад два пута је одликован државним ордепима. Од младости је побољевао. Од 1869. г. престаје његова сарађа у Магазину. Умро је 11. августа 1877. г. у Морињу и сахрањен на мјесном гробљу уз велико учешће народа. По казивању његовог савременика, шкца некролога, био је „врло друштвен и гостољубив, весел и веселе нарави“. Јован Костић, Протојереј Никола Берберовић, Шематизам... за 1878. г., стр. 23—25. Аноним, Поп Нико Берберовић, Јавор за 1977. г., бр. 45, стр. 1448.

Његова поезија, која је у Магазину објављивана у размаку од десет година све до скоро није била проучена. Прву анализу дао је проф. Јован Деретић у поменутој студији о овом Магазину.²¹ По тој оцјени сва поезија Николе Берберовића је дидактичко-пригодна и фолклористичка. У пјесмама поучног садржаја „у римованом десетерцу се мена народна мудрост и црквена поука“.²² У једној од њих, која је пјесников тестамент погостству и носи такав наслов „Завјештање мојој дјечи“, истиче „три темљне хришћанске истине (вртине): вјера, љубав и надежда“.²³ О тим врлинама овако пјева:

„Вјера нам је круна нашег вјeka
за коју је Бог створио човјека,
ради славе његовог имена
род изведе људскога племена.
Љубав взајмну Бог сам препоручи
да род људства проихолу учи.

.....

Надежда је она жива тица
којој човјек чека видјет' лица;
сјен јој чује на срца граччици
и пјева му небе у шумици“.

У овој пјесми се излажу методе васпитања дјеце у послушности, поштењу и радности. Текст је проткан реминисценцијама на библијске поуке о смислу живота и смрти.

Аутор друге пјесме иза ове такође је Никола Берберовић. Потписао се само иницијалима И. Н. Б. који збуњују проф. Деретића, а значе Јереј Никола Берберовић. Чуди нас како може Деретић да сумња у Берберовићево ауторство ове друге пјесме која носи наслов „Острв спасенија“, јер се и без ових иницијала по стилу и маниру лако открива Берберовић. Ово је мала поучна пјесма, нека „врста стиховане десетерачке молитве у којој се набрајају сви могући људски грехови“.²⁴ И она је сва погружена у токове библијских порука о човјеку и његовим слабостима:

„Гријех наш пред нама океаном броди
који змију седмоглаву роди.
Ова људство за сүјету држи
да свјет љуби у свом тјелу служи.“

²¹ Деретић, н. д., стр. 328—330, 343—346.

²² Деретић, н. д., стр. 328.

²³ Деретић, н. д., стр. 329.

²⁴ Деретић, н. д., стр. 328.

Грна војна пред нама се бори,
 добро дјело у злочинству гори:
 гордељивост рати смиренју,
 среброљубство сретном имјенију,
 гријех тјелесни дјевству и цјелости,
 завист злобна љубви и взајмности,
 прождрљивост слатком умјерењу,
 гњев напрасни душевном стрпљењу,
 љеност труда забавма добрима,
 која сваку рву на се прима.
 Старац плаче ће га боле ноге,
 млад гордељив зашто нема роге.“

Деретић мисли да се пјесник оваје угледао на Његошев опис монолога игумана Стефана у којему се говори о свеопштем рату. Он наглашава да ипак постоје разлике „што код Његоша имамо дубоко, у бити дијалектичко проицање у борбу супротности у свету, а овде само моралистичку слику борбе греха и врлине“.²⁵ Монолог игумана Стефана је философски поглед у свијет, обојен јаком дозом песимизма, а ова Берберовићева пјесма је, као што и Деретић пише, више молитва, врста теолошког размишљања о сукобљавању добра и зла у човјеку. Поред тога, као што се види из контекста, ова пјесма је, у облику својеврсне молитве, упућена Богородици, која је за хришћане „Остров спасенија“. Деретић се интересује и за Берберовићеву још једну рефлексивну пјесму која носи наслов „Разговор једног звјездотца са калуђером савинским“ (1865, 64—68). Мисли да се за њу угледао на Његошеву „Философ, астроном и поета“.²⁶ По форми су доста сличне једна другој. Ипак, по садржини се разликују. У Берберовићевој пјесми се води дијалог између једног странца астронома и савинског калуђера Герасима Раповца.²⁷ То је „добри старац постическог сана“ како га пјесник назива. Смисао ове пјесме је хришћанског, апологетског карак-

²⁵ Деретић, н. д., стр. 329.

²⁶ Деретић, н. д., стр. 324.

²⁷ О Герасиму Раповцу се зна као врло угледном калуђеру, интелигентном, начитаном и великом духовнику. Родом је из Сасовића. Као „испосник и иконом, церемониста и добротвор“ биран је од свога братства три пута за настојатеља манастира Савине, али се није желио прихвати те части. Знао је добро италијански да говори и пише. Код њега је често навраћао аустријски наводновода Максимилијан, докније краљ Мексика, и сате проводио са њим у разговору. Познат је био и као одличан умјетнички мајстор у изради сакралног текстила. По ријечима Младена Црногорчевића „био је још за живота познат са своје побожности и светог живота“. Младен Црногорчевић, Манастир Савина, Вестник Српске цркве, Београд, 1901, св. 12, стр. 1157. Бошко Стрика, Манастир Савина, Далматински манастири, Загреб, 1930, стр. 239.

тера, по коме су сва људска мудрост и њена сазнања ове планете и космоса ограничена. По њој пуноћа сазнања је изнад емпиријског захвата и прелази у област трансценденције. Изнад астрономског описа васионе и њених појава, пјесник истиче појаву Христа, али му недостају потребни пјеснички изрази. Тако је врхунску теолошку поруку покушао да изрази врло лошим, за овакву тему хромим и анемичним, стиховима који збуњују читаоца. Штета је да се није постарио и да није успио да ту своју мисао обуче у отменије изразе. Овако је пјесма остала инвалидна, није њоме постигао оно што је желио и изгубила је свој умјетнички и дидактички задатак. Остала је „незграпна, без вредности, али показује извесну склоност овог списатеља према дијалогској форми“.²⁸

Пригодне пјесме о смрти патријарха Рајачића и црногорског великог војводе Мирка Петровића такође су дидактичког садржаја.

Највећи успјех Берберовић је у Магазину постигао својим фолклористичким поемама у дијалозима у којима се истичу народни обичаји у разним облицима, народна мудрост и пословичност са специфичним језичким примјерима. У њима се огледа пјесников велики смисао, боље рећи, таленат за имитирање здравог народног хумора. Берберовић је велики мајстор дијалогске форме у овој врсти поезије. Ове поеме имају и највећу умјетничку вредност у читавој његовој сарадњи у Магазину. Приликом објављивања прве од њих „Сељани убаљски и нови њиов парох“ (1854—59, 127—136), написао је у подтексту: „Ово сам предпоставио да се боље разумије разговор ових красних побожних горштака, који имају своје особите неке ријечи и граматичке изражаје“. Њих богато користи у својој поезији, нарочито у пет наведених поема у којима описује живот и обичаје у Ублима. Захваљујући његовом труду и таленту за ову врсту белетристике сачувани су од заборава мисао и китњаста језик Убала, надахнут пословичношћу и хумором, најљепшим објљежјем физичког и психичког здравља једног покољења. После литургије пред црквом у Ублима посиједали су свештеник и неколико угледних домаћина на челу са кнезом Андријом Драгојловићем. У току разговора њихов нови парох билежи неке особите изразе у говору, својствене само овом крају. Њих уноси у поему. У њима се огледа народна интелигенција и лексички лиризам. Дијалог почиње ријечима једног од присутних сељака:

„Почни, попе, и невоља ти је.
Није лако толико памети
из Мориња на шију извући“.

²⁸ Деретић, н. л., стр. 330.

Други саговорник природним хумором сликовито описује изглед новог пароха. То је прста аутопортрета у стиховима:

„Валај, брате, јест велико чудо
кад чојк смотри оваког окошца,
главе није, а трбуа није.
Бе му стаде онолико прича
које данас пред нама изрүчи,
што ни књига не би запамтила“.

На растању се кнез Драгојловић обраћа пароху:

„А ти, попе, јопет ће изаћи
и изнеси књиге које знадеш
да бекоме очиташ молитву.
Повукла се нека врлесина,
Све је пало ка главом смаћено“.

За нашу домаћу етнолошку науку веома је значајан Берберовићев опис лијечења „врлесине“ — болести инхалацијом. У стиховима је описао читав процес припремања и вршења инхалације над болесником. Она се врши над великим судом — котлом са врелом водом, над којим лежи болесник, постављен на вруће округле каменове зване „облутнице“. Тај поступак приказује у стиховима:

„Стаде умча са неком струјавом
вреле воде и врућа камена“.

Ни овдје није изостао народни хумор у облику досјетака на рачун инхалираног болесника. Послије успјешног лијечења сељаци разговарају о човјеку и његовом моралном назначењу. Један од њих пребацује другоме:

„А ти мисли на твое гр'ове
који да се зверовим претворе
давно би те у јаму повукли“.

Нико није успио да избјегне људске слабости. Зато кнез Андрија Драгојловић лијепо каже:

„Свако има у шпагу мрвица,
сваког кваса, а грког највише“.

Свештеник их поучава да се слабости побјеђују само поукама и добрим примјерима:

„Зло се лијечи с тихим ријечима
као рана мекијем мелемом“.

У поеми „Кметство између два крвава племена Вуковићима и Ивовићима“ (1862, 50—56) описује се помирење два зачубена братства према уобичајеном поступку мириса из далеке прошлости. Врло усно је опис Руже Ивовић, која каже:

„Сто пута сам прси извадила
и заклела моју бецу раном
да не чине краву освету“.

Ови стихови подсећају на примјер мајке Јевросиме из народне пјесме. Тако исто и на Његошев пјеснички манир.

У пјесми „Обичај при слави крсног имена у селу убаљском“ (1863, 51—60), онет у дијалонској форми, описују се народни обичаји о крсној слави и здравице које се тада изговарају. Приказује се славски ручак са посебним здравицама и врсте јела која се тада служе. Писац напомиње да је, углавном, исти обичај о реду и садржини здравица које се наздрављају домаћину о крсној слави „код свију Бокеза“.

У поеми „Вијеће убаљских главара на Великој води...“ (1864, 86—95) има „више драмских радњи него у претходнима“.²⁹ Посљедица Берберовићева фолклористичко-хумористичка поема „Неком шала, неком пуна капа“ (1869, 180—84) остала је недокончана. Не знамо данас какав је био разлог да Берберовић не настави ову поему и доврши је у наредној свесци Магазина.

Претпостављамо да је имао у рукопису ову поему завршену. И за наредне свеске Магазина после 1869. г. остао је исти уредник који му је објављивао и претходне радове. Можда није успио, јер је дуго побољевао.

У овој поеми описује се вечера код убаљског кнеза Драгојловића. Један од гостију се жали на злу жену коју не може да ућутка. Сељаци му предлажу батине као најбоље средство. А парох га савјетује да само лијепим поступцима може на њу да утиче. На то се сељаци буне уз ријечи:

„Тешко земља ако тако буде
да се жена испореди с чојком,
не би било среће ни свијета
него укор од људског трага“.

Сва Берберовићева поезија је у знаку моралног препорода. Њен сиже је најљепше приказан у поруци коју је опјевао у поменутој пјесми „Завјештање“:

„Облачите срца у одежде
вјере праве, љубве и надежде.
Сладка дјецо, отворите очи,

²⁹ Дрстич, и. д., стр. 344.

примјер овај нека вам свједочи.
 Чувајте се моралне болести
 међу браћом отровне гордости.
 Једнако нас све јестество рабе,
 а таланте по сили разграбе.
 Најтежа је наука човјеку
 да је схвати у својем вијеку
 познат себе на свјецкој пољани
 на каквој му име висе грани.
 Савјест чиста, правосудна мати,
 добро одмах дарива с радости
 за зло срце гризе са жалости.
 Дјено моја, будућност нас води
 да нам нада сјеме дјела плоди“.

По оцјени Стојана Новаковића његова поезија се одликује „живим језиком, сликама и стилем узоритог бокељског народа“. По стилу и језику упоређује га са Љубином. Сматра за велику штету што није писао и у прози, јер би „сходније и природније било да је те народне обичаје описао у прози“.³⁰ Поред сарадње у Магазину и издања поменуте збирке пјесама није нам познато да ли је још негдје објављивао. Доста радова, углавном пјесама, остало му је у рукопису.³¹ С обзиром на његову врло богату и значајну сарадњу у Српско-далматинском магазину и овај осврт је опширнији од приказа радова осталих сарадника.

Етнографски рад Димитрија Васиљевића, свештеника из Убала, о Крвном колу је најбољи приказ овог народног обичаја у бокељским брдским селима. Писац је сакупио све оно што се у народу од старине сачувало о мирењу крвне освете и што се у његово вријеме у пракси изводило. Исте године у Магазину је и Врчевић објавио свој кратки чланак о Крвном колу који у свему заостаје за овим солидним радом. Васиљевић је одлично познавао народни живот и обичаје Убала, зато је и могао овако са низом чињеница да пише.³²

³⁰ Петар Шеровић, Његошев поштовалац и имитатор прота Никола Берберовић из Мориња, Весник Савеза удружења православног свештенства, Београд, 1962, бр. 312, стр. 4—5.

³¹ П. Шеровић, О песми „Смрт владике Рада“ у Његошевој Споменници, Књижевни север, Суботица, 1927, св. 1, стр. 37—38. Предраг Палавестра, Пут једне пјесме о Његошевој смрти, Стварање, Цетиње, 1951, св. 7—8, стр. 504—523. П. Шоћ, Берберовић Никола, Лексикон писца Југославије, Матица српска, Нови Сад, 1972, књ. 1, стр. 215. Шпиро Милиновић, Прото Никола Берберовић, Подаци о историји Мориња и околних мјеста, Котор, 1974, стр. 36—42.

³² Димитрије Васиљевић, царех убалски, рођен је 1794. г. а умро 1850. на Убалима. За овог сарадника недостају нам биографски подаци. Упознао се са младим Његошем у Савини 1825. или 1826. г. о чему је доцније и причао својим пријатељима. Послије више од десет година

Вук Врчевић је пријатељ Николе Берберовића и од њега старији девет година.³³ На Берберовићевој свадби у Морињу 1844. г. скупљао је за Караџића сватовске пјесме. Тужбалицу Марије Беловић за братом „попом Марком Комненовићем из Кривошија“ преписао је и послао му „главни пријатељ поп Никола Берберовић“. Врчевић је, изгледа, сумњао у изворну оригиналност ове тужбалице, па је писао Караџићу да је „тужбалица мимо свијех осталијех нешто више испуњена ритмом но друге народње; не знам је ли баш свака фраза из уста сестре у његово перо вјерно прелита. Али и да је штогод и пољепшао поп Нико није ни најмање одступио од начина тужбе вјеште тужбарице“. Врчевић је цијенио Берберовићево пјесничко стваралаштво, волио је поезију и покушавао и сам да пише стихове иако у томе није имао успјеха. Прву пјесму штампанао је у Магазину 1839. г. у десетерцу. То је и почетак његовог рада на белетристици. У њој је описан сусрет аутора у рано јутро у шуми са стогодишњим старцем који му уз гусле прича о српским књижевницима и њиховој неслави:

„Али један против другог вика,
један другом издаје критика,
и пред свјетом јавно обликује
да и Срби и ко хоће чује.
Овај њему куди граматику,
предлажућ' му узрок и прилику.
А он њему у својим књигама
другим путем сву славу отима“.

Види се да Врчевић није имао дара да пише пјесме. У овим стиховима жели слогу и међусобно потпомагање наших књижевника и препоруча им прихватање Караџићеве језичке реформе. Његов преводилачки рад еротских пјесама са италијанског језика такође нема вредности. Два прозна рада, више ин-

посјетио је Његоша на Цетињу. О томе је овако забиљежено: „Кад ступих у одају преда мношвом се указа друга појава: један млади горостас у црногорском војводском одијелу устаде иза стола, па коме су стајали неки рукописи, црна, тек одрасла, брада и дуга зачешљана коса, у складу са изразито лијешим цртама лица и ношњом давала су његовој појави неки особити изглед. То бјеше млади Његош.“ Том приликом задржао је Васиљевића на ручку и полконио му ханџар који се чува у његовој породици. Трифун Букић, Његошев ханџар, Мисао, Београд, 1932, XXI св. 5—8, стр. 372—374; Т. Букић, Две цртице из Његошевог живота, Савременици о Његошу, Ново покољење, Београд, 1951, стр. 5—7.

³³ Врчевићева писма Караџићу, Вукова преписка, књ. VI, Београд, 1912, стр. 494—657. Писма Вука Поповића Караџићу о Врчевићу, Вукова преписка, књ. VII, Београд, 1913, стр. 21—22, 27—32, 42—45, 53—56, 61—67, 72—73, 80—84. Голуб Добрашчиновић, Вукови кореспонденти, стр. 87. Тихомир Борбенић, Вук Врчевић, Цетиње, 1951. Трифун Букић, Вук Врчевић, Преглед књижевног рада Црне Горе од митрополита Василија до 1918, Цетиње, 1951, стр. 108—111.

формативна чланка, о Рисну и манастиру Бањи код Рисна, први су прилози историјско-етнографском проучавању овога краја.

О своме родном мјесту овако пише: „Рисан је данас весело мјесто. Броји 320 кућа и 272 фамилије. У све има 1332 душе, мушких 675, а женских 657 . . . Народ је здрав као стрж. Међу њима нема од природе ни слијепа, ни хрома, ни саката, но сваки је зрачан, храбар и угледан. Олвећ је понешен за лијепо оружије и одијело, за коло и пјевање у њему. Одличнији су од многих Србаља. За трговину (Ришњанин), рекао бих, управо да је рођен, а на сваки занат као на цакао мрзи и зато им сваку радњу туђи мајстори чине. Ришњани су свагда бирали свога брата и поглавара имали, исто и данас имају, послје три године владања његовог, опет другога бирају. Народ овај с хитрином трговине живи, купујући сухо месо, лој, коже, масло и сир од Херцеговаца и Црногораца и продавајући исто у Венецију, у Тријест и Далмацију“ (1843, 30).

Чланак о манастиру Бањи је врло површан. Пише да „ни-каква ништа је писмена свједоштва нема о њему кад је сазидан и чија је задужбина“. Споминје да је црква освећена 1720. г. и врло заслужног игумана Василија Ивелића с кратким освртом о храму и конацима. Тако исто је површан и опис ризнице и чувеног епитрахила, о којему ништа не зна. Врчевићу изгледа није познато предање о постанку манастира као ни летопис обнове ни сачувана документа, која су пише пута објављена (1846, 133).

На свим својим прозним радовима од 1843. до закључно 1848. г. објављеним у Магазину потписује се псеудонимом Млади Србин. Отала престаје његова сарадња у овом часопису.

Сви радови у прози и стиху који су доцније објављивани у Магазину и потписивани истим псеудонимом нијесу Врчевићеве него његовог пријатеља, сарадника и суграђанина, свештеника Вука Поповића из Рисна, о чему свједочи и један Поповићев аутограф сачуван у Караџићевој оставштини. О томе се налазе подаци и у збирци Врчевићевих радова „Разни чланци“ коју је издао његов син Стеван 1891. г. У њу није ушао ни један рад потписан псеудонимом „Млади Србин“ који је штампан послје 1848. г. До ових података о ауторству радова потписаних истим псеудонимом прије и послје 1848. г. дошла је у својим истраживањима Радомила Пешић у студији о Врчевићу, те смо их овдје користили у разграничењу Врчевићеве и Поповићеве сарадње у Магазину.³⁴

³⁴ Радомила Пешић, Вук Врчевић, Београд, 1967, стр. 51. и 54.

Уредник дубровачког „Словинца“ Луко Зоре пише за Врчевића уочи његове смрти: „Старина Вуко скромно живи, мало ко о њему прича и бугари. А више вриједи његов рад него да се о њему радови доста других књижевника.“ Словинац 1881, стр. 144—45. Словинац је у јесен 1882. допио некролог и више пјесама о Врчевићевој смрти.

Ристо Ковачић је као гимназиста објавио овдје само једну пјесму.³⁵ То је патриотска лирика у којој се отаџбина персонализира у појави вољене дјевојке. Стихови су борбени, пуни младостиног заноса и казују пуну вјерност родној групи:

„Ти би много рада била
да те зовем: Дико мила!
Ах, то има бит' ми име
славно име рола мог.
Ово ти је најсличније
што си красна да те није
и што си ме као шила
пјеват' пјесме побудила
за слободу рода мог“.

Лазар Костић, парох из Кртола, објавио је кратак историјски чланак и једну народну епску пјесму са Његоша која није ушла у Караџићеве и Врчевићеве збирке.³⁶

³⁵ Ковачић је рођен у Рису 1845. г. По завршетку основне школе учио је гимназију у Задру коју је завршио 1865. У Херцег-Новом је предавао српски и италијански језик у Поморској школи. Једно вријеме је професор гимназије у Котору. За вријеме другог бокељског устанка био је уз усташике. У томе су га слиједили његови ученици из Которске гимназије: Дубомир Јовановић, Данило Живаљевић и Андрија Рабеновић. За вријеме студија на Филозофском факултету у Загребу определио се за историју и књижевност. Због свога борбеног патриотског рада у доба другог устанка био је суспендован из гимназије. У мају 1883. г. одржао је на Филозофском факултету у Риму приступно предавање „Српска књижевност у одношима са италијанском“, о коме је писала домаћа и италијанска штампа. Његов избор за катедру српског језика и књижевности на поменутом факултету омела је вољшња. Службовао је кратко вријеме у Анкони. По жељи Српског ученог друштва, чији је био редован члан, проучавао је српска насеља у Италији и о томе поднио научни реферат својој установи (Гласник Српског ученог друштва, Београд, 1885, књ. 62, стр. 272—340). Умро је изненада 23. априла 1909. г. у Рису. Диоинсије Миковић, Ристу Ковачићу, проф. Вјечнаја памјат, Бока, лист за опће интересе Бокеља, Котор, 24. априла 1909, бр. 84. Новак Миљанић, Христофор — Ристо — Ковачић (био-библиографија), Библиографски вјесник, Цетиње, 1980, IX, бр. 1, стр. 125—130.

³⁶ Лазар Костић је потомак врло старе свештеничке породице у Кртолима. Рођен је 26. августа 1835. г. У Задру је учио и завршио петоразредну богословију. Као учитељ основне школе у Котору и катедрални њакон стекао је симпатије народа. Волио је да скупља народна предања и легенде о историјским личностима из далеке прошлости. Од својих угледних предака наслиједио је архив и библиотеку. До доласка првог стручног учитеља у Кртоле држао је наставу у школи. Предао је ту дужност школском другу свога рано преминулог сина Владимира (Милана) Младену Црногорчевићу и упутивао га у изучавање архивске грађе о Кртолима. Његови су синови прота Марко (1867—1932), парох у Кртолима, и Христофор (Крсто), 1881—1915, завршио студије у Бечу, професор историје и географије у Дубровнику и на Цетињу. Погинуо је у првом свјетском рату. По казивању савременика био је врло поштован због свога узвишеног личног живота и „његова ријеч била је одлучна у сваком

Христофор Лумбардић приказује ликове оснивача и добротвора Поморске школе у Херцег-Новом и умјетничку обраду једног рукописног јеванђелистара са Топле.³⁷

Љубиша је у Магазину штампао само један прозни рад, историјско-етнографски есеј о Паштровићима. То му је уопште први публиковани рад. Кад се појавио у овом часопису писцу је било свега двадесет и једна година. У почетку овог огледа пише: „Обштина паштровска, која се из више села и племена састоји, смјештена је од природе на једном лијепом комаду земље... Има у Паштровићима више од 37 већих и мањих села. Осам су парохија источне православне цркве, којој уопште сви житељи вјероисповједанијем припадају... у њима четири манастира“. У даљем излагању наглашава да је „ово общество многоразличним владатељима подложно бивало и под свима умјело је без оскверњенија своју народну независност одржати, своје собствене законе и уредбе, с којима се међусобно управља, свето сачувати и своје обичаје не погазити... Обште је припознато да су Паштровићани и данас најбољи јунаци у Боки. Они су често с албанашким Турцима рат водили, но нису им се никад покорили... Мрачна је историја наша, јер су сви готово рукописи из којих би се штогод поцрпсти могло и наше описаније распрострањити, у то доба заједно с народним поглавицама пропали“. Описује похару Махмут-паше Бушаглије 1785. и пљачку Француза 1812. г. Напомиње да тада Паштровићи имају три хиљаде становника.³⁸

скупу. Најпопуларнији Боксљ штован од сваког Бокеља без разлике вјере и народности, што се најбоље могло видјети на његовом величанственом сироводу“. Умро је 28. августа 1897. г. Аноним, Поп Лазар Костић, Босанска вила, 1897, св 17, стр. 984. Саво Барбић, Јереј Лазар Костић, Шематизам... за 1898, стр. 32.

³⁷ Христофор Лумбардић родио се у Итали 1822. г. Основну школу учио је у Херцег-Новом и завршио у Шибенику. Ту је учио и четири разреда Кларикалне школе, а исти у Задру. Постао је свештеник 1844. г. и остао на парохији у Топли све до смрти. Скоро тридесет година био је учитељ основне школе у Топли и четрдесет катихета основне и Поморске школе у Херцег-Новом. Помагао је херцеговачке устанике и као добровољац учествовао у бици на Вучјем долу. Важио је као врло образован човјек свога времена. По ријечима Сима Матавуља био је „добар бесједник, одличан појак и један од најличнијих људи у Боки“. Умро је 1. јануара 1894. године. А. М., Протојереј Христофор Лумбардић, Шематизам... за 1895, г., стр. 31—32. С. Матавуљ, Биљешке једног писца, Београд, 1939, С. к. задруга, стр. 61.

³⁸ Изгледа да је Љубиша овај оглед написао по савјету уредника Борба Николајевића. Уредник је у подтексту овога рада напоменуо: „Овом младом господину захвалити имам што је Општество Паштровско описано, будући је он много и сва готова примјечанија о њему послао, које сам у ред ставио и овако, како је описано, читатељима на забаву предложио“ (Срп. даал. магазин за 1845, стр. 135).

Занимљиво је цитирати и одломак из једног Љубишиног каснијег чланка, објављеног у Дубровнику 1870. г., у којем даје психофизички опис Бокеља. По њему Бокељ је „тријезан, чазбен, говорљив и пун поноса. Држи ријеч као аманет. Постојан муж, ћутљив отац, срчан јушак, сујевјерац, осветљив и напрасне ћудли“. А Бока је „здрavo мјесто, зато су људи сважни и доста живе“. Те године Бока је имала 34.770 становника.³⁹ Изгледа нам да се Матавуљ угледао на ове Љубишине оцјене кад је написао књигу „Бока и Бокељи“, јер набраја слична запажања.

Сарадња Петра Мишора, учитеља, а затим свештеника из Будве, по квалитету и броју радова сродна је осредњој групи поменутих писаца.⁴⁰ У биографији Марка Нобила спомиње приморске печалбаре и економско стање нашег села: „Свакоме је познато како се у нашим крајевима сиромашно живи, ако се што из свијета не донесе, јер поља мало имамо, а стијене не дају плода“. Марко Нобиле је из паштровског братства Митровића и рани вијек је провео на мору као командант брола. Својим тестаментом завјештао је добар дио имовине будванској сиротињи.⁴¹

Стваралаштво Вука Поповића у пјесми и прози заступљено је у Магазину са десет прилога од којих су већина лидактичко-етичке теме. Од пјесама је само једна чисто лирског садржаја и то еротска. То је „Израз заљубљеног цг“ (1863, 67). Он је знатно бољи пјесник од Врчевића. С правом се може рећи да Врчевић и није пјесник, јер оних неколико његових поменутих стихова и немају ничег поетског у себи. Поповић има талента. О томе свједоче и ови стихови из поменуте пјесме:

„Ти си свијет расцвјетани
који око људско дражи,
на ком душа благоухан
за напитање мирис тражи.

У љепоти твојој немој
полети се ти на више,
нит се чулит' пјесми овој,
јер те љуби ко је ниште“.

Познато је да је Поповић написао двије пјесме, једну још као карловачки ботослов, а другу знатно касније и то сонет у

³⁹ Лист Дубровник за 1870, стр. 33—34.

⁴⁰ Мишор је рођен у селу Попова Њива у Паштровићима 25. јуна 1838. г. Основну школу је учио у м. Градипте и Кастел Ластви (Петрован на мору) и завршио је у Котору. Кларикалану школу је завршио у Задру 1860. г. Више година провео је у учитељској служби. Био је дуго парох и окружни протојереј у Будви. Изненадно је умро на прослави Ободске штампарије 15. јула 1893. г. Двојврсне Миковић, Петар Мишор, Шематизам ... за 1894, стр. 31—33.

⁴¹ Српско-далматински магазин за 1863, стр. 137.

част Српског пјевачког друштва „Јединство“ из Котора у стилу класичне метрике. Имао је добро образовање, познавао је домаћу и страну литературу, имао је и дара, па је штета да се није више бавио поезијом. То се опажа приликом читања његових знаменитих писама Караџићу, која, по оцјени стручне критике, имају све особине „пријатне лектире и с пуним правом могу се уврстити у најбоља остварења наше епistolарне књижевности“⁴².

Скоро сви остали радови у Магазину су поучног карактера. У чланку „Дужности спрам родитеља“ врло сликовито и импресиивно пише о позиву мајке. Чланак завршава реторичким маниром: „Ах, та није могуће да се ова дужност не призна, јер је она тако у срцу свију запечаћена да ни сама најоначнија злоба у стању није изгладити ју“. Врло поучан је и његов „Разговор између четири брата Србина“ (1851, 158—166). У њему четири брата Јовица, Светозар, Веселин и Љубомир разговарају о моралном стању људи и изначавању млађих покољења. Пише да су први људи имали високе физичке и моралне квалитете, а савремени су, усљед пророка, тјелесно и духовно слаби.

Први људи су „у свему мудри и тојну матер природу савшали, Свако је својски о користи радио: нити су од кога били гоњени, нити су кога они гоњили. Што би имали то би по вољи у миру уживали... И оваквим су начином први људи расли, бивали снажни, поуздани јунаци, да и сама смрт гледала их је при најпосљедњем изласању позлалелека“. А нови парантаји су огрезали у физичке и моралне преступе: „Умножи се народ, умножи се више и врагова, злобе и непријатеља, свађе и поткопавања, грабежи и отимања, мрзости и зависти, невоље и слабости, лијености и болести... Сваки, као да је плаћен, стаде гонити од себе све оно што здравље кријеш, живот виси и проуђује“. Због низа порока многи „отровање и огранице младост своју тако крвнички да су почели у двадесетој години викати: „Јаох, смрти, гдје си?! Јаох, тешка старости“, а у тридесетој су већ налик мумије осушени и ослабили, да им се додијало и живјети“ (1851, 160—162).

У чланку „Родитељска немарност“ пише како „многи оци и матере тако мало свјетлу своју дјецу као да нијесу њихова. Само све своје старање управљају како ће им умножити имање да повољно и угодно живе и приљепљиву их земаљској срећи као да су тјелеса без душе. А не заузимају се да их разумно васпитају“. Такав је мали прилог „О дјевојачкој свјети“. Пише да дјевојчице „такорећи собом носе свјет“, посебно истиче те слабости у књићурењу. Сва поучна проза Вука Поповића има

⁴² Голуб Добришиновић, Вук Поповић, Которска писма, Нолте Београд, 1964, стр. 16.

теолошку основу. Сваки његов примјер у овим чланцима има реалистичку физиономију и конкретну примјену. Кад знамо да је био парохијски свештеник и дугогодишњи катихета у которским школама лако можемо закључити да су ови радови потекли из његове проповједничке праксе. Поред дугог и упорног рада на скупљању културног блага у своме крају, никад није посуставао у своме позиву него га стално унапређивао елегантним стилом и љепотом израза народног језика, за чију се јавност читавог живота борио.⁴³

Два кратка написа познатог которског проте Јакова Поповића указују, макар и дјелимично, на његово образовање.⁴⁴ Први

⁴³ Карашћ ипне да му је Вуко Поповић послао списе народних обичаја о женидби, зарацима и нарицања за мртвима у Рису, Ковчежић за историју, језик и обичаје Срба, Беч, 1849, стр. 43, Врчевић о Поповићу, Вукова преписка, књ. VI, стр. 242—243, 499, 505, 514, 527, 529—532, 554—557, 582, 586, 614—616, 619—621, 624—626, 628—630, Архивска грађа о Карашћу, В. Врчевић, приредио Голуб Добрашчиновић, Архив Србије, Београд, 1970, стр. 235—236, 451—457, 492, 542, 566, 682. Литературу о Поповићу објавио сам по најновијим истраживањима у раду „Прилози за монографију о Вуку Поповићу — Ринињенину“, Беока, зборник радова из науке, културе и умјетности Херцег-Нови, 1977, св. 9, стр. 144—145.

⁴⁴ Јаков Поповић је рођен у Котору 24. октобра 1791. г. Постао је свештеник и парох которски 12. јуна 1811. г. а окружни протопрезбитер 1814. Истичао се као одличан администратор и црквени церемонијалиста. Оставши удов, замонашио се у м. Свјетини добивши име Иринеј 1846. г. Отада па све до смрти је на дужности епископског викара за Бокву Которску. Његов стила и језик најбоље се огледају у опису којим доставља извјештај тадашњем адмиралском епископу Јосифу Рајачићу о младом Његошу у владибанским мантијама на пролазу кроз Котор. У помнутом писму од 30. новембра 1833. г. Поповић ипне Рајачићу да је Његош био одјевен да само торној дашти од кадифе червене, без доње, по панталоне дугачке од паве црнељасте, штитале, торња алтна с поставом бијелом, крест окружен с камењем рубини на ковању златну, а на другој панађија (гоафија) која му је испод креста висила и ова обкољена с камењем, пешпир с квезама златним испод капта перпа без штата, с пуштеним рукама“. Душан Вуксан, Преписка проте Јакова Поповића и епископа Ј. Рајачића, Зборник, Цетиње, 1938, XI, књ. XIX, св. 3, стр. 172—177. Од Котора до Задра путовао је проте Јаков са Његошем паробродом „Барон Штрмер“ почетком јануара 1844. г. За успомну на заједничко путовање и разговор, Његош му је 5. јула исте године посветио једну рефлексивну пјесму. Целокупна дела Петра II Петровића — Његоша, Београд, 1974, књ. I, Пјесме, стр. 166. Стијело Н. Кастрацели, Поговено тумачење једне Његошове пјесме, Стврдце, Цетиње, 1951, св. 7—8, стр. 497—504.

Кад су православни Которани по одлуци бискупа Маткоз Калобере искључени из чланства у Божељској морнарици, проте Јаков Поповић основа Српску гарду, родољубиво витешко друштво православних Божеља које окупао о свим црквеним празницима омладине у народним одијелима да пјесмом и игром буде борбени дух у народу и оживљавају усмену на народне јупане. Кад је проте Јаков славно 1861. златни јубилеј своје свештеничке службе, у Котору се окупио први пут апалесет и четири младаћа у народној пошњи о другом дану Духова. Тако је основана ова племенита установа која је имала своје офитире и војводу и одржавала

је биљешка о помену који је писац учињео у которском катедралном храму поводом изненадне смрти митрополита Стефана Стратимировића.⁴⁵ Други, на популаран начин, лијепим народним језиком и лирским стилем износи мудрост нашег човјека у пословицама и загонеткама.

То је дијалог између једног књижевника и младића са села који му поставља питања у виду загонетки на које овај интелектуалац узалудно покушава да одговори својом логиком и стеченим знањем. Младић је симбол народне мудрости и лаконског мисаоног израза.

Лазар Томановић почео је да сарађује у Српско-далматинском магазину још 1865. г. кад му је било свега двадесет година.⁴⁶ Те године му је штампан говор одржан на парастосу своје школском другу из Задарске богословије. Три године касније објављено му је предавање о крсној слави, одржано у омладинском друштву „Првијенац“ у Задру. Млади богослов Томановић у овом предавању истиче социјалну, културну и националну улогу крсне славе. Проучава прослављање славе на основу доброг познавања народне епске и лирске поезије из Херцеговине и Црне Горе, као и свега онога што је познато из Боке. У своје излагању напомиње: „Је ли српско крсно име каква имитација из идолопоклонства, није ли усмена његовог преласка у христијанство или је просто покровитељство једног племена, о томе нам није говорити, пошто у круг моје теме не спада.“ Послије толико лекција, као старац, Томановић се сјећао како је талашњи аудиторјум у Задру прихватио његово

своје параде све до 1941. године. Јован Бућин, Српска гарда у Котору, Велики илустровани календар „Бока“ за 1913. г., стр. 103—104. Споменник манастира Савине, Котор, 1930, стр. 55—56.

Црквени архив у Котору чува богату преписку Јакова Поповића са државним и црквеним властима. Поводом забране аустријских власти да се млади црногорски владика дочека у Котору, Поповић се жали у помнutoм извјештају Рајачићу: „Како могу миран бити, ако се чувам не подпасти у подозренију правителства, то бивам од народа презрен. Ако чиним што је народу угодно, то противно творим власти“. Умро је 19. априла 1865. г. и сахрањен у гробљанској цркви у Шкаљарима. Марко С. Николић, Петар П. Петровић — Његош и протопрезвитер Јаков Поповић, Историјски зборник, XVI, Титоград, 1963, књ. XX, св. 3, стр. 455—460. Душан П. Берић, О Његошу из писма которског цара Јакова Поповића, Гласник Етнографског музеја на Цетињу, књ. III, Цетиње, 1963, стр. 311—315.

⁴⁵ Марко С. Николић, Одјек смрти митрополита Стефана Стратимировића у Боки Которској, Весник Савеза удружења правосл. свештенства, X/1958, бр. 207.

⁴⁶ Новак Миљанић, Пуријско и живот А. Томановића, Бока, 9, 1977, стр. 219—233. Миљанић у „Библиографији радова А. Томановића“ спомиње само два од пет радова објављених у Магазину, Бока, 5, 1973, стр. 123—140.

предавање. У јесен 1926. пишући своју кратку аутобиографију да би је послао др Милану Костићу за Споменицу Матице српске, забиљежио је да је на „светосавској прослави у Семинарији говорно о крсном имену како се оно данас слави на овим нашим странама бар по селима и како се о њему пјева у народним пјесмама. Присутни су били др Божидар (Петрановић) са братом му Герасимом, тадашњим уредником „С. Д. Магазина“ и прото Николајевић, сви три онда на гласу књижевници. Као сам довршио читање, сва три догоше се и добоше к мени, честитајући ми уз опште одобравање, а архимандрит Герасим узе ми рукопис да наштампа. Куд вишег мог тријумфа!“⁴⁷

Као гост на бесједи у Иригу 1869. г. одржао је предавање „О заједници српској“ у којем истиче нашу познату неслогу: „Тако нам је у сваком обзиру, друштвеном, економском и просвјетном, никакве заједнице, никаквог узајамног одношаја, никаквог саобраћаја између растргнутих удова српских. Ето, извора свему нашем злу.“ Томановић тала гаји наду у боље дане и вјерује у покрет Српске уједињене омладине, којој је пришао као матурант новосадске гимназије.

Најбољи његов рад у Магазину је историјска студија „Бокели у рату за ослобођење грчко“. Радио га је на основу више извора. Користио је историје грчког ослободилачког покрета и ратовања тога доба од Пуквица, Цамполна и Гервинуса, а особито казивања познатих помораца Мата Мрше и Леса Павковића. Томановић описује устанак Грка и њихово седамогодишње ратовање за ослобођење од Турака (1821—28). Писац у почетку излагања замјера поменутиим грчким историчарима што прећуткују учешће Бокела у овим борбама. Послије приказа рата Етерије која је „стезала силом патриотизма остатке византијских великаша из Фанара у једно тијело и једну душу са Грцима по Европи“ и улоге Александра Ипсилантија, који трагично завршава у аустријском затвору, описује улогу Бокела: „Њему је судбина повјерила дијелу част да у великодушном надтишању свијех народа за ослобођење грчко заступа србски народ... Бокел је по свом географском положају најближа покрајина наша Грчкој, а друштвени одношаји још већма приближувју Бокела и Грка. Бокели су већим дијелом поморци. Куда год су долазили са Грцима су се сријетали. Многи наши поморци грчки говоре и Гркињама су се оженили. Близу су и по Православљу.“ Напомиње да је било сачувано предање код старих Бокела о учешћу у грчком устанку. Мрша је доста тога и забиљежио и тај материјал уступио Томановићу. Одавде и први све податке о херојској борби поморца Васа Брајевића из Херцег-Новог и посвећу-

⁴⁷ А. Томановић, Аутобиографија, Стварање, Цетиње, 1962, св. 9, стр. 617.

је му највише простора у раду. Мрша је у то вријеме забиљежио о нашим печалбарима из Боке: „У Цариграду били смо најјачи, јер смо ту имали до пет стотина Грбљана, Паштровића, Мајина, Побора и Спичана“. Наводе се и поједини истакнути учесници у овим борбама као што су Лазар Бурковић из Рисна, Марко Радловић из Мојдежа, Широ Алексић и Нико Јанковић из Херцег-Новог и Глиго Мажор из Луштице. Спомиње се и неки Раде из Грбља чије се презиме изгубило, који је, опкољен са својим одредом, као и Синђелић, пуцао у барут. На крају напомиње да је „било и других из осталих крајева Боке, из Пераста, Доброте, Прчања и Мориња, чија су имена заборављена као капетан Јозо Вицковић из Пераста... Ниједно историчко истраживање не може бити савршено и у свему непогрешно, особито почетак једног таквог истраживања као што је ово, јер је овај предмет до сад недирнут био“.⁴⁸ Овим престаје и сарадња Бокеља у Магазину, који више није излазио.⁴⁹

⁴⁸ Српско-далматински магазин за 1873, 78.

⁴⁹ По оцјени С. Матавуља Магазин је био „искада готово једини умјетнички списак свега јужног Српства“, Бока и Бокелци, Нови Сад, 1891, стр. 20.

S u m m a r y

**THE CONTRIBUTION OF THE AUTHORS FROM THE BAY OF KOTOR
TO THE SERBIAN-DALMATIAN MAGAZINE**

Vaso J. IVOSEVIĆ

The contributions of the authors from the Bay of Kotor to the Serbian-Dalmatian Magazine began as early as in its second volume in 1837 and kept on to the last one in 1873. Thirteen authors connected by birth, life and work to the region of the Bay of Kotor contributed to the magazine during this time. They published poetry and prose. Besides the lyrical poetry, there were longer poems with the elements of folklore and philosophy. There were historical and ethnographic articles some of which studies. They preserved the memory of many cultural and political events from the past of the Bay, biographies of the outstanding persons, folk custom and lore. Some of the contributions are humorous and express the mentality of the people of this area and their keen mind. A fairly great number of the articles have ethic-didactic contents. During the publication of this annual magazine forty six contributions from this area were published.

ПОГЛЕДИ ЛАЗАРА ТОМАНОВИЋА НА ЈЕЗИЧКУ И ПРАВОПИСНУ ПРАКСУ У ЦРНОЈ ГОРИ КРАЈЕМ XIX ВИЈЕКА

— Поводом 30-годишњице смрти —

Крајем XIX вијека поједини крајеви Црне Горе били су историјски одијелени у разним државним јединицама са могућностима различитих доминација и утицаја. Отуда и разноликости у коначном изгледу књижевнојезичког израза, у примјени ортографске норме и употреби интерпункције.

Својом реформом Вук Караџић је прокламовао народњачку оријентацију у књижевности и култури, као и њихов национални карактер. Вук је у темеље књижевног језика уграђивао тип источнохерцеговачког говора, а одређене тешкоће настају у одабирању појединих језичких типова (и)јекавских говора. На (и)јекавском црногорском говорном подручју Вукова културна револуција имала је, у једном дијелу данашње Црне Горе, нешто друкчији карактер од оног који је добила у неким другим дијеловима српскохрватског језичког подручја. У широј перспективи прихватања Вуковог књижевног језика и књижевнојезичког развика српскохрватског језика до данашњег дана у Црној Гори, Лазару Томановићу припада, свакако, посебно мјесто.

Овај бокељски Вуковац, још од бачких дана (1866. г.), као питомац српског православног Сјеменишта у Задру укључује се у покрет Уједињене омладине српске и проширује рад бачких дружина на „литерарно упознавање српске књижевности и вежбање у српском језику и на Шибеник, Скрадин, Котор и Будву“.¹ Једини Текелијанумски стипендиста са територије која није обухватала „Краљевину Угарску“, Л. Томановић, седмошколац из Задра, са 23 године добија дозволу управних органа Матице

¹ Скерл. Ома. 99, 103—104.

српске да само он, због непознавања мађарског језика, полаже пенит зрелости у Новом Саду и изузетно студира права у Грацу „као месту где се и на италијанском језику, којег просилац разуме предају предмети“.²

Лазар Томановић је рано почео да стиче искуства у уредниковању и дописништву, још у вријеме кала је припадао задарско-далматинском језичком кругу. Уз његову помоћ, Иван Данило уређивао је *Прилог уз Народни лист*.³ У новосадској *Застави* 1869. г. Л. Томановић је опширно извјештавао о раду четврте скупштине Уједињене омладине; 1877. г. био је дописник венецијанског дневника *Il Tempo*, 1880. г. дописник задарског *Српског листа*, 1885. г. задарског *Вука*.⁴ *Српски лист* се слагао са дубровачким народњацима окупљеним око *Словинца* у одбрани Карашићевог правописа.⁵

Као добар познавалац класичне италијанске литературе, преводио је из ње проза дјела, давао препјеве Петрарке, Асолардија⁶ и критички оцјењивао језик појединих преводилаца поезије Уга Фоскола.⁷

Нанојен духом Доситејевог рационализма, он ће истицати науку Доситејеву и Вукову у српскохрватском књижевном јединству, полазним пачелом њиховог рада: „... будући да закон и вјера може се промијенити, а рол и језик никада.“⁸

У времену послвије ослободилачких ратова 1875—1878, кала је Цетиње постало политички, културни и књижевни центар Црне Горе са ширим кругом грађанске читалачке публике којој народне умотворише цијесу биле искључива национална литература, поменуће дјелатности Лазара Томановића дале су му предност да међу првима заузме мјесто у процесу уклапања дијела црногорске (и)јекавинтине и, шире, књижевног израза у заједнички српскохрватски књижевни језик.⁹ Посљедњих деценија XIX вијека, Лазар Томановић је уредник *Гласа Црногорца* за

² В(аса) С(тајн), *Шездесетогодишњица књижевног и новинарског рада г. дри Лазе Томановића*, Летописе Матице српске, Нови Сад, 1928/СII, кн. 318, св. 3, 437.

³ Вишце Хрват. јез., 481.

⁴ Миљ. А. Том., 232; Зог. Доп. А. Том., 379.

⁵ Вишце Хрват. јез., 524.

⁶ Зог. Доп. А. Том., 379, 380.

⁷ Суб. Фил. асп., 345—354.

⁸ Том. Јединство, 3.

⁹ Изворним језиком и народним духом, прије Л. Томановића у Црној Гори, писао је Стефан Митров Љубиша. Он је у својим Приповијестима заговарао Карашићев тип књижевног језика, а студију Стојана Новаковића *О Даничићу*, која је изишла 1878. г. сматрао најбољим Стојановићевим радом, кога је као филолога и историчара високо цијенио (Тодор Стефановић Виловски, *Стјепан Митров Љубиша*, — *Утисци и успомене*, Бранково коло, 1906/XII, св. 38, стр. 1208).

1891. г. (од броја 22—52), за 1892, 1893, 1894, 1895 (и броја 1—2 за 1903. г.). Он уређује и књижевни мјесечник *Нову Зету* за 1889, 1890, 1891 (изишли само бројеви од 1 до 4). Покреће и уређује *Грлицу*, календар црногорски са исматизмом за године: 1889, 1890, 1891, 1892, 1893.¹⁰ У овом времену издаје монографски своју најбољу историјску студију *Петар Други Петровић — Његош као владалац*, Цетиње (Државна штампарија), 1896, 1+XII+222+(1).

Караџићева језичка и правописна реформа имплементирала је питање фонолошког и етимолошког правописа и пред Далматинским сабором 1883. г. гдје су се сукобили мишљења Л. Зоре и М. Павлиновића. Дубровчанин Луко Зоре својски се залагао за фонолошки правопис.¹¹ Фонетски правопис се, ипак, уводи у далматинско школство, којем административно припадају и дијелови Црне Горе, односно Бока Которска. Предностима фонетског писања на западном подручју српскохрватског језика допринијела је и граматика Пера Будманија, писана на италијанском језику.¹²

Томановићев прилог *О правопису и интерпункцији предлог књижевно-умјетничкој заједници, поднесен 8 априла од дра Лубомира Недића, проф. Вел. школе, Биогрид 1884*,¹³ — упућује на већ формиран књижевни језик у јавним црногорским публикацијама, на његову изграђеност и употребљивост. Истичемо да је Л. Томановић већ 1884. г. на страницама *Црногорке*, у бројевима 37. и 39. водио пријатељску полемику са тадашњим уредником Јованом Павловићем, о еуфонијским ограничењима гласовних промјена на правописном плану у гласилима Црне Горе.

У Предл. Томановић наводи садржину Недићевих предлога, али се полемички не задржава на њима. Правописни проблеми о којима је овдје ријеч тичу се оних садржаја ортографске норме који и данас важе у писању нашим књижевним језиком.

У овом нашем раду ми ћемо упоредо, у зависности од правописног питања, дати мишљења Љ. Недића и Л. Томановића.

Велика и мала слова¹⁴

...имена на пр. месеца и дана у седмици пишу се некад великим, а некад (и то чешће) малим почетним писменима. Они

¹⁰ Вуксан Штамп. 11—12, 39—44, 99—104.

¹¹ Винце Хрват. јез., 526.

¹² *Grammatica della lingua serbo-croata di Pietro Budmani*. Vienna, 1867.

¹³ У даљем тексту Предл. Рад је објављен у Гласу Црногорца, Цетиње, 1894, бр. 19, стр. 2—3.

¹⁴ Назив поглавља је наш.

који их пишу малим обично се позивљу на то да их је и Даничић тако писао . . . Али то са језиком и правилима његовим нема никакве везе; то је ствар обичаја и споразума . . . у томе погледу нам је, држим, боље угледати се на Енглезе који пишу великим почетним писменима . . ."¹⁵

О писању великог и малог слова према Недићевом Правопису, А. Томановић даје следећи коментар: „Имена мјесеца . . . г. Недић предлаже да се пишу великијем писменима. Исто тако треба писати почетнијем великијем словима не само особена имена него и ријечи, које имају карактер особенијех имена, као *краљ, отаџбина, престоница*, онда када краљ значи владајућег Краља, отаџбина Србију, а престоница Биоград' тако исто Велика Школа, Учитељска Школа, Богословија; даље имена појединих наука и нека друга имена као што су н. пр. имена наставнијех предмета; па неке апстрактне именице и појмове уопште као што су на пр. *Провиђење, Наука, Доброта, Лијепо* и многи други, које треба према прилици некад писати великијем, а некад малијем писменима. Најпослије предлаже да се писмен Г. пред именом пише свакада великијем писменом; исто тако Г-ђа Н. Тако и све друге титуле, које иду уз име“.¹⁶

Нека страна имена

... „Транскрибовање фонетиком скопчано је, код многих страних имена, често пута с великим тешкоћама и за писце школоване . . . и за неуре . . . То дакле не може бити разлог да се она не транскрибују ћирилицом; . . . Не треба, уосталом, изгубити из вида ни то да ми овим латиницом писаним страним именима, морамо, по законима нашег језика, додавати свакојаке наставке, који после, ћирилицом писања, чудно контрастују са својом основом.“¹⁷

Курзив — наводници

„Даље, треба се ријешити за курсивна писмена или за знак навођења, гдје то треба; и г. Недић је за курсивна писмена.“¹⁸

Писање бројева

„Има прилика када их (бројеве) треба писати цифрама, а има других у којима их треба исписивати речима. Где су бројеви

¹⁵ Недић Прав., 224—225.

¹⁶ Том. Предл., 2.

¹⁷ Недић Прав., 228—229.

¹⁸ Том. Предл., 2.

главно, тамо их треба писати цифрама, јер је тако прегледније; иначе, у књижевности, треба их исписивати речима". каже Љ. Недић,¹⁹ што и А. Томановић прихвата без примједбе.

Нека скраћивања ријечи

„Има извесних скраћења која су допуштена; таква су: *на пр.*, и *т.д.*, и *др.* Али, поред њих, има још пуно других, недопуштених... И то лакше, треба избегавати: да се скраћују речи које треба целе исписивати.“²⁰

Одвојено и састављено писање ријечи

Прелазећи на овај правописни феномен, Љ. Недић се ограничава само на извјесне опште напомене. Он истиче да чисто фонетичког писања нема, као што нема ни писања чисто етимолошког, да се она узајамно ограничавају, али „повући њихове границе, то н јесте задаћа оних који утврђују норме за правилно писање“.²¹ Љ. Недић износи примјере *зато* (везник) и *за то* (предлог и замјеница), али дозвољава да се у *опште* може писати одвојено, као и *међу тим* и *међутим*, *напослетку* и *на послетку*.²²

Употреба зареза

Љ. Недић запажа да у нас има три врсте интерпункције, односно три различита система у употреби зареза. О овом правописном питању А. Томановић полемиче са Љ. Недићем: „Ја не знам по ком основу Г. Недић називље први систем интерпункције њемачкијем, али знам да смо по томе систему учили у задарској гимназији, кад се у њој још није њемачки језик ни предавао нити јој професори били васпитаници њемачке културе него листом италијанске. А ако се и учени Њемци држе првог начина интерпункције, то само може свједочити, да тај начин најбоље одговара СВРСИ интерпункције, т. ј. *тачности и јасноћи у изразу мисли тишчевијех*. Ако збиља ова интерпункција не одговара духу и синтакси српског језика, за што нам то г. Недић није којијем примјером доказао? Јер му тако на саму ријеч не можемо вјеровати, када видимо да се та иста интерпункција употребљава и у руској књижевности (н. пр. Гилфердинг, Ламански), а дух и синтакса руског језика одиста су

¹⁹ Недић Прав., 234.

²⁰ Недић Прав., 234, 235.

²¹ Недић Прав., 236.

²² Недић Прав., 237—238.

нам ближи него дух и синтакса француског језика.“²³ Томановић се затим позива и на Вука и даје примјере реченица како Вук употребљава зарез када сваку реченицу њиме лијели.

Познато је да се А. Томановић бавио и питањем употребе екавског и (и)јекавског изговора књижевног језика. Зато каже и у овом Предл.: „По мојему мњењу, г. др Недић могао је о нечем пречем у нашем правопису потакнути питање, па пр. о јужном и источном изговору.“²⁴

Своја „мњења“ о потреби уједначавања источних зетских говора са вуковско-даничићевским књижевним језиком, А. Томановић је јавно истицао у гласилима која је уређивао: „У бившем дубровачком *Словинцу* и у бившој цетињској *Зети* нијесу само неки писали потпуном еуфонијом него су за њу и глас подизали... Они питају: зашто да ову сладост и ово милогласје српскога језика не уведемо и у опћи књижевни језик? Али им се одговара, Даничић не пише тако, па тако не ваља писати. У оваквом случају дужност је појединајех, да уступе, те да слиједе опћи правопис и опћа еуфонска правила, која данас владају у српској књижевности, ради јединства књижевног језика.“²⁵ Да је Лазару Томановићу језички узор био Буро Даничић, сазнајемо из његових мемоарских списа: „Како је на трибуналу²⁶ било мало посла, ми смо читали разне књиге и ради језика Стари и Нови завјет Вуков и Даничићев превод, а од савремених периодичних издања биоградску *Отаџбину*.“²⁷

Развој књижевног језика у Црној Гори показује да је било различитих могућности његове стандардизације на језичком и ортографском плану. У посљедњим деценијама XIX вијека, захваљујући књижевном и публицистичком раду Стефана Митрова Љубише, а особито др Лазара Томановића, отклањају се поступно и говорне и локалне црте у писаној књижевности и долази до процеса дефинитивног стапања у јединствени српскохрватски књижевни језик, иако Црна Гора политички живи одвојено од аустроугарске Боке. Црногорска државност условила је интензивно стапање језичке праксе са свим (и)јекавским посебностима, са матичним токовима српскохрватског књижевног језика. Новоштокавски облици и (и)јекавски изговор ослоњени на Даничићеву филолошку школу, као и на народне

²³ Том. Предл., 2—3.

²⁴ Том. Предл., 3.

²⁵ Том Јединство, II, 89.

²⁶ У историјском архиву у Котору нашли смо податке да је Лазар Томановић радио у Окружном суду у Котору („трибунал“, итал. = *tribunale*; упор. *трибуно*, -*ала* у значењу суд, судски колеџиј, Мусић, Ром. 231), од 22. VI 1874. г. до 28. XII 1875 (фонд Окружни суд Котор, фасцикле 1875, C(rimine) DCCLIV, 21—43; DCCLVI, D, DĀ, DII, F.

²⁷ Том. Градић, 4.

говоре у западним предјелима Црне Горе, који су источнохерцеговачког типа, правописно су се нормирали према особинама Карацић-Даничићевог језичког типа. Такво је рјешење не само приближавало већ и уједначавало језик писане ријечи у Црној Гори са осталим штокавцима, (и)јекавцима и екавцима, који су такође примали и развијали књижевни језик на вуковско-даничићевским принципима.

Језичка стандардизација српскохрватског књижевног језика у Црној Гори крајем XIX вијека није, дакле, заостајала за овим језичким процесима код других наших (и)јекаваца, нпр. Хрвата: 1892. г. Иван Броз издаје *Хрватски правопис* заснован на принципима фонетског правописа и према Књижевном договору из 1850. г., а Т. Маретић 1899. г. *Граматику и стилистику хрватскога или српскога језика*. Лазар Томановић објавио је, прије Маретићеве поменуће студије, своју, већ овдје поменућу, монографију о Његошу-владаоцу са језичким особинама савременог стандарда.

ПОПИС СКРАБЕНИЦА

- Винце Хрват. јез.: Златко Винце, *Путовима хрватскога књижевног језика*, Лингвистичко-културнојовијесни приказ филолошких школа и њихових извора. Загреб, 1978 (Свеучилишна наклада Либер), XIX + 629.
- Вуксан Штамп.: Д. Д. Вуксан, *Преглед штампе у Црној Гори 1834—1934*, О стогодишњици свога постанка издала Баповинска штампарија „Обод“, Цетиње, 1934, 3—173.
- Зог. Доп. А. Том.: Мирка Зоговић, *Допуне Миљановићевеј библиографији радова др Л. А. Томановића*, Бока, зборник радова из науке, културе и умјетности (СИЗ културе и науке Херцег-Нови), Херцег-Нови, 1977, књ. 9, 379—380.
- Миљ. А. Том.: Новак Миљанић, *Поријекло и живот Лазара Томановића*, Бока, зборник радова из науке, културе и умјетности (СИЗ културе и науке Херцег-Нови), Херцег-Нови, 1977, књ. 9, стр. 219—233.
- Мусић Ром.: Србан Мусић, *Романизми у северозападној Боки которској* (Филозофски факултет Београдског универзитета), Београд, 1972, 1+7 — 273+1.
- Недић Прав.: Љубомир Недић, *О правопису и интерпункцији* (Предлог књижевно-уметничкој заједници поднесен 8. априла 1894), у књизи: Љубомир Недић, *Целокупна дела* приредио В. Ђоровић, Српски писци (Народна просвета), Београд, 1929, књ. I, стр. 400.
- Скера. Ома.: Јован Скерлић, *Омладина и њена књижевност (1848—1871)*, (Просвета) Београд, 1966, 7 — 556+5.
- Суб. Фил. асп.: Јелисавета Суботић, *Филолошки аспекти једне полемике Л. Томановића*, Бока, зборник радова из науке, културе и умјетности (СИЗ културе и науке Херцег-Нови), Херцег-Нови, 1979, књ. II, стр. 345—354.
- Том. Градић.: Др Л. Томановић, *Никша Градић*, — *Из писама умрлих и заслужних Срба*, Нови живот (директор Љуба Јовановић), Београд, 1926/VII, књ. XXXVII, св. I, 4—5.
- Том. Јединство.: Др Л. Томановић, *Наше књижевно јединство*, Нова Зета, књижевни мјесечни лист, Цетиње, 1889, св. I, 1—5.
- Том. Јединство II.: Др Л. Томановић, *Још о књижевном јединству*, Нова Зета, књижевни мјесечни лист, Цетиње, 1889, св. 3, 89—91.
- Том. Преда.: Др Л. Томановић, *О правопису и интерпункцији предлог књижевно-уметничкој заједници, поднесен 8 априла од дра Љубомира Недића, проф. Вел. школе, Биоград, 1884*, Глас Црногорца, Цетиње, 1894, бр. 19, стр. 2—3.

Summary

THE ATTITUDE OF LAZAR TOMANOVIĆ TO THE LANGUAGE AND ORTHOGRAPHIC PRACTICE IN MONTENEGRO IN THE 19th CENTURY

JELISAVETA SUBOTIĆ, M. A.

Towards the end of the 19th century various parts of Montenegro were historically separated into different state units suffering different domination and influence. Therefore there was a difference in the final form of the standard written language expression, orthographic standards and punctuation. In a greater prospect of accepting the standard written language offered by Vuk Karadžić and the development of the Serbo-Croatian language in Montenegro to the present day a special place is certainly taken by Lazar Tomanović.

In his paper *Of the Orthography and Punctuation*, a contribution to the literary-art society, made on 8th April by Dr Ljubomir Nedić, the professor of the High School, Biograd 1894 (published in «Glas Crnogorca», Cetinje, 1894, page 2—3) Tomanović indirectly gives the content of Nedić's propositions of orthographic standards concerning its application. He also in this and other works supports the need to bring closer the speeches of the east Zeta to the newly received written Serbo-Croatian language. He points not only to the examples of Daničić's teaching, but the speeches of the common people in the west of Montenegro which belong to the same group as those of east Herzegovina.

The language standardization in Montenegro at the end of the 19th century was not behind that process among the other speakers of the Stokavian dialects, either the ekavian or jekavian ones, who excepted and developed the written the written language based on the Vuk — Daničić principles.

Dr Miroslav LUKETIĆ

PERIODIKA BOKE KOTORSKE 1844 — 1984.

1

Perioda ili serijske publikacije, termin koji se sve češće srijeće u međunarodnim komunikacijama, obuhvata sve vrste raznih listova, biltena i revija, objedinjenih pod nazivom štampa, zatim časopise, godišnjake, zbornike, almanaha, kalendare, odnosno publikacije koje se pojavljuju u nizu, sa određenom periodičnošću izlaženja i numeracijom. Evidentiranje po utvrđenim međunarodnim kriterijumima svih periodičnih izdanja koja su u toku izlaženja bavi se tekuća bibliografija Jugoslavije, koju priprema i publikuje Jugoslovenski bibliografski institut u Beogradu.¹ Istraživanjima prvih izdanja i svih onih koja su prestala sa izlaženjem bave se nacionalne biblioteke po republikama i pokrajinama, u okviru rada na retrospektivnim nacionalnim bibliografijama.

Centralna narodna biblioteka SR Crne Gore »Đurđe Crnojević« na Cetinju radi na izdavanju retrospektivne nacionalne bibliografije. Ona raspolaže i najbogatijim fondom periodike u Republici.

Bez obzira na zaostalost u razvoju, u Crnoj Gori se relativno rano otpočelo sa izdavanjem periodike. Bila je to GRLICA, kalendar crnogorski za godinu 1835, koji se može smatrati prvim književno-naučnim godišnjakom Crne Gore. Njegova pojava je direktno vezana za Njegoša. On je inicirao i omogućio izdavanje ove publikacije nabavkom štamparije iz Rusije 1834. godine. Od izlaska GRLICE pa do danas u Crnoj Gori je registrovano oko sedam stotina naslova periodičnih publikacija. U ovaj broj uključene su publikacije koje su izlazile na teritoriji današnje SR Crne Gore, bez obzira što su se pojedini njeni djelovi duže vremena nalazili izdvojeni, pod tuđinskom vlašću.

¹ Bibliografija Jugoslavije, Serijske publikacije, Beograd, Jugoslovenski bibliografski zavod, Bibliografija izlazi od 1956. godine.

Geopolitički položaj, izuzetni uslovi za razvoj pomorstva od davnina su Boku Kotorsku stavljali u žižu interesovanja mnogih zavojevača. Sticajem više okolnosti Boka je često mijenjala gospodare, ali uvijek sa istim ciljem da kraj otuđe i zapostave slovenski karakter i odvoje ga od njegove matice Crne Gore. Trebalo je odolijevati tuđinskim nasrtajima, čuvati i njegovati jezik, kulturu, vjeru, razvijati svijest o etničkoj pripadnosti i povezanosti sa našim narodima. Naročito je važno bilo očuvati jedinstvo naroda podijeljenog po vjerskoj osnovi. U toj dugoj političkoj borbi i naporima na kulturno-prosvjetnom polju nije izostala ni borba sa oružjem, kada su Bokelji uspijevali da očuvaju svoja prava i krvlju svojih najboljih sinova u prvom i drugom svjetskom ratu ostvare svoje zavjetne težnje.

Za proteklih sto četrdeset godina u Boki Kotorskoj se pojavilo oko sto naslova raznih periodičnih izdanja. U bibliografiji su registrovana 94 naslova za koje postoje podaci neophodni za identifikovanje.

Broj izašlih naslova periodike po razdobljima je sljedeći:

- do 1918. godine — 15;
- 1918 — 1941. godina — 15;
- 1941 — 1945. godina — 28;
- 1945 — 1984. godina — 31.

Posebno je evidentiran i izlazak pet naslova neprijateljske i kvislinske periodike izašle u periodu 1941 — 1944. godina.

Prva periodična izdanja u Boki nose sva obilježja vremena u kome su nastala i izraz su mogućnosti i prilika koje su u to vrijeme postojale za izdavanje ovakve vrste publikacija. Sa manjim odstupanjima glavne poruke bokeljske periodike toga doba su na liniji progresivnih nacionalnih težnji. Prilikom ocjenjivanja njene sadržine ne smije se izgubiti iz vida da se Boka nalazila pod austrijskom vlašću i da je stroga cenzura i osjetljivost na političke procese u ovom kraju u znatnoj mjeri uticala na izdavačku i uređivačku politiku glasila. Jedna od karakteristika periodike ovog doba je i u tome što se pretežan broj naslova odnosi na godišnjake, izvještaje, almanahе i časopise, dok je listova bilo svega tri.

U periodu između dva rata pretežni dio bokeške periodike čine listovi. Stranačka podijeljenost i predizborne kampanje uticale su da su u više navrata činjeni pokušaji sa izdavanjem publikacija, ali je vijek njihovog trajanja bio veoma kratak. Ukupno se pojavilo petnaest naslova, od toga je 12 listova.

Partizanska štampa je u godinama rata odigrala izvanrednu ulogu u tumačenju ciljeva borbe, podizanju morala boraca i stanovništva na okupiranim teritorijama i sa uspjehom je razobličavala saradnike okupatora i njihovu propagandu. Za ratnu štampu,

a osim listova i biltena nije ni izlazila u drugim oblicima, može se reći da je bila maksimalno angažovana i da je sa uspjehom izvršavala zadatke postavljene od strane Komunističke partije Jugoslavije.

U slobodnoj Boki periodika postaje obavezni pratilac svih društvenih, ekonomskih i kulturnih promjena i dobija nove dimenzije po obimu i kvalitetu.

Među pozitivnim obilježjima periodike ovog kraja, karakterističnim za sva razdoblja, ispoljava se visok stepen odgovornosti za njegovanje duha zajedništva, bratstva i jedinstva i tolerancije među žiteljima Boke, a na stranicama izdatih publikacija ispoljavalo se, pored ostalog, u naizmjeničnoj upotrebi ćirilskog i latiničkog pisma.

Za analizu periodike neobično su važni podaci o izdavačima. Radi preglednosti navodimo podatke o izdavačima svih glasila po periodima, jer se na taj način najbolje vide promjene koje su uslijedile u društvenim prilikama Boke.

I Z D A V A Č I

	Do 1918.	Do 1941.	Do 1945.	Do 1984.	Ukupno
1. Privatna lica	5	2	—	—	7
2. Knjižare	1	1	—	—	2
3. Škole	5	—	—	6	11
4. Crkva	4	—	—	2	6
5. Konzorcij	—	2	—	—	2
6. Udruženja	—	6	—	7	13
7. Stamparije	—	3	—	—	3
8. Ustanove	—	—	—	3	3
9. Radne organizacije	—	—	—	9	9
10. Društveno-političke organizacije	—	—	12	5	17
11. Vojne jedinice	—	—	22	—	22
12. Bez navođenja izdavača	—	2	1	—	3

Iz tabele se vidi da su u periodu do 1941. godine glavni izdavači periodike bila privatna lica, školske institucije, crkva i udruženja. U ratnom periodu, pored društveno-političkih organizacija, najveći broj izdanja je Prve bokeljske brigade. Već u poslijeratnom periodu nemamo ni jedno privatno izdanje; smanjuje se broj izdanja crkve, a javljaju se novi izdavači — ustanove i radne organizacije.

Pažnju korisnika privlače podaci o mjestu izdavanja periodike. Više od polovine svih izdanja vezano je za Kotor. To je i razumljivo, ako se ima u vidu da je Kotor više vjekova bio središnji centar Boke, da je to grad sa najrazvijenijom privredom, sa najvećim brojem obrazovnih, kulturnih i naučnih institucija. Jedno vrijeme, u poslijeratnom razvoju, Kotor je bio administrativni centar Boke, dok su još postojali srezovi i nije uslijedila nova administrativna podjela po opštinama. Treba istaći da je i teritorija sadašnje budvanske opštine u potpunosti bila obuhvaćena pojmom Boka. Ona je više vjekova administrativno bila povezana sa ovim područjem. Do 1945. u Budvi nije izašlo ni jedno izdanje. Poslijeratna izdanja, međutim, nijesu obuhvaćena ovim pregledom.

Broj izdanja po mjestima izgleda ovako:

	Do 1918.	Do 1941.	Do 1945.	Do 1984.	Ukupno
Kotor	11	7	10	18	46
Dobrota				1	1
Perast		1		1	2
Risan	1				1
Herceg-Noví	1	2	2	7	12
Igalo		1			1
Bijela				3	3
Đenovici		1			1
Kuti, selo	1				1
Tivat		2		1	3
Krtole			1		1
Izdanja van Boke		1	13		14
Neoznačena izdanja po mjestu objavljivanja					8

Najveći broj publikacija van Boke izdala je Bokeška brigada za vrijeme svoga ratnog zadatka na Kosovu, početkom 1945. godine. Neoznačena izdanja po mjestu objavljivanja takođe se odnose na ratna izdanja. Iz podataka o poslijeratnom razvoju periodike lako je uočiti da Herceg-Noví postaje drugi centar Boke, kako na privrednom, tako i na kulturnom planu. Pojava izdanja u manjim mjestima u Boki obično je vezana za djelatnost pojedinaca, kulturnih poslenika ili nekog udruženja koje se javilo kao izdavač, obično samo jednog naslova i broja.

Štamparstvo je važna komponenta izdavačke djelatnosti, naročito u prošlosti, kada nije imalo tako izraženu privrednu i ko-

mercijalnu dimenziju kao danas. Prva štamparija u Boki radila je u Kotoru od 1798. do 1802. godine, a njen vlasnik i faktor bio je Frančesko Andreola iz Venecije. Štamparija je imala latinička i ćirilička slova, a pored knjiga bavila se štampanjem raznih proglašenja. Andreola je bio poznati štampar u Veneciji i vjerovatno je poslije pada Venecijanske Republike potražio nove prostore za svoju djelatnost. Međutim, ekonomska situacija u Boki u tom periodu nije bila sjajna. Zlatni vijek bokeškog pomorstva je bio na zalazu i pod novom austrijskom vlašću i gotovo je sigurno da u Kotoru ovaj štampar nije mogao prosperirati, te je bio primoran da štampariju povuče nazad. Prestankom rada ove, na teritoriji Crne Gore prve štamparije, poslije Crnojevića na Cetinju, Boka je znatno osiromašena, što je imalo uticaja i na kasniju pojavu periodičnih i drugih izdanja. Tako su se i prva pokrenuta periodična izdanja morala štampati van Boke. U početku je to najčešće rađeno u Zadru, Dubrovniku, Novom Sadu. I pored toga što je u drugoj polovini 19. vijeka na Cetinju postojala Državna štamparija ni jedno izdanje iz Boke nije u njoj štampano. To nije bilo slučajno, radilo se o drugoj državi, a štampanje u Cetinjskoj štampariji moglo je izazvati sumnju kod austrijskih vlasti i zato se štampar morao tražiti na drugoj strani. Međutim, društveno-ekonomske i kulture potrebe Boke zahtijevale su da se pristupi osnivanju svoje štamparije. Tako je grupa viđenijih i dobrostojećih Bokelja osnovala konzorcij i nabavila štampariju koja je od 1908. godine počela raditi pod nazivom Bokeljska štamparija.

Počev od 1908. godine svi listovi i druga periodična izdanja štampaju se u Kotoru i na taj način se obnavlja bokeško štamparstvo. Između dva rata štamparija je radila bez prekida i u njoj su se štampali mnogi listovi i druga izdanja. U toku rata štampariju je koristio okupator radi izdavanja svoje štampe. Odmah nakon oslobođenja preduzete su hitne mjere za obnovu rada štamparije i u njoj je otpočeto sa štampanjem prvih primjeraka ratne štampe. Štamparija je u poslijeratnom razvoju obnovila svoj mašinski park, modernizovala proizvodnju i sa uspjehom pruža štamparske usluge ne samo za potrebe bokeških opština nego i šire.

U toku rata partizanska štampa se umnožavala, najčešće na pisaloj mašini ili na ciklostilu. Velika pažnja posvećivana je nabavci papira i aparata za umnožavanje. Partija je ovoj djelatnosti posvećivala izuzetnu pažnju.⁷ U nedostatku pisaloj mašine ili šapirografa pojedine manje vojne jedinice Bokeške brigade izdavale su svoje listove ili džepne novine pisane rukom.

⁷ Luka Maslovar, *Štampa i propaganda NOR-a u Boki Kotorskoj. Radnički pokret, NOR i revolucija u Boki Kotorskoj*, knj. 2, 1983, str. 241—258.

OCUVANOST PERIODIKE

Na osnovu istraživanja bokeljske periodike, koja smo vršili u bibliotekama i arhivima Boke, kao i u drugim mjestima u zemlji, a u sklopu programa rada na crnogorskoj bibliografiji, može se dati opšta ocjena očuvanosti periodike, koja nije ni malo zadovoljavajuća. Boka nema jedinstvenu bibliotečku mrežu, nema posebnu matičnu biblioteku koja bi se brinula za prikupljanje i čuvanje zavičajnog fonda. Ne postoji potrebna povezanost između biblioteka i arhiva, ne koriste se mogućnosti fotokopiranja pojedinih primjeraka rijetke periodike koji se čuvaju u većim bibliotekama u zemlji. Opštinske matične biblioteke (u Tivtu je gotovo i nema) ne vode dovoljno brige za prikupljanje zavičajnih fondova za svoje matično područje. Ne postoji katalog periodike na osnovu kojeg bi se moglo saznati gdje i ko sve posjeduje izdanja štampe. Nažalost, slična je situacija u cijeloj Republici, jer se tek sada pristupilo izradi Centralnog kataloga crnogorske i strane periodike koja se čuva u bibliotekama. Centralna narodna biblioteka na Cetinju po Zakonu treba da sakuplja i čuva sve primjerke serijskih publikacija koje su od najstarijih vremena izdavane ili su u procesu izlaženja. Međutim, i njeni fondovi periodike nijesu kompletni, naročito ima dosta praznina u izdanjima sa područja Boke Kotorske. Primjerci najstarije bokeljske periodike čuvaju se u Franjevačkoj biblioteci u Kotoru, a komplet »Šematizma« posjeduje biblioteka Srpske pravoslavne crkve u Kotoru, ali je usljed nesređenog stanja zatvorena za korišćenje. Izvještaj Kotorske gimnazije ima Centralna narodna biblioteka, a u Boki ga nema. Tu treba istaći da je poslije rata došlo do neopravdanog preseljenja fonda bogate biblioteke Kotorske gimnazije i njegovog slivanja u fondove Centralne biblioteke na Cetinju. Biblioteke Pomorskog muzeja u Kotoru i Istorijskog arhiva imaju pojedine primjerke stare periodike, ali su oni u veoma lošem stanju i nijesu kompletni. Slična je situacija i sa primjercima štampe iz perioda između dva rata. Tako, na primjer, u Boki nema kompleta GLASA BOKE, nema ni drugih izdanja koja se mogu smatrati kao rariteti, s obzirom da su se pojavili samo pojedinačni brojevi. Vjerovatno da se neka izdanja nalaze kod pojedinaca, koji imaju svoje privatne biblioteke, ali je to u javnosti malo poznato. Da ima još neotkrivenih izdanja pokazuje i primjer humorističkog lista PARILO, koji je izdavan u Kotoru 1933. godine, a kojeg smo pronašli u Sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu, ili list ROSSIKA, koji je izdavan u Igalu 1931. godine, a fotokopije njegovih brojeva nabavili su radnici Arhiva Herceg-Novog.

Na području Boke gotovo je bila zaboravljena i nekompletna štampa NOR-a i revolucije. Organizovanje naučnog skupa »Revo-

lucionarni pokret i NOB u Boki Kotorskoj» koji je održan 1981. godine u Herceg-Novom dao je podstrekā da se otpočne sa prikupljanjem i kompletiranjem ratne štampe i da se ona više koristi kao izvor za proučavanje NOB-a i revolucije. Izložba ratne štampe, koju je prilikom održavanja simpozijuma priredio Opštinski arhiv u Budvi, u zajednici sa Arhivom Herceg-Novog, izazvala je veliko interesovanje učesnika skupa i pokazala bogatstvo ove grane kulturne i propagandne djelatnosti u Boki. Od evidentiranih 24 naslova ratne štampe iz Boke samo se nekoliko primjerala čuva u institucijama sa ovog područja. Najviše ih ima u Arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu (15 naslova). U Arhivu za radnički pokret pri Istorijskom institutu Titograd ima 5 naslova, a samo po nekoliko primjerala u institucijama Cetinja, Kotora i Herceg-Novog. Koliko je tačan broj izašlih naslova danas je teško utvrditi. Istraživanja pokazuju da pored evidentiranih 24 naslova periodike, još desetak naslova nije sačuvano. To se u prvom redu odnosi na izdanja Bokeljske brigade, odnosno na četne listove i džepne novine. Međutim, podaci o očuvanosti štampe ne odnose se samo na broj naslova već i na njihovu kompletnost. Ta konstatacija se ilustruje podacima da je od 24 naslova periodike sačuvano samo 107 brojeva, nešto više od četiri broja po naslovu. Tako, na primjer, od 12 listova sačuvan je samo po jedan broj. Utvrdili smo da samo nedostajućih brojeva ima oko 130.

U ratu, na položajima, a često i u strogoj ilegalnosti, koristeći razne forme, štampa je izlazila, umnožavala se i rasturala na oslobođenoj i okupiranoj teritoriji, ali bez dovoljno organizovane akcije da se primjerci čuvaju. Na to je upozoravao i Okružni komitet KPJ Nikšić u pismu upućenom Mjesnom komitetu KPJ Herceg-Novog, šaljući mu primjerke »Narodne borbe«: »Potrebno je da ukoričite i date samo odgovornim drugovima koji će biti u stanju da je dobro čuvaju« — kaže se u pismu.³ Ako se za prve godine rata mogu tražiti opravdanja u teškoj situaciji na terenu, nije bilo razloga da se štampa i druga dokumentacija iz 1944. i 1945. u potpunosti ne sačuvaju. Na inicijativu Opštinskog arhiva u Budvi pokrenuta je akcija za kompletiranje partizanske štampe i svi primjerci iz Arhiva Vojnoistorijskog instituta u Beogradu su kserografisani i sada se mogu koristiti u Centralnoj biblioteci na Cetinju, Biblioteci Crnogorske akademije nauka i umjetnosti, Arhivu za radnički pokret u Titogradu, Arhivu Herceg-Novog i Opštinskom arhivu Budve.

Odnos prema poslijeratnoj i tekućoj periodici nije adekvatan njenom značaju i kao svojevrsnom hroničaru svoga vremena. Nema ni jedne biblioteke na području Boke koja ima kompletnu poslijeratnu periodiku, naročito štampu. Neodgovornost ispolja-

³ Dima Vujović, *Partizanska štampa... u Crnoj Gori u prvoj godini oslobodilačkog rata* Istorijski zapisi, XXIV/1971, sv. 1-2, str. 155-175.

vaju i izdavači štampe, što ne povezuju i čuvaju određeni broj primjeraka svih izdanja i što neažurno dostavljaju štampane primjerke u vidu obaveznog primjerka Centralnoj biblioteci na Cetinju.

Smatramo da je krajnje vrijeme da se u bibliotekama i arhivima pristupi sistematskom prikupljanju i kompletiranju bokeške periodike, od prvih izdanja do današnjih dana, i da se ažurira čuvanje tekuće periodike u dovoljnom broju primjeraka. Periodika predstavlja dragocjeni dio zavičajnog fonda i nju je teže kompletirati nego pojedinačna izdanja knjiga. Moraju se preduzeti mjere da bi se restaurirali oštećeni primjerci stare periodike i to putem laminiranja u specijalizovanim konzervatorskim radionicama. Jedan od efikasnih metoda zaštite predstavlja i mikrofilmovanje rijetkih primjeraka štampe, što takođe treba koristiti. Korišćenjem savremenih sredstava repro-tehnike biblioteke su u mogućnosti da za vrlo mala sredstva dođu do kseroks kopija pojedinih brojeva listova i time kompletiraju nedostajuće brojeve ili godišta. Prilikom izrade elaborata za zaštitu pokretnog spomeničkog fonda, u koji ulazi i knjižni fond, zajedno sa periodikom, potrebno je predvidjeti sredstva za ove namjene i to iz Fonda za otklanjanje posljedica zemljotresa. Primjer zaštite biblioteke manastira Praskvice sa preko 5.000 knjiga najbolje to potvrđuje.⁴

Uvjereni smo da će pokretanju akcije oko kompletiranja i zaštite bokeljske periodike doprinijeti i objavljivanje ove bibliografije, kao određenog putokaza za traganje i rad na ovom odgovornom i stručnom poslu.

III

KALENDARI, ALMANASI I GODISNJI IZVJEŠTAJI

Najstarije serijske publikacije u Boki Kotorskoj, u vidu godišnjih izvještaja, izdavale su katolička i pravoslavna crkva. To je razumljivo kada se uzmu u obzir prilike koje su sredinom 19. vijeka dominirale u ovom kraju. Katoličanstvo je pod tuđinskom, vjekovnom vlašću uživalo povlašćeni položaj, a kotorska biskupija sa velikim brojem obrazovanih sveštenih lica bila je uticajna na području obrazovanja i kulture. U to vrijeme u crkvi i administraciji u upotrebi je bio italijanski i latinski jezik, te se zato i prva publikacija CATALOGUS CLERI IN DIOECESI CATHAREN-

⁴ Knjige iz biblioteke ovog paštrovskog manastira zaštićene su i restaurirane u Republičkom zavodu za zaštitu spomenika kulture na Cetinju, a sredstva su obezbijeđena iz Fonda od zemljotresa.

SI EXISTENTIS . . . , u izdanju Kotorske biskupije, pojavila 1844. godine na latinskom jeziku. Publikacija je u vidu izvještaja izlazila redovno jednom godišnje, donoseći podatke o radu crkve sveštenstvu, a ponekad i priloge vezane za historiju crkve na ovom području. CATALOGUS se štampao u Veneciji, Splitu i Zadru, a od 1896. mijenja naslov i izlazi kao SCHEMATISMUS . . . , zadržavajući predašnju koncepciju, ali donoseći češće priloge historijskog sadržaja. Od 1908. štampa se u Kotoru.

U okviru borbe za nacionalni preporod, za uvođenje narodnog jezika u školama i administraciji, na čemu su bokeljski prvaci na čelu sa Ljubišom toliko insistirali, ulazila je i borba za dobijanje posebne bokeljske pravoslavne eparhije. Razlozi su bili opravdani, jer je većina stanovništva Boke bila pravoslavne vjeroispovijesti. Tako je poslije formiranja Bokokotorsko-dubrovačke pravoslavne eparhije ova institucija otpočela od 1874. godine sa izdavanjem svog SEMATIZMA. «Sematizam» se redovno pojavljivao jednom godišnje, donoseći, pored izvještajnog dijela o stanju crkvenih objekata, sveštenstvu, dosta podataka o stanovništvu ovog kraja i priloge značajne za proučavanje kulturne prošlosti, naročito stare ćiriliske knjige. Urednik ove vrijedne publikacije bio je vladika Gerasim Petranović.

Sematizam se štampao u Zadru i Dubrovniku, a od 1908. godine u Kotoru. Posljednje izdanje Sematizma izašlo je 1912. godine.

Kompleti ovih dviju crkvenih publikacija su rijetki i čuvaju se samo u Kotoru.

Grugu grupu publikacija čine godišnji izvještaji ili programi obrazovnih institucija na području Boke, a ukupno ih ima pet.

Uvođenje srpskohrvatskog jezika u Kotorsku gimnaziju označavalo je krupnu pobjedu naprednih snaga Boke, koje su se borile za očuvanje svog nacionalnog bića i suprotstavljale politici kulturne i vjerske asimilacije. Gimnaziji u tom pogledu pripada velika uloga, zasluga i čast što se prva periodična publikacija u Boki na narodnom jeziku pojavila kao njeno izdanje. Počev od 1872/1873. redovno se jednom godišnje pojavljivao PROGRAM C. K. REALNOG I VELIKOG GIMNAZIJA U KOTORU, donoseći, pored redovnih školskih izvještaja i programa nastave, i naučne i stručne priloge, najvećim dijelom iz oblasti historije književnosti. Izdavanje Programa je pokrenuo Luka Zore, a saradnici Programa u ovom dijelu naučne publicistike su bili profesori Kotorske gimnazije, poznata imena u naučnoj i kulturnoj javnosti. Sa manjim izmjenama u naslovu, i sa prekidom u izlaženju (1874—1875), Program se štampao zaključno sa 1900. godinom, a zatim se pojavljuje pod novim naslovom IZVJEŠTAJ C. KR. VELIKE GIMNAZIJE U KOTORU i redovno nastavlja izlaženje jednom godišnje do pred sami rat. Posljednje godišće je za 1912/1913. školsku godinu. U

ШЕМАТЪЗМЪ

ПРАВОСЛАВНОЕ

ВОСТОЧНОЕ ЕПАРХІЕ

ЦВ. ПР.

ДАЛМАЦІЕ И ИСТРІЕ

ЗА ГОДИНУ

1862.

У ЗАДРУ

У Книгопечатни Браће Баттара.

IZVJEŠTAJ Č. KR. VEL. GIMNAZIJE

:: U KOTORU ::

ZA SKOLSKI GODINU

:: 1909.—1910. ::

SADRŽAJ:

- A. Vetrnogovčevi oblici. I. Plurali množina. — Dr. P. Kotrodić.
B. Škotske riječi od upraviteljstva.

DRUŠTVA ŠTAMPARIJA U KOTORU
1910.

konceptiji publikacije nije ništa mijenjano, osim što se od 1911. dio teksta štampa i ćirilicom. U historiji školstva Boke i Crne Gore ova publikacija zauzima vodeće mjesto ne samo po tome što se prva pojavila, već uzorom i kvalitetom objavljenih naučnih i stručnih priloga.

Po redosljedu pojavljivanja na drugo mjesto dolazi publikacija **PROGRAMMA DELL' SCUOLA NAUTICA IN CATTARO** koju, počev od 1881. godine, izdaje Nautička škola u Kotoru. U Nautičkoj školi je znatno kasnije uvedena nastava na narodnom jeziku tako da se ovaj Program štampao sve do 1899. godine na italijanskom jeziku. Već za školsku 1899/1900. godinu i dalje se štampa na srpskohrvatskom jeziku pod naslovom **PROGRAM C. K. NAUČKE ŠKOLE U KOTORU**. Treba istaći da su i u Programu Nautičke škole povremeno objavljivani članci iz oblasti pomorstva, pored redovnog izvještajnog i programskog dijela, koji je predstavljao glavnu sadržinu publikacije.

IZVJEŠTAJ SRPSKE MOREPLOVSKE ZAKLADNE ŠKOLE BOŠKović — ĐUROVIĆ — LAKETIĆ U SRBINI KRAJ HERCEG-NOVOG pojavio se u vidu godišnjaka 1885. i 1886. godine. Osim izvještajnog dijela o radu škole nije donosio druge priloge. Posljednju iz ove grupe čini publikacija **IZVJEŠTAJ PRIVATNE DJEVOJAČKE ŠKOLE U KOTORU**, koji je kontinuirano izlazio od 1909. do 1914. godine. U Izvještaju je objavljeno nekoliko stručnih priloga.

Treba napomenuti da ovim pregledom nijesu obuhvaćeni školski izvještaji koji su se objavljivali između dva rata i u periodu poslije oslobođenja, jer se kao takvi ne tretiraju u serijske publikacije, prema međunarodnom standardu. Izuzetak za izvještaje do 1918. godine učinili smo iz razloga što su u njima objavljivani naučni i stručni prilozi i što se radi o našim prvim izdanjima te vrste.

Kalendari čine posebnu vrstu periodike koja je u XIX i početkom XX vijeka kod nas bila dosta rasprostranjena i popularna. Tako, na primjer, u Crnoj Gori je do početka rata izlazilo 15 naslova raznih kalendara, a od tog broja na području Boke tri. U ovaj broj svrstane su samo one publikacije koje u naslovu ili podnaslovu imaju bližu odrednicu «kalendar». Međutim, po sadržini se one razlikuju te je usljed toga dolazilo do različitih tretmana ovih publikacija odnosno njihovog svrstavanja u časopisnu periodiku ili u almanaha.⁵

Prvi po redosljedu pojavljivanja je **KALENDAR il bocchese giornale cattolico e greco per l'anno 1867**, štampan u Dubrovniku. Nažalost, drugih podataka o ovoj publikaciji nemamo te se zato

⁵ Radivoje Suković, *Crnogorski almanasi i kalendari (1835—1914)*, Cetinje, 1980, str. 158.

i njen sadržaj ne može bliže odrediti. Držeći se hronologije izlaženja i sličnosti pojedinih kalendara sa almanasima, druga publikacija iz ove grupe bi bila BOKA, mali srpsko-narodni književni zabavnik za srpsku mladež, koju je uredio i izdao sveštenik Jovan Šarić, nastanjen u selu Kuti kod Herceg-Novog. Prvo godište za 1882. godinu štampano je u Novom Sadu, a drugo 1883. u Zadru.⁶ Svojom sadržinom zabavnik ima karakter almanaha i namjena mu je bila da njeguje tradiciju i istoriju ovog kraja, da čuva narodno ime i jezik. To je prva bokeljska periodična publikacija u kojoj su objavljeni literarni prilozi. Druga po redu periodična publikacija literarnog smjera u Boki je SRPSKI MAGAZIN, godišnji časopis za 1896. godinu za nauku, zabavu i književnost,⁷ kako je navedeno u podnaslovu publikacije. Izdavač i urednik je Dionisije Miković, poznati rodoljub, pisac i iguman manastira Banja kod Risna, rodom iz paštrovskog sela Čelobrda kod Svetog Stefana. Izašla su samo dva godišta za 1896. i 1897. godinu, a najavljeno treće godište nije se pojavilo. Po svojoj sadržini najbliži je »Srpsko-dalmatinskom magazinu« iz šezdesetih godina kojeg je uređivao Gerasim Petranović. Njegova struktura je izražena kroz sljedeće rubrike: Srpske pjesme, Pripovijetke iz srpskog života, Istorijski dio, Razni spisi, Srpski narodni običaji, Životopisi, Putopisi, Stara pisma, Srpske narodne pjesme, Srpske narodne pripovijetke, Književni prikazi i ocjene i Provreda. Zbog nedovoljnog odziva pretplatnika SRPSKI MAGAZIN je prestao da izlazi. Dosljedan svojim političkim i literarnim ubjedenjima, koja su ga svrstavala u najgorčeniije protivnike Austrije, Dionisije Miković nakon deset godina pokreće BOKU, veliki ilustrovani kalendar, koji redovno izlazi jednom godišnje od 1909. do 1914. godine. Kalendar se štampao u Kotoru i donosio je fotografije poznatih ličnosti iz naše istorije, slike mjesta i drugo. U šest godišta kalendara objavljeno je više od 120 ilustracija. Iz objavljene bibliografije BOKE⁸ vidi se da je u kalendaru dosta pažnje posvećeno poeziji i da je, pored pisaca Bokelja, saradnik BOKE bio i Aleksa Santić. Pripovjedačka proza sadrži priloge Sima Matavulja, Iva Čipika, Svetozara Čorovića, Marka Cara i drugih pisaca, što govori da je urednik uspio okupiti oko kalendara znatan broj u ono vrijeme poznatih književnika. Narodno stvaralaštvo je zastupljeno kroz više priloga: narodnih pjesama, anegdota i kletvi. Vrijednost BOKE je i u tome što je pored naučnih studija, rasprava i članaka, objavljivala i stara dokumenta iz prošlosti ovoga kraja. Zbog svojih antiaustrijskih pogleda i stavova koja je iznosio u BOKI, Dionisije Miković je bio stalno pod prismotrom policije. Osuđen je na pet godina zatvora zbog negodovanja u vezi sa anek-

⁶ Isto, str. 145—156.

⁷ Isto, str. 157—176.

⁸ Isto, str. 203—224.

БОКА КОТОРСКА

—*—

српско-народно-научени

ЗАБАВНИК

—*— ЗА СРПСКУ МЛАДЕЖ —*—

НАШО ГО И УРЕДНО

ДОВАН ШАРКИ

КЉУГА ЦРКА

—*—

У АНУШЕ ГЛУ

У БЕЗМЕНАУКИН А. КАЉИНИ

1900.

ИЗВЕЩАЯ

ОТЪ ПЕРВОМУ АКАДЕМУ ПЕНОУ

БОИКОМЪ - ВЪРОДЪ - КАВЪТЪ

БОИКА

1871

КАВЪТЪ - ПЕНОУ

ПЕНОУКА 1871-72

ПЕНОУКА 1871-72

Издательство
Императорской Академии Наукъ
1872

СРПСКИ МАГАЗИН

ГОДИШЊИ ЧАСОПИС

ЗА 1898. ГОД

ЗА ПОУКУ, ЗАБАВУ И КЊИЖЕВНОСТ

УЗ САРАДЊУ СРПСКИХ КЊИЖЕВНИКА

ИЗДАЈИ И ПРОЈЕКТ

ДЖОНКОРЈЕ МИКОВИЋ

БЕОГРАД

ГОДИНА I

У НОВОМ САДУ

ШТАМПАРНИА БОУКА ПЕТРОВИЋА

1898.

БОКА

ИЗДАВАЊЕ

ВЕЛИКИ ИЛУСТРОВАНИ КАЛЕНДАР

ЗА ГОДИНУ 1908

ГОДА ЈЕ ПРОСТА И ИМА 365 ДАНА

ИЗДАВАЊЕ ДИМИТАРЕ ДУШАНА БУНАКОВИЋА У КОТОРУ

ЦЕНА 1 КРУНА

ИЗДАВАЊЕ ДИМИТАРЕ ДУШАНА БУНАКОВИЋА У КОТОРУ

sijom Bosne i Hercegovine. Svakako da je BOKA svojevrsan nastavak SRPSKOG MAGAZINA, ali sa znatno obogaćenom koncepcijom uređivanja i brojem i ugledom saradnika, tako da ona prelazi okvire publikacije tipa kalendar, i zajedno sa SRPSKIM MAGAZINOM može se smatrati i prvom bokeljskom časopisnom godišnjom periodikom.

Između dva rata, kako je zabilježio V. Ivošević,⁹ neumorni Dionisije Miković uredio je još jedan kalendar BOKA, koji je 1921. godine izdala u Herceg-Novom knjižara Jova Sekulovića. Fizionomiju ovog kalendara nijesmo mogli utvrditi jer ga u bibliotekama Boke nijesmo našli, mada je štampan u 5.000 primjeraka.

Ovoj vrsti publikacija pripada i ALMANAH Srednje muzičke škole »Njegoš«, objavljen u povodu njenog 10-godišnjeg jubileja 1967. godine u Kotoru.

IV

ŠTAMPA

1908 — 1983.

Sedamdeset pet godina je prošlo od pojave prvog političko-informativnog lista BOKA, koji je 1908—1909. izlazio u Kotoru. Od tog značajnog datuma u kulturnoj istoriji Boke Kotorske pa do danas na ovom području izlazilo je više od 50 naslova raznih listova i biltena koji spadaju u oblast novinarstva. Za jedan relativno mali kraj ovoliki broj izašlih listova navodi na zaključak da je novinarstvo prilično razvijeno i da ima bogatu tradiciju.

Po periodima broj izašlih naslova štampe izgleda ovako:

- do 1918. godine — 3,
- od 1918. do 1941. godine — 12,
- od 1941. do 1944. godine — 20,
- od 1945. do 1983. godine — 16.

Dakle, najveći broj listova izlazio je u toku rata, a njihov pretežan broj čine listovi Bokeljske brigade.

Po svojoj sadržini štampu možemo klasifikovati na nekoliko grupa: listova političko-informativnog profila ima 14; omladinskih 3; stručnih 6; vojnih 21; humorističkih 6 i službenih listova 2.

⁹ Vaso Ivošević, Arhimandrit Dionisije Miković, Kotor, 1968, str. 81.

Interesantni su podaci o periodičnosti izlaženja štampe. Tako je u Boki izlazio jedan dnevni list, 7 listova je izlazilo nedjeljno ili čak dva puta nedjeljno, 3 pernaestodnevno, 6 mjesečno, 9 jednom ili dva puta godišnje, a ostalih 25 naslova izlazili su bez navođenja periodičnosti izlaženja, tj. javljali su se povremeno ili je štampan svega jedan broj.

1. Prvi listovi u Boki

Stampa je jedan od najuticajnijih medija u informisanju građana i formiranju političkog mnjenja i zato se njena pojava u svakoj sredini bilježi kao značajan događaj u političkoj i kulturnoj istoriji. Više okolnosti djelovalo je da se u Boki početkom XX vijeka počne sa izdavanjem prvog političkog lista. Te okolnosti se ne mogu razmatrati izolovano od uslova u kojima se razvijao ovaj kraj, naročito u drugoj polovini XIX vijeka, kada se kroz buđenje nacionalne svijesti počinju formirati i prvi stranački pokreti u Boki. Događaji na političkoj sceni u Dalmaciji, sa kojom je Boka bila administrativno povezana u sastavu Austro-Ugarske, imali su jakog odraza i ovdje. Tako su na poznatoj Narodnoj skupštini u Prčanju 1848. godine predstavnici naroda u pismu Hrvatskom saboru jasno izložili svoje političke stavove u vezi sa ujedinjavanjem naših naroda i određivanjem svoje nacionalne pripadnosti, naglašavajući, pritom, svoju posebnost. Stefan Mitrov Ljubiša, kao dugogodišnji izabranik Boke u Dalmatinskom saboru i Bečkom parlamentu, i priznati lider ovog kraja, imao je velikog uticaja na formiranje političkog mišljenja. I drugi uticajni Bokelji, naročito dr Lazar Tomanović, svojim vezama sa Ujedinjenom omladinom srpskom, doprinijeli su širenju ideja ovog pokreta u Boki. Na drugoj strani, slobodna knjaževina Crna Gora, sa kojom je Boka u vrijeme Petra I Njegoša jedno kraće vrijeme imala i zajedničku upravu, bila je živo zainteresovana za sva zbivanja u susjedstvu i preko svojih poluzvaničnih organa »Crnogorca« i kasnije »Glasa Crnogorca«, koji su se u Boki dosta čitali i širili, neposredno je uticala na političke događaje i formiranje svijesti.

Od društvenih slojeva građanska klasa je krajem XIX i početkom XX vijeka bila jedino organizovana i sposobna da formira stranački pokret. Sastavljena većim dijelom od srednje imućnih slojeva društva i inteligencije ona je svojim nacionalnim programom imala podršku i kod seljaštva i predstavnika sitnog zanatstva. Radničkog pokreta, kao organizovane društvene klase u to vrijeme u Boki nije bilo, a ne može se govoriti ni o prodoru socijalističkih ideja u ovom kraju. Glavna matica političkog pokreta u Boki imala je u to vrijeme za svog nosioca građansku klasu koja je svoj nacionalni program vezivala za ideje srpstva i jugoslovenstva i zalagala se za ujedinjenje sa Crnom Gorom i Srbijom.

Svoje političke nazore i programe jednim dijelom je ova stranka izražavala kroz glasila koja su prethodila pojavi štampe («Boka», «Srpski magazin»). Postojala je u Boki i druga politička struja koja je za osnovu uzimala hrvatski nacionalni program i bila je proaustrijski orijentisana. Međutim, ona nije imala svoje političko glasilo i nije imala širu podršku među narodom.

Politički događaji u Austriji i Turskoj, naročito aneksija Bosne i Hercegovine, zatim unutrašnja zbivanja u Crnoj Gori i međudinastičke borbe između Srbije i Crne Gore, takode su imale uticaja da se pristupi izdavanju političkog lista, preko kojeg će se čuti riječ i mišljenje Boka. Dok se štampanje godišnjaka moglo obavljati u drugom mjestu, za list je to bilo gotovo nemoguće. Dakle, pokretanje lista direktno je vezano i za osnivanje štamparije u Kotoru, tako da se početak njenog rada poklapa i sa pojavom prvog lista 1908. godine.

BOKA, glasnik za opće interese Bokelja, pojavio se 23. januara 1908. godine, pod odgovornim uredništvom dr Rudolfa Sardeliča, a kao izdavač se javlja poznati nacionalni radnik dr Filip Lazarević. Sredinom 1909, drugu i posljednju godinu izlaženja ovog lista, dužnost izdavača i odgovornog urednika preuzeo je Dušan Vukasović. Mada prve godine na listu nije označeno čiji je organ, BOKA je bila list Srpske narodne organizacije, jer je od juna 1909. to i oglašeno. Raspuštanjem ove organizacije, kako saopštava urednik D. Vukasović, list je prestao izlaziti. Prigovori ovom listu da je pored oslobodilačkih težnji izražavao i lojalnost režimu treba ipak razmatrati, imajući na umu da je list izlazio pod austrijskom vladavinom i da su ga vlasti cenzurisale i mogle svakog trenutka zabraniti. Zato smatramo da je, i pored izvjesne nejasnoće u idejno-političkoj orijentaciji ovog prvog bokeškog političkog lista, njegova uloga pozitivna i da je list odigrao određenu ulogu u mobilisanju javnog mnjenja u duhu oslobodilačkih težnji naroda Boke. Kao organ Srpske narodne organizacije list je zauzimao negativan stav prema bombaškoj aferi i bio u opoziciji prema crnogorskoj vladi, podržavajući stranku klubaša.

«Dnevni vjesnik» je drugi politički list u Boki Kotorskoj. Rodio se u eri oslobodilačkih balkanskih ratova, kada je bura oduševljenja za slavne uspjehe srpske i crnogorske vojske vladala u svim krajevima porobljene zemlje. Klicalo se pobjedama na sve strane, nove vijesti su očekivane sa uzbuđenjem i radošću, duhom jedinstva i oslobođenja cijelog «srpstva» bio je opsjednut sav narod. U takvoj atmosferi grupa rodoljuba u Kotoru pokrenula je prvi dnevni list u Crnoj Gori. Prvi broj se pojavio 9. oktobra 1912. godine, a posljednji, 101. broj, 17. decembra iste godine. Prema potrebi, kada su u toku dana stizale najnovije vijesti, list je izlazio i dva puta dnevno. Odgovorni urednik DNEVNOG VJESNIKA je bio Julije Anterić, a vlasnik i izdavač Stanko Ćirković.

U historiji crnogorske štampe i publicistike ostade zabilježeno da je u Kotoru pokrenut i prvi omladinski list **PROLJEĆE**. Mada je u podnaslovu napisano »napredni omladinski list« ova publikacija ima karakter časopisne periodike i otpočela je izlaziti 3. marta 1912. godine. Najavljeno je da će izlaziti svakog 10. i 25. u mjesecu, osim u julu i avgustu, ali je, po svemu sudeći, izašlo svega četiri broja. List je uređivao redakcioni odbor, a glavni i odgovorni urednik je bio Nikola Bijelić. Kao vlasnik i izdavač potpisan je Vladimir Čupović.

I danas, poslije više od sedamdeset godina od pojave ovog prvog omladinskog lista, imponuju ideje o zajedništvu i jugoslovenstvu, koje su nadahnjivale njegove pokretače i saradnike. U programu lista, pored ostalog se ističe da je njegov zadatak da širi među omladinom kulturu, da je upoznae sa književnim djelima, u prvom redu srpskih i hrvatskih pisaca, da socijalno podiže niži stalež, da se bori protiv alkoholizma i drugih poroka, i da širi u narodu smisao za higijenu.¹⁰

Pored literarnih priloga, eseja, prikaza, u listu su objavljivani i prilozii iz života omladine i sa simpatijama je pisano o sokolstvu, koje se u nas, po ugledu na Čehe, u to vrijeme počelo razvijati.

2. Stampa između dva rata

Od oslobođenja 1918. godine pa do propasti stare jugoslovenske države u Boku je izlazilo 15 naslova periodičnih publikacija. Od toga broja 12 je listova, 2 se mogu svrstati u kategoriju časopisa i jedan kalendar. Listova sa političko-informativnim sadržajem bilo je šest; humorističkog karaktera tri i tri su predstavljali listove ondašnjih strukovnih organizacija.

U oslobođenoj i ujedinjenoj državi prvih godina došlo je do intenzivnog političkog života, koji se, pored ostalog, izražavao i u formiranju više stranaka. Mnoge od njih su pokretale svoja glasila da bi preko njih privukle što veći broj glasača i pristalica za svoj politički program. Međutim, u manjim mjestima i regionima nije bilo snaga i sredstava da se list izdaje duže vremena, pa je zato često dolazilo do situacije da se list pojavi uoči predizborne kampanje, najavi politički program, obavijesti čitaoce da će u buduće redovno izlaziti, a poslije prvog broja se ugasi. Takvih primjera u Crnoj Gori u predratnom periodu imamo više. U Boki smo registrovali tri takve pojave. Tako je u Perastu 1933. godine pokrenut list **PERASKI PRIGODNI LETAK**, kojeg je izdavalo Tamburaško društvo »Zvonimir«, Vatrogasno društvo i Društvo za unapređenje,

¹⁰ Niko S. Martinović, *Razvitak štampe i štamparstva u Crnoj Gori 1493—1945*, Beograd, 1965, str. 165.

a odgovorni urednik mu je bio Anton Bogišić. Na osnovu sadržaja jedinog izašlog broja može se zaključiti da je list imao hrvatski karakter i da su njegovi pokretači imali namjeru da njime propagiraju određena historijska sižea sa nacionalnom obojenošću.¹¹ Drugi list, **BOKELJSKA ZORA**, izašao je u Herceg-Novom, a štampan je u Dubrovniku 1935. godine. Najavljen je kao političko-privredni sedmični list, a za vlasnika je potpisan Konzorcij »Bokeljska zora«, sa zastupnikom Milivojem Šabovičem. List se pojavio uoči skupštinskih izbora i zastupao je radikalnu stranku. Nešto kasnije, 1938. godine, u Dubrovniku je izdat isto tako jedan broj **RJEČ BOKE** — lista za političko-privredna i prosvjetna pitanja.

Dalji pokušaji, koji se nisu završili izlaskom samo jednog broja, urodili su pojavom **BOKEŠKOG GLASNIKA**. To je, ustvari, prvi politički list u oslobođenoj Boki koji je otpočeo izlaziti 1921. godine u Kotoru, pod uredništvom Milana Ramadanovića. Na listu nije označen izdavač, ali je u podnaslovu istaknuta njegova vanstranačka orijentacija riječima »nezavisni ekonomsko-politički list«. Štampano se latinicom i ćirilicom, a u toku godine izašlo je ukupno 25 brojeva. List do sada nije bio zabilježen u pregledima štampe.

Legalnih radničkih novina u Boki nije bilo. Pored jakih sindikalnih i partijskih organizacija u Kotoru, Tivtu i Herceg-Novom, nije bilo uslova za štampanjem posebnog lista. Jedini pokušaj sa izdavanjem ilegalnog lista učinili su Adolf Muk i Ante Matković, pokretanjem političko-humorističkog lista u kotorskom zatvoru 1921. godine. U periodu »Obznan« i ilegalnog rada na prostoru Boke cirkulirala je partijska štampa Pokrajinskog i Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije i u tom smislu odigrala značajnu ulogu u vaspitanju članova Partije i SKOJ-a.

Istaknuto mjesto u predratnoj bokeškoj publicistici pripada listu **GLAS BOKE**. Pokrenula ga je grupa kotorskih intelektualaca sa namjerom da to bude demokratski, vanstranački list. U 1932, kada je list i pokrenut, njegov vlasnik je bio Anton B. Bartulović; 1933. i 1934. vlasnici su Anton Šmidt i Savo Čučak, a dalje, do kraja izlaženja, Konzorcij za izdavanje **GLASA BOKE**. Prvi urednik lista je Dušan J. Sekulović, a zatim su se kao urednici smjenjivali Ante Slovinic¹² u dva navrata i sa najdužim položajem na mjestu glavnog i odgovornog urednika, Aleksej Miljajev, Krsto Dančulović, Rudolf Đunio, Stijepo Vukasović i Anton Bartulović. Prvi broj lista pojavio se 29. novembra 1932, a posljednji, 414, uoči rata 29. marta 1941. godine. Izlazio je redovno svake subote deset

¹¹ Isto, str. 76.

¹² Ante Slovinic, predratni novinar i antifašista. Poslije rata zauzimao istaknute položaje u crnogorskom novinarstvu. Jedno vrijeme 1954. godine vršio dužnost direktora i glavnog i odgovornog urednika lista »Pobjeda«. Umro u Titogradu.

godina i na svojim stranicama zabilježio sva značajnija zbivanja na ovom području, nastojeći da čitaocu što potpunije i tačnije informiše i o zbivanjima u zemlji i svijetu. Kao list za privredna i prosvjetna pitanja, takva odrednica stoji u njegovom podnaslovu, objavljivao je i tematske članke iz privrede, podsticao razvoj turizma, a bavio se i razmatranjima pojedinih historijskih događaja. Objavljivao je i polemike iz oblasti kulturnog života. Na spoljno-političkom planu zapaženo je njegovo pisanje i osuda njemačke intervencije u Čehoslovačkoj. GLAS BOKE je značajan izvor za proučavanje prošlosti Boke. Iz sastava redakcije, uređivačke politike i osnovnog sadržaja lista, može se zaključiti da je list njegovao tradicionalnu politiku bratstva i jedinstva na području gdje od davnina žive stanovnici više nacionalnosti, da se zalagao za jugoslovensku zajednicu i njeno jedinstvo.

U istoriju bokeške štampe treba zabilježiti i izlazak jednog broja lista JADRANSKA STRAŽA u Đenovićima 1924. godine, i dva izdanja sokolske organizacije u Tivtu, jedno 1921. pod nazivom SOKOL i drugo, 1935. kao SOKO.

»Jadranska straža« je list sa pretežno kulturno-istorijskom sadržinom, a saradnici su mu prota Petar Rafailović, Miroslav Stumberger, Petar Šerović, Tomo Popović, Sava Nakićenović i dr. Izašao je na šest strana teksta. Nije najavljena periodičnost izlazenja.

List »Sokol«, vlasništvo sokolskih društava Boke, izašao je u Tivtu — Lastvi 1921. godine, sa najavom da će izlaziti od prigode do prigode. Urednik lista je Krsto Marković. Drugi sokolski list pojavio se nakon četrnaest godina, isto u Tivtu, pod nazivom SOKO, a urednik mu je Josip Bareli. Povod za izlazak lista bio je održavanje sokolskog sleta.

3. Štampa NOR-a i revolucije

Prvu grupu izdavača ove štampe čine društveno-političke organizacije i organi narodne vlasti. Prema prikupljenim podacima i sačuvanim primjercima, oni su izdavali osam naslova periodike. Od njih su četiri sačuvana, a četiri nijesu. Sva sačuvana izdanja štampana su poslije oslobođenja Boke. Prvog decembra 1944. Ujedinjeni savez antifašističke omladine Boke počeo je izdavati list MLADA BOKA. Prvi broj se pojavio uoči održavanja II kongresa omladine Crne Gore i Boke. Štampano se u Kotoru, na šest strana teksta, ćirilicom i latinicom. Pored političkih članaka, u listu je objavljeno i dosta informacija o radu bokeljske omladine na obnovi zemlje, o njenom učešću u ratu. List je objavljivao i literarne priloge omladinaca, sa rodoljubivim sadržajem. MLADA BOKA je izlazila mjesečno i štampano je sedam brojeva. Pored

lista **MLADA BOKA** izlazio je i **OMLADINSKI BILTEN OKRUGA BOKE**, a izdavao ga je Sekretarijat Okružnog odbora USAO-a. Prvi broj **BILTENA** pojavio se takođe 1. decembra 1944. godine. Štampan je u Bokeškoj štampariji u Kotoru. Nije nam poznato da li je izašlo više brojeva. Prvi i jedini sačuvani primjerak nalazi se u Institutu za proučavanje radničkog pokreta u Beogradu.

Pod zaglavljem »Smrt fašizmu — sloboda narodu« pojavio se 1. januara 1945. godine list **NOVA BOKA**, organ Narodnooslobodilačkog fronta Boke. List je izdavao Okružni odbor NO fronta Boke u Kotoru, a uređivao ga je redakcioni odbor. Za uredništvo je odgovarao A. Franović. **NOVA BOKA** je izlazila 1. i 15. u mjesecu, ćirilicom i latinicom, a štampana je u štampariji Sreskog NOO Kotor. Izašlo je 12 ratnih brojeva, a 14. aprila pojavio se vanredni broj posvećen dolasku u Boku Kotorsku dr Ivana Ribara, predsjednika AVNOJ-a. U uvodnom tekstu prvog broja (potpis S.) govori se o rađanju nove Boke, o slobodi koju je narod Boke izvojevao zajedno sa drugim narodima. »Rođena u epskim borbama, posvećena krvlju heroja i mučenika, iskupljena besprimjernim patnjama i stradanjima, očišćena od zločinačke gube i izdajničkog gliba — Nova Boka počinje da živi. Ona hoće i treba da stvara. Nova Boka mora da se izgrađuje. Novi slobodarski duh treba snažno da izbija iz svakog njenog djela. Novim stremljenjima treba da pokreće svaka ćelija njenog bitisanja. Bratstvo i jedinstvo moraju da prožimaju svaku njenu akciju... I ona — naša nova Boka — traži da se čuje i treba da se čuje u zboru svih slobodnih i slobodoljubivih krajeva naše nove, srećne i dugovječne, demokratske federativne Jugoslavije. Njezin glas jeste glas **NOVE BOKE**« — kaže se, između ostalog, u uvodnom dijelu teksta novog lista. **NOVA BOKA** je objavljivala aktuelne političke članke o razvoju zemlje, isticala zadatke na obnovi Boke u svim oblastima društvenog i ekonomskog života, informisala javnost o zbivanjima u Boki, pisala o bogatoj kulturnoj tradiciji ovog kraja. List je prenosio govore druga Tita i visoko držao zastavu bratstva i jedinstva.

Propagandni odsjek Okružnog odbora Narodnooslobodilačkog fronta Boke izdavao je **VIJESTI** koje su izlazile svakog drugog dana. Sa izdavanjem **VIJESTI** otpočelo se krajem novembra 1944. poslije oslobođenja Boke. Komplet izdanja **VIJESTI** sačuvan je za januar, februar, mart, april i maj, ukupno 60 brojeva. Veći dio izdanja štampan je u Bokeljskoj, odnosno u štampariji Sreskog NOO u Kotoru, a jedan dio je umnožavan na šapirografu. Izlazile su ćirilicom i latinicom, na jednom listu, ponekad sa tekstom na obadviije strane. **VIJESTI** su donosile najnovije izvještaje sa jugoslovenskog fronta i savezničkih frontova, prenosile saopštenja Vrhovnog štaba NOV i POJ. Kroz rubriku »Politički pregled« javljale su i o drugim aktuelnim događajima u zemlji i svijetu. Uredništvo se obraćalo čitaocima pozivom: »Citajte i

širite VIJEST propagandnog odsjeka Okružnog odbora NOO Boke! Ne nasjedajte lažnim vijestima koje zlonamjerno šire neprijatelji našega naroda!»

O nekim nesačuvanim izdanjima štampe postoje arhivski podaci, ali nijesu dovoljni za utvrđivanje pune fizionomije tih listova niti uslova u kojima su izlazili. Takav je slučaj sa listom PARTIZAN, koji je izdavao Prvi operativni sektor u rejonu Herceg-Novog, početkom 1942. godine.¹¹ Ni jedan primjerak lista nije sačuvan, a za njegovo postojanje ostaje kao dokument pismo Okružnog komiteta KPJ Nikšić, koje je upućeno Mjesnom komitetu KPJ Herceg-Novi, u kome Okružni komitet KPJ Nikšić kritikuje pojavu ovog lista. U pismu se, pored ostalog, kaže: »Sve da imamo veliku količinu hartije i sposobnih ljudi za pisanje mi nebi izdavali novine za tako malo područje a pogotovu sada kad nemamo našta ni NARODNU BORBÚ oštampati... da ste bar PARTIZAN izdali za čitavo područje vašega bataljona ili cijele Boke onda bi bilo dobro«. Sličnu sudbinu imao je i list CRVENA ZVIJEZDA kojeg su u maju mjesecu 1942. godine izdavali u Krtolima komunisti ovoga kraja. Kritika za izdavanje lokalnog lista tada je upućena od strane Mata Petrovića u pismu koje je uputio krtolskim komunistima.¹²

Zna se da su u prvim godinama rata izdavane VIJESTI, ali ni jedan primjerak nije sačuvan. Postoje podaci da je ilegalni NOO u Herceg-Novom izdavao i umnožavao radio-vijesti 1942. i 1943. godine i dijelio ih pripadnicima i simpatizerima NOR-a.¹³

Proučavajući ratnu štampu Crne Gore utvrdili smo da od svih vojnih jedinica Prva bokeljska brigada ima najviše sačuvanih primjeraka periodike. Od oktobra 1944, kada je Brigada formirana, pa zaključno sa majem 1945. godine, izlazilo je više od dvadesetak listova. Sačuvano je 17 naslova i oni se mogu podijeliti na brigadne, bataljonske, četne i vodne listove. Brigadni list BOKELJ počeo je izlaziti u vrijeme kada se Brigada nalazila na Kosmetu. Sačuvana su dva broja, od maja i juna mjeseca. BOKELJ je umnožavan na šapirografu, a sadrži i ilustracije. List je imao više rubrika, kao na primjer: Politička strana, Vojnička strana, Kroz Brigadu, Omladinska strana i Naučni dio. Saradnici lista bili su politički i vojni rukovodioci Brigade i borci. BOKELJ je veoma sadržajan i dobro uređivan list; sadrži izvanredne podatke o Brigadi i njenom radu na Kosmetu. U listu je data i ocjena štampe u Brigadi: »Štampe je u brigadi relativno dobro razvijena. U tome se naročito odlikuju neki bataljoni kao što je 4 bataljon. U toku mjeseca maja izašla su 4 broja bataljonskog lista,

¹¹ D. Vujović, nav. dj., str. 174—175.

¹² L. Maslovar, nav. dj., str. 245.

¹³ Isto, str. 243.

22 broja džepnih novina, 44 broja zidnih novina i dva broja šalji-
vog lista OSA, koji izdaje 4 bataljon. Po sadržaju i tehnici bata-
ljonski listovi i džepne novine zadovoljavaju — navodi se u listu.
Prvi bataljon je izdavao list POLET, koji je umnožavan na šapiro-
grafu, na 21 stranicu teksta. Pored nekoliko članaka opštepoličke
sadržine, veći dio priloga odnosi se na rad u bataljonu, na ratne
doživljaje pojedinaca i sl. U listu se objavljuju i literarni prilozi,
a na kraju su rubrike »Humor« i »Zabavnik«. Prva, Druga i Treća
četa ovog bataljona izdavale su svoje džepne novine pisane rukom
i ilustrovane. Naročito se ističu džepne novine Prve čete, sa lije-
pim ilustracijama-crtežima koje je radio B. Marković. Drugi bata-
ljon je izdavao list ELAN. Sačuvan je samo prvi broj iz kraja
1944. godine. List je pisan rukom, na 29 strana, a sadrži 17 pri-
loga, posvećenih aktuelnim političkim i vojnim pitanjima. Nije
sačuvan ni jedan primjerak četinih listova i džepnih novina 2. ba-
taljona. Treći bataljon je izdavao list UDARNIK — za vrijeme bo-
ravka na Kosmetu. Iz rubrike »Kulturno-prosvjetni rad u bata-
ljonu« saznajemo da su, pored ostalog, u toku mjeseca u bata-
ljonu izdata i četiri broja džepnih novina, ali, nažalost, ni jedan
primjerak od njih nije sačuvan. Četvrti bataljon, kako je već re-
čeno, imao je najbolje organizovanu štampu. Redovno je, jedanput
mjesečno, izlazio bataljonski list ORIJEN. Prvi broj se pojavio u
decembru 1944, a preostalih pet ratnih brojeva izdato je za vrije-
me boravka Brigade na Kosmetu. Decembarski i februarski bro-
jevi nijesu sačuvani. List je kucan na pisačkoj mašini i u prosjeku
je svaki broj imao više od 50 stranica teksta. Svi brojevi su ilu-
strovani lijepim crtežima na aktuelne teme iz života Brigade. Broj-
ni su prilozi o situaciji na Kosovu i Metohiji i o ulozi Brigade u
razvijanju bratstva i jedinstva među žiteljima ovoga kraja. Svo-
jom sadržinom ovi članci ni danas nijesu izgubili u aktuelnosti, i
pokazuju visoku svijest naših boraca u sprovođenju politike na-
cionalne ravnopravnosti naroda i narodnosti Kosova. Kulturno-
prosvjetni odbori u svim četama bataljona izdavali su svoje listo-
ve i džepne novine. Tako je Prva četa izdavala list PROLETER.
Druga četa je imala najbolje organizovanu štampu u Bataljonu i
Brigadi. Četni list se zvao LOVCEN, a sačuvani su brojevi 9, 10,
11 i 13, svi iz 1945. godine, kada se Brigada nalazila na Kosovu.
Sačuvane su i džepne novine ove čete. U prvom broju u predgo-
voru se kaže: »Slijedeći primjer starijih jedinica izdajemo i mi
prve džepne novine. Svaki početak je težak. Mi to znamo. Znamo
da će nam novina biti slabija od drugih, ali naša volja, rad i vjera
u uspjeh pobijediće te prepreke. Mladi smo, nemamo iskustva, ali
ćemo ga imati. Formirajući se prešli smo prve borbe sa uspjehom,
goneći neprijatelja do istrebljenja, gonićemo neznanje, tminu koja
nas okružuje. Mi do sada nijesmo smjeli govoriti, nijesu nam dali
da učimo. Htjeli su da živimo u neznanju, jer su htjeli da vladaju.
Dosta je tame! Mi hoćemo rad, mi hoćemo učenje. Narodnooslobo-

20/10/47
Стрѣ Фашизму - Своб. Народу.

Троцкист

Лист Честе

IV Бат. I Бок. Брис.

СРЕДНОУЧНО ШКОЛА
БРИСКО
БРИСКО
1947

Бр 12

СМЪЩАВАМЪ - СЛОБОДА НАРОДУ !

ВЪВЕДЕНИЕ

ПРИМОРСКИ

СТАТЪКЪ ИМАТЕ
ВЪВЕДЕНИЕ
ИЗВЕЩАНИЕ

ИЗЪСТАВЪЩА
БРИГАДА
АРМИЯ

20 КЪРТА

20 КЪРТА

СМРТ ФАШИЗМУ - СЛОБОДА НАРОДУ!

ПОВРЕН

ЛИСТ 2 ЧЕТЕ 4 БАТАЉОНА 1 БОКЕЉ. Н.О.У. БРИГАДЕ

Број 9

dilačka borba nam je to omogućila. Radićemo, učićemo, borit ćemo se jer znamo da to radimo za sebe». Borci Druge čete su izdavali i list OSA. Treća četa 4. bataljona je izdavala list PRIMORAC, koji je izlazio dva puta mjesečno na 20—28 strana. Kucan je na pisačkoj mašini i imao je lijepu ilustrovanu naslovnu stranu. U listu su, uglavnom, saradivali borci čete. I Prateći vod, kao posebna jedinica 4. bataljona, nije bio bez svojih novina. Izdavao je list POBJEDNIK. List je kucan na pisačkoj mašini na 20 stranica teksta. Gotovo polovinu sačuvane štampe Bokeljske brigade čine listovi 4. bataljona — ukupno ih je osam.

Bokeljski bataljon Narodne odbrane, kao posebna jedinica na terenu Boke, izdavao je svoj list NAPRED, a svoje listove imale su i čete ovog bataljona.

Ratna štampa Boke, kao dio crnogorske i jugoslovenske ratne štampe, ima ista idejna obilježja. Komunistička partija Jugoslavije je imala potpuni uticaj na štampu, neposredno se bavila svim pitanjima njenog uređivanja i rasturanja. Zato se može konstatovati da je ratna štampa maksimalno angažovana na liniji izvršavanja ciljeva narodnooslobodilačke borbe i revolucije i da je to njen osnovni sadržaj. Bez obzira na to što u periodu krize NOR-a u Boki Kotorskoj jedno vrijeme nije bilo lokalnih glasila, centralna i pokrajinska partijska i vojna štampa dolazila je ilegalnim putevima u sve krajeve ovog regiona. Bez obzira na brojne teškoće u izlaženju, štampa je izvršila postavljene zadatke i time je dala značajan doprinos pobjedi u ratu i revoluciji.

4. Poslijeratna štampa

Od završetka rata pa zaključno sa 1982. godinom u Boki Kotorskoj je izlazilo više od 30 raznih periodičnih publikacija. Među njima je 16 listova, 5 časopisa, 2 godišnjaka i 8 biltena.

Pokrenut još u toku rata list «Nova Boka», kao organ Okružnog odbora Narodnooslobodilačkog fronta Boke, nastavio je izlaženje do 10. juna 1945. godine. Gašenjem ovog zajedničkog glasila triju opština, Boka je zadugo ostala bez političkog lista. Podstaknuti potrebom za razvijanjem međuopštinske saradnje postignut je dogovor o pokretanju zajedničkog lista za Boku. Počelo se skromno sa biltenom. Pod nazivom «Boka», bilten se kao organ SSRN Boke Kotorske pojavio 19. maja 1959. godine u Herceg-Novom, pod uredništvom Steva Draškovića. Izlazio je zaključno sa 15. septembrom 1962. godine, mijenjajući periodičnost izlaženja, najzmjenično petnaestodnevno i mjesečno. Od 1961. godine uredništvo se nalazi u Kotoru, a glavni i odgovorni urednik je Andrija Ševaljević. Prestankom izlaženja biltena, Boka je ponovo munih devet godina bez svoga zajedničkog lista, a u to vrijeme nije bilo ni lokalnih opštinskih listova. Svestrani društveni, privredni i kul-

turni razvoj bokeljskih opština, i tradicionalna povezanost unutar regiona, kao i potreba za boljom informisanošću građana i radnih ljudi, uticali su da se obnovi izlaženje zajedničkog lista. Tako se na Dan ustanka crnogorskog naroda, 13. jula 1971. godine, pojavio novi list »Boka«, organ Socijalističkog saveza radnog naroda Boke Kotorske. Od tada list izlazi svakog prvog i petnaestog u mjesecu. Sjedište redakcije je u Kotoru, a glavni i odgovorni urednik lista je Andrija Ševaljević. U crnogorskoj štampi »Boka« se ocjenjuje kao jedan od boljih regionalnih listova.

Posebnu grupu čine informativni listovi vodećih radnih organizacija Boke. Takvih je na ovom području šest. Rađali su se u procesu jačanja i proširivanja djelatnosti ovih organizacija, iz potrebe za boljom informisanošću radnih ljudi i prikazivanja rezultata rada kako u radnim kolektivima, tako i u javnosti. Nije slučajno što se prvi takav list pojavio u »Jugooceaniji«, najjačem preduzeću u Boki. List NAŠE NOVINE otpočeo je sa izlaženjem 1961. godine i izlazi kontinuirano mjesečno, dvomjesečno ili tromjesečno. Do 1972. godine list je uređivao Redakcioni odbor, a glavni i odgovorni urednik je bio Andrija Ševaljević, a dalje je dužnost glavnog i odgovornog urednika preuzeo Jovo Nakićenović. Poslije »Jugooceanije« i Građevinsko preduzeće »Prvoborac« iz Herceg-Novog pokreće 1964. godine list pod nazivom PRVOBORAC. U početku je izlazio povremeno, a od 1978. godine mjesečno. List je imao prekid u izlaženju deset godina (1967—1977). Prve godine, vjerovatno, nije štampan, već umnožavan na šapirografu i zato su primjerci štampani 1964. godine označeni kao druga godina izlaženja. Kotorska radna organizacija »Jugopetrol« štampa prvi broj svoga lista pod istoimenim nazivom 1972. godine, u aprilu mjesecu, ali u toj godini to je jedini izašli broj. Naredne, 1973. godine počinje da izlazi Informativni bilten »Jugopetrola« pod novom numeracijom i uredništvom Vlada Radoševića. Od 1976. godine mijenja naslov i izlazi, kao dobro opremljeni list, jednom mjesečno, pod nazivom JUGOPETROL. Radne organizacije iz oblasti turizma, ugostiteljstva i trgovine iz Herceg-Novog (»Boka«, »Mješovito« i »Vinopromet«) pokreću 1977. godine svoje zajedničko glasilo pod nazivom NAŠ LIST. List je izlazio povremeno, pod uredništvom Gliga Odalovića. Od 1981. godine Petar Jančić je glavni i odgovorni urednik. Treba zabilježiti i još dva lista radnih kolektiva koji, istina, ne izlaze posebno, već kao prilozi uz BOKU. To je BRODOGRADITELJ, list radnog kolektiva Brodogradilišta »Bijela«, koji od 1973. godine izlazi jednom mjesečno, i list radnog kolektiva ILK — Industrije ležaja Kotor, sa istom periodičnošću izlaženja.

Đačkih listova na području Boke evidentirali smo svega četiri. Sigurno da podaci o ovoj vrsti štampe nijesu potpuni, naročito se to odnosi na one učeničke listove koji se umnožavaju na šapirografu i koje škole ne dostavljaju kao obavezni primjerak

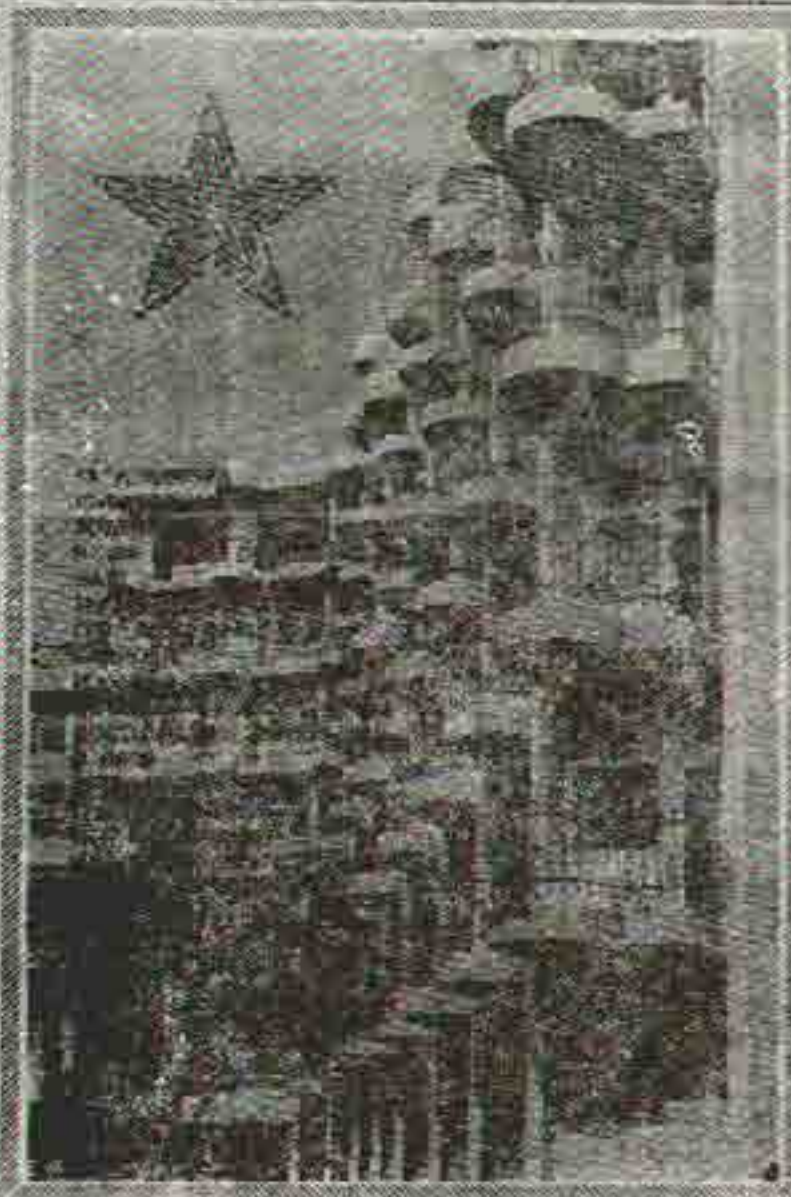
Првоборац

ЛИСТ ГРАЂЕВИНСКЕ РАДНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ „ПРВОБ ОШ“ - КЕРЦЕТ-НОВИ

ИЗДАЊЕ 10. ЈУНИ 1979.

ПРЕДПЛАТНА ЦЕНА: 10 ДИНАРА

ОБЈАВЉЕНИЈА ПО ПЛАЋИ

У ДУВАЊЕМА ЈУДИНИ

У дувањем Јудини, који је у овоме периоду своје историје пролазио кроз многе промене, сада се налази у једном од најбољих стања. Овај град, који је некада био само мали селу, сада је постао један од најразвијенијих градова у овој области. У последњим годинама, град је доживео значајан развој, посебно у области привредне и културне инфраструктуре. Многе нове зграде су изграђене, а постојећа су обновљена. Град је такође постао центар за привлачење инвестиција и радне снаге. Овај развој је резултат напора државе и грађана, који су заједно успели да направе од овог града један од најбољих у региону. Данас, град је не само привлачан за живљење, већ и за пословање. Многе фирме су се овде настаниле, а град је постао један од најдинамичнијих у области. Овај развој је резултат напора државе и грађана, који су заједно успели да направе од овог града један од најбољих у региону.

1949 - 1979.

Centralnoj narodnoj biblioteci na Cetinju. Tu bi određenu pozitivnu ulogu trebali odigrati zavodi za unapređivanje školstva, koji ovu granu stvaralaštva mladih moraju podsticati i afirmisati. Problemi materijalne prirode koji muče naše školstvo utiču da škole nemaju dovoljno sredstava za štampanje, te je i to jedan od razloga nedovoljne aktivnosti škola na izdavanju đачkih listova. List Školskog centra »Ivan Goran Kovačić« u Herceg-Novom, koji je pokrenut 1974. godine, izlazi redovno jednom ili nekoliko puta godišnje. To je primjeran list. Osnovna škola »Drago Milović« iz Tivta izdaje od 1972. godine svoj đачki list, koji izlazi dva puta godišnje i umnožava se na šapirografu, a korice se štampaju. Đачki listovi POLET (Osnovna škola Kotor) i JADRAN (Osnovna škola »Dašo Pavičić«) prestali su da izlaze 1960, odnosno 1962. godine.

Pored navedenih listova u Boki je izlazilo ili se povremeno javlja još nekoliko biltena koje izdaju društvene organizacije. Takav je, na primjer, Bilten Skupštine opštine Kotor, koji se izdavao odmah poslije zemljotresa, a u cilju informisanja građana. Informativni centar Opštinskog štaba za opštenarodnu odbranu i društvenu samozaštitu Herceg-Novog do broja 14, a kasnije Informativni centar Opštinske konferencije Socijalističkog saveza do broja 19 izdavali su Bilten od 17. aprila do 6. maja 1979. godine. Sa aspekta predstavljanja turističke ponude značajan je i Bilten Turističkog saveza Boke Kotorske koji izlazi jednom godišnje.

5. Humoristička štampa

Prvi šaljivi list u Boki koji je služio za »pošprdu, zadjevanje i ludovanje« zvao se »Buha«, a pripremali su ga i izdavali Marko Car i Simo Matavulj u Herceg-Novom 1876. godine. Prema kazivanju Marka Cara, koje je zabilježio Maksim Zloković,¹⁶ list je izlazio nekoliko sedmica na 4 stranice, a u povodu izbora koji su se održavali u Herceg-Novom. Ni jedan primjerak lista nije sačuvan. Svojevrsni kuriozitet predstavlja list UZNIČKI GLASNIK, kojeg su uređivali i izdavali u kotorskom zatvoru komunisti Ante Matković i Adolf Muk. List je pisan rukom i izlazio je srijedom i subotom. Sačuvani su broj 2 i broj 3 od 21. novembra 1921. godine. Pored ovog humorističkog lista sa političkom sadržinom u Boki je između dva rata izlazilo još nekoliko listova. Najznačajniji i sa najdužom tradicijom izlaženja je KARAMPANA. Od 1926. godine pa sve do danas, gotovo redovno se pojavljivao u vrijeme poklada, na dan sv. Tripuna. Ponekad su se pojavljivala i dva-tri broja godišnje. Pokretači i izdavači lista bili su Ugo Bravo, Drago Vuković i Dušan J. Čelanović. Široka mreža saradnika iz mnogih mje-

¹⁶ Maksim Zloković, »Boka«, 10/1978, str. 250.

sta Boke činila je list aktuelnim i van Kotora. Počev od 1937. godine u listu se pored viceva, kozerija, dosjetki humorističkog sadržaja počela pojavljivati i politička satira. Do te promjene došlo je pod uticajem Nikole Đurkovića, tadašnjeg predsjednika risanske opštine.¹⁷ Svakako da je pod uticajem KARAMPANE došlo i do još dva pokušaja sa izdavanjem humorističkih listova u Kotoru. Prvi od njih je PETEGOLA, list za suzbijanje gripa, koji se pojavio 3. marta 1927. godine, pod uredništvom Đorđa Petkovića-Vilsona. Pored humorističkog sadržaja list je objavio i više političkih viceva i satire na račun poslanika i budžeta. Prema raspoloživim podacima izašao je samo jedan broj koji je i sačuvan. Drugi list PARILO pojavio se 3. februara 1933. godine u Kotoru. Izdavač je Bokeška štamparija, odgovorni upravitelj Đ. Vukasović, a odgovorni urednik Drago Đ. Vuković. Po svojoj sadržini sličan je KARAMPANI. Sačuvan je samo jedan broj lista sa četiri strane štampanog teksta. Interesantno je da ovaj list nije zabilježen u historiji naše štampe, a nije pomenut ni u sjećanjima savremenika. List smo pronašli tragajući za primjercima crnogorske štampe u Sveučilišnoj i Nacionalnoj biblioteci SR Hrvatske u Zagrebu.

U toku rata Bokeška brigada je imala veoma razvijenu štampu, naročito 4. bataljon. Tako je, nastavljajući tradiciju predratne KARAMPANE, Druga četa ovog bataljona pokrenula šaljivi list OSA. Iz jedinog sačuvanog broja 3, iz početka 1945. godine, vidi se fizionomija i sadržaj lista. U vidu osmerca, na humorističan način, prikazivane su zgode i nezgode boraca Brigade. List je kučan na pisačkoj mašini, na 16 strana teksta. Može se pretpostaviti da je u maju OSA prestala izlaziti, jer je bataljonski list ORIJEN u to vrijeme donio sljedeći tekst:

„NA IZDISAJU“ (Uredništvu OSE)
 Strah i trepet kroz brigadu,
 Do sada je OSA bila,
 Bješe nekad, ali sada
 Polomljenih leži krila.

«Goriva» joj ponestalo,
 Šljivovice više nema,
 Zaoke joj otupjele,
 Bojazni nam od nje nema.

Ugruvana leži sada,
 Sa posljednjeg svoga leta,
 Zahvalni nam budte zato
 Udesi je treća četa.»

¹⁷ N. S. Martinović, nav. dj., str. 91.

Može se pretpostaviti da je urednik OSE bio Vlado Kadija.

Gotovo u svim primjercima ratne štampe njegovan je humor i na kraju lista obično je anonimni autor u vidu Vrapca, komentarisao događaje iz života jedinica.

Poslije rata u Kotoru je obnovljena tradicija da se o pokladama pored maskara, maskenbala i drugih karnevalskih priredbi izdaje i list. Tako je grupa nadahnutih i darovitih entuzijasta 1960. godine obnovila KARAMPANU. List — bruškin za freganje, pranje i sumprešavanje, pojavio se u izdanju Redakcionog odbora, a pod odgovornim uredništvom Dušana J. Čelanovića. Mijenjao je urednike, izdavače, podnaslove i format, ali mu je uvijek ostala ista fizionomija i namjena. Rado je čitan i komentarisano, naročito kada je uzimao za nišanu mnoge slabosti kotorskog društvenog i kulturnog života.

Pokušaj sa izdavanjem humorističkog lista učinjen je 1972. godine i u Perastu. Turističko društvo se javilo kao izdavač KOTIJADE, »šaljivog foja za pastorčad naše komune u mrtvom gradu prestupničke godine«. Mada je najavljeno da će list izlaziti povremeno, pojavio se samo jedan broj, 18. marta, pod glavnim uredništvom Aca Laloševića.

Pregled humorističke štampe pokazuje da se ona isključivo vezuje za Kotor i njegovu bližu okolinu. Taj podatak se ne odnosi samo na Boku već na cijelu Crnu Goru, koja u tom žanru štampe, nažalost, nema tradiciju, niti pak pokušaja da se ona stvara, tako da KARAMPANA i dalje ostaje jedini humoristički list u Crnoj Gori, pa makar se pojavljivala i jednom ili nekoliko puta godišnje. Svojevremeno je u Budvi održan Festival jugoslovenskog humora i satire, a u dane održavanja Festivala izlazio je list MORSKO PSETO i štampao se »Almanah humora«. Festival se ugasio, a sa njime prestale da izlaze i navedene publikacije, ne ostavivši poslije sebe trajne podsticaje za njegovanje humora i satire u Crnoj Gori.

Kotorski humor i satira sadržani u KARAMPANI, a izraženi najčešće u vidu »čakula«, nadovezuju se po stilu i jeziku sa humorom i satirama koji se i danas njeguje u više mjesta duž Jadrana u duhu »Malog mista«, sa svim onim specifičnostima podneblja i lokalnih crta po kojima je prepoznatljiv. Sa većom podrškom i razumijevanjem nadležnih ovaj vid stvaralaštva u Boki imao bi daleko veće uspjehe i značaj ne samo u domenu zabave, već kao podsticaj za prevladavanje brojnih slabosti koje prate naš društveni razvoj, što je i smisao svake dobre satire. Mogao bi i trebao da prelazi lokalne granice i da dobije obilježja od šireg značaja.

NAUČNA I STRUČNA PERIODIKA

Prilozi iz naučne i stručne publicistike u bokeškim glasilima prvi put se pojavljuju u Programu Kotorske gimnazije, a iz pera profesora, tako da se ova publikacija može i smatrati jednim dijelom kao začetnik ove vrste periodike. Međutim, prvi časopis naučno-stručnog karaktera pokreće grupa profesora i vrijednih istraživača kulturne prošlosti, okupljena oko Narodnog univerziteta osnovanog u Kotoru 1934. godine. Te iste godine u Kotoru je priređena velika izložba starina koja je dala podsticaja za čuvanje, istraživanje starina i publikovanje radova. Tako je došlo do pokretanja časopisa i inicijative za otvaranje muzeja u Kotoru i Perastu. Prvi broj »Glasnika«, pod uredništvom prof. Predraga Kovačevića, pojavio se 7. oktobra 1934. godine. Zamisljeno je da se časopis izdaje u dvomjesečnim sveskama, slično cetinjskim »Zapisima«, ali su teškoće u obezbjeđivanju sredstava, najvjerovatnije, uticale da se »Glasnik« pojavljivao neredovno, najčešće u vidu trobroja. Godine 1939. nije izlazio i zato godina 1940. kada se pojavila jedna sveska br. 1—4, nosi godinu 6. i 7. Mada skromnog obima, »Glasnik« je održao kontinuitet izlaženja i odigrao važnu ulogu u organizovanju naučnih i stručnih potencijala Boke, a prilozi u njemu predstavljaju nezaobilazni izvor i podsticaj za dalja istraživanja.

Poslije oslobođenja stvaraju se uslovi za svestrani prosperitet ovog kraja i Boka doživljava pravi privredni i kulturni preporod. Posebna pažnja posvećuje se zaštiti starina, osnivaju se muzeji, biblioteke, arhivi. Ocjenjujući značaj bokeškog pomorstva i njegove uloge u prošlosti Crne Gore u Kotoru se osniva Pomorski muzej, republičkog značaja. Istovremeno se radi na povraćaju bogate arhivske građe i osnivanju Istorijskog arhiva Kotor, takođe republičkog značaja. Konsolidacija ovih dviju republičkih institucija u Kotoru označila je početak dugogodišnjih naučnih istraživanja, koja su okupila značajan broj naučnih radnika iz zemlje i iz inostranstva. Tako dolazi do pokretanja GODIŠNJAKA POMORSKOG MUZEJA U KOTORU, pod odgovornim urednikom prof. Ignjatijem Zlokovićem, prve naučno-stručne publikacije u poslijeratnom razvoju Boke. Počev od 1952. godine, iz godine u godinu, u GODIŠNJAKU je objavljivana dragocjena građa i prilozi iz istorije pomorstva, privredne i kulturne prošlosti Boke i Crnogorskog primorja. Publikacija je svojim sadržajem i uređivanjem stekla zavidnu reputaciju i mjesto u crnogorskoj i jugoslovenskoj naučnoj javnosti. Istina, posljednjih godina GODIŠNJAK izlazi neredovno, znatno je smanjen broj i kvalitet naučnih i stručnih priloga, manje je saradnika sa strane, te se postavlja i pitanje nje-

ГОДИШНЯК

МОРОРСКОЕ МУЗЕИА У КОТОРУ

XXIX - XXX

1981-1982

govog daljeg izlaženja. Jedan od razloga za ovakav položaj GODISNJAKA treba tražiti i u pojavi nekoliko drugih sličnih publikacija koje izlaze u Boki paralelno sa GODISNJAKOM. Tako od 1974. godine izlazi ZBORNİK VIŠE POMORSKE ŠKOLE U KOTORU koji za saradnike ima profsorski i nastavnički kadar Škole. Ni »Zbornik« ne izlazi redovno, već se najčešće pojavljuje u vidu dvobroja i sa zakašnjenjem. Tematika ovih dviju publikacija je slična i opravdano je postaviti pitanje cjelishodnosti odvojenog izlaženja. U Kotoru je još i Sekcija Društva istoričara Crne Gore pokrenula svoj »Zbornik«. Prvi broj je štampan 1975. godine, a drugi broj 1980. godine. Zbornik uređuje Vojislav Boljević-Vuleković.

Potreba za proširivanjem tematike proučavanja prošlosti Boke navela je Zavičajni muzej Herceg-Novi da 1969. godine pokrene BOKU, zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, koji je prvih pet brojeva uređivao Ilija Pušić. Godišnjak redovno izlazi, a od 6. broja izdavač je Samoupravna interesna zajednica kulture i nauke, a glavni i odgovorni urednik Lazar Seferović. Dok manje-više sva glasila republičkog karaktera, koja finansira SIZ za nauku SR Crne Gore, a izdavači su republičke institucije (»Istorijski zapisi«, »Starine Crne Gore«, »Glasnik Cetinjskih muzeja«), izlaze neredovno, Boka, koju finansira izričito SIZ kulture i nauke Herceg-Novog, izlazi redovno, okupljajući znatan broj naučnih radnika i sa strane.

Osnivanjem Zavoda za biologiju mora u Kotoru javila se potreba i za publikovanjem rezultata istraživanja, te je 1965. godine pokrenut časopis STUDIJA MARINA. Periodičnost izlaženja ove publikacije nije ustaljena, pojavljuje se neredovno, zadnjih godina najčešće jednom godišnje. Obilježje časopisa publikacija gubi i time što pojedina godišta u cjelini donose samo monografske studije iz oblasti biologije. STUDIJU MARINA uređuje dr Jovan Stjepčević.

U svijetu nauke časopisnoj periodici pripada vodeća uloga. Od nje se traži da svojom tematikom bude aktuelna, da podstiče društveni i ekonomski razvoj, da razvija naučnu misao njegujući kritiku i boreći se za sve progresivno u društvu. U Crnoj Gori i zemlji u cjelini, nauka je isparcelisana, nedovoljno je razvijena naučna kritička misao, uloga nauke u društvu je zapostavljena. Mnoga naša naučna i stručna glasila nalaze se na periferiji osnovnih pravaca razvoja i potreba društva, suviše su opterećena istoricizmom, nepovezana su sa privredom i udruženim radom. U tom kontekstu razmatranja trebalo bi tražiti rješenja i za osavremenjivanje naučnih i stručnih glasila na području Boke Kotorske.

572

UNIVERZITET VELIKO VLAHOVIĆ — TITOGRAD

ZBORNIK

FAKULTETA ZA POMORSTVO I KOTDRU

GOD. VIII

7-8

KOTDR
1981/1982

ISSN 0130 - 779

BOKA

13-14

ZBORNİK RADOVA
IZ NAUKE, KULTURE I UMJETNOSTI

OKUPATORSKA I KVISLINŠKA PERIODIKA 1941 — 1944.

Prilikom utvrđivanja konačnog spiska periodike izašle u Boki Kotorskoj bilo je dilema oko prikazivanja neprijateljske štampe, odnosno da li takva izdanja treba da uđu u bibliografiju ili ne. Prema kriterijumima izbora djela za Crnogorsku bibliografiju, koju radi Centralna narodna biblioteka na Cetinju, djela neprijateljske sadržine ne treba da budu obuhvaćena u bibliografiju. Ovakav stav izazvao je određene polemike u naučnim i stručnim krugovima i pitanje ostaje otvoreno. Naime, jasno je da se neprijateljske publikacije ne mogu smatrati dijelom našeg kulturnog nasljeđa, a isto važi i za publikacije koje su izdavali njihove sluge i izdajnici našeg naroda. Sa druge strane, sa stanovišta kompletnosti prikazivanja izašle periodike na određenom području, i pružanja mogućnosti za njeno korišćenje u naučne svrhe, tj. sa stručnog bibliografskog gledišta, ima opravdanje unošenje podataka o takvim izdanjima. Tu orijentaciju smo imali u vidu kada smo se odlučili da ovim pregledom obuhvatimo i pet izdanja takvog profila, naravno, izdvojena u posebnu grupu i sa pravim kvalifikacijama koje i svojom sadržinom to zaslužuju.

Poznato je da je Boka Kotorska odmah poslije sloma stare Jugoslavije proglašena za jednu od italijanskih provincija sa posebnim statusom. Time su samo bile potvrđene stare aspiracije Italije prema ovom dijelu naše zemlje. Fašistički okupator se nadao da će političkim, vojnim i ekonomskim mjerama primorati narod Boke na saradnju i lojalnost i sprovodeći aktivnu kulturnu politiku, naročito na planu uvođenja talijanskog jezika, kao službenog jezika, postepeno italijanizirati ovaj kraj. Na tom planu štampi je data važna uloga. Tako već u junu mjesecu 1941. godine okupator pokreće list *BOCCHÉ DI CATTARO*, organ Fašističke federacije, koji je izlazio petnaestodnevno u Kotoru, a ubrzo postao nedjeljnik. List se štampao na italijanskom jeziku; urednici i saradnici su mu bili Italijani, a bilo je saradnika i naših ljudi, pristalica italijanske politike u Boki. Prestao je da izlazi u avgustu 1943. godine, uoči kapitulacije Italije. Pored ovog isključivo političkog lista italijanske vlasti u Boki su izdavale i dva privredna glasila. *NOTIZIARIO ECONOMICO BOCCHÉSE: EKONOMSKI VJESNIK BOKE* otpočeo je izlaziti 1. novembra 1942. godine u formi časopisa, na italijanskom i srpskohrvatskom jeziku, sa ciljem da daje sažeti prikaz privredne aktivnosti Provincije. Uredili su ga Italijani i njihovi saradnici. Nema podataka koliko je brojeva ovog časopisa štampano. Prema nepotpunim podacima 1941. godine u Kotoru je otpočela sa izlaženjem *POLJOPRIVREDA BOKE KOTORSKE* — tehničko-poljoprivredni organ Kraljevskog

poljoprivrednog inspektorata Provincije Kotor. — U trećoj (1943) godini izlaženja notirano je pet brojeva.¹⁸

Poslije kapitulacije Italije i dolaska njemačkih fašista u septembru 1943. godine uspostavlja se tijesna kolaboracija između nacionalističkog pokreta — četništva u Boki i Nijemaca. Zajednički cilj im je borba protiv narodnooslobodilačkog pokreta u Boki. Tako, pod okriljem Njemačke komandanture u Kotoru, počinje da izlazi GLAS BOKE, nedjeljni list za Boku Kotorsku. Kao izdavač se javlja Sresko načelstvo, a glavni i odgovorni urednik je Vojislav O. Dabović. Od 12. februara 1944. do 15. avgusta 1944. kada je list prestao da se pojavljuje, izašlo je svega 15 brojeva. Pod novim imenom BOKEŠKI GLASNIK oživio je sljedeće nedjelje i od 23. avgusta do 21. oktobra 1944. godine štampano je 18 brojeva ovoga lista. Sve do mjesec dana prije oslobođenja ovaj list je izlazio u Kotoru, pozivajući na borbu protiv komunista, jadikujući za «srpstvom», spominjući kralja i otadžbinu, donoseći vijesti o «pobjedama» velikog Rajha.

Okupatorska i kvislinška štampa u Boki pratila je i doživjela sudbinu svojih izdavača. Planovi o prisajedinjenju i integraciji ovog dijela naše zemlje s Italijom propali su zauvijek. Kao i uvijek u svojoj slavnoj istoriji narod Boke, zajedno sa bratskim narodima naše zemlje, sa oružjem u rukama branio je i odbranio svoju slobodu i ponosan je na tekovine i dostignuća u socijalističkoj izgradnji zemlje. I dok su najbolji sinovi ovog kraja ginuli u borbi protiv okupatora, oslobađajući rodnu grud, na drugoj strani domaći izdajnici i sluge okupatora doživljavali su svoje posljednje dane. Ostala je njihova štampa, kao trajno svjedočanstvo sramnog čina izdaje i bijede, kao izraz nemoći i laži i bezuspješnih pokušaja da se narod zavede.

I u najtežim danima rata narod nije vjerovao okupatorskoj i kvislinškoj štampi. Istina je dolazila sa druge strane, širila se ilegalnim putevima partizanska štampa, vijesti, bilteni, listovi, dolazila je do svih djelova okupirane teritorije Boke, podizala moral i vjeru u pobjedu naše i savezničke vojske.

VII

U okviru istraživanja kulturne prošlosti Boke Kotorske periodici nije poklonjena dužna pažnja. Cjeloviti bibliografski prikaz štampe nije rađen, nije data potpuna analiza pisanja, uloge i značaja periodike u razvoju ovog kraja. Najpotpunije podatke o bo-

¹⁸ Isto, str. 214.

keljskoj štampi sadrži knjiga dr Nika S. Martinovića: »Razvitak štampe i štamparstva u Crnoj Gori 1493—1945«¹⁹ koja je izašla 1965. godine i u kojoj je evidentirano 25 naslova periodike koja je izlazila u Boki Kotorskoj do kraja 1945. godine. U poznatom izdanju »Jugoslovenska štampa«, koje je pripremilo i izdalo Srpsko novinarsko udruženje 1911. godine, sadržani su referati sa Desetog slovenskog novinarskog kongresa, među kojima je i referat Jovana Skerlića o razvoju srpske štampe. Skerlić je za Boku naveo samo tri izdanja i to: »Srpski magazin« 1896—1898; list »Boka« 1908—1910. i »Boka Kotorska«, srpsko-narodno-književni zabavnik Jovana Šarića iz 1883. godine. Između dva rata pojavila se knjiga Dušana Vuksana, »Pregled štampe u Crnoj Gori 1834—1934«,²⁰ ali u njoj nije obuhvaćena štampa u Boki. U izdanju Istorijskog instituta Srpske akademije nauka, 1956. godine pojavila se knjiga Vuka Dragovića, »Srpska štampa između dva rata«,²¹ u kojoj je evidentirano pet naslova iz tog perioda. Blagodareći aktivnosti Centralne biblioteke na Cetinju u poslijeratnom razdoblju, proučavanju crnogorske periodike posvećuje se veća pažnja. Tako su podaci i o periodici Boke Kotorske uključeni u preglede za Crnu Goru. Prvi put je to učinjeno u »Pregledu štamparsko-izdavačke djelatnosti u Crnoj Gori 1494—1954«,²² koji je pripremio Odbor za proslavu 460. godišnjice Obodske štamparije. Zajedno sa knjigama prikazana je i periodika. Podaci su nepotpuni; dosta izdanja nije ponisano, ali je ova publikacija bila nezaobilazni izvor za stariju bokeljsku periodiku. U okviru studije »Crnogorski almanasi i kalendari (1835—1914)«²³ Radivoje Šuković je dao detaljan književno-istorijski pregled sa bibliografijom: zabavnika »Boka Kotorska« (1882—1983; »Srpskog Magazina« (1896—1897); Velikog ilustrovanog kalendara »Boka« (1909—1914) i »Godišnjaka Kotor-ske gimnazije (1872—1914). Radeći bibliografiju crnogorskih srednjoškolskih spomenica i godišnjaka, Dragica Vojinović je posebno obradila »Godišnjak Kotor-ske gimnazije«. Partizanska štampa Boke Kotorske u cjelini je prvi put prikazana na simpozijumu »Boka Kotorska u revoluciji i narodnooslobodilačkoj borbi«.²⁵

¹⁹ Isto.

²⁰ D. Vuksan, Pregled štampe u Crnoj Gori 1834—1934, Cetinje, 1934.

²¹ Vuk Dragović, Srpska štampa između dva rata. Osnovi za bibliografiju srpske periodike. SAN, knj. 8, 1956, str. 422.

²² Pregled izdavačko-štamparske djelatnosti u Crnoj Gori 1494—1954. Odbor za proslavu 460. godišnjice Obodske štamparije, Cetinje, 1955, str. 307 (šapirograf).

²³ R. Šuković, navedeno djelo.

²⁴ D. Vojinović, Crnogorske srednjoškolske spomenice i godišnjaci, Cetinje, 1981.

²⁵ Miroslav Luketić, Štampanje NOR-a i revolucije u Boki Kotorskoj, Zbornik Radnički pokret, NOR i revolucija u Boki Kotorskoj, Herceg-Novi, 1981, str. 231—240.

O ratnoj štampi vidi važan izvor: Bibliografija izdanja u NOR-u 1941—1945, Beograd, 1964, str. 815.

Pored navedenih priloga treba istaći i nekoliko objavljenih bibliografija pojedinih časopisa, kao na primjer, »Godišnjaka Pomorskog muzeja u Kotoru« i zbornika za nauku i kulturu »Boka«.

Sve navedene bibliografske izvore konsultovali smo prilikom rada na ovom pregledu. Prema kriterijumima izbora publikacija za bibliografiju polazili smo od teritorijalnog principa, prema kojemu su popisani svi naslovi koji su izlazili na području današnje Boke Kotorske, tj. triju opština: Kotor, Herceg-Novi i Tivat. Kao izuzeci tretirani su primjerci ratne štampe koju je izdavala Bokeška brigada za vrijeme svoga ratnog puta i boravka na Kosovu. U bibliografiju su uključena i neka izdanja koja su izdata van Boke Kotorske, ali se cjelokupnom tematikom i sadržajem odnose na Boku.

Periodizaciju smo izvršili držeći se istorijskih razdoblja koja karakterišu istoriju Boke.

Bibliografski opis jedinica periodike raden je prema međunarodnom standardu ISBD (S). Mada se on, uglavnom, primjenjuje za tekuća izdanja, radi ujednačene obrade primijenjen je retrospektivno. Držeći se utvrđenog standarda, nastojali smo u bilješci ispod glavnog opisa dati što više podataka koji rasvijetljavaju istorijat publikacije. Za istoriju štampe takvi podaci su važni, a i korisnika upućuju da se može bolje i detaljnije informisati o svim izašlim godištimama i brojevima, urednicima, mijenjanju mjesta štampanja, što je u slučajevima stare štampe i te kako važno i dr. Glavni naslov periodike dat je u izvornom obliku, istaknut posebno i vezan sa podnaslovom dvotačkom. Odgovornost za publikaciju najčešće je izražena kroz glavnog ili odgovornog urednika i omeđena je znakom kose crte. Poslije svake završne cjeline podataka stavljena je tačka i tire. Takvim redosljedom daju se podaci o izlasku prvog broja sa godinom izlaženja i datumom, ukoliko su poznati i godina i broj posljednjeg izašlog broja, isto sa datumom, ako je naveden na listu. Dalje slijede: podaci o mjestu izdavanja, izdavaču, godini izdanja i mjestu štamparije (ako se publikacija štampala u drugom mjestu), i na kraju, format, izražen samo visinom u santimetrima. Važno je napomenuti da prema međunarodnim pravilima svaka promjena glavnog naslova zahtijeva posebnu obradu, kao da se radi o novoj publikaciji. Takvih slučajeva u bibliografiji ima više. Tako, na primjer, »Program C. K. Realnog i Velikog gimnazija u Kotoru«, koji je otpočeo izlaziti 1873. i pod tim naslovom redovno se štampao sve do 1900, nastavio je izlaženje pod novim naslovom »Izvještaj C. Kr. Velike Gimnazije u Kotoru«, zaključno sa 1912—1913. godinom; tretiran je kao nova bibliografska jedinica, sa posebnim opisom. U svim sličnim slučajevima na kraju bilješke ukazano je na promjene koje su uslijedile i izvršeno je povezivanje sa novim naslovom. Bilješka obično počinje opisom periodičnosti izlaženja. Nije

rijedak slučaj da se periodičnost izlaženja navedena na listu u praksi razlikovala. Zato su u mnogim poznatim slučajevima dati podaci o mijenjanju načina izlaženja publikacije i naveden je utvrđeni broj izašlih brojeva po godištima. Tokom dužeg izlaženja lista dolazilo je do čestih promjena odgovornih urednika, pa su takve promjene, takođe, navedene u bilješci. Gdje smo raspolagali sa podacima o tiražu, cijeni koštanja, promjenama u mjestu štampanja, formatu i slično, takođe smo navodili u bilješci. Tekući časopisi, odnosno godišnjaci, koji izlaze u Boki Kotorskoj pri kraju opisa imaju ISSN broj. To je oznaka koja govori da je navedeni časopis pod tim brojem ušao u međunarodni registar periodičnosti publikacija koji se vodi u Svjetskom centru u Parizu. U glavnom opisu za tekuća glasila ostavljen je prazan prostor, poslije navođenja početne godine izdavanja, što je i indicacija korisniku da se radi o tekućoj publikaciji.

Cjelokupna građa je podijeljena na pet grupa. U okviru svake grupe jedinice su ređane po azbučnom redu, bez obzira na karakter publikacije. Radi prikazivanja cjelokupnog spiska na kraju je dat registar svih naslova. Pored ovog registra izrađeni su i registar imena, koji, uglavnom, sadrži imena urednika i izdavača listova, časopisa i drugih periodičnih izdanja, i registar mjesta. Uz svako ime, naslov, ili mjesto, u registru je dat broj jedinice.

Po pravilu, bibliografski opis scrijskih publikacija rađen je »de vizo«, što znači da su podaci uzimani direktno iz samog glasila. Međutim, treba napomenuti da ima slučajeva kada nijesmo imali mogućnosti da nađemo publikaciju, ili nije bilo kompleta, te su podaci o takvim glasilima uzeti posredno, odnosno za neke nijesu kompletni. Ima nekoliko izdanja partizanske štampe koja nijesu sačuvana, ali se pouzdano zna da su listovi izlazili. Smatrali smo korisnim navesti podatke i za takva glasila, pozivajući se na izvore iz kojih smo crpili podatke o nesačuvanim primjercima. O tome je stavljena napomena u bilješci. Ukoliko se radi o navođenju podataka koji nijesu uzeti iz publikacije, a dati su u glavnom dijelu opisa, postupljeno je prema standardu, takvi podaci stavljani su u uglaste zagrade.

Prilikom rada na prikupljanju podataka o bokeškoj periodici pružili su mi pomoć mnogi saradnici biblioteka i archiva u Boki i drugim mjestima gdje sam obavljao istraživanja. Dugujem im veliku zahvalnost.

Bibliografskim istraživanjima nema kraja, pa i ovu tematiku ne smatram ovim radom bibliografski u potpunosti završenom. Vjerovatno će se pojaviti još neka nepoznata izdanja ili će se podaci o navedenim izdanjima dopunjavati i verifikovati. Zato će i sve primjedbe i dopune ovom radu biti sa zadovoljstvom prihvaćene, jer će na taj način upotpuniti sliku jedne djelatnosti na ovom području.

BIBLIOGRAFIJA

I

1844 — 1918.

1. BOKA

: Glasnik za opće interese Bokelja / odgovorni urednik dr Rudolf Sardelić. — God. 1, br. 1 (23. januar 1908) — god. 2, br. 153 (1909). — Kotor : izdavač dr Filip Lazarević, 1908—1909. —

Izlazio svakog četvrtka. — Numeracija brojeva se nastavlja. — Izašli brojevi: 1 (1908) br. 1—51,
2 (1909) br. 52—153.

Od broja 99, 26. juna 1909. izdavač i odgovorni urednik lista je Dušan Vukasović.

2. BOKA

: Mali srpsko-narodni književni zabavnik za srpsku mladež / napisao i uredio Jovan Šarić. — God. 1 (1882) — god. 2 (1883). — [selo Kuti, Boka Kotorska]: Jovan Šarić, 1882—1883 (Novi Sad: Štamparija A. Pajevića). —

Godišnjak. — U podnaslovu za 1883. stoji: Srpsko-narodno-književni zabavnik za pouku i zabavu mladeži naroda, koristi i druge narodne potrebe. — Godište 1882. ima 164 strane, a 1883. 20 str. — Zabavnik za 1883. štampan u Zadru u štampariji I. Vodicki. — Jovan Šarić radio kao sveštenik u Boki Kotorskoj.

3. BOKA

: Veliki ilustrovani kalendar za godinu 1909. koja je prosta i ima 365 dana / uredio Redakcioni odbor. — God. 1 (1909) — god. 6 (1914). — Kotor : Izdanje knjižare Dušana Vukasovića, 1908—1913 (Kotor: Bokeška štamparija. — 30; 23 cm: ilustr.

Izlazio redovno jednom godišnje. — Po obimu godišta se razlikuju: 1 (1909), str. 1—XL + 1—54 + 10 nenumerisanih str. za reklame;

2 (1910), str. 1—79 + 10 nenumerisanih str. sa reklamama;

3 (1911), str. 1—76 + 6 nenumerisanih str. sa reklamama;

4 (1912), str. 1—XVI + 1—102 + 9 nenumerisanih str. sa reklamama;

5 (1913), str. 1—XII + 1—130;

6 (1914), str. 1—XLVIII + 1—84.

Na kalendaru za godinu 1910. piše: »Uz saradnju književnika uređuje Dionisije Miković. Izdaje Milutin J. Uglješić«; na svim preostalim godištimu stoji: »Uz saradnju književnika uredio i izdaje Dionisije Miković«. — Čist prihod od kalendara namijenjen je »Srpskoj Zori« u Dubrovniku. — Za godine 1912—1914. izlazio u formatu 23 cm. — Cijena godišta 1 kruna.

4. DNEVNI VJESNIK

: [politički list] / odgovorni urednik Julije Anterić. — God 1, br. 1 (9. oktobar 1912) — god. 1, br. 101 (17. decembar 1912). — Kotor: vlasnik i izdavač Stanko Ćirković, 1912 (Kotor: Bokeljska štamparija). —

Izlazio jednom ili više puta dnevno, prema pristiglim vijestima. — List su izdavali bokeljski rodoljubi i sa simpatijama pratili operacije srpske i crnogorske vojske u balkanskom ratu, ističući jugoslovensku misao.

5. IZVJEŠTAJ C. KR. VELIKE GIMNAZIJE U KOTORU

: za školsku godinu (1900—1901) — za školsku godinu (1912—1913). — Kotor: C. Kr. Velika gimnazija, 1901—1913 (Zagreb: tisak Dioničke tiskare). — 23 cm.

Izlazio kao godišnjak. — Pored podataka o radu škole sadrži i vrijedne naučne i stručne priloge iz oblasti književnosti i kulture. — Izašla godišta:

1900—1901, str. 60;

1901—1902, str. 62;

1902—1903, str. 66;

1903—1904, str. 48;

1904—1905, str. 43;

1905—1906, str. 60;

1906—1907, str. 62;

1907—1908, str. 64;

1908—1909, str. 54;

1909—1910, str. 51;

1910—1911, str. 70;

1911—1912, str. 79;

1912—1913, str. 52.

Nema podataka da je Izvještaj štampan i za školsku 1913—1914, a sljedeće godine škola je usljed ratnih prilika bila uki-

nuta. — Za 1901. i 1902. štampan je u Zagrebu; godišta za 1903—1907. štampala je Dubrovačka hrvatska tiskara, a od 1908. Izvještaj štampa Bokeška štamparija u Kotoru. — Povodom pterastanja niže realne gimnazije u višu klasičnu, škola je počev od 1873. izdavala Program, koji je za godine 1881—1884. izlazio pod naslovom »Izvešće«, a zatim nastavio izlaženje pod nazivom »Program« sve do 1900. godine. — Štampan je latinicom na srpskohrvatskom jeziku, a od 1911. dio teksta se štampa i ćirilicom.

6. IZVJEŠTAJ PRIVATNE DJEVOJAČKE TRGOVAČKE ŠKOLE U KOTORU ZA ŠKOLSKU GODINU 1908—1909.

. — God. 1 (1909) — god. 6 (1914). — Kotor: Djevojačka trgovačka škola, 1909—1914 (Bokeška štamparija). — 24 cm. Izlazio kao godišnjak. — Od 1910 do 1911. ima naslov: Izvještaj dvorazredne Djevojačke škole (s pravom javnosti). — Izašli brojevi: 1 (1908—1909), str. 30; 2 (1909—1910), str. ; 3 (1910—1911), str. 33; 4 (1911—1912), str. 28; 5 (1912—1913), str. 28; 6 (1913—1914), str. 26. — Usljed ratnih prilika prestao da izlazi. — U izvještaju je objavljeno i nekoliko stručnih priloga (br. 3).

7. IZVJEŠTAJ O SRPSKOJ MOREPLOVSKOJ ZAKLADNOJ SKOLI BOŠKOVIC — ĐUROVIĆ — LAKETIĆ U SRBINI KRAJ HERCEG-NOVOGA ŠKOLSKE GODINE 1884—1885

. — God. 1 (1885) — god. 2 (1886). — Herceg-Novi: Srpska pomorska zakladna škola Bošković — Đurović — Laketić, 1885—1886 (Dubrovnik: Štamparija Dragutina Pretnera). Izašla samo dva godišnjaka štampana ćirilicom na 27 strana. — Izvještaj nije donosio stručne priloge.

8. KALENDAR

: Il bocchese giornale cattolico e greco per l'anno 1867. — [Kotor]:[s. n.], 1867 (Ragusa: Tipografia Martecchini). — str. 25.

Nema podataka za druga godišta. — Opis kalendara uzet iz Pregleda štamparsko-izdavačke djelatnosti u Crnoj Gori 1494—1954.

9. CATALOGUS CLERI IN DIOECESI CATHARENSI EXISTENTIS INEUNTE ANNO BISS MDCCXLIV

: Anno (1844) — anno (1895). — [Cathari]:[s. n.] 1844—1895 (Apud Andream Filiumque Santini Venetis). — 22 cm.

Počev od 1844. godine Kotorska biskupija izdavala je Catalogus cleri na latinskom jeziku. — Publikacija je izlazila redovno, donoseći podatke o radu crkve, sveštenstvu, a ponekad i priloge istorijskog karaktera. — Catalogus se štampao u Veneciji, Splitu i Zadru. — Od 1896. nastavio izlaženje pod nazivom Schematismus seu status perolalis et localis Dioecesis Catharensis.

10. PROGRAM C. K. REALNOG I VELIKOG GIMNAZIJA U KOTORU

: za školsku godinu (1872—1873) — za školsku godinu (1899—1900). — Kotor: C. K. Realna i Velika Gimnazija, 1873—1900 (Dubrovnik: Tiskom Dragutina Pretnera). — 24 cm.

Godišnjak se pojavio pod naslovom »Prvi program C. K. Realnog i Velikog Gimnazija u Kotoru«; za godine 1873—1874. naslov je »Drugi godišnji Program...«; za godine 1874—1875. nije izlazio; za godine 1875—1876. naslov je »Treći godišnji Program...«; za 1876—1877. »Četvrti Program C. K. Realnog i Velikog Gimnazija i združene Nautike u Kotoru«. Za dalja godišta naslov je samo »Program C. K. Realnog i Velikog Gimnazija u Kotoru«. — Za godine 1881—1884. izlazio je pod naslovom »Izvješće« ili »Godišnje Izvješće«, a nakon toga sve do 1900. ponovo je imao naslov »Program«. — Za školsku godinu 1890—1891. nije izlazio (?). — Izašla godišta:

1873, str. 66;	1887, str. 57;
1874, str. 69;	1888, str. 58;
1876, str. 64;	1889, str. 42;
1877, str. 70;	1890, str. 52;
1878, str. 38;	1892, str. 55;
1879, str. 52;	1893, str. 45;
1880, str. 60;	1894, str. 85;
1881, str. 51;	1895, str. 72;
1882, str. 53;	1896, str. 46;
1883, str. 72;	1897, str. 48;
1884, str. 40;	1898, str. 80;
1885, str. 55;	1899, str. 91;
1886, str. 58;	1900, str. 58.

Do 1878. godišnjak se štampao u Dubrovniku, tiskom Dragutina Pretnera; od 1879. do 1890. štampan je u Zadru, u tipografiji »Narodnog lista«; dalja godišta štampana su u Zagrebu, kod Dioničke tiskare. — Pored službenog dijela u »Programu« je objavljivan najmanje po jedan naučni prilog ili esej, najčešće iz istorije književnosti. — Od 1901. nastavio izlaženje pod naslovom »Izvještaj C. Kr. Državne velike gimnazije u Kotoru«.

11. **PROGRAMMA DELL' SCUOLA NAUTICA IN KATTARO
PUBLICATO ALLA FINE DELL' ANNO SOLASTICO 1881—1882**
— Anno 1 (1881) — god. 32 (1912) . — Kattaro: Scuola nau-
tica, 1881—1912 (Spalato: Tipografia di Antonio Zannoni) . —
22 cm.

Izlazio jednom godišnje, na kraju školske godine. — Od škol-
ske 1899/1900. godine izlazi na srpskohrvatskom jeziku, pod
naslovom »Program C. K. Nautičke škole u Kotoru«. — U
1876. izašao je samo jedan zajednički program za Gimnaziju
i Nautičku školu pod naslovom: »Program C. K. Realnog i
Velikog Gimnazija i združene Nautike u Kotoru za školsku
1876—1877. godinu«. — Od 1894. »Program« se štampa u
Zadru, u štampariji »Narodni list«, a od 1908. u Bokeškoj štam-
pariji u Kotoru. — Pored programskih sadržaja u godišnjaku
su povremeno objavljivani i stručni članci iz oblasti pomorstva.

12. **PROLJECE**

: napredni omladinski list / uređuje Redakcioni odbor; odgo-
vorni urednik Nikola Bijelić . — God. 1, br. 1 (3. marta 1912)
— god. 1, br. 4 (1912) . — Kotor: vlasnik i izdavač Vladimir
Čupović, 1912 (Kotor: Bokeška štamparija) . — 24 cm.

Najavljeno da će list izlaziti svakog 10. i 25. u mjesecu, osim
jula i avgusta. — Sačuvana su samo 4 broja. — Redakcijski
odbor je najavio izlazak 5—6. broja 25. maja; br. 7—8. 10. ju-
na; br. 9—10, 25. juna. — Prema istoj najavi drugo polugo-
dište je trebalo da počne 25. 9. 1912. i da traje do 10. februara
1913. — Nema podataka da su najavljeni brojevi izašli. — List
je štampan ćirilicom i latinicom. — Cijena 20 para.

12a. **SRPSKI MAGAZIN**

: godišnji časopis za 1896. godinu za nauku, zabavu i knji-
ževnost / uz saradnju srpskih književnika izdaje i uređuje
Dionisije Miković, iguman . — God. 1 (1896) — god. 2 (1897). —
[Risan]: Dionisije Miković, 1896, 1898 (Novi Sad: Štamparija
Đorđa Ivkovića) . — 22 cm.

Izašla samo dva godišta; god. 1896, str. 254; god. 1897, str.
137. — »Magazin« za 1897. štampan u Dubrovniku, u Srpskoj
dubrovačkoj štampariji A. Pasarića. — Pokrenut iz rodoljubi-
vih pobuda, časopis je okupio brojne saradnike iz Crne Gore
i Dalmacije.

13. **SEMATIZAM PRAVOSLAVNE EPARHIJE BOKOKOTORSKO- DUBROVAČKE ZA GODINU 1874**

/ [urednik Gerasim Petranović]

. — God. (1874) — god. (1912). — [Kotor]: Pravoslavna konsi-
storija, 1874—1912 (Zadar: Pečatnja J. Woditzke) . — 21 cm.

Izlazio jednom godišnje. — Pored izvještajnog dijela, u kome se navode podaci o crkvi, sveštenstvu, parohijama i žiteljima, sadrži i priloge iz istorijske i kulturne istorije crkve i ovog kraja. — Od 1880. godine nosi naslov »Sematizam pravoslavne eparhije bokokotorsko-dubrovačke i spičanske«. — Izašla godišta:

1874, str. 28;	1894, str. 50;
1875, str. 30;	1895, str. 50;
1876, str. 36;	1896, str. 55;
1877, str. 36+2;	1897, str. 48;
1878, str. 36;	1898, str. 50;
1879, str. 32;	1899, str. 50;
1880, str. 37;	1900, str. 44;
1881, str. 36;	1901, str. 46;
1882, str. 36;	1902, str. 47;
1883, str. 38;	1903, str. 49;
1884, str. 46;	1904, str. 45;
1885, str. 47;	1905, str. 42;
1886, str. 43;	1906, str. 50;
1887, str. 52;	1907, str. 54;
1888, str. 44;	1908, str. 44;
1889, str. 46;	1909, str. 44;
1890, str. 44;	1910, str. 43;
1891, str. 44;	1911, str. 44;
1892, str. 46;	1912, str. 51.
1893, str. 48;	

Od 1874. do 1892. godine »Sematizam« se štampao u Zadru, u štampariji Ivana Vodicke; samo za 1886. štampan je u Pečatnji Vitalijani-Janković u Zadru; od 1893. zaključno sa 1907. štampan je u Dubrovniku, u Srpskoj dubrovačkoj štampariji Antuna Pasarića, odnosno za godište 1907. u Srpskoj dubrovačkoj štampariji dr Gracića i dr.; od 1908. do kraja izlaženja »Sematizam« je štampan u Bokeškoj štampariji u Kotoru.

14. SCHEMATISMUS SEU STATUS PERSONALIS ET LOCALIS DIOECESIS CATHARENSIS PRO ANNO DOMINI MDCCCXCVI

: Anno (1896) — anno (1911). — [Cathari]:[s. n.] 1896—1911 (Jadrae: Typographia catholica croatica). — 24 cm.

Izlazio jednom godišnje kao nastavak Catalogus cleri in Dioecesi catharensi. — Izašla godišta:

1896, str. 25;	1899, str. 29;
1897, str. 25;	1900, str. 28;
1898, str. 24;	1901, str. 28;

1902, str. 28;
1903, str. 34;
1904, str. 36;
1905, str. 50;
1906, str. 110;

1907, str. 117;
1908, str. 68;
1909, str. 62;
1910, str. 62;
1911, str. 64.

Pored podataka o radu crkve i sveštenstvu, posljednjih godina objavljuvani su i značajni prilozi iz istorije crkve. — Od 1908. godine Schematismus se štampa u Kotoru, u Bokeškoj štampariji. — Sva godišta su na latinskom jeziku. — Godište za 1906. štampano na formatu 20 cm.

II

1918 — 1941.

15. BOKA

: mali narodni kalendar / uredio Dionisije Miković. — God. (1922). — Herceg-Novi: knjižara Jovo Sekulović. 1921. — Opis kalendara načinjen prema knjizi: Vaso Ivošević, Arhimandrit Dionisije Miković, Kotor, 1968, str. 81. — Tiraž kalendara 5.000 primjeraka.

16. BOKELJSKA ZORA

: političko-privredni sedmični list / odgovorni urednik Luka Gojan. — God. 1, br. 1 (26. aprila 1935). — Herceg-Novi: vlasnik Konzorcij »Bokeljska zora« (Dubrovnik: štampa »Jadranski«). — 46 cm. Izašao samo jedan broj. — Radikalni list, pojavio se u cilju agitacije za skupštinske izbore. — Zastupnik Konzorcijuma »Bokeljska zora« Milivoj Šabović. — Ćirilicom i latinicom. — Cijena 1 dinar.

17. BOKEŠKI GLASNIK

: nezavisni ekonomsko-politički list / uređuje Milan Ramadanić. — God. 1, br. 1 (1921) — god. 1, br. 25 (1921). — Kotor: [s. n.] 1921. — Izlazio latinicom i ćirilicom.

18. GLAS BOKE

: list za privredna i prosvjetna pitanja / urednik Dušan J. Sekulović. — God. 1, br. 1 (29. novembar 1932) — god. 10, br. 414 (29. mart 1941). — Kotor: vlasnik Anton B. Bartulović, 1932—1941 (Kotor: Bokeška štamparija). — 47 cm.

Izlazio subotom. — Numeracija brojeva se nastavlja:

1 (1932), br. 1—6;	6 (1937), br. 208—256;
2 (1933), br. 7—58;	7 (1938), br. 257—307;
3 (1934), br. 59—107;	8 (1939), br. 308—357;
4 (1935), br. 108—157;	9 (1940), br. 358—403;
5 (1936), br. 158—207;	10 (1941), br. 404—414.

List su uređivali: do br. 4, 1932. Dušan J. Sekulović; od br. 5 1932. do br. 248, 1937. Anton N. Slovinić; od br. 249 do br. 256, 1937. list uređuje redakcioni odbor; odgovorni urednik Aleksej Miljajev; od br. 257, 1938. do br. 346, 1939. Krsto B. Dančulović; od br. 347, 1939. do br. 374, 1940. Ante N. Slovinić; brojeve 375 i 376 za 1940. uredio je Rudolf Đunio (Giunio); od 377. do 402. broja urednik je Stijepo Vukasović; od br. 404 do kraja izlaženja list je uređivao Anton Bartulović. — Vlasnici i izdavači lista su bili: do 17. broja 1932. Anton B. Bartulović; od br. 19, 1933. do br. 69, 1934. izdavači su Anton Šmidt i Savo Čučak; od br. 70, 1934. do kraja izlaženja Konzorcij za izdavanje »Glasa Boke«. — Samo je broj 414 štampan u banovinskoj štampariji »Obod« na Cetinju. — Tekst lista ćirilicom i latinicom. — Tiraž 1.000—1.200. — Godišnja pretplata 60 dinara.

19. GLASNIK NARODNOG UNIVERZITETA BOKE KOTORSKE

: [časopis] / uređuje prof. Predrag Kovačević. — God. 1, sv. 1 (1934) — god. 6—7, sv. 1—4 (1940). — Kotor: Narodni univerzitet Boke Kotorske, 1934—1940 (Kotor: Bokeška štamparija). — 31 cm.

Izlazio neredovno, najčešće kao dvobroj, trobroj i četvorobroj:

1 (1934), sv. 1, 2;	4 (1937), sv. 1—3;
2 (1935), sv. 1—3, 4—6;	5 (1938), sv. 1—4;
3 (1936), sv. 1, 2—3;	6—7 (1940), sv. 1—4.

Prva sveska se pojavila 7. oktobra 1934, a posljednja 1. decembra 1940. — Glasnik nije izlazio 1939. — Trobroj za 1936. štampan u Jugoslavenskoj štampariji u Dubrovniku, a četvorobroj za 1940. u Novom Sadu. — Uz prvi broj za 1934. štampan je prilog »Spisak izloženih predmeta na Kulturno-istorijskoj izložbi Narodnog univerziteta Boke Kotorske«, koja je svečano otvorena 7. oktobra u Kotoru. — Za 1936. format 23 cm. — Cijena broja 1 dinar.

20. JADRANSKA STRAŽA

: bokeški prigodni list / za uredništvo o. Jerotej Jovan Petković. — God. 1, br. 1 (10. avgusta 1924). — Đenovići (Herceg-

-Novi) : Podružnica Jadranske straže, 1924 (Kotor: Bokeška štamparija) . — 46 cm.

Izašao samo jedan broj. — Sadrži pretežno priloge iz historije Boke. — Ćirilicom i latinicom. — Cijena dobrovoljni prilog.

21. KARAMPANA

: list za despet / odgovorni urednik Damjan Bućin. — God. (1926) — god. (1941) . — Kotor: Bokeška štamparija, 1926—1941. — 31 cm.

Izlazio jednom godišnje, obično 3. februara. — Uređivali su ga: Ugo Bravo, Drago Vuković i Dušan J. Ćelanović. — Kao humoristički list nastavio izlaženje i poslije rata. — Ćirilicom i latinicom.

22. PARILO

: revija / odgovorni urednik Drago Đ. Vuković. — God. [1] (3. februar 1933). — Kotor: Bokeška štamparija, odg. up. Đ. Vukasović, 1933. — 32 cm.

Humoristički list. — Sačuvan samo jedan broj na četiri strane teksta. — Latinicom i ćirilicom. — Cijena 2 dinara.

23. PERAŠKI PRIGODNI LETAK

: [politički list] / urednik Anton Bogišić. — God. 1, br. 1 (15. maja 1933). — Perast: vlasnik Tamburaško društvo »Zvonimir«, Vatrogasno društvo i Društvo za unapređenje, 1933 (Kotor: Bokeška štamparija). —

Izašao samo jedan broj.

24. PETEGOLA

: list za suzbijanje gripe / odgovorni urednik Đorđe Petković-Vilson. — God. [1] (3. marta 1927). — Kotor: [s. n.] 1927 (Kotor: Bokeška štamparija, zastupnik Đ. Vukasović). — 31 cm.

Izašao samo jedan broj. — Na listu piše: »izašao 3. mjeseca mačjega«. — Latinicom i ćirilicom. — Humorističkog sadržaja. — Cijena broja 2 dinara.

25. RIJEČ BOKE

: list za političko-privredna i prosvjetna pitanja . — God. 1, br. 1 (1938). — Dubrovnik: [s. n.] 1938. —

26. ROSSIKA

: Organ Russkogo Obšestva Filatelistov v Jugoslavii / redaktor i izdatelj E. M. Arhangelskij . — God. 1, br. 1 (aprel 1930) — god. 2, br. 7 (sentjabr 1931) . — Ercegnovi — Igalo: E. I. Arhangelskij (Novi sad: Ruskaja tipografija S. O. Filonova), 1930—1931. — 20 cm.

Izlazio povremeno na ruskom jeziku. — U 1930. godini izašla su 4 broja, a u 1931. brojevi 5—7. — Nastavio izlaženje od februara 1938. godine sa brojem 8 u Beloj Crkvi. — Cijena 6 dinara.

27. SOKO

: [prigodni list] / urednik Josip Bareli. — God. 1, br. 1 (1935) . — Tivat: [s. n.] 1935. —

Povodom održavanja sokolskog sleta izašao samo jedan broj. —

28. SOKOL

: list za interese sokolstva / odgovorni urednik Krsto Marković, podstarešina Sokolskog društva Tivat — Lastva. — God. 1, br. 1 (17. jula 1981). — Tivat: Vlasništvo Sokolskih društava Boke, 1921) (Mostar: št. Pacher i Kisić). — 42 cm.

Izlazi od prigode do prigode. — Cijena 1 dinar. — Latinicom i ćirilicom.

29. UZNICKI GLASNIK

: ilegalni politički list sa humorističkim sadržajem / urednik Anto Matković i Adolf Muk. — God. 1, br. 1 (novembar 1921) — god. 1, br. 3 (21. novembar 1921) — Kotor: [s. n.] 1921 (list je pisan rukom). —

Izlazio svake srijede i subote u Kotorskom zatvoru. — Izdavala ga je grupa zatvorenih komunista. — Sačuvan je broj 2 i broj 3 od 21. novembra 1921. godine. —

III 1941—1945.

30. BOKELJ

: List Prve bokeljske udarne brigade Jugoslovenske narodne armije. — God. (1945). — Đakovica: Prva bokeljska udarna brigada, 1945 (šapirograf). — 27 cm.

Sačuvan broj 1 umnožen na 51 stranu teksta. — List se čuva u Muzeju Cetinja.

31. BORAC

: Džepne novine 2 čete Bok. bataljona »Narodne odbrane«. — God. 2, 1945. — [S. 1.]: Izdaje kulturno-prosvjetni odbor 2 čete, 1945 (pisaća mašina). — 30 cm.

Izlazio dva puta mjesečno. — Sačuvan broj 2 od 2. januara, str. 11.

32. VLJESTI

/ Okružni odbor narodnooslobodilačkog fronta Boke. — God. 1, (novembar 1944) — God. 2 (maj 1945). — Kotor: Propagandni odsjek Okružnog odbora NOF-a Boke, 1944—1945 (Kotor: Bokeška štamparija); (šapirograf). — 30 cm.

Izlazile dvodnevno, na jednoj ili dvije stranice štampanog teksta. — Počele da izlaze poslije oslobođenja Kotora u novembru mjesecu. — Jedno vrijeme umnožavane na šapirografu, a zatim štampane u Bokeljskoj štampariji Sreskog NOO. — Izlazile ćirilicom i latinicom. — Sačuvani su štampani kompleti za mjesece januar, februar, mart, april i maj. — Neko vrijeme izlazile i poslije završetka rata.

33. ELAN

: Bataljonski list / uredništvo. — God. 1, br. 1 (1944). — [s. 1.]: Izdaje kulturno-prosvjetni odbor 2 bataljona Prve Bokeške N. O. udarne brigade, 1944 (rukopis). — Ilustr. 30 cm.

Broj 1 izdat u Boki Kotorskoj i ima 29 strana teksta.

34. LOVCEN

: List 2 čete 4 bataljona 1 Bokeljske N. O. U. Brigade. — God. (1945). — Položaj (Metohija): Izdaje Kulturno-prosvjetni odbor, 1945 (rukopis, pisaća mašina). — 21 cm.

Izlazio povremeno. — Sačuvani su brojevi 9, 10, 11 i 13 iz 1945. — Broj 10 i 11 izašli u aprilu, a broj 13 u maju mjesecu. — U broju 10 stoji: »Izdaje odgovorno uredništvo druge čete«.

35. MLADA BOKA

: List Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Boke / Urednici Vojo Brinić i Ljubo Budeč. — God. 1 (1944) — God. 2 (1945). — Kotor: [s. n.], 1944 — 1945 (Štamparija SNOO). — 31 cm.

Izlazio mjesečno. — Numeracija brojeva se nastavlja. — Br. 1 izašao u decembru 1944, a brojevi 2—7 u 1945. — List je štampan latinicom i ćirilicom.

36. NAPRED

: List Bokeškog bataljona narodne odbrane. — God. 2 (1945). — [s. 1.] Izdaje Kulturno-prosvjetni odbor bataljona, 1945 (ciklostil, pisaća mašina). — Ilustr.; 30 cm. Sačuvan broj 3 od 1. februara 1945.

37. NOVA BOKA

: List Narodnooslobodilačkog fronta Boke / Uređuje Redakcioni odbor; za uredništvo odgovara A. Franović. — God. 1, br. 1 (1945) — God. 1, br. 12 (1945). — Kotor: Okružni odbor Narodno-oslobodilačkog fronta Boke (Kotor: Štamparija Sreškog NOO). — 47 cm.

Izlazio 3 puta mjesečno (1, 11. i 21); od broja 4 izlazio 2 puta mjesečno, 1. i 15. u mjesecu; nastavio izlaženje i poslije rata. — Posljednji, 12. broj, izašao 10. juna 1945. — Do 7. broja za uredništvo odgovara A. Franović; od 7. broja izdavač je Sreški odbor narodnooslobodilačkog fronta Boke. — Tekst i naslov dijelom ćirilicom, dijelom latinicom. — Brojevi 11 i 12 štampani u Bokeškoj štampariji.

38. OMLADINSKI BILTEN OKRUGA BOKE

. — God. 1, br. 1 (1. decembar 1944). — Kotor: Izdaje Sekretarijat Okružnog odbora USAO-a Boke (Kotor: Bokeška štamparija).

39. ORIJEN

: List 4 bataljona 1 bokeljske NOU brigade. — God. 1, br. 1 (1945). — God. 1, br. 5 (1945). — Peč, Đakovica: 4 bataljon 1 bokeljske brigade, 1945 (pisaća mašina). — Ilustr.; 21 cm. Izlazio mjesečno. — Ilustrovan lijepim crtežima o ratnim zbi-vanjima. — Broj 5 izašao u maju 1945.

40. OSA

: šaljivi list 2 čete 4 bataljona 1 bok. u. b. JA. — God. (1945). — Đakovica: 2 četa 4 bataljona 1 bokeljske udarne brigade Jugoslovenske armije, 1945 (pisaća mašina). — Ilustr.; 21 cm. Sačuvan broj 3 iz aprila mjeseca 1945. godine.

41. PARTIZAN

: Organ Prvog operativnog sektora. — God. (1. februar 1942). — God. 1 (mart 1942), Hercegrovski kraj; 1 operativni sektor 1942. —

Nije sačuvan nijedan primjerak lista. — Na osnovu pisma OK KPJ Nikšić upućenog Mjesnom komitetu KPJ Herceg-Novi u februaru 1942. godine, vidi se da su do marta izašla 2 broja i da OK kritikuje MK što u oskudici papira izdaje list za usko područje.

42. **POBJEDNIK**

: — (1945). — Đakovica: Izdaje prateći vod 4 bataljona 1 bokeške udarne brigade Jugoslovenske armije, 1945 (pisaća mašina). — 21 cm.

Sačuvan broj 7 iz 1945. na 20 strana teksta.

43. **POLET**

: List 1 bat. 1 bokeške brigade. — God. 1 (1945). — Đakovica: Izdaje Kulturno-prosvjetni odbor, 1945 (pisaća mašina). — 27 cm.

Sačuvan broj 2 iz maja 1945, umnožen na 21 stranu teksta.

44. **PRIMORAC**

: List 3 čete 4 bataljona 1 bokeljske NOU brigade. — God. (1945). — Đakovica: [s. n.], 1945 (pisaća mašina). — Ilustr.; 21 cm.

Izlazio dva puta mjesečno. — Sačuvani brojevi: 6 (10. marta), str. 24; 7 (30. marta), str. 20; 8 (15. aprila), str. 28; 9 (29. aprila), str. 28.

45. **PROLETER**

: List 2 čete 1 bataljona 1 bokeljske brigade. — God. (1945). — [s. 1.]: [s. n.] 1945 (pisaća mašina).

46. **PROLETER**

: List Prve čete Četvrtog bataljona Prve bokeške brigade. — God. 1 (1945). — [s. 1.]: Izdaje Kulturno-prosvjetni odbor Prve čete, 1945 (rukopis). — Ilustr.; 22 cm.

Sačuvan broj 12 iz 1945. godine na 27 stranica teksta.

47. **RADIO VIJESTI**

: Ilegalni Narodnooslobodilački odbor Hercegnovog. — God. (1942). — God. (1943). — Hercegnovi: Ilegalni NO (šapirograf).

48. **UDARNIK**

: List 3 bataljona 1 bok. udar. brigade. — God. 1, br. 1 (1945). — Peć; Đakovica: Izdaje Kulturno-prosvjetni odbor, 1945 (pisaća mašina). — 24 cm.

Izašla dva broja bez oznake datuma.

49. CRVENA ZVIJEZDA

: aktiv SKOJ-a / urednici Đ. Milović, I. Antović, V. Brinić
. — God. 1 (1942). — Krtole, Boka Kotorska: [s. n.] 1942
(umnožen na ciklostilu).

Izašlo nekoliko brojeva lista (vjеровatno tri broja). — Prestao
da izlazi na zahtjev Sreskog komiteta KPJ Kotor. — Vidi o
tome pismo M. Petrovića komunistima Krtola iz 1942. godine.
— Nije sačuvan nijedan broj.

50. ČUVAR SLOBODE

/ 3 četa Bokeškog Bataljona Narodne odbrane. — God. 2 (1945).
— [S. 1.]: Izdaje Kulturno-prosvjetni odbor 3 čete Bokeškog
bataljona Narodne odbrane, 1945 (pisaća mašina). — 30 cm.
Sačuvan broj 2 od 1. januara 1945.

51. DŽEPNE NOVINE ČETE PRATEĆIH ORUĐA 1. B. N. O. U. B.

. — God. (1945). — [s. 1.]: Izdaje Kulturno-prosvjetni odbor
čete pratećih oruđa 1 Bokeške N. O. U. B., 1945 (rukopis i
pisaća mašina). — 29 cm.

Sačuvani brojevi: 3, 4, 5 i 6 iz 1945. godine.

52. DŽEPNE NOVINE

. — God. 2 (1945). — Peć; Đakovica: Izdaje Kulturno-prosvjet-
ni odbor Prve čete Prvog bataljona Prve bokeške udarne bri-
gade, 1945 (rukopis). — Ilustr.; 31 cm.

Izlazio dva puta mjesečno. — Sačuvani brojevi: 17, 19, 20 i 21.
— Autor crteža u listu je Marković.

53. DŽEPNE NOVINE 2 ČETE 1 BAT. 1 BOK. BR.

. — God. 2 (1945). — Peć; Đakovica: Izdaje Kulturno-prosvjet-
ni odbor 2 čete 1 bataljona 1 bokeške brigade, 1945 (rukopis).
— Ilustr.; 30 cm.

Sačuvan samo broj 13 koji nije datiran.

54. DŽEPNE NOVINE 3 ČETE 1 BOKEŠKOG BATALJONA
I BOKEŠKE BRIGADE

. — God. 1 (1944) — God. 2 (1945). — Kotor; Peć; Đakovica:
Izdaje Kulturno-prosvjetni odbor 3 čete 1 bataljona 1 bokeške
brigade, 1944—1945 (rukopis). — Ilustr.; 34 cm.

Izlazile dva puta mjesečno. — Sačuvan primjerak broj 2 iz
1944. izdat u Kotoru. — 1945. godine sačuvani brojevi 9, 10
i 13 izdati u Peći i Đakovici.

55. DŽEPNE NOVINE 2 BATALJONA 1 BOKEŠKE BRIGADE

. — God. 1 (1945). — Đakovica: [s. n.], 1945 (pisaća mašina). — 22 cm.

Sačuvani broj, bez naslova i broja, izašao u martu 1945. — Iz teksta utvrđena pripadnost lista 2. bataljonu.

56. DŽEPNE NOVINE

. — God. 1 (1945). — Đakovica: Izdaje 1 četa 4 bataljona 1 bokeške brigade, 1945 (rukopis i pisaća mašina). — Ilustr.; 21 cm.

Naslov, podnaslov i izdavač utvrđeni na osnovu broja 12. — Broj 9 je od 30. marta 1945. godine. — List je izlazio dva puta mjesečno; sačuvana su samo dva broja: 9 i 12.

57. DŽEPNE NOVINE 2 ČETE 4 BATALJONA 1 UDARNE BOKEŠKE BRIGADE

. — God. 1, br. 1 (oktobar 1944). — God. 2 (1945). — Boka Kotorska, ect: Izdaje Kulturno-prosvjetni odbor 2 čete 4 bataljona 1 udarne bokeške brigade, 1944—1945 (rukopis). — Ilustr.; 21 cm.

Naslov i podnaslov iz 1945. od broja 9: «Lovčens», list 2 čete 4 bataljona 1 bokeljske NOU brigade. — Broj 1 izdat u oktobru u Boki Kotorskoj; broj 2 izdat u novembru u Skadru; brojevi 8—11 i 13 u Đakovici. — Numeracija brojeva se nastavlja. — Broj 1 nije numerisan, ali se u uvodniku kaže da je to prvi broj. Sačuvani primjerci: 1944. 1, 2; 1945. 8, 9, 10, 11, 13.

IV

1945—1982.

58. ALMANAH

: 10 godina Srednje muzičke škole «Njegoš», Cetinje — Kotor 1946/7. — 1956/7 / odgovorni urednik Pero Segota. — God. (1967). — Kotor: [s. n.] 1967 (Kotor: «Andrija Paltašić»). — Ilustr.; 17 cm.

59. BILTEN

: Skupština opštine Kotor, Opštinski štab za civilnu zaštitu / odgovorni urednik Radiša Majstorović. — God. 1, br. 1 (april 1979). — God. 1, br. 7 (12 maja 1979). — Kotor: Izdaje Centar za informacije Opštinskog štaba civilne zaštite, 1979 (Kotor: «Andrija Paltašić»). —

Otpočeo izlaziti odmah poslije zemljotresa. — Dalje izlazio po potrebi. — Latinicom i ćirilicom, tiraž 3.000—4.000.

60. BILTEN

: Mjesna zajednica Bijela. — God. 1, br. 1 (1981—). Bijela, Herceg-Novi, 1981— . — 20 cm.

Korice štampane; tekst umnožen na šapirografu. — Broj 2 izašao u maju 1981. godine.

61. BILTEN SRESKOG ODBORA PROSVJETNIH RADNIKA

. — God. 1, br. 1 (1950). — Kotor: Sreski odbor prosvjetnih radnika, 1950 (Štampa Sreskog zanatskog preduzeća Kotor). — Prestao da izlazi poslije prvog broja.

62. BILTEN TURISTIČKOG SAVEZA BOKE KOTORSKE

. — God. 1, br. 1 (1967—). — Herceg-Novi (Trg Nikole Đurkovića 21): Turistički savez Boke, 1967 (šapirograf). — 29 cm.

Izlazi povremeno. Izašli brojevi:

1967, br. 1—5;	1975, juli, novembar;
1968, br. 1—4;	1976, Praznik mimoze;
1969, br. 1—4;	1977, septembar;
1970, br. 1—3;	1978, decembar;
1971, br. 1—4;	1980, novembar;
1972, br. 1—4;	1981, decembar;
1973, br. 1—4;	1982, juli.
1974, septembar i oktobar;	

63. BOKA

: Bilten Socijalističkog saveza radnog naroda Boke Kotorske / uređuje redakcijski kolegijum; glavni i odgovorni urednik Stevo Drašković. — God. 1, br. 1 (18. maja 1959). — God. 4, br. 18 (15. septembar 1962). — Herceg-Novi: SSRN Boke Kotorske, 1959—1962 (Trebinje: »Kultura«); Kotor: »Andrija Paltašić«; Cetinje: »Obod«. — 28 cm.

Do broja 8, 1960, izlazio 15-dnevno kao dvobroj; do broja 2, 1961, izlazio mjesečno, a dalje petnaestodnevno. — Do broja 11, 1959, podnaslov glasi: »Organ Socijalističkog Saveza Boke Kotorske«. — Stevo Drašković je glavni i odgovorni urednik za brojeve 1—16, 1959; Od broja 1, 1960, do broja 8, 1961, urednik je Radovan Đuranović; od broja 9, 1961, do broja 18, 1962, Andrija Ševaljević. — Do 9. broja 1961. uredništvo i administracija su u Herceg-Novom, a dalje u Kotoru. — Mijenjao format od 28 do 45 cm. — Izašli brojevi: 1 (1959), br. 1—16; 2 (1960), br. 1—15; 3 (1961), br. 1—21; 4 (1962), br. 1—18.

64. BOKA

: List Socijalističkog saveza radnog naroda Boke Kotorske / uređuje Redakcijski kolegijum; glavni i odgovorni urednik Andrija Ševaljević. — God. 1, br. 1 (13. jula 1971—). — Kotor (Trg oktobarske revolucije): Novinska ustanova »Boka«, 1971— . 41 cm.

Izlazi svakog prvog i petnaestog u mjesecu. — Od 1973. izdaje petnaestodnevni prilog »Brodograditelj« [list] Brodogradilišta »Bijela« i prilog ILK — Industrije ležaja Kotor. — Numeracija brojeva se nastavlja; tekst ćirilicom i latinicom.

ISSN 0350—7769 = Boka.

65. BOKA

: Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti / redakcioni odbor; odgovorni urednik Ilija Pušić. — God. 1, br. 1 (1969—). — Herceg-Novi: vlasnik i izdavač Zavičajni muzej, 1969— . — 24 cm.

Godišnjak. — Odgovorni urednik za brojeve 1—5 Ilija Pušić, a za brojeve 6—12 Lazar Seferović; zamjenik gl. i odg. urednika Marija Crnić-Pejović. — Od 6—7. broja, koji je izašao kao dvobroj, Zbornik izdaje Samoupravna interesna zajednica kulture i nauke Herceg-Novi, Marka Vojnovića 9. — Do 5. broja štampa »Andrija Paltašić«, Kotor, a dalje: »Svjetlost«, Sarajevo, OOUR štamparija Trebinje. — U 1979. godini izašla su dva toma Zbornika; »Boka« 10/2 sadrži priloge sa simpozijuma »Prirodna bogatstva Boke Kotorske i turizam«. — Ćirilicom i latinicom. — Od 8. broja podnaslov i na francuskom jeziku.

ISSN 0350—7769 = Boka.

66. BRODOGRADITELJ

: List radnog kolektiva Brodogradilišta »Bijela«. — God. 1, br. 1 (1973—). — Bijela: Brodogradilište, 1973 . — 40 cm. Izlazi mjesečno, kao prilog lista »Boka«. — Numeracija brojeva neprekidna. — 1977. označena kao 6. godina izlaženja, isto kao kod lista »Boka«. — Izašli brojevi: 1/1973, br. 1—16; 2/1974, br. 17—29; 3/1975, br. 30—39; 4/1976, br. 40—47; 7/1977, br. 48—50.

67. VJESNIK KOTORSKE BISKUPIJE

: Službeni vjesnik Kotorske biskupije / glavni i odgovorni urednik Gracija Ivanović. — God. 1, br. 1 (1964). — Dobrota, Kotor: Biskupski Ordinarijat Kotor (umnoženo na šapirografu), 1964— . — 32 cm.

Izlazi dva puta godišnje, o Uskrsu i Božiću. — Namijenjen za isključivu upotrebu klera i sestara navedene biskupije. — Broj 26, za 1971. godinu uredio dr Marko Perić, biskup.

68. **GODIŠNJAK POMORSKOG MUZEJA U KOTORU = ANNUAL OF MARITIME MUSEUM AT KOTOR**

/ redakcioni odbor; odgovorni urednik Ignjatije Zloković. — God. 1, knj. 1 (1952—). — Kotor: Pomorski muzej, 1952— . — 23 cm.

Izlazi redovno. — Sadrži priloge iz pomorstva, privredne i kulturne prošlosti Boke Kotorske i Crnogorskog primorja. — Rezimea na engleskom. — Za 1979. i 1980. izašao kao dvobroj. ISSN 0454—4579 = Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru.

69. **DAČKO SRCE**

: đački list učenika Osnovne škole »Drago Milović« / urednici učenici 8. razreda. — God. 1, br. 1 (29. novembar 1972—). — Tivat: Osnovna škola, 1972— . — 28 cm.

Izlazi dva puta godišnje — na Dan Republike i na Dan mladosti. — Tekst umnožen na šapirografu a korice štampane.

70. **ZBORNİK VIŠE POMORSKE ŠKOLE U KOTORU = ANTOLOGY OF THE SENIOR MARITIME SCHOOL AT KOTOR**

/ redakcioni odbor; odgovorni urednik Ilija Maslovar. — God. 1, br. 1 (1974—). — Kotor: vlasnik i izdavač Viša pomorska škola u Kotoru, 1974— . — 24 cm.

Izlazi kao godišnjak. Broj 1 donosi referate sa simpozijuma »Razvoj pomorskog školovanja na istočnoj obali Jadrana«. Br. 3—4, 5—6 i 7—8 izašli kao dvobroj. — Tiraž 1 000 primjeka. — Rezimea na engleskom.

ISSN 0351—1391 = Zbornik Više pomorske škole u Kotoru.

71. **ZBORNİK JUGOSLOVENSKEG PIONIRSKOG PROZNOG STVARALAŠTVA**

/ Glavni i odgovorni urednik Savo Lalović. — God. 1, br. 1 (1977—). Bijela, Boka Kotorska : Savjet za vaspitanje i brigu o djeci SR Crne Gore; Osnovna škola »Orjenski bataljon« Bijela, 1977— («Svjetlost», OOUR štamparija Trebinje). — 22 cm.

Izlazi povremeno, latinicom i ćirilicom. — Br. 2 izašao 1981. godine.

72. **ZBORNİK KOTORSKE SEKCIJE DRUŠTVA ISTORIČARA CRNE GORE**

/ odgovorni urednik Vojislav Boljević-Vuleković. — God. 1, (1973—). Kotor: Društvo istoričara Crne Gore, sekcija Kotor, 1973— . — 24 cm.

Broj 1 štampan pod god. 1973, a izašao iz štampe 1975. — Broj 2 izašao 1980. i sadrži i »Spomenicu don Niku Lukoviću«, sa bibliografijom njegovih radova. — Tiraž 800 primjeraka.

73. ILK — INDUSTRIJA LEŽAJA KOTOR

/ list radnog kolektiva / . — God. 1, br. 1 (1975—), — Kotor: Novinska ustanova »Boka«, 1975— . — 40 cm.

Izlazi kao prilog listu »Boka«, jednom mjesečno. — Numeracija brojeva se nastavlja.

74. INFORMATIVNI BILTEN

: »Jugopetrol«, preduzeće za istraživanje, eksploataciju i promet nafte i naftinih derivata / uređuje redakcijski odbor; odgovorni urednik Vlado Radojičić. — God. 1, br. 1 (1973), — god. 4, br. 40 (1976). — Kotor: »Jugopetrol«, 1973—1976. (Cetinje: »Obod«) . — 30 cm.

Izašli brojevi: 1973, br. 1—4; 1974, br. 1—12; 1975, br. 22—33; 1976, br. 34—39. — Od 40. broja 1976. nastavio sa izlaženjem po naslovom »Jugopetrol« . —

75. ISKRA

: list Školskog centra »Ivan Goran Kovačić« / glavni urednik Zoran Milović, odgovorni urednik Žarko Bulatović. — God. 1, br. 1 (21. marta 1974—). — Herceg-Novi: Školski centar »Ivan Goran Kovačić«, 1974— (Kotor: »Andrija Paltašić«) . — 41 cm.

Izlazi jednom ili više puta godišnje. — Broj 1 — glavni i odgovorni urednik Zoran Milović; broj 2 i 3 — Slađana Vujović, a odgovorni urednik Žarko Bulatović; za 1977. urednici su Silva Inić i Žarko Bulatović; od broja 8, 1977, Mira Škorput i Stevan Koprivica; br. 10, 1978. i br. 11, 1979. Danica Džaković i Ljiljana Čabrilo; br. 12, za 1979. godinu glavni i odgovorni urednik je Ljiljana Čabrilo. — Numeracija brojeva se nastavlja. — U 1980. i 1981. godini list nije izlazio.

76. JADRAN

: đачki list / uređuju članovi novinarske, literarne, likovne sekcije. — God. 1, br. 1 (28. oktobar 1961). — God. 2, br. 1 (1962). — Herceg-Novi: Osnovna škola »Dašo Pavičić«, 1961—1962. —

Izlazio 4 puta godišnje, od broja 3 u podnaslovu ima: List učenika Osnovne škole »Dašo Pavičić«. — Umnožavan na šapirografu.

77. JUGOPETROL

: list radne organizacije »Jugopetrol« / uređuje Redakcijski kolegijum; glavni i odgovorni urednik Andrija Sevaljević. — God. 1, br. 1 (12. aprila 1972—). — Kotor (Tabačina 212); »Jugopetrol« 1972— (Cetinje: »Obod«). — 33 cm.

Pod ovim naslovom 1972. godine izašao samo jedan broj. — Naredne, 1973. otpočeo sa izlaženjem Informativni bilten »Jugopetrola« i 1976. nastavlja sa izlaženjem pod nazivom »Jugopetrol«. — Latinicom.

78. JUGOPETROL

: list radne organizacije »Jugopetrol« Kotor / uređuje redakcijski odbor; urednik Vlado Radojičić. — God. 4, br. 40 (juli 1976—). — Kotor (Njegoševa 212); Radna organizacija »Jugopetrol«, 1976— (Cetinje: »Obod«). — 30 cm.

Izlazi mjesečno. — Nastavlja numeraciju godišta i brojeva Informativnog biltena »Jugopetrola« 1973—1976. — Nova adresa: Kotor, Tabačina 212. — Brojevi 93—97 nemaju podatak o uredniku; od br. 98, 1981. glavni i odgovorni urednik Vladimir Radojičić. — Besplatan.

79. KARAMPANA

: list — bruškin za freganje, pranje i sumprešavanje / odgovorni urednik Dušan J. Čelanović. — God. (1960—). — Kotor; izdaje Redakcioni odbor, 1960— . — 34 cm.

Izlazi jednom godišnje u vrijeme karnevalskih svečanosti. — Brojevi nijesu numerisani. — Brojevi iz 1967. i 1970. nemaju podnaslova; u 1971. i 1973. podnaslov glasi: »ogledalo naravi bokeškijeh«. — U 1967. i 1968. odgovoran za izdavača Jovan Martinović; 1969. Tomo Grgurović; 1970. list uređuje redakcijski kolegijum; 1971. odgovorni urednik Jovan Martinović; 1973. odgovoran za izdavača Stjepan Boroje. — Od 1967. list izdaje Kulturno-umjetničko društvo »Nikola Đurković«; 1975. list izdaje Omladinska radna zadruga Kotor. — Mijenjao format: od 1969. izlazi u formatu 42 cm. — Izašli brojevi: 1960, 5 juna; 1967, 10. i 19. marta (dva broja); 1968, 10. marta; 1969, marta; 1970, februara; 1971, marta; 1973, marta; 1974, marta; 1975, marta; 1977, marta; 1978, marta; 1981, marta; 1982, februara; . — Pod istim naslovom list je izlazio i prije rata. — Latinicom.

80. KOKOTIJADA

: šaljivi foj za pastorčad naše komune u mrtvom gradu pre-stupničke godine / odgovorni urednik A. Lalošević. — God.

(18. marta 1972). — Perast: Turističko društvo »Perast«, 1972 (Cetinje: »Obod«). — 35 cm.

Najavljeno da će list izlaziti povremeno. — Izašao samo jedan broj. — Latinicom.

81. NAŠ LIST

: list Udruženja radnih organizacija turizma, ugostiteljstva i trgovine, »Boka«, »Mješovito«, »Vinopromet« / uređuje redakcijski kolegijum; glavni i odgovorni urednik mr Gligo Odalović. — God. 1, br. 1 (1. maja 1977—). — Herceg-Novi (Nikole Đurkovića 34): SOUR »Bokacommerce«, 1977— (Titograd: »Pobjeda«). — 45 cm.

— Od 1981. godine glavni i odgovorni urednik je Petar Jančić. — Numeracija brojeva se nastavlja. — Izašli brojevi: 1977, br. 1—5; 1978, br. 6—14; 1979, br. 15—23; 1980, br. 24—32; 1981, br. 33—41. — Besplatan.

82. NAŠE NOVINE

: list radnog kolektiva Jugoslovenske oceanske plovidbe / uređuje Redakcioni kolegijum; glavni i odgovorni urednik Andrija Sevaljević. — God. 1, br. 1 (1961—). — Kotor (Put prvoborca 234): Jugoslovenska oceanska plovidba, 1961— . — 40 cm.

Izlazi mjesečno, dvomjesečno ili tromjesečno. — Od broja 80, 1972, glavni i odgovorni urednik Jovo Nakićenović. — Nova adresa uredništva: Njegoševa bb. — Numeracija brojeva se nastavlja; broj 59 ponovljen u numeraciji. — Od 1959. podnaslov glasi: »list radne organizacije Jugooceanije Kotor«. — Latinicom.

83. POLET

: [učenički list]. — God. 1, br. 1 (1. januara 1960) — god. 1, br. 2 (1960). — Kotor: izdaje Osnovna škola, 1960. — 30 cm. Broj 2 bez datuma. — Umnožen na šapirografu.

84. PRVOBORAC

: službene novine; list Građevinske radne organizacije »Prvoborac«. — God. 1, br. 1 (1977—). — Herceg-Novi: »Prvoborac«, 1977— . — 25 cm.

Izlazi povremeno uz list »Prvoborac« sa posebnom oznakom godišta i brojeva.

85. PRVOBORAC

: list kolektiva Građevinskog preduzeća »Prvoborac« Herceg-Novi / uređuje redakcijski odbor; glavni i odgovorni urednik

Veljko Pavičević. — God. 2, br. 1 (novembar 1964—). — Herceg-Novi (Trg maršala Tita): »Prvoborac«, 1964— . — (Titograd: »Grafički zavod«). — 34 cm.

Izlazio povremeno; od 1978. izlazi mjesečno. — Numeracija brojeva se nastavlja od 1964. godine, koja je označena kao druga godina izlaženja. — Centralna biblioteka na Cetinju nema nijedan broj iz prve godine izlaženja (vjerovatno je list izlazio na šapirografu). — Imao prekid u izlaženju 1967—1977. — Od 1978. izlazi redovno. — Glavni i odgovorni urednici: broj 1—6, 1964—1966, Veljko Pavičević; broj 7—8, 1966, Andrija Saulačić; za 1978, Sloboda Durutović, a dalje Dragoljub Šćekić. — Izašli brojevi: 1964, br. 1—2; 1965, br. 3—5; 1966, br. 6—8; 1978, br. 13—26; 1979, br. 27—38; 1980, br. 39—50; 1981, br. 51—62. — Od 1978. list štampa »Dnevnik« Novi Sad. — Besplatan.

86. SLUŽBENI VJESNIK KOTORSKE BISKUPIJE

/ odgovorni urednik msgr. Gracija Ivanović. — God. 1, br. 1 (1. januara 1964—). — Kotor: Biskupski ordinarijat, 1964— . — 30 cm.

Izlazi povremeno. — Umnožen na ciklostilu. — Za internu upotrebu. — Izašli brojevi: 1964, br. 1—4; 1965, br. 1—4; 1967, br. 1—4; 1968, br. 1—4; 1969, br. 1—4; 1970, br. 1—4; 1972, br. 1—4; 1974, br. 1—4; 1975, br. 4—5; 1976, br. 18, 1977, br. 1—2; 1978, br. 21 i 22; 1979, br. 2; 1980, br. 1. — Novi naslov: »Vjesnik Kotorske biskupije«.

87. SLUŽBENI LIST NARODNOG ODBORA SREZA BOKOKOTORSKOG

/ Narodni odbor Sreza bokokotorskog; odgovorni urednik Blagoje D. Bućin. — God. 1, br. 1 (1945) — god. 2, br. 8 (1955). — Kotor: Narodni odbor Sreza bokokotorskog, 1954—1955 (Cetinje: »Obod«). — 31 cm.

Izlazio jednom mjesečno. — Brojevi: 12, 1954. i 1—8, 1955. štampani u Tiskari »Ivo Čubelić« u Dubrovniku. — Izašli brojevi: 1954, br. 1—12; 1955, br. 1—8. — Cijena 30 dinara.

88. STUDIJA MARINA

: [časopis] / Zavod za biologiju mora. — God. [1], br. 1 (1965—). — Kotor: Zavod za biologiju mora, 1965— . — 23 cm.

Izlazi neredovno, najčešće jednom godišnje. — Od broja 6, 1973. u podnaslovu ima: Zavod za biologiju mora i oceanografiju; Institut za biološka i medicinska istraživanja u SR

Crnoj Gori; Univerzitet «Veljko Vlahović» u Titogradu. — Od broja 9—10 za 1980. odgovorni urednik dr Jovan Stjepčević; najavljeno da će časopis izlaziti jednom godišnje. — Izašli brojevi: 1965, br. 1; 1967, br. 2, 3; 1970, br. 4; 1971, br. 5; 1973, br. 6; 1974, br. 7; 1975, br. 8; 1980, br. 9—10. — Pojedina godišta u cjelini donose monografske studije iz biologije. — Tiraž 300—500 primjeraka.

V

OKUPATORSKA I KVISLINSKA ŠTAMPA U BOKI KOTORSKOJ 1941—1944.

89. BOCHE DI CATTARO

: quindicinale della Federazione dei fasci di combattimento della provincia di Cattaro / direttore responsabile Celso Morisi. — Anno 1, n. 1 (30. VI 1941) — anno 3, n. 31 (4. VIII 1943). Cattaro (Casa del fascio): Federazione dei fasci, 1941—1943 (Cattaro: Tipografia Bocchese). — 48 cm.

Otpočeo sa izlaženjem petnaestodnevno, a zatim izlazio kao nedjeljnik. — Izašli brojevi: 1 (1941), br. 1—19; 2 (1942), br. 1—52; 3 (1943), br. 1—31. — Odgovorni urednici lista: Orazio Lo Martire, br. 1—19; od broja 17 do broja 30, 1942, direktor lista Pietro Asti, segretario federale di Cattaro; od broja 30—39, 1942, odgovorni urednik je Francesco Ponti; br. 40—52, 1942, i br. 1—10, 1943, Orazio Lo Martire; br. 11—30, Arigo Monti. Na posljednjem, 31. broju, urednik nije potpisan. —

List je izlazio na italijanskom jeziku i izdavala ga je Fašistička organizacija. Pored fašističkih novinara u listu su saradivale i pristalice italijanske politike u Boki. — Mijenjao format; 1942. izlazio u formatu 52 cm.

90. BOKEŠKI VJESNIK

/ glavni urednik Andrija Bigović. — God. 1, br. 1 (23. avgusta 1944) — god. 1, br. 18 (21. oktobra 1944). — Kotor (Redakcija i administracija: trg od oružja 226): [s. n.], 1944 (Kotor: Bokeška štamparija). — 41 cm.

Izlazio srijedom i subotom. — Kvislinški list koji je izlazio pod njemačkom okupacijom.

91. GLAS BOKE

: Sedmični list za Boku Kotorsku / glavni urednik Vojislav O. Dabović. — God. 1, br. 1 (12. februar 1944) — god. 1, br. 15

(15. avgust 1944). — Kotor: Sresko načelstvo, 1944 (Kotor: Bokeška štamparija). — 49 cm.

Izlazio subotom. — Od broja 7 podnaslov glasi: »Nedeljni list za Boku Kotorsku«. — Od broja 2 list izdaje Redakcioni odbor. — Broj 7 izdat u Herceg-Novom. — Od broja 2 izlazio u formatu 41 cm. — Kvislinški list, izlazio pod njemačkom okupacijom. — Prestao da izlazi 15. avgusta 1944, da bi se 23. avgusta iste godine pojavio pod novim nazivom »Bokeški vjesnik«, sa novim uredništvom.

92. NOTIZIARIO ECONOMICO BOCCHESE; EKONOMSKI VJESNIK BOKE

: organo ufficiale mensile del Consiglio ed Ufficio Provinciale delle Corporazioni Cattaro; Mjesečni službeni organ / Comitato di redazione, direttore Mollica Dott. Fortunato, redattori Cossi Cav. Alberto-Drašković Cav. Avv. Giorgio-Kamenarović Comm. Dr. Ciro-Pavan Dr. Giovanni-Tagliapietra Cav. Giovanni. — Anno 1, n. 1 (novembre 1942) — (?). — Cattaro: Consiglio ed Ufficio Provinciale delle Corporazioni, 1942—(?) (Kattaro: Tipografia Italiana »La Concordia«). — 29 cm.

U formi časopisa izlazio jednom mjesečno. — Nema podataka koliko je brojeva izašlo. — Uporedni tekstovi na italijanskom i srpskohrvatskom jeziku. — U uvodnom tekstu prvog broja kaže se da je Glasniku svrha da proizvođačkim redovima pruži sažeti prikaz privredne djelatnosti Pokrajine.

93. POLJOPRIVREDA BOKE KOTORSKE

: Tehničko-poljoprivredni organ Kraljevskog poljoprivrednog inspektorata Provincije Kotor / direktor Alberto Ceccucci. — God. 1 (1941) — god. 3 (1943). — Kotor: Kraljevski inspektorat poljoprivrede Provincije Kotor, 1941—1943 (Kotor: Štamparija »La Concordia«). —

Za 1941. i 1942. nedostaju podaci. — Godine 1943. izašli su brojevi I—5. — Podaci o listu uzeti iz knjige: N. S. Martinović, »Razvitak štampe i štamparstva u Crnoj Gori 1493—1945«, str. 214.

REGISTAR NASLOVA PERIODIKE

- Almanah Srednje muzičke škole, 58
 Bilten SO Kotor, 59
 Bilten Mjesne zajednice Bijela, 60
 Bilten SO prosvjetnih radnika, 61
 Bilten Turističkog saveza Boke Kotorske, 62
 Boka, zabavnik, 1882, 2
 Boka, list, 1908, 1
 Boka, kalendar, 3
 Boka, kalendar, 1921, 15
 Boka, bilten SSRN, 63
 Boka, list SSRN, 64
 Boka, zbornik radova, 65
 Bocche di Cattaro, 1941, 89
 Bokelj, 1945, 30
 Bokeljska zora, 1935, 16
 Bokeški vjesnik, 1944, 90
 Bokeški glasnik, 1921, 17
 Borac, 1945, 31
 Brodograditelj, 66
 Vijesti, 1944, 32
 Glas Boke, 1932, 18
 Glas Boke, 1944, 91
 Glasnik Narodnog univerziteta Boke Kotorske, 1934, 19
 Godišnjak Pomorskog muzeja, 68
 Dnevni vjesnik, 1912, 4
 Đačko srce, 69
 Ekonomski vjesnik Boke, 1942, 92
 Elan, 1944, 33
 Zbornik Više pomorske škole u Kotoru, 70
 Zbornik jugoslovenskog pionirskog proznog stvaralaštva, 71
 Zbornik Kotorske sekcije Društva istoričara Crne Gore, 72
 Izvještaj C. Kr. Velike Gimnazije u Kotoru, 5
 Izvještaj Privatne djevojačke trgovačke škole u Kotoru, 1909, 6
 Izvještaj o Srpskoj pomorskoj zakladnoj školi u Srbini, 1885, 7
 ILK, Industrija ležaja Kotor, 73
 Informativni bilten »Jugopetrol«, 74
 Iskra, 75
 Jadran, 76
 Jadranska straža, 1924, 20
 Jugopetrol, 77, 78
 Kalendar, 1867
 Karampana, 1926, 1960, 21, 79
 Catalogus cleri..., 1844, 9
 Kokotijada, 80
 Lovćen, 34
 Mlada Boka, 1944, 35
 Napred, 1945, 36
 Naš list, 81
 Naše novine, 82
 Nova Boka, 1945.
 Omladinski Bilten, 1944, 38
 Orijen, 1945, 39
 Osa, 1945, 40
 Parilo, 1933, 22
 Partizan, 1942, 41
 Peraški prigodni letak, 1933, 23
 Petegola, 1927, 24
 Pobjednik, 1945, 42
 Polet, 1945, 1960, 43, 83
 Prvoborac, 84, 85
 Primorac, 1945, 44
 Program C. K. Realnog i Velikog Gimnazija u Kotoru, 1873, 10
 Programma dell' Scuola nautica in Kattaro, 1881, 11
 Proleter, 1945, 45, 46
 Proljeće, 1912, 12
 Radio vijesti, 1942, 47
 Riječ Boke, 1938, 25
 Rossika, 1930, 26
 Službeni vjesnik Kotorske biskupije, 86
 Službeni list NO Sreza bokokotorskog, 87
 Soko, 1935, 27
 Sokol, 1921, 28

Srpski magazin, 12a
 Studija marina, 88
 Udarnik, 1945, 48
 Uznički glasnik, 1921, 29
 Crvena zvijezda, 1942, 49
 Čuvar slobode, 1945, 50

Džepne novine, 1944—1945, 51, 52,
 53, 54, 55, 56, 57
 Sematizam pravoslavne eparhije
 bokokotorsko-dubrovačke, 1874,
 13
 Schematismus ... Dioecesis catha-
 rensis, 1896, 14

REGISTAR MJESTA

Bijela, 60, 64, 66, 71
 Bela Crkva, 26
 Venecija, 9
 Dobrota, 67
 Dubrovnik, 5, 7, 8, 10, 12a, 13, 16,
 19, 25, 87
 Đakovica, 30, 39, 40, 42, 43, 44, 48,
 52, 53, 54, 55, 56, 57
 Đunovići, 20
 Zagreb, 5, 10
 Zadar, 2, 9, 11, 13, 14
 Kotor, 1, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 12,
 13, 14, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24,
 29, 32, 35, 37, 38, 54, 58, 59, 61,
 63, 64, 67, 68, 70, 72, 73, 74, 75,
 77, 78, 79, 82, 83, 86, 87, 88, 89,
 90, 91, 92, 93

Krtole, 49
 Kutli, selo u Boki Kotorskoj, 2
 Mostar, 28
 Novi Sad, 2, 12a, 19, 26, 85
 Perast, 23, 80
 Peć, 39, 48, 52, 53, 54
 Risan, 12a
 Skadar, 57
 Split, 9, 11
 Tivat, 27, 28, 69
 Titograd, 85, 88
 Trebinje, 65, 71
 Herceg-Novi, 7, 15, 16, 26, 41, 47, 62,
 65, 75, 76, 81, 84, 85
 Cetinje, 18, 78, 87

REGISTAR IMENA

Anterić Julije, 4
 Antović Ivo, 49
 Arhangel'skij E. M., 26
 Asti Pietro, 89
 Bartulović B. Anton, 18
 Bareli Josip, 27
 Blgović Andrija, 90
 Bijelić Nikola, 12
 Bogišić Anton, 23
 Boroe Stjepan, 79
 Boljević-Vuleković Vojislav, 72
 Bošković, 7
 Bravo Ugo, 21
 Brinić Vojo, 35, 49
 Budeč Ljubo, 35
 Bulatović Zarko, 75
 Bućin Blagoje, 87
 Bućin Damjan, 21
 Vujović Slađana, 75
 Vukasović Dušan, 1, 3
 Vukasović Đ., 22, 24

Vukasović Stijepo, 18
 Vuković Drago, 21, 22
 Gojan Luka, 16
 Grgurević Tomo, 79
 Dabović O. Vojislav, 91
 Dančulović B. Krsto, 18
 Drašković Đuro, 92
 Drašković Stevo, 63
 Durutović Sloboda, 85
 Duranović Radovan, 63
 Đunio Rudolf, 18
 Đurović, 7
 Zloković Ignjatije, 68
 Ivanović Gracija, 67, 86
 Ivošević Vaso, 15
 Inić Silva, 75
 Ianičić Petar, 81
 Kamenarović Ćiro, 92
 Cassi Alberto, 92

- Kovačević Predrag, 19
 Koprivica Stevan, 75
 Lazarević Filip, 1
 Lakelić, 7
 Lalović Savo, 71
 Lalošević Aleksandar, 80
 Lo Martire Orazio, 89
 Majstornović Radiša, 59
 Marinović Ante, 70
 Marković Krsto, 28
 Martinović Jovan, 79
 Martinović Niko S., 93
 Maslovar Ilija, 70
 Matković Anto, 29
 Miković Dionisije, 3, 12, 12a
 Milović Đ., 49
 Milović Zoran, 75
 Milijašev Aleksej, 18
 Mollica Fortunato, 92
 Monti Arigo, 89
 Morisi Celso, 89
 Nakićenović Jovo, 82
 Odalović Gligo, 81
 Pavan Giovanni, 92
 Pavićević Veljko, 85
 Perić Marko, 67
 Petković Vilson Đurđić, 24
 Petković Jovo, 20
 Petrović Mato, 49
 Ponti Francesco, 89
 Pušić Ilija, 65
 Radojičić Vlado, 74, 78
 Ramadanović Milan, 17
 Saulčić Andrija, 85
 Sekulović J. Dušan, 18
 Sekulović Jovo, 15
 Seferović Lazar, 65
 Slovinić N. Ante, 18
 Stjepčević Jovan, 88
 Tagliapietro Giovanni, 92
 Ceccucci Alberto, 93
 Cirković Stanko, 4
 Čupović Vladimir, 12
 Uglješić J. Milutin, 3
 Franović A., 37
 Crnić-Peجویć Marija, 65
 Čabrilović Ljiljana, 75
 Čelanović J. Dušan, 21, 79
 Čučak Savo, 18
 Džaković Danica, 75
 Sabović Milivoj, 16
 Šarić Jovan, 2
 Sevaljević Andrija, 63, 64, 77, 82
 Segota Pero, 55
 Šmidt Anton, 18
 Šćekić Dragoljub, 85

Summary

PERIODICALS PUBLISHED IN THE BAY OF KOTOR (1844—1984)

Dr Miroslav LUKETIĆ

The Bay of Kotor is one of the most developed of the Socialist Republic Montenegro. Its geographic and political position and convenient conditions for the development of shipping trade had important impact on the socio-economic and cultural circumstances of this region. Up to 1918 the Bay was ruled by foreign counties, which tried by the policy of assimilation to separate the region from Montenegro and Yugoslavia. For centuries the people of the Bay of Kotor resisted the attacks on its national being, kept the language, religion and customs and together with the other nations of ours fought with weapons to defend and did defend the freedom. In spite of numerous limits, specially in culture and education, during the 19th century the struggle for the national rebirth and striving for the union of all our peoples was widely spread and besides the other ways, was expressed in the field of journalism. Those were the circumstances in which the early periodicals were published.

During the past 140 years there were 100 or so titles of various periodicals. In bibliography there are 94 titles with the evidence sufficient for the identification.

The number of the periodicals as published according to periods of time are: up to 1918 — 15; from 1918 to 1941 — 15; from 1941 to 1945 — 28; from 1945 to 1984 — 31 title. There is a separate record of the enemy and quisling periodicals published during the Italian and German occupation 1941—1945.

The first periodicals bore the mark of the time they appeared at, so their main messages were in the spirit of the progressive aspiration for freedom and union of our peoples. Editorial and publishing policy was greatly influenced by the censorship and the other restrictions established by Austrian authorities. In that first period the majority of the papers are annuals, reports, calendars and almanacs, while there were only 3 newspapers.

Between the two world wars most of the periodicals were newspapers, the press. The differences among the political parties and electoral campaigns influenced the publication of periodicals, but they were short-lived.

The partizan press during the war years played a remarkable role in explaining the aims of the struggle and had success in exposing those who cooperated with the occupation authorities as well as their propaganda. It was headed by the Communist Party of Yugoslavia.

In the liberated Bay periodicals became the unfailing follower of all social, economic and cultural changes and got new socialist traits, encouraging self-managing development in the society.

One of the essential characteristics of the periodicals in the Bay of Kotor is their expressing of brotherhood and unity and spirit of tolerance among the inhabitants of different nationalities and religions, which was, besides other ways, done by using alternatively Cyrillic and Latin alphabet.

The bibliographic description of units was done according to the international standards ISBD (S). The units are listed in the alphabetical order of the titles in the periods, and at the end there is a register of all the titles. Besides these the bibliography contains a detailed note with the evidence of the history of the periodical and the changes in the intervals of publishing, editors, printers etc. For the current periodical publications there is the ISSN number those editions that have one.

Every change in the head title is recorded as a new title and introduced separately.

The periodicals of the Bay of Kotor have not been the subject of a special study so far, though certain works gave evidence of a fairly great number of the papers. This is the first time that the periodicals are presented continually from the first editions to the present day, and the evidence of some so far unknown, or less known editions, is completed. For several editions that were not preserved there are data given according to the documents about them, or the memories of the individuals who took part in their publishing. The greatest number of the lost editions dates from the war period 1941 to 1944.

The author hopes that the publishing of this bibliographic review might encourage cultural and other institutions as well as the individuals to start the work on the completion and preservation of the periodical, in particular the older ones, and contribute to the greater use of periodicals in science, culture, education and specially information of the working people and citizens of the area. It may be expected that further research will complete the evidence about some editions, or discover some still unknown papers.

ЈЕДНА СИНБЕЛИЈА ПЕТРА I ПЕТРОВИЋА-ЊЕГОША (Прилог за историјску грађу Грбља у XIX веку)

И поред тога, како наводи И. Стјепчевић,¹ што Грбља у прошлости није сачињавао неку посебну политичку јединицу, те се и не може говорити о неком његовом посебном развоју, ипак су, по нашем мишљењу прилози за историјску грађу и за такве етно-територијалне ентитете од сасвим одређеног значаја. Мада је судбина Грбља била уско везана за судбину суседних приморских пригорских и загорских подручја, ипак Грбља током прошлости није увек био у непрекидном историјском континуитету државно-територијално и административно стално везан за све те, како наводи Стјепчевић „сусједне приморске и загорске крајеве“ (I. c.). Он је врао често, боље речено, готово стално био, *de facto*, погранично подручје, а који пут и трограничје — Црне Горе, Млетачке Републике и Османског Царства. Стога прилози, ако могу да допринесу бољем расветљавању и познавању развоја, поготово у току преломних историјских периода сваког таквог комплексног подручја, увек су добродошли и корисни.

Један од тих преломних историјских периода у прошлости Боке Которске и Грбља, без сумње, је и почетак XIX века, тј. време краткотрајне француске управе (август 1807 — октобар 1813), а прикључење овог подручја Наполеоновој Илирској Провинцији (1809—1813). Административно је „Провинција од Боке Которске“ имала три округа који су носили називе: „Држава од Котора“, „Држава од Будве“ и „Држава од Новог“, а окрузи су се даље делили на општине као управне јединице.² Губернер

¹ Стјепчевић, И.: *Котор и Грбља — Хисторијски преглед*. Сплит: Ново доба, 1941, 7.

² Суботић, Ј.: *Фонетизам неких простих бројева у говору Боке Которске с почетка XIX века*, Зборник за филологију и лингвистику (Нови Сад), 1978, XXI/1, стр. 226—228.

Илирске Провинције, познати француски маршал Аугуст Мармонт (1774—1852) је у склопу и низу организационо-политичких, војних и других мера у организовању Илирске Провинције, а посебно подручја Боке, између осталог, почео да сузбија и ограничава утицај Црне Горе и њеног господара Петра I Петровића — Његоша (1747—1831), митрополита црногорског, скадарског и приморског („Светог Петра Цетињског“), чији је утицај у току његове владавине у Црној Гори (1782—1830) био веома снажан и у свим приморским и бококоторским крајевима. Тако је, на пример, 1808. године на предлог маршала Мармонта одузета духовна власт митрополиту Петру I у Боки Которској и Грбљу, а на његово место је наименован од стране француске управе Бенедикт Краљевић.³ Међутим, тај избор очигледно није био „сретан“ и успешан, пошто по писању самог Бенедикта Краљевића „готово сви православни, а особито свештеници пристају узан“ (тј. уз Петра I — В. Б.-Б.). Исте, 1808. године митрополит Петар I је без обзира на забрану упутио посланицу бококоторском свештенству у којој, између осталог, пише: „Но будући приморски народ при владању бивше републике Млетачке на злодјејаније распуштен, не мање него ли црногорски, који је у вољности и самовољству свеђер живио, нијесам имао јакости за испунит моје желаније за прекратити такво злоупотребањаније“.⁴ Очигледно је да митрополит Петар I Петровић — Његош, поред чисто духовног утицаја на „приморски народ“ који је ван сваке сумње имао у значајној мери, желео да делује и као верски поглавар, а и као „државни господар“, што очигито није могао лако да спроведе за време „бивше републике Млетачке“, како и сам признаје. Због тога, његово обраћање свештенству има и државно-територијалну, ослободилачку димензију већ 1808. године, и поред примарно духовно-реглементарног карактера и адресе његове посланице. Јединство Црне Горе и Боке Которске (у оквиру које је и Грбаљ) било је, истина, постигнуто нешто касније, 29. октобра 1813. године, одлуком Скупштине у Добротини (тзв. „Централна комисија“ под председништвом Петра I),⁵ али нажалост само краткотрајно, пошто је одлуком сила антинаполеоновске алијансе на Бечком конгресу, Бока Которска са Грбљем била додељена и поселута од Аустрије (8—12. јуна 1814), чија власт траје од тада више од једног века, тј. све до 10. новембра 1918. године.

³ Поповић, Ј.: *Живот св. Петра Цетињског*, Београд, 1977, 21.

⁴ Мартиновић, Ј. Д.: *Цетиње, Цетиње*, Обод, 1977, 58 и Младеновић А. и Берић В.: *Текст и филолошки осврт на једну диплому митрополита Петра I из 1809. године*, Зборник за филологију и лингвистику, XXI/1, 1978, стр. 224.

⁵ Мијушковић, С.: *Централна комисија — заједничка влада Црне Горе и Боке*, Бока, 11, 1979, стр. 267—279.

Какав је био однос „приморског народа“ а тиме и боко-каторског и грбаљског свештенства према интегралном ауторитету владице Петра I Петровића — Његоша, поготово у том „француском периоду“? Владика Петар I Петровић — Његош, као митрополит скадарски и приморско-црногорски је, у то време, издавао дипломе (грамоте, синџелије, приликом рукоположења свештеника и у вези са другим црквено-административним пословима) монасима и свештеницима бококаторским (нпр, синџелије издате 1809. године Никанору, игуману манастира Савина) и грбаљским (диплома издата 1809. године Георгију — Борбу Букићу „от места Пелиново, Комунигади гербаљскија“). Ова диплома издата Георгију Букићу објављена је у оригиналној графици и ортографији (без превода) и уз филолошки осврт 1978. године.⁶ На овом месту износи се, поред већ објављених основних језичких карактеристика дипломе, њен превод на српско-хрватски језик са појачано русификованог руско-словенског језика, уз приказ самог документа (сл. 1), и уз неке додатне податке о примаоцу дипломе. Текст документа је дат савременом графичком и транскрибован је. Диплому је издао митрополит Петар I Петровић — Његош на дан 15. јануара 1809. године. Текст ове дипломе писао је руком Симеон, Симо (Сејмон, Семен) Орловић, тада секретар митрополита Петра I Петровића — Његоша. Симеон Орловић, руски чиновник и аустријски шпијун, као такав нашој научној јавности прилично позната личност.⁷ Диплома је величине 395 × 316 mm на пуној хартији. При њеном дну, више лево, налази се печат промера 48 × 55 mm, а десно је потпис Петра I Петровића. Диплома је писана, тј. издата у манастиру Стањевићи, приликом рукоположења Георгија (Борба) Букића у чин свештеника, што је извршено у манастирској цркви св. Тројице. Текст на савременом српскохрватском језику ове дипломе гласи:

„Петар Божијом милошћу православнога источнога исповедања понизни митрополит црногорски, скадарски и приморски; и рускога императорског ордена светога и великога кнеза Александра Невскога кавалер.

По благодати пресветога и животворећег Духа датој нам од самога великога архијереја Господа нашега Исуса Христа преко његових светих ученика и апостола и њихових намесника и духовника. Овога правовернога човека Георгија Букића из места Пелинова Комунигаде грбаљске по чину свете православно-источне јерусалимске цркве призивањем светога и најсавршенијег Духа, смерношћу нашом производимо од „подџаконџа“

⁶ Младеновић, А. и Берић, В., о. ц., стр. 224.

⁷ Поповић, Ј., о. ц., стр. 143.

Свѣдѣніе о томъ, что въ 1879 году
 въ г. Петербургѣ, въ мѣсяцъ
 апрѣль, по случаю празднованія
 25-лѣтняго юбилея со дня
 вѣнчанія Императора Александра
 II и Императрицы Маріи Александровны

въ г. Петербургѣ, въ мѣсяцъ
 апрѣль, по случаю празднованія
 25-лѣтняго юбилея со дня
 вѣнчанія Императора Александра
 II и Императрицы Маріи Александровны

Свѣдѣніе о томъ, что въ 1879 году
 въ г. Петербургѣ, въ мѣсяцъ
 апрѣль, по случаю празднованія
 25-лѣтняго юбилея со дня
 вѣнчанія Императора Александра
 II и Императрицы Маріи Александровны

и ђакона, видевши да је достојан вишега чина, рукоположио га на преузвишени степен свештеника, и уручио му власт вршења светих тајни и извршења свих црквених послова. Иако је због стварног уверења он по правилима и предањима апостолским и светих отаца на степен свештеника произведен и рукоположен до храма светога Георгија, уручује му се ова архијерејска диплома, да ја сваки који то узме и прочита сматра часним и веома поштованим јерејом и по закону Божијем и светих отаца предано да ја слуша. Теби доликује, о јереју, да будеш богољубив, истинит, и вери непоколеблив и стрпљив, и твој живот да буде слика свих добрих дела, да се оградити судом страха Божијег; ако ли немарношћу твојом или леношћу, од преданог ти стада оваца Христових отето буде, имаћеш да даш одговор на страшном суду Христовом, ја учешћа немам, ти ћеш ударити. Дата у Божом чуваној Црној Гори са потписом нашим и приложеним грбом нашега печата при митрополитској нашој катедралној резиденцији светотројичке обитељи манастира Стањевиха лета господње 1809. године јануара 15. дана.

Петар Петровић
Семен Орловић
секретар господина
митрополита црногорског¹⁴

Ова диплома⁸ је још један доказ да су утицај ауторитета Петра I Петровића — Његоша и његове везе са „народом приморским“ и његовим свештенством остале очуване и практично непромењене и поред наредбе маршала Мармонта (1808. године) о одузимању, њему, гј. Петру Петровићу — Његошу, духовне власти и црквене јурисдикције на подручју Боке Которске и Грбља. Диплома је издата на самом почетку 1809. године, дакле непосредно после те Мармонтове наредбе 1808. године. У истој, 1809. години издата је и диплома (сишбелија) игуману Никанору, настојатељу манастира Савина. Није се, дакле, радило у овом случају о изимној, него очигледно о редовној устаљеној административној појави и поступку о којој Бенедикт Краљевић извештава и жали се на њу (I. с.).

Података о попу Георгију — Борбу Бркићу, примаоцу ове дипломе нема много. Као свештеник мале цркве св. Георгија у Пелинову године 1805. помиње се поп Стеван Бркић, који је у њој и сахрањен заједно са својом супругом.⁹ Поп Георгије — Борбе Бркић (рукоположен дипломом 1809. године) помиње се

⁸ Оригинал дипломе се сада налази у Новом Саду (код аутора овог чланка), чија је породица по оцу пореклом из Пелинова у Горњем Грбљу.

⁹ Накићеновић, С.: *Бока — Антропогеографска студија*, Српски етнографски зборник (Београд), XX/1913, стр. 573.

1820. године и највероватније је био наследно попа Стевана. Других података о њему као свештенику ове цркве нема. Црква је, иначе, саграђена крајем XVII века тј. у прелазном периоду почетка друге венецијанске владавине у Грбљу (Грбаљ је припадао Венецији од 1420. до 1496. и од 1647. до 1797. године, али се од Турака коначно ослободио тек 1718. године).

Из тог „прелазног“, преломног историјског периода Грбља потиче и та црква у Пеланову (црква је, према П. В. Ковачевићу, сазиђана преконоћ уз дозволу скадарског паше, дате Јовану Брајовићу¹⁰) која је, иако оштећена земљотресом 15. априла 1979. године, и данас у обредној употреби.

¹⁰ Ковачевић, П. В.: *Грбаљ — његова прошлост и будућност*, Котор, 1964.

IZ NARODNE POEZIJE

I

U Boki se pevala, a možda i nastala poznata pesma:

»Marice, devojko, gospockoga roda,
Ti ne peri robu kraj mojega broda!«

Mara odgovara:

»Ako si gospodar od tvojega broda,
Nijesi gospodar od sinjega mora,
Ja ću prati robu đe je mene volja.«

Moglo bi izgledati po pesmi kao da devojka pere robu u moru, što bi bilo neredno, jer se roba ne pere u moru zbog njegove slanocē. Ali ovde se ne misli na more, iako je tu i brod, nego na neki potočić, potok ili rečicu koja tu uvire u more. Takvih voda ima svuda uzduž našega primorja.

Među Vukovim narodnim pesmama (I, p. 751) nalazi se i pesma u kojoj paša, koji prolazi s vojskom, govori Skadarkinjoj devojci koja »platno b'jeli na Bojani / niže Skadra grada bijeloga«:

»Id' otale, Skadarka djevojko:
Ne b'jel platna, ne plaši nam konja,
I ne draži po vojsci junaka;
Jer ću naći u vojsci junaka,
Koji ć' k tebi vodu preploviti,
Uhvatiti Skadarku djevojku.«

na što devojka odgovara:

»Da Boga mi, pašo gospodine!
Dok je meni po Skadru junaka,
Ne bojim se tvojije Turaka.«

Kao što se vidi, između ove dve pesme ima razlika, ali ima i sličnosti. U obadve pesme čovek koji je navikao da zapoveda i da ga se sluša, u jednoj zapovednik broda, u drugoj zapovednik vojske, devojci koja na vodi pere robu zabranjuje da to radi tu u njegovoj blizini, ali ona u obadva slučaja daje prkosan, negativan odgovor.

Ove pesme spevane su u različitim društvenim prilikama: pesma o Marici devojci spevana je u primorju u mirnodopskim prilikama, pa se devojka oslanja na pravo, a pesma o »Skadarki« spevana je u nemirnim, ratnim prilikama, pa se devojka oslanja na silu.

Da se pesma o Skadarki devojci širila po raznim krajevima, te da je stigla iz ijekavskog jezičkog područja i u ekavsko, vidi se iz toga što je prenesena na ekavsko narječje (o. c., VI, p. 711). Trag takvog prenošenja ostao je u stihu: »P'ona beži Skadru bijelome«, stih 33, gde se radi stiha pored ekavskog »beži« nalazi ijekavsko »bijelome«; i modifikacija u stihu 17, gde umesto: »ne bojim se tvoji je Turaka« stoji: »ne bojim se ja tebe Turaka«.

Prigodom širenja po raznim krajevima ova se pesma skraćivala i menjala, kao što se vidi iz pesme o Ružici devojci koja beli platno na reci Sitnici (o. c., VI, p. 712), i o Varadinki Mari koja beli platno na Dunavu (o. c., I, p. 750).

Budući da se ova pesma širila po ovako udaljenim krajevima gotovo je sigurno da je stigla i u obližnje primorje. Prema njoj je mogla da nastane i pesma o Marici devojci.

II

Prigodom ispitivanja bokeljskih dijalekata, zapisao sam uzgred i ovu narodnu pesmu koja je nastala u vreme krivošijskog ustanka, a koja svojom sadržinom, osobito završnom sarkastičkom poentom, pokazuje borbeni duh i neprijateljsko osećanje naroda prema tuđinskoj vlasti kojoj je prva briga da ga upregne u svoju ratnu mašinu da gine za njegove eksploatorske, osvajačke interese:

»Knjigu piše od Beča cesare,
Pa je šalje Boki na Kotoru,
Iz Kotora Risnu na Gabelu,
Iz Gabele na Krivošije male,
A na ruke vojevodi Kiku.
U knjizi mu care govoraše:
,Vjerna slugo vojevoda Kiko,
Ti sakupljaj djecu u soldate,
Pa mi dođi Beču bijelome.
Ja ću tebe lijepo dočekati,

A još ću te ljepše darovati.
 Odgovara vojevoda Kiko:
 „Svijetla kruno veliki Česare,
 Na znanje ti ovo poručujem:
 Bokezi te nikad služiti neće
 Dok je meni na ramenu glava,
 A ti dođi meni na Krivošije,
 Ja ću tebe lijepo dočekati,
 A još ću te bolje darovati:
 Crnim prahom i teškim olovom!“

Ovom pesmom učvršćuje se i krivošijski ustanak u nizu naših narodnih pesama o borbama našeg naroda za slobodu. Pesma je prosta i kratka, ali se iz nje vidi borbeni duh Krivošijana i bezuspešni pokušaj austrijskih vlasti da mitom pridobiju vođe ustanka. Ironični odgovor austrijskom caru sa sarkastičnom poentom na kraju ove pesme daje snažan pesnički izraz.

III

U Lepetanima, po kazivanju pokojne Rosande Tomanović, zabeležio sam dečju pesmu:

Tindiri, pindiri, moj Martin,
 Ljepša Pulja neg Jakin;
 U Jakinu bobica,
 A u Pulji šenica,
 A u Kotor rumentin;
 Tri su stara za cekin.

Da su se barem početni stihovi ove pesme pevali deci nema sumnje, jer sam ih slušao više puta od moje pokojne majke, kada je ovu pesmu recitujući pevala detetu u naručju. Pevala je ponavljajući samo početna dva stiha, a umesto »moj Martin« izgovarala je »momantin«. Verovatno nije ona sama tako pevala. Do promene je moglo doći jer ženskom detetu ne odgovara muško ime, a i muškom se detetu ne obraća imenom koje mu ne pripada. Moja majka je mogla ovu pesmu čuti od svoje majke na brodu, na kojemu je provela početak detinjstva. Sećala se samo nekih sitnih detalja koji mogu da privuku pažnju deteta, među ostalim »leptira« po arbulima (katarkama) broda: kada su se iza jedne oluje lepršale na vrhovima arbula odrtine rasparanih jedara i pitali je što je ono, odgovorila je: »leperice«. Kao što je poznato, bokeljski zapovednici broda vodili su sa sobom i svoje porodice. Događalo se da u brodolomu svi zajedno nestanu, ali bilo je i lepih vremena i ugodnih impresija sa mora i sa kopna. U takvom raspoloženju i

porodičnom krugu i nežnom osećanju prema detetu mogla se u fantaziji pomorca začeti ova dečja pesma. Pošto mu je mašta bila obuzeta slikom gradova prema kojima je jedrio njegov brod, i trgovačkim teretom koji je prenosio, u pesmi je i to došlo do izraza.

Po spominjanju Kotora, čak i cene po koju se tada u tom gradu prodavao kukuruz (rumentin), vidi se da je ova eufonična pesmica spevana negde u Boki ili na nekom bokeljskom brodu.

ЈЕДНА АРБИТРАЖНА ПРЕСУДА ИЗ ВРЕМЕНА ПРВЕ АУСТРИЈСКЕ ВЛАДАВИНЕ

У Топалској комуниџади дукалом од 14. јула 1718. године дужда Јоханеса Корнелија поред осталих привилегија било је прецизирано право бирања „капетана, канцелијера и 4 суђе, те да то тијело може обављати функције судовања у цивилним (грађанским имовинским) стварима и то искључиво у првом степену“.

Суђење у кривичним предметима било је искључиво у надлежности херцеговског провидура који је то своје право често преносио на судове добрих људи.¹

Када је територија Млетачке Републике, послје њеног пада подијељена између Француске и Аустрије, Истру, Кварнерска острва, Далмацију и Боку Которску добила је Аустрија (1797—1806). У том периоду у Котору дјелује Привремени суд прве инстанце (Cesareo Regio Tribunale Provisorio di Prima Istanza). Поред њега убрзо се оснивају средњи судови (претора) у Херцег-Новом, Будви и Котору. Ови су судови рјешавали спорове чија вриједност није прелазила суму од 20 далматинских дуката.² Током времена територијална надлежност Окружног суда првог степена у Котору обухватила је поменуте средње судове.

Доласком Аустрије престаје да постоји Топалска комуниџада, она прераста у Херцеговску општину која носи назив као и остале општине у Боки у том периоду — цесарско-краљевски («Cesareo Regia» или «Imperiale Regia».)³ И у овом периоду

¹ Др Борбе Д. Миловић, Прилог проучавању кривичних судова добрих људи у Комуниџади топалској (млетачки период), Цетиње, 1959, стр. 6.

² Др Борбе Д. Миловић, оп. цит., стр. 6.

³ Павло Буторац, Бока Которска након пада Млетачке Републике до Бечког конгреса (1797—1815), Рад. ЈАЗУ, Загреб, 1938, стр. 185.

⁴ Павло Буторац, оп. цит., стр. 183—184.

општине задржавају право избора такозваних банкада, а дозвољено им је и рјешавање спорова арбитражним путем.

Право на арбитражно рјешавање грађанских спорова имале су и претуре.

Међутим, и у овом периоду у Боки Которској наставља се пракса суђења арбитра — добрих људи и у кривичним споровима ван оквира датих привилегија.⁵

Кад би се странке одлучиле да свој спор ријеше, не на редовном суду већ путем арбитра — добрих људи, оне су о тој својој одлуци морале и у овом периоду сачини у општинској или судској канцеларији споразум који се прво уносио у службену књигу, а затим се страни издавао овјерени препис који се касније прилагао уз оригиналну пресуду властима — тако да су обадва документа остајала властима, а странкама се издавала овјерена копија пресуде уз утврђену новчану накнаду. Захваљујући тој обавези доношења пресуда властима на увид, овјеру и објаву, оне су се у великом броју и сачувале. У грађи Историјског архива Котор, унутар разних фондова, налази се велики број појединачних пресуда као и једна збирка.⁶ Језик тих пресуда већим дијелом је на италијанском а мањим на нашем језику.⁷ Када су на нашем језику арбитрае сусрећемо најчешће под називом — добри људи. Споразуми су увијек на италијанском.

И ова арбитражна пресуда са почетка прве аустријске владавине је на италијанском језику.

У општинској канцеларији у Херцег-Новом 6. маја 1799. године склопљен је споразум о арбитражном рјешавању спора између протопопа Јована Ивелића и Петра А. Филотића, оба два из Рисна. Од арбитражног суђења изузимају се они дјелови у спору који се односе на Лазаровиће, што су посебно ријешили, као и дио спора у вези 500 цекина који припадају његовом брату генералу Марку Ивелићу, у којему не треба посредовати.⁸

⁵ Мр Весна Вичевић, Једна пресуда суда добрих људи из 1798. године, Зборник 2, Которска секција Друштва историчара Црне Горе, Котор, 1980, стр. 65—69.

⁶ Аутор овог рада обрадио је ту збирку докумената за свој магистарски рад под називом „Водич кроз збирку пресуда добрих људи Бокe Которске 1797—1808“ који је обрађен на Филозофском факултету у Задру јуна 1980. године.

⁷ На примјер, у поменутој збирци пресуда добрих људи (СД) која се чува у Историјском архиву Котор (ИАК), а која броји 517 докумената (споразума, пресуда, разних прилога), сачувано је само 10 пресуда на нашем језику писаних ћириличким писмом. Аутор овог рада посебно је обрадио тих десет ћириличких пресуда (рад у штампи).

⁸ „...eccettuato quello trà li Lazzarovich...e l'altra proposta dal suddetto Protopopà delli cinquecento zecchini spettanti al Generale Marco Ivelich fratello d'esso Protopopà, nelle quali non dovranno prender'ingerenza alcuna sì come fù ordinato da questo General Comando...“, ИАК, СД, I, 54.

За арбитражне судије изабрани су конта Адвиза Висковића, Тома Криловића, кап. Јоза Луковића и кап. Матију Сбутегу који треба спор да ријеше у року од четрнаест дана.⁹ Странке се обавезују на прихватање донесене пресуде од изабраних судија и одричу се права жалбе.¹⁰

Састављању споразума присутна су два свједока, Андреа Барбета из Херцег-Новог и Илија Спортан из Котора, »ad hoc« позвани.

Споразум је излао, потписао и печатио Винћенто Валери, општински писар.¹¹

Изабране судије састале су се у Котору 28. маја 1799. године у једној приватној кући, саслушале једну и другу страну и донијеле пресуду у три тачке.

У првој тачки пресуде, на основу права које је имао протопоп Ивслић да у току деветнаест година од неких својих парохијана прима по једну боцу уља годишње, пресуђује се да му Петар Филотић плати по 8 лира годишње уз ослобађање од плаћања за девет година за које пријеме је живио са својим братом. Поред тога, од „саландара великог“¹² и погребца који је обавио покојној мајци Петра Филотића, као и од „саландара малог“ и погребца његовом сину, обавезан је да му плати 14 талира и 12 лира.

По другој тачки пресуде, у вези спорних сребрних копчи које су, наводно, биле похрањене код покојног сина Петра Филотића, због недостатка доказа треба да одустану од било каквих потраживања.

Трећом тачком се рјешава да се пушка са дршком рађеном у сребру, коју је протопоп Јован Ивслић поклатио покојном сину Петра Филотића не може потраживати, јер потврда да је поклон учињен, поклон чини неповратним.

⁹ У споразумима је веома ријетко бивао назначен рок до када треба донијети пресуду као што је то случај у овом документу гдје је тај рок четрнаест дана. Он у овом случају није био поштован, већ је продужен за осам дана. Често је, међутим, у њима била пренизирана висина новчане казне у случају неприхватања донесене пресуде, најчешће одређене суме у корист јавних путева, находништа у Котору и друго.

¹⁰ »...promettendo li prenominati componenti Protopopà Ivclich e Filotich d'aver'ora per sempre per fermo, ratto (!), grato, valido, irrevocabile ed inappellabile tutto quello e quanto sarà deciso, giudicato, arbitrato e definito dall'oltrescritti loro giudici arbitri ed amabili compositori, e ciò sotto loro vicendevol' obbligazione in amplissima forma...«. ИАК, СД, I, 54/т.

¹¹ ИАК, СД, I, 54/т.

¹² Саландар, саландар, саландара, м. дар калуђерима да моле молитве...“ Рјечник хрватскога или српскога језика, свезак 61, ЈАЗУ, Загреб, 1954.

Пресуђену суму Филотић треба да исплати на дан св. Петра следећег који дође по старом календару.¹³

На крају пресуде слиједе четири потписа арбитражних судија.

Пресуда је поднесена властима на увид истог дана, о чему је на документу сачињена уобичајена биљешка, да су се арбитражне судије један по један заклели у присуству редовног судије, да су судили по свом знању и да нијесу направили ниједну намјерну грешку.

Истог дана пресуда је и објављена пред предсједником суда у присуству странака.

¹³ Рок за исплату је прилично кратак, од 28. маја до 12. јула (када је св. Петар) је мјесец и по дана. Обично је рок за исплату био дужи, а код већих сума пресуђивала се исплата у неколико рата.

Rajko VUJICIC

O NOVOOTKRIVENIM FRESKAMA U CRKVI SV. ANE U KOTORU

Do nedavno se o srednjovjekovnom zidnom slikarstvu Kotora veoma malo znalo. Arhivski dokumenti su pominjali nekoliko »grčkih« slika (pictores graeci) koji su u XIII i XIV vijeku djelovali u kraljevom gradu. Pouzdano se znalo da je jedna njihova družina 1331. godine dekorisala unutrašnjost katedrale sv. Tripuna, od čega je danas vidljiv samo jedan omanji fragment u apsidi.¹

C. Fisković je 1953. god., prilikom istraživačkih radova na kotorskim spomenicima u organizaciji Srpske akademije nauka, otkrio ostatke fresaka na istočnom zidu crkve sv. Mihaila. Konstatovao je da se radi o gotičkom stilu i datovao ih u XIV vijek.²

Prije desetak godina otkrivena je na južnom zidu zapadnog traveja crkve sv. Luke zanimljiva freska iz kraja XII vijeka sa stojećim figurama tri svetitelja.³ Iako se već tada pomišljalo da

¹ Taj fragment sa scenama Raspeća i Skidanja bio je otkriven i fotografisan prilikom restauracije katedrale na samom početku ovog vijeka, pa je zatim ponovo pokriven malterom. O tome: K. Segvić, *Un frammento di affresco nell'abside della chiesa Cattedrale di Cattaro*, *Bolletino di archeologia e storia Dalmata*, XXII, 1900, 241—244.

Fotografiju je objavio i I. Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, Split, 1938, I, VI/1.

Freska je ponovo otkrivena i konzervirana 1966. god. prilikom priprema za proslavu 800. god. katedrale. O njoj su zatim pisali: M. Milošević, *Freske u kotorskoj katedrali*, *Zograf* 1, Beograd, 1966, 34; Niko Luković, *Freske i slike katedrale sv. Tripuna, 800 godina katedrale sv. Tripuna u Kotoru (1166—1966)*, Kotor, 1966, 63—65; P. Mijović u *Istoriji Crne Gore*, II/1, Titograd, 1970, 289—290; Vojislav J. Đurić, *Vizantijske freske u Jugoslaviji*, Beograd, 1974, 58 i bilješka 61.

² Cvito Fisković, *O umjetničkim spomenicima grada Kotora*, *Spomenik SAN*, CIII, Beograd, 1953, 84; Isti, *Dalmatinske freske*, Zagreb, 1965, 21; P. Mijović u *Istoriji Crne Gore*, II/1, Titograd, 1970, 302; V. Đurić u *Istoriji Crne Gore*, II/2, Titograd, 1970, 519.

³ A. Skovran, *Novootkrivene freske u crkvi sv. Luke u Kotoru*, *Zograf* 4, Beograd, 1972, 76—77; V. J. Đurić, *Otkriće u crkvi sv. Luke u Kotoru*, »Pobjeda« od 12. IV 1973; Isti, *Vizantijske freske u Jugoslaviji*, 28—29 i bilješka 27.

bi se i u drugim kotorskim crkvama moglo naići na ostatke srednjovjekovnog živopisa,⁴ ipak se, zbog nedostatka sredstava, nijesu preduzimala istraživanja u tom pravcu. Tek se nakon posljednjeg zemljotresa pristupilo organizovanim istraživanjima i ispitivanju unutrašnjih zidnih površina većine crkava u Starom gradu. Već se prilikom radova na prvoj crkvi — Mariji Koledati — naišlo na ostatke srednjovjekovnog živopisa. U kaloti kupole otkriveno je poprsje Hrista Pantokratora, u oltarnoj apsidi dio jedne kompozicije sa više svetitelja,⁵ te ostaci bojenog freskomaltera u raznim djelovima crkve.

U crkvi sv. Ane su se na svijetlo dana pojavili fragmenti dva slikana sloja jedan na fasadi, a drugi u unutrašnjosti.

U crkvi sv. Mihaila su očišćene ranije vidljive slikane plohe i oslobodilo malternih premaza još nekoliko kvadratnih metara zida. Pored Deisisa u apsidi⁶ moguće je bilo identifikovati sv. Tripuna⁷ na južnom, i sv. Domenika⁸ na sjevernom dijelu istočnog zida. Poviše njih su se ukazale scene Blagovijesti i Vaznesenja Hristovog koje ranije nijesu bile vidljive, kao i dva lika u donjoj zoni koja se za sada ne mogu raspoznati.⁹

Na freske se naišlo nedavno i u crkvi sv. Pavla. Doduše ne u unutrašnjosti crkve već u jednoj prizidanoj niši funeralne namjene, u čijoj luneti je bio naslikan Deisis,¹⁰ a sa strane figure svetitelja.¹¹

Nakon što novootkrivene freske budu proučene, odnosno one odranije poznate razmotrene u svijetlu novijih otkrića, moći će

⁴ Pored katedrale arhivski spisi pominju još izričito freske u porušenoj crkvi sv. Jakova od Loče, koja je bila *picta pictoris graeces* (up. I. Stjepčević, nav. dj., 58), dok se živopis vezuje još za crkve sv. Nikole i sv. Franja (up. P. Mijović u *Enciklopediji lik. umj.*, 3, Zagreb, 1964, 230 pod »Kotor« i V. Đurić u *Enciklopediji lik. umj.*, 3, pod »Pictores graeci«.

⁵ Freska je konzervatorski konsolidovana ali nije očišćena, te se navedena kompozicija ne može sa sigurnošću identifikovati.

⁶ Do sada se, zbog slabe vidljivosti, smatralo da je u apsidi naslikan Hristos. Tako je mislio C. Fisković (*Dalmatinske freske*, 21) i V. Đurić (*Istorija Crne Gore*, II/2, 519).

⁷ To je onaj svetitelj što ga je, uzimajući u obzir stanje u kom se nalazio, začuđujuće vjerno opisao C. Fisković (*Umjetnički spomenici grada Kotora*, 84), koji ga, ipak, nije identifikovao. Pojavom modela grada Kotora u lijevoj ruci svetitelja, koji je — kao uostalom i čitava figura — gotovo identičan onom u stolivskoj crkvi sv. Bazilija, otklonjene su sve sumnje oko identifikovanja lika.

⁸ Ostatak signature (»... NIK«) i dominikanski habit govore u prilog takvoj identifikaciji.

⁹ Lik na sjevernoj strani je zacijelo neki prorok koji na glavi ima »frizijsku kapu«. Veoma je oštećena i konjanička figura na južnom zidu crkve, zbog čega se ne može sa sigurnošću utvrditi da li se radi o sv. Mihailu, kako dosadašnji istraživači misle, ili, možda, o sv. Đorđu.

¹⁰ Od te kompozicije vidljiv je fragment sa Bogorodicom u molbenom gestu, što nedvojbeno ukazuje da se radi o kompoziciji Deisis, mada se ne vide Hristos i Jovan Krstitelj.

¹¹ Očuvan je samo lijevi svetitelj koji bi, prema izgledu, mogao biti sv. Pavle. Najvjerojatnije je nasuprot njega bio sv. Petar.

se stiči jasnija slika o srednjovjekovnom slikarstvu Kotora. No i sada se već nameću neki zaključci koji će znatno dopuniti, pa i korigovati, dosadašnja saznanja o toj pojavi. Čini se, prije svega, da će na značaj »*pietores graeci*« — bar što se Kotora tiče — morati svesti na razumniju mjeru i to u korist lokalne slikarske škole čiji obrisi postaju sve razgovorniji. Ali to će, kao i mnoga druga pitanja povezana uz kotorsku slikarsku školu, biti razjašnjeno tek nakon temeljitog proučavanja novootkrivenih slikarskih djela. Tada će se, u to nema sumnje, otvoriti novi vidici o značaju Kotora kao spona između dvije najznačajnije kulturne sfere — zapadne i vizantijske, o uticajima koji su preko njega strujali u oba pravca, kao i o udjelu samog Kotora u tim strujanjima. Naš mali prilog tom velikom pitanju je ovaj svrt na novootkrivene freske u crkvi sv. Ane.

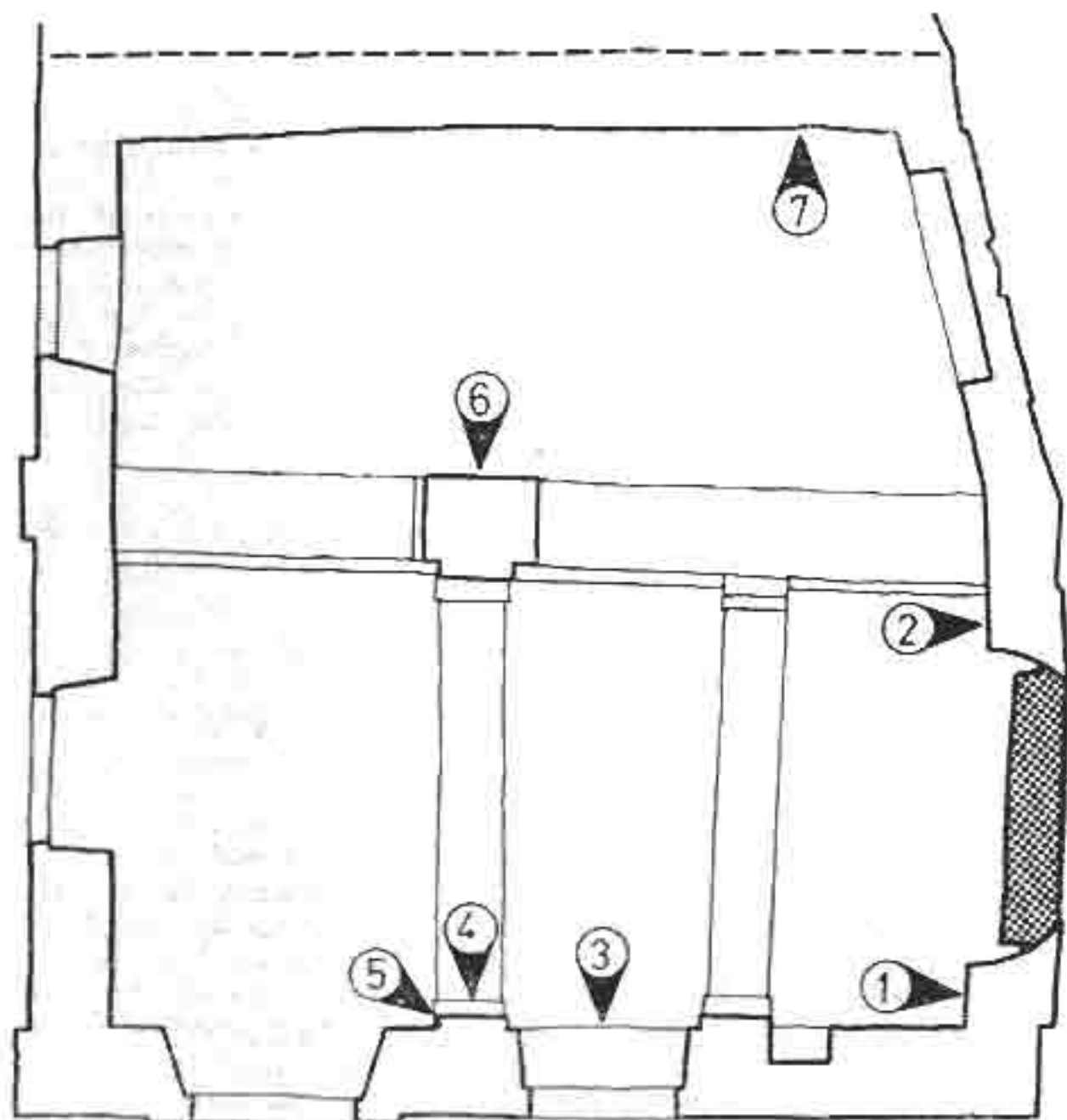

Romanička crkva sv. Ane je sazidana negdje u prvim decenijama XIII vijeka, da bi nakon nekoliko dogradnji i prepravki zaokruglila današnji izgled u vrijeme baroka. Ona je svojom arhitekturom, kao i nekim skulpturalno-dekorativnim detaljima, već odavno skrenula na sebe pažnju istraživača.¹² Međutim, nije se vjerovalo da se ispod novijih nanosa maltera u njoj krije zanimljivo srednjovjekovno slikarstvo, uprkos činjenici što je boja na nekoliko mjesta bila odranije vidljiva.

Uporedo sa istraživanjima arhitekture, koja su obavljena u toku ljeta 1982. godine, radila je i ekipa slikara-konzervatora na otkrivanju, čišćenju i konsolidovanju pronađenih fresaka.¹³ Na istočnom zidu crkve, do apside u kojoj je bio smješten glavni oltar, otkrivene su oslikane površine u fresko-tehnici. Na južnom dijelu zida pojavila se prilično očuvana figura sv. Martina, ispod kojega je ispisan molitveni natpis (sl. 2). Svetitelj je obučen u svijetlu albu, karmin-crvenu kazulu, dok na glavi ima mitru optočenu dragim kamenjem. Desnom opruženom rukom pridržava pastoral s bogato ukrašenom volutom, a u lijevoj drži zatvorenu knjigu svijetloplavih korica. Pozadina je tamnoplava, oivičena sa svih strana crvenom bordurom. Polje oreola ispunjeno je svijetlim okerom, dok je unutrašnji rub izveden debljom tamnobraon linijom. Do oreola je obojena signatura ispisana latiničnim slovima: S MARTIN EPISCOP.

¹² Na arhitekturu crkve sv. Ane osvrnuli su se: Cvito Fisković, *O umjetničkim spomenicima grada Kotora*, 82—83; Vojislav Korac, *O monumentalnoj arhitekturi srednjovjekovnog Kotora*, Spomenik SAN, CV, Beograd, 1956, 157—159; Isti, u *Istoriji Crne Gore* («Romanska arhitektura»), II, 1, Titograd, 1970, 131.

¹³ Radovi su obavljeni pod vođstvom slikara-konzervatora mr. Zvonimira Zekovića iz Zavoda za zaštitu spomenika kulture Beograd.

Sl. 1. Ostaci živopisa u sv. Anđ — 1) sv. Martin, 2) sv. Katarina Sijenska, 3) ostaci figura dva svetitelja, 4) poprsje neidentifikovanog svetitelja, 5) unrasna vriježa, 6) friz sroolikih ukrasa, 7) ostatak neidentifikovane kompozicije.

Sjeverno od oltara naslikana je sv. Katarina Sijenska (KATARINA ... SEN...) u svijetlom dominikanskom habitu s brojanicama u ruci. Tijelo svetiteljke je okrenuto frontalno, a glava ulijevo, prema poprsju Hrista koji se pojavljuje iz segmenta neba. Veći dio lica i gornji dio tijela sijenske svetiteljke su oštećeni pošto je malter s tih površina bio otučen ili otpao.

Hristos iznad sv. Katarine je obučen u crvenu haljinu i tamnoplavi himation. Unutrašnja ivica oreola i upisani krst su jarko crvene boje. Iste boje je i jedna velika osmokraka zvijezda pozadi njega. Ruka kojom blagosilja svetiteljku se ne vidi.

Na južnom zidu centralnog traveja bila su naslikana dva svetitelja od kojih su danas vidljivi samo donji djelovi, dok je na mjesto gornjih naknadno probijeni prozor. Jedan svetitelj je obučen u tamnoplavu haljinu, a do njega stoji bosonog monah u svijetlom habitu, po čemu se da zaključiti da je pripadao dominikanskom redu. Polja na kojima su naslikani ispunjena su žutim okerom i svijetloplavom bojom, te odijeljeni crvenim bordurama.

Jedno poprsje otkriveno je na južnom pilastru, između zapadnog i centralnog traveja. Ostaci crvene boje vidljivi su na haljini, a okerne na licu. Zbog ispranosti površine lik se ne može identifikovati. Na istom pilastru, na njegovoj užoj strani, naslikana je tamnom bojom na svijetloj pozadini jedna ukrasna vriježa.

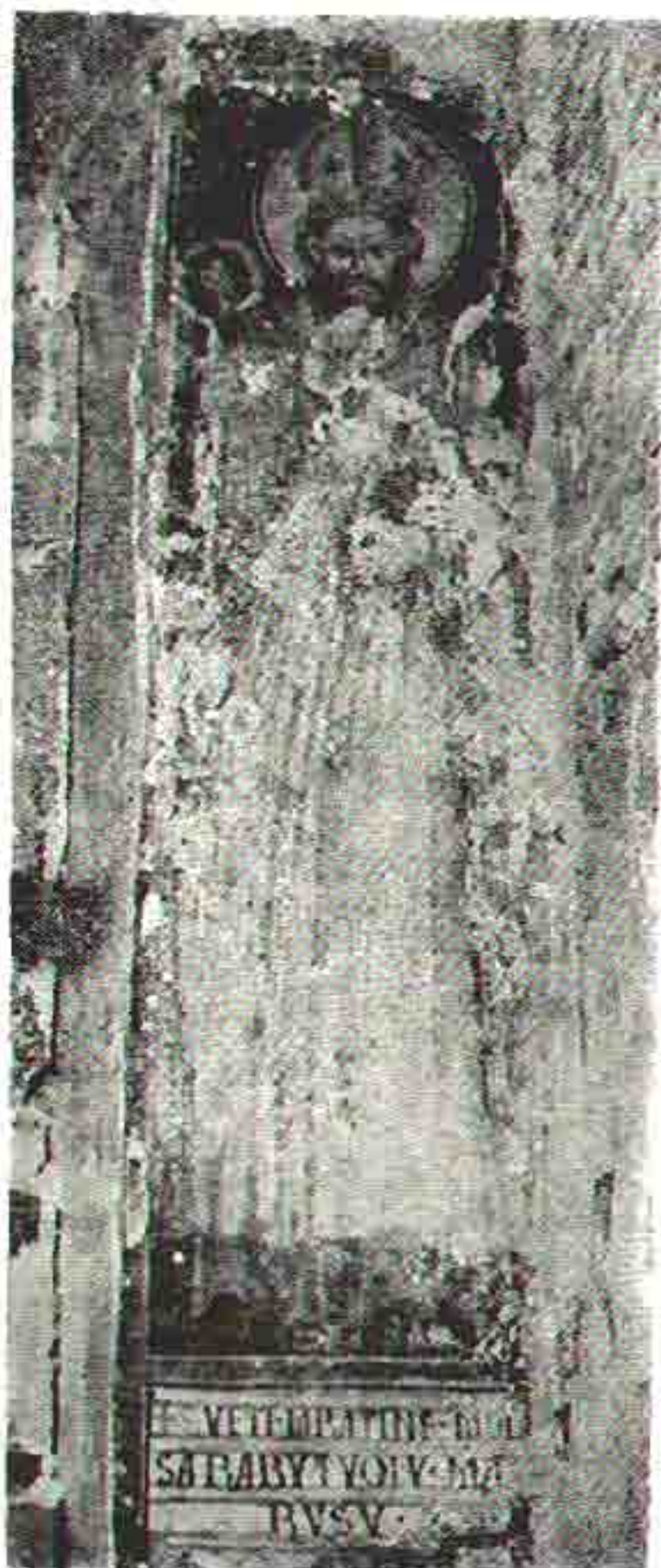
Na južnom dijelu dograđenog broda, između dva luka, nazire se jedan dekorativni friz srolikih ukrasa ispunjen naizmjenično crvenim i zelenim tonovima. U istom brodu, na njegovom sjevernom zidu, vidljivi su ostaci fresaka, ali su oni toliko fragmentarni da ne dozvoljavaju nikakav zaključak.

U fresko-tehnici su izvedeni i brojni posvetni krstovi otkriveni na raznim mjestima crkve. Svi su oni iste veličine, ukomponovani u krugove, a kraci im se šire prema krajevima. Izvedeni su crvenom bojom i postavljeni na polukružnom podnožju što simbolizuje Golgotu.¹⁴

Zahvaljujući dobro očuvanoj figuri sv. Martina, kao i fragmentima još nekoliko svetitelja, može se izvršiti najneophodnija stilaska analiza zidnog slikarstva u crkvi sv. Ane i uspostaviti paralele sa odranije poznatim djelima.

¹⁴ Islikavanje posvetnih krstova bio je čest slučaj u katoličkim crkvama u srednjem vijeku. Krstovi su se obično postavljali na pilastrima, vratima i prozorima, ali i na lateralnim zidovima. Oni su imali, prije svega, apotropejsko značenje. U Dalmaciji su posvetni krstovi otkriveni u više crkava: sv. Duha u Splitu, sv. Jurja u Tučepima, sv. Ivana u Trogiru, Svih svetih u Gornjem Humcu na Braču, crkvi u Blizini, sv. Mihaila na Šolti i dr. (up. Nevenka Bezić, *Srednjovjekovna crkva sv. Mihaila na Šolti*, Prilozi povijesti umjet. u Dalmaciji, 13, Split, 1961, 9D).

I u crkvi sv. Venerande u Starom Baru, na njenom južnom zidu, sačuvao se dio freskomaltera sa posvetnim krstovima vrlo sličnim onima u sv. Ani. Barska crkva se datira u kraj XIV ili početak XV v. (up. Đ. Bošković, *Stari Bar*, Beograd, 1962, 36—40).

Sl. 2. Sv. Martin s molitvenim narplsom, freska u sv. Anu

Fragilnost figure sv. Martina, način obrade lika, igra nabora na draperiji, te koloristička rješenja, sasvim su u duhu onih slikarskih tradicija zrele gotike čiji je najmarkantniji predstavnik bio Lovro Marinov Dobričević. I upravo niz sitnih detalja nalaze direktne analogije sa djelima koja se pripisuju tom kotorskom slikaru, najistaknutijoj slikarskoj figuri prelaznog razdoblja od gotike ka renesansi i utemeljivaču dubrovačke slikarske škole. Kako se radi o fresko-tehnici koja ima svojih specifičnosti, najbolje paralele se mogu uspostaviti sa slikarstvom u maloj Uspenjskoj crkvi manastira Savine koje je, kako je utvrdio V. Đurić,¹⁵ početkom druge polovine XV v. izradio Lovro Dobričević. Tipološka srodnost lika sv. Martina sa fizionomijama starijih svetitelja u Savini sasvim je očigledna: oči bademastog oblika sa karakterističnim podočnjacima, oštro modelovan nos, usne u laganom »arhajskom« osmjehu, način modelovanja kosmatih djelova i niz drugih detalja otkriva ruku istog majstora. Naročito se dobro može komparirati lik sv. Martina sa zida crkve sv. Ane sa satnikom Longinom u sceni Raspeća savinske crkve (sl. 3 i 4). Iako položaj glave oba svetitelja nije isti, ipak je na njima slikarski rukopis prepoznatljiv do te mjere da ne dozvoljava sumnju u isto autorstvo. Sličnost se može naći i sa likovima na sačuvanim Lovrovim slikama u Dubrovniku, naročito sa sv. Nikolom i sv. Vlahom koji su naslikani na oba tamošnja poliptiha — u samostanu dominikanaca i crkvi na Dančama.¹⁶ Na svim tim djelima se uočava jedan osoben slikarski postupak u islikavanju lica, a posebno u davanju završnih akcenta na kosmatim djelovima — kosi, bradi, brkovima. Slikar se u tu svrhu služio vrlo tankim četkicama izvodeći zanimljivu igru linija, koje vodi u linim snopovima preko inkarnatskih partija, da bi se na bradi starijih svetitelja pretvorile u raskošni vatromet uvojaka u kojima je gotovo svaka dlaka posebno islikavana.

Takav slikarski postupak se ne susreće kod Dobričevićevih savremenika, a u istom obliku ne susreće se, koliko nam je poznato, nigdje u našem starom slikarstvu.¹⁷ Ta igra linija mijenjala se tokom vremena — od grubljih i jednostavnijih na ranijim

¹⁵ V. J. Đurić, *Manastir Savina*, »Boka« 5, Herceg-Novi, 1973, 3—17. Neznatno izmijenjen tekst je objavljen u ediciji »Umjetnički spomenici u Jugoslaviji« 1977. g. kao monografija pod nazivom *Savina*.

¹⁶ Podatke iz Dubrovačkog arhiva o Lovru Dobričeviću objavili su K. Kovač (*Nikolaus Ragusinus und seine Zeit*, Archivalische Beiträge zur Geschichte der Malerei in Ragusa im XV. und der ersten Hälfte des XVI. Jahrhunderts, Jahrbuch des kunsthistorischen Instituts der k. k. Zentralkommission für Denkmalpflege, Wien 1917) i Jorjo Tadić (*Grada o slikarskoj školi u Dubrovniku XIII—XVI v.*, I, Beograd, 1951).

Lovrove radove u Dubrovniku obradili su V. Đurić (*Dubrovačka slikarska škola*, Beograd, 1963, 71—80) i K. Prijatelj (*Dubrovačko slikarstvo XV—XVI stoljeća*, Zagreb, 1968, 18—20).

¹⁷ Sličan postupak u oslikavanju kosmatih djelova, samo mnogo grublji, uočava se i kod nešto starijeg slikara Blaža Jurjeva, o kome je dosad najiscrpnije pisao K. Prijatelj (*Slikar Blaž Jurjev*, Zagreb, 1965 — o takvom slikarskom postupku na str. 27). Isti autor je kod Blaža Jurjeva uočio i

Sl. 3. Sv. Martin, detalj freske u sv. Ani

Sl. 4. Satnik Longin, detalj freske Lovra Dobričevića u Savlni

djelima i freskama, do tananih virtuozno izvedenih efekata na poznijim ostvarenjima. I po tom slikarskom maniru dâ se zaključiti da freske u sv. Ani pripadaju ranije nastalim djelima. Za takvu hronologiju govorila bi još i dosta siromašna koloristička skala koja sadrži svega nekoliko crvenih i plavih tonova dopunjavanih svijetlim okerima. Pored toga, tu se zapažaju i neke slikarske nedorečenosti koje je mogao načiniti nedovoljno iskusni slikar. Tako, na primjer, slikar sasvim neobično oblikuje ušne školjke, ne snalazeći se u skraćanju već ih predstavlja u *an faceu*, što se kod Dobričevića još ponegdje susreće — u Savini i dominikanskom poliptihu — ali u ublaženijoj formi. Vajta još naglasiti da tanke izvijene obrve, kakve ima sv. Martin, susrećemo kod Gospe od Škrpjela i više likova na savinskim freskama, dok je pastoral na fresci u sv. Ani gotovo identičan onom u ruci sv. Vlaha u riznici franjevaca u Dubrovniku.

Sve ovo govori u prilog da novootkrivene freske u Kotoru pripadaju ranoj fazi našeg slikara. Svakako su nastale prije fresko-ansambla u Savini, a izgleda vrlo vjerovatno da je i najranije za sada poznato djelo tog našeg uglednog majstora. Pri takvom stanju stvari mogao bi se nastanak tih fresaka vezati za petu deceniju XV vijeka, za vrijeme dok je Lovro još isključivo bio vezan za Kotor i u neposrednoj blizini crkve sv. Ane — tada posvećenu sv. Martinu — imao porodičnu kuću i radionicu.¹⁸ Ta blizina je uticala, kako se čini, da naš umjetnik češće saraduje sa upravom susjedne crkve,^{19a} te da za nju izradi drveni kip sv. Martina koji se danas nalazi u kotorskoj katedrali. Mada rađen u drugačijoj tehnici, lik svetitelja ima dosta srodnosti sa prikazom na

¹⁸ »izvjesne latentne nordijske crte« (nav. dj., str. 33), čemu je, vjerovatno, u znatnoj mjeri doprinio i pomenuti slikarski postupak.

Za sada se, međutim, ova dva naša istaknuta slikara ne mogu dovesti u bližu međusobnu vezu. Blaž Jurjev, najugledniji slikar dalmatinske škole prve polovine XV vijeka, boravio je i djelovao u skoro svim dalmatinskim gradovima u Dubrovniku. Iako njegov boravak u Kotoru do sada nije utvrđen, ipak se ne može a priori odbaciti mogućnost o susretu već ostarjelog »slikara-putnika« i nadarenog kotorskog poletarca — bilo u Kotoru ili nekom dalmatinskom gradu.

¹⁹ Da se Lovrova porodična kuća nalazila u »contrata santi Martini« govore arhivski podaci koje je objavio Jorjo Tadić (*Grada o slikarskoj školi u Dubrovniku XIII—XVI v.*, dok. 560 i 561). To je, svakako, morala biti otmenija gradska kuća za koju je prilikom prodaje 1475. god. — tri godine prije smrti — dobio 500 perpera. Iz dokumenata se vidi da se ta kuća graničila sa kućom kotorskog plemića Franja Bolice s jedne, i kućom zlatara Adama s druge strane, te jednim dijelom izlazila na ulicu (»cum via publica«).

^{19a} Crkva sv. Ane je još u XV v. bila posvećena sv. Martinu, svetitelju čiji je kult u srednjem vijeku bio vrlo raširen. Slabljenjem kulta tog svetitelja crkva mijenja patrona i biva posvećena sv. Venerandi, te konačno sv. Ani. Crkva je pripadala neko vrijeme bratovštini mesara i izdržavala se od takse koja se ubirala od zaklanih životinja (up. I. Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna*, 61).

fresci, što bi govorilo u prilog ranije istaknutoj atribuciji Lovru Dobričeviću.¹⁹ Da je Lovro bio vičan oblikovanju u drvetu doznaje se iz podataka Dubrovačkog arhiva. Tako se on 18. avgusta 1473. godine obavezao ugovorom da će za crkvu sv. Petra u Dubrovniku izraditi u drvetu i, kako je zahtijevao ukus tog vremena, obojiti kompoziciju Jasle Hristovog rođenja.²⁰ Upravo na takav način je obrađen i kip sv. Martina u Kotoru, koji predstavlja lijep primjer pune bojene plastike.

Posebnu zanimljivost predstavljaju molbeni natpisi ispod sv. Katarine i sv. Martina. Nažalost, prvi je do te mjere oštećen da se ne može sa sigurnošću rekonstruisati. Od njega je čitljivo: »S(V) ... KATAR ... MOLI SA RABU TV(OIU) ... TA ...«.

Na sreću drugi natpis je sasvim dobro očuvan i čitljiv (sl. 5). On glasi: « SVETI MARTINE MOLI SA RABU TVOIU MARUSU ». Ne ulazeći u šira lingvistička i paleografska razmatranja — što bi prelazilo našu kompetenciju — iznijecemo ovdje samo ovlaš neka zapažanja.

Sl. 5. Natpis na zidu sv. Ane

¹⁹ Na kip sv. Martina, koji je iz sv. Ane prenešen u katedralu, prva je ukazala Madeleine Epron. *Un lien mystique entre la Dalmatie et la France — St. Martin de Tours*, revija »Jugoslavija«, Split, juli 1938, god. IX, br. 7, gdje je donijela i fotografiju.

²⁰ C. Fisković je sklon da u kipu sv. Martina vidi dubrovački rad XV v. (*O umjetničkim spomenicima grada Kotora*, 83), dok je V. Đurić najprije dopuštao mogućnost da se radi o djelu Matka Junčića (u *Istariji Crne Gore*, II/2, 518), da bi ga kasnije, uz izvjestan oprez, pripisao Lovru Dobričeviću (*Savina*, IX).

²¹ K. Kovač, *Nikolaus Ragustinus und seine Zeit*, 48; J. Vadić, *Grada o slikarskoj školi u Dubrovniku XIII—XVI v.*, 337.

²² Izgleda da je Dobričević učestvovao i u ukrašavanju rukopisnih knjiga. S njegovim imenom se povezuju minijature jednog rukopisnog kodeksa u *Marciani* (br. 7577), završen 8. marta 1466. god., koji sadrži traktat o moralnim vrlinama, i tekst legende o životu i čudima sv. Tripuna. O minijaturama tog kodeksa up. J. Maksimović, *Rukopis sa minijaturama života i čuda sv. Tripuna u Marcijani i njegova kotorska kopija*, Zbornik Fil. fakulteta, IV—1, Beograd, 1957, 135—143 (sa starijom literaturom), i V. Đurić, u *Istariji Crne Gore*, II/2, Titograd, 1970, 523.

Ovdje je najinteresantnije to što su navedeni tekstovi ispisani na slovenskom jeziku. Donatori se, dakle, svojim molbama za posredovanje obraćaju izabranim svetiteljima na svom narodnom jeziku, a ne na latinskom kako bi se očekivalo. Sama ta činjenica da se na zidu jedne ugledne katoličke crkve usred starog grada Kotora ispisuje tekst na slovenskom jeziku — i to na istaknutom mjestu oltara — govori veoma mnogo. To je, prije svega, dokaz da je upotreba narodnog jezika u samom Kotoru, a analogno i u drugim gradovima Primorja, bila u to doba zastupljenija nego što se to obično misli. Time se efektno negira poznata talijanska izreka, kako se u našim primorskim gradovima u srednjem vijeku »pisalo latinski, govorilo talijanski, a slušalo slovenski«. Da se tu, ipak, nije samo »slušalo« već govorilo i pisalo na narodnom jeziku govore novootkriveni natpisi o kojima je ovdje riječ, kao i arhivski pomeni knjiga na slovenskom jeziku.²²

Kao što smo napomenuli stilske osobenosti fresaka u crkvi sv. Ane upućuju na zaključak da su nastale u ranoj razvojnoj fazi Lovra Dobričevića. One već, uprkos nekim nedostacima, otkrivaju kvalitete talentovanog slikara, čija će pojava označiti uspon slikarstva XV vijeka u Kotoru i Dubrovniku. Iako su kotorske freske još obučene u tradicionalno kasnogotičko ruho, u njima se već osjeća pulsiranje tadašnjih evropskih likovnih zbivanja u koja se tako uspješno uključio i naš Lovro Marinov Dobričević.

²² Tako se u zaostavštini Rose, žene Marina Jaketića, 20. 5. 1451. god. nabraja, pored ostalih stvari, i jedna knjiga na slovenskom jeziku (»liber unus scriptus in Sclavo«) — IAK, SN — X, 898; D. Medaković, *Prilozi za istoriju kulture u Boki Kotorskoj*, Spomenik SAN, CV, 20. Jedan rukopis na narodnom jeziku — *Regula sestara Svete Chlare* — pronašao je u Kotoru don Niko Luković (»Glas Boke«, br. 77 od 26. maja 1934). Nije nam bilo moguće doznati gdje se taj rukopis danas nalazi.

Summary

NEWLY DISCOVERED FRESCOS IN ST. ANA'S CHURCH OF KOTOR

Rajko VUJIĆIĆ

The research of the sacral objects within the town of Kotor, particularly intense after the earth-quake of 1979, has given remarkable results. Among the others, the remains of fresco painting have been discovered in several churches: Maria Colegiata, St. Paul's and St. Ana's. The newly discovered frescos provide new information about the midieval painting of Kotor which suffered utterly different impact blending the influence of the Byzantine culture and that of the West. Special place is taken by the painting found in St. Ana's Church — earlier dedicated to St. Martin. Several better preserved features indicate that it is the late Gothic painting of the kind produced by the best known 15th century painter of Kotor — Lovro Dobričević. The analysis of the style and comparison of this and the already known painting by Dobričević at the Monastery of Savina and in Dubrovnik make the assumption quite acceptable. The frescos of St. Ana's seem to be the earliest known work of Lovro Dobričević so they may date from the end of the first half of the 15th century. They enable us to notice and trace the developing line of this painter of ours, whose activity is connected to Kotor and Dubrovnik; in the latter he started and established the well known painting school.

Two inscriptions in the Slav language found at St. Ana's with the figures of St. Martin and St. Katarina of Siena are also interesting finds. They prove that the language of the common people was used in Kotor, consequently in the other towns along the Coast, in writing and not only as a colloquial language as it is usually considered.

МАНАСТИР САВИНА — Нови подаци о градњи —

У предјелу званом Савина, 2 km источно од Херцег-Новог, у чудесном приморском пејзажу смјештен је јединствени манастирски комплекс познат и ван граница наше земље. Њега чине: Велика и Мала црква посвећене Успењу Богородице, манастирска зграда — конак, и трећа, која је посвећена великом народном просвјетитељу Сави Немањићу — св. Сави Српском. Бисер градитељства међу споменутим старим и новим здањима, који пливени својом монументалношћу, складом пропорција, игром и степеновањем маса, хармоничним, мирним, достојанственим, тотово строгим ликовним изразом, један је од најљепших објеката хришћанске православне сакралне каснобарокне архитектуре не само у Боки Которској него и на читавом јадранском приморју. Манастир Савина грађен је са прекидима од 1777. до 1799. године. На изванредан и непоновљив начин у себи је спојно све карактеристике каснороманског и византијског стила.

Многи записи, чланци, путописи, монографије и студије домаћих и страних аутора, почевши од 1839. године па до наших дана, били су посвећени манастиру Савина и његовој богатој ризници, која је стварана вијековима. Ствараоци из XX вијека предано и студносно су анализирали и детаљно описали архитектуру Велике цркве и сво богатство њеног блиставог интеријера. Под велом тајни минулих вијекова једино су остали подаци о темељима — најнижим конструктивним елементима грађевине, чији је главни задатак да на себе преузму сав терет објекта и да га равномерно пренесу на темељно тло.

У књизи прихода устројеној још 1755. године, која се чува у вријелној, великој манастирској библиотеци могу се наћи многи занимљиви подаци о изградњи велике саборне цркве. Нажалост, нигаје није споменут начин темељења и тешкоће са којима су се сукобљавали градитељи приликом израде темеља за овај монументални објекат.

Захваљујући истражним радовима, који су претходили изради санационог елабората за овај значајни историјско-умјетнички споменик, који је у катастрофалном земљотресу од 15. априла 1979. године претрпио знатна и велика оштећења у конструктивном смислу, коначно је откривена и ова вјековна тајна.

Израдом грађевинских истражних јама (раскопи P1 — P5) утврђено је да је читав сјеверни зид манастира Савина фундиран на дрвеном роштиљу (сл. 1 и 2). То је прво откриће ове врсте у Боки Которској. Но, да пођемо редом. На основу података из Геомеханичког елабората поуздано знамо да је Велика црква подигнута на слабом тлу мале носивости. Судећи по налазима из раскопа то је било добро познато и њеним градитељима прије више од два вијека, који су пред почетак зидања камених темеља на дубини од 5,97 до 6,07 m од околног терена (мјерено у рововима на лицу мјеста), извршили вјештачко појачавање темељног тла једном добро познатом, али данас ријетко коришћеном методом компресије — сабијања, односно згушњавања слабог тла. То су постигали набијањем кратких шипова од храстовине, којом је овај дио Боке Которске био прекривен у то вријеме. Шипови су били промјера од 10 до 15 cm, дужине 70 cm, на међусобном осовинском растојању од 39 до 59 cm у подужном и 30 — 59 cm у попречном правцу у односу на ширину темељне стопе. Како је приказано нацртом, шипови су побијани у тјеме на не баш најидеалнијих равностраних троуглова, а на принципу распореда црно-бијелих поља на шаховској табли (сл. 3). Преко вертикално побијених шипова била је израђена платформа у виду роштиља од дрвених греда, која је служила као подлога за зидање темељне стопе, а затим и темељног зида (сл. 4). Роштиљ се састојао од три подужне греде ширине 15—20 cm, а висине 15—17 cm, на међусобном размаку од 17 до 24 cm. Споменуте греде лежале су на каменим плочама ширине 15—20 cm а дебљине 7 cm (сл. 5). Преко подужних полагане су и за њих учвршћиване равним засјеком попречне греде ширине 15—18 cm, висине 15—16 cm и дужине 1,20—1,22 m, на међусобном размаку од 38 cm. На мјестима укрштања греде су међусобно повезиване и учвршћиване жељезним клиновима ширине у круни 25 × 25 mm, а дужине од 200 до 400 mm (сл. 6). Простор између овако постављених греда добро је испуњаван каменом.

Истражним радовима и снимањем постојећег, боље речено затеченог стања у грађевинским јамама пронађени су: читави жељезни клинови, мањи комади дрвета, лијепо видљиви кружни отисци и правоугаони отвори који су остали у темељном тлу и темељној стопи на мјестима некадашњих дрвених шипова, подужних и попречних греда. Једино нема ни трага дрвеним талпама, које у овом случају сигурно нису ни постављане, а које су по

свему судећи, по познатој методи фундаирања на дрвеном роштиљу требале чинити саставни днo бацкине на којој се даље зидало.

Међутим, сви дрвени шипови и остали дјелови роштиља потпуно су иструнули. Од њих је остао сачуван само сиво-бијели прах сличан пепелу. Баш овај посљедњи податак, који говори о нестанку цјелокупне дрвене конструкције роштиља, широм отвара простор безбројним питањима и занимљивим претпоставкама. Од низа претпоставки које су вриједне спомена извојили смо само двије. Прва, која није баш сасвим без основа, указује да су градитељи знали да ће дрвени роштиљ с временом сасвим нестати, али да неће бити ије утицати на стабилност објекта, па су га свјесно жртвовали. Пошто су ископи за темеље будућег храма започели 16. јануара, дакле у зимском периоду, када су кише у овим крајевима честе и када је терен потпуно расквашен и потоњен водом, градитељи су прибјегли употреби роштиља само да би брже и лакше „изашли“ из воде и блата, који су им у великој мјери отежавали тек започети посао у уским и дубоким рововима. Роштиљ, који је служио као подлога за зидање, уједно им је помогао да избјегну неједнака салијегања у току градње.

Друга претпоставка, која је по писцу ових редака далеко ближа истини, свједочи да је немар Велике цркве Корчуланин Никола Форетић добро знао гдје, када и на који начин се употребљавају дрвени шипови и роштиљ.

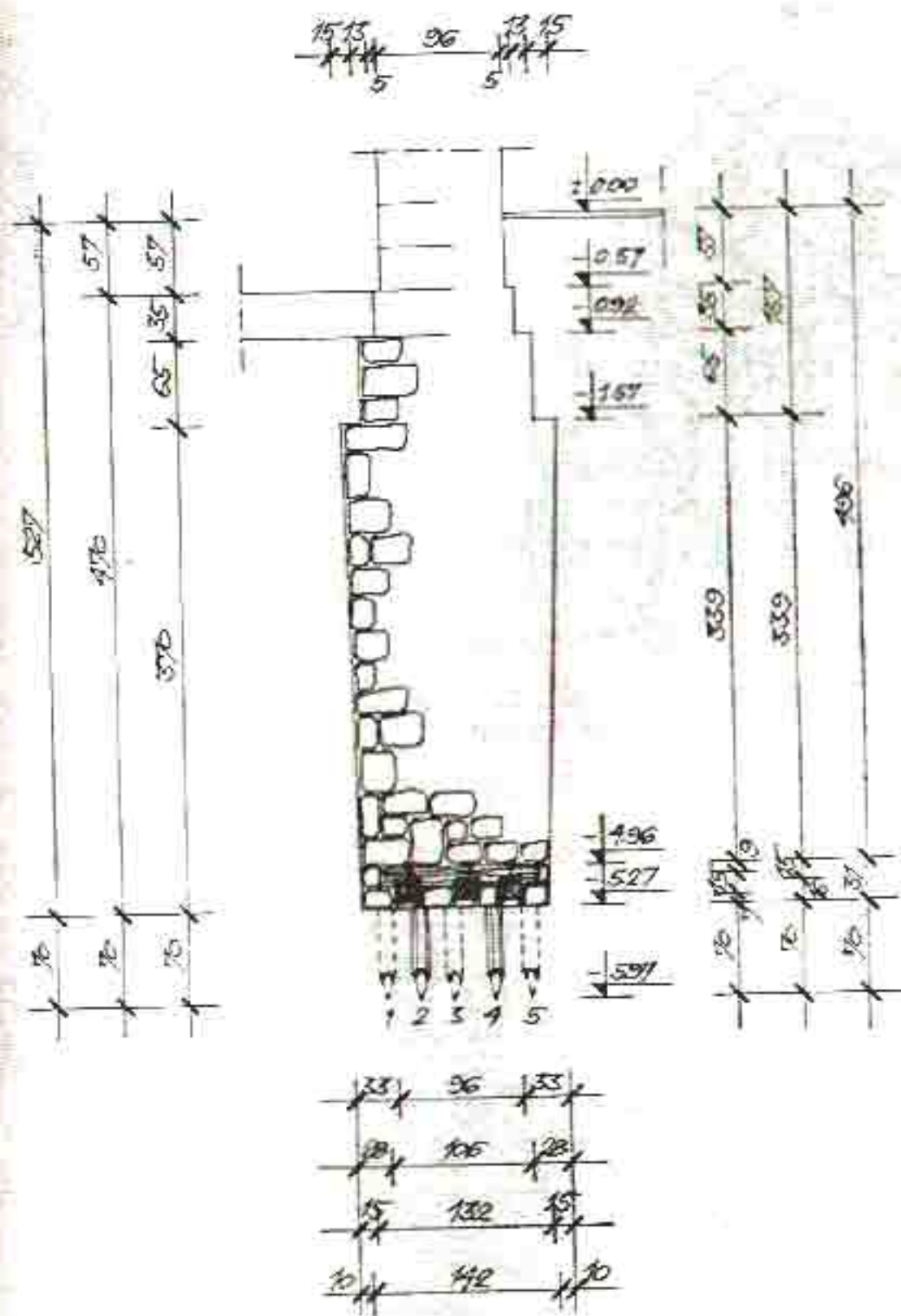
За присуство подземних вода у терену, на којем је подигнут објекат постоје повољни природни услови, што су потврдила и испитивања Завода за геолошка истраживања из Титограда и Геозавода из Београда, која су обављена у другој половини 1980. године. Током 1980. и 1981. године уграђени су и пијезометри: „Б-3“, „Б-9“, „Б-10“ код манастира (види сл. 7) и „Б-15“ код цркве св. Саве. Досадашња мјерења пијезометријског нивоа потврдила су да се подземне воде налазе на различитој дубини и то: код „Б-3“ на 7,90—7,97 м, „Б-9“ на 9,88 м, „Б-10“ на 15,68 м и код „Б-15“ на 9,08 м. Судећи по наведеном, приликом ископа темељних ровова градитељи су наишли на подземну воду на дубини од око 6,00 м. Међутим, то Форетића није изненадило, јер је из свог и искуства млетачких градитеља добро знао да дрво, које се налази стално у води или испод нивоа подземне воде представља практично трајан материјал. То га је и навело да оваје примијени раније описану дрвену конструкцију. Сада се намеће логично питање: због чега је тај роштиљ иструнуо? На ово питање није баш најједноставније дати прецизан и прави одговор. По мишљењу аутора овог кратког саопштења, који је имао ту срећу да буде у екипи стручњака која је извршила истражне радове, поремећај режима подземних вода изазван серијом земљотреса различитог интензитета, који су у неколико

наврата, кроз више од два вијека од почетка изградње манастира погађали ово подручје (два су била интензитета 9° МПС), довео је до денivelације подземних вода са ондашњих 6,00 m дубине на садашњих измјерених 7,90 — 15,68 m, што је проузроковало труљење наведене дрвене конструкције.

На крају да кажемо да је током истражних радова било направљено пет грађевинских раскопа (сл. 7). Описане конструкције пронађене су само у раскопима P1 и P2, који су били рађени уз сјеверни зид објекта. Само су у раскопу P2 попречне греде нађене на већем растојању. У раскопима P4, уз југоисточни зид апсиде и P5, уз југозападни зид звоника, темељи су рађени на истом материјалу. На овој страни објекта није се детаљније ни истраживало, јер није било довољно простора за нормалан рад, пошто је наг ом дијелу, готово цијелом дужином јужног зида цркве подигнут низ старих и вриједних гробница, које је током радова требало привремено измјестити. Радови на наведеном дијелу објекта биће довршени када се прибаве сагласности садашњих власника гробница и одобрења одговарајућих органа.

RASKOP 1.

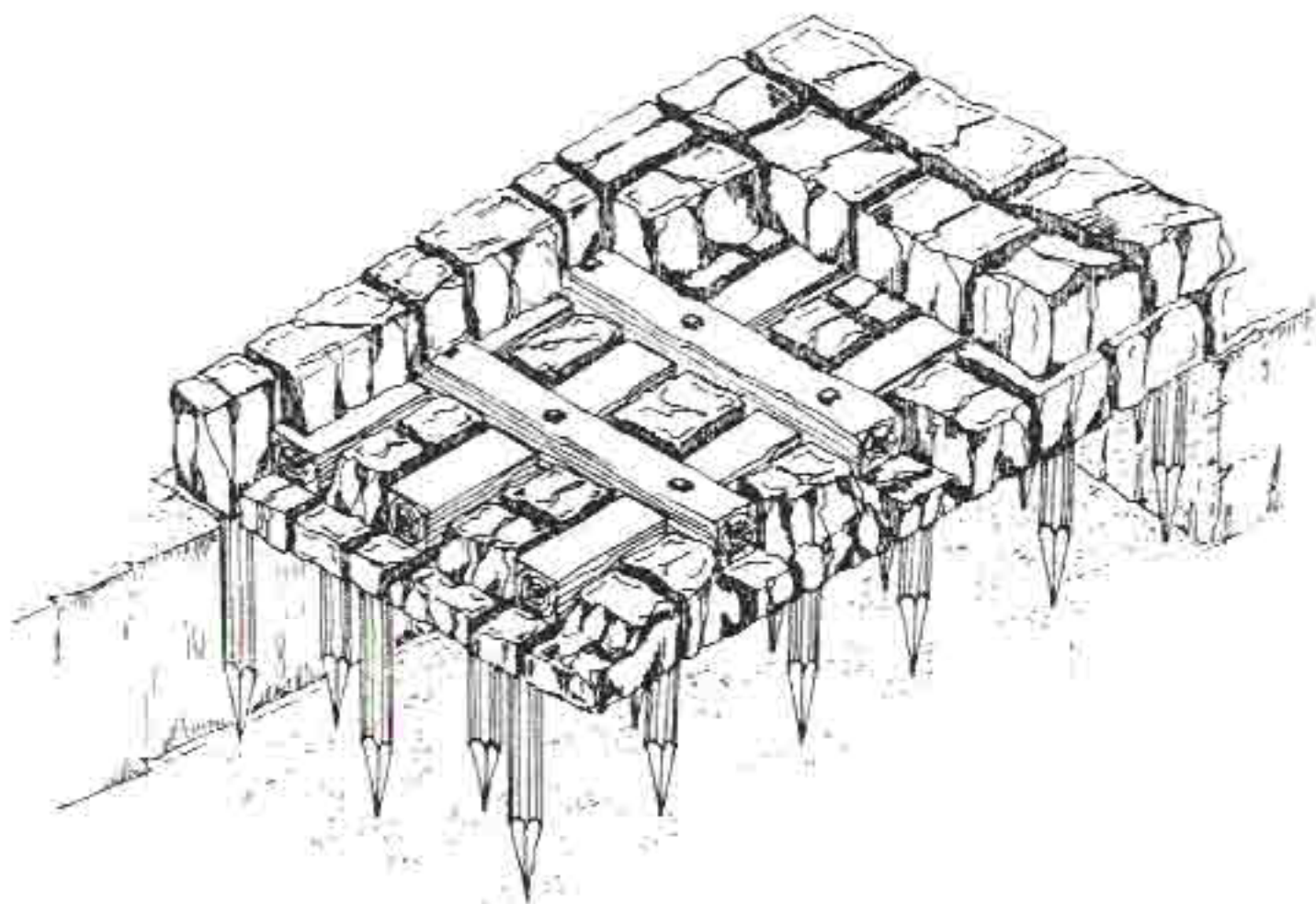
POPREČNI PRESJEK KROZ TEMELJ SJEVERNOG ZIDA R 129

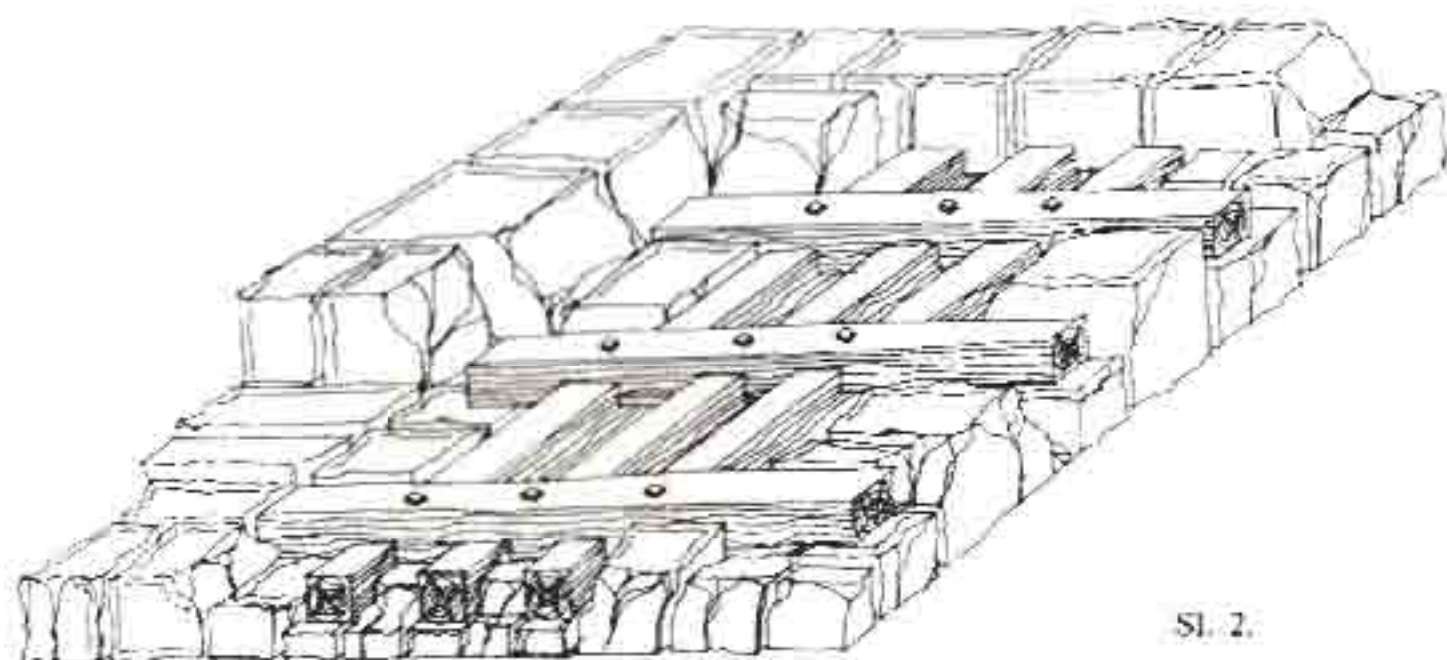
SNIMLJENO: SAVINA, 24. III. 1983 GOD.

Sl. 1.

RASKOP 1
AKSONOMETRIJSKI PRIKAZ

RASKOP 1
AKSONOMETRIJSKI PRIKAZ (REKONSTRUKCIJA)

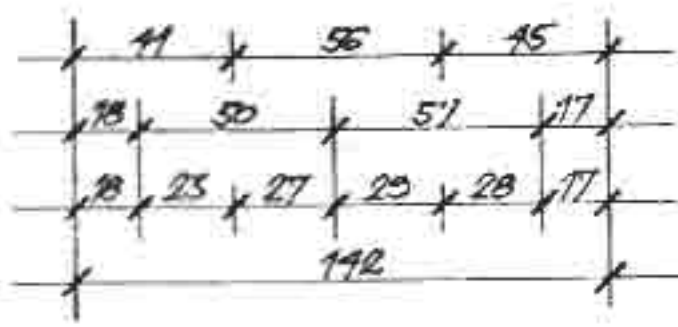
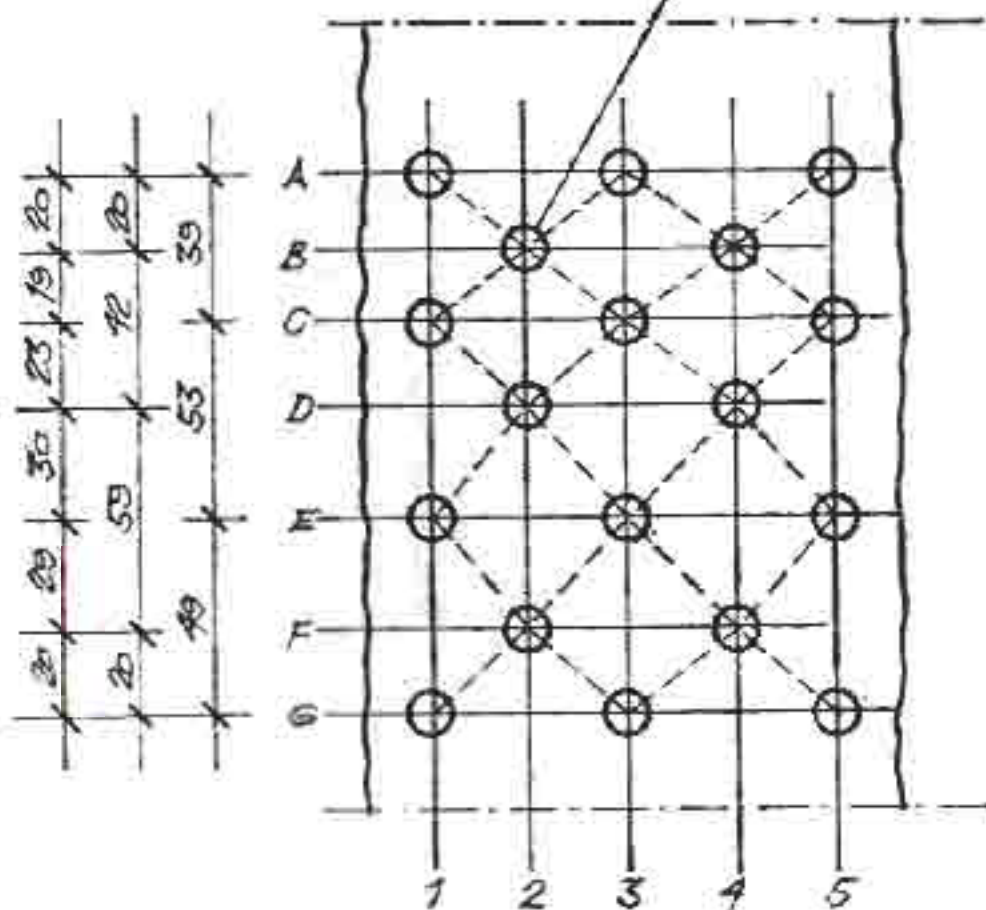

Sl. 2.

RASKOP 1.

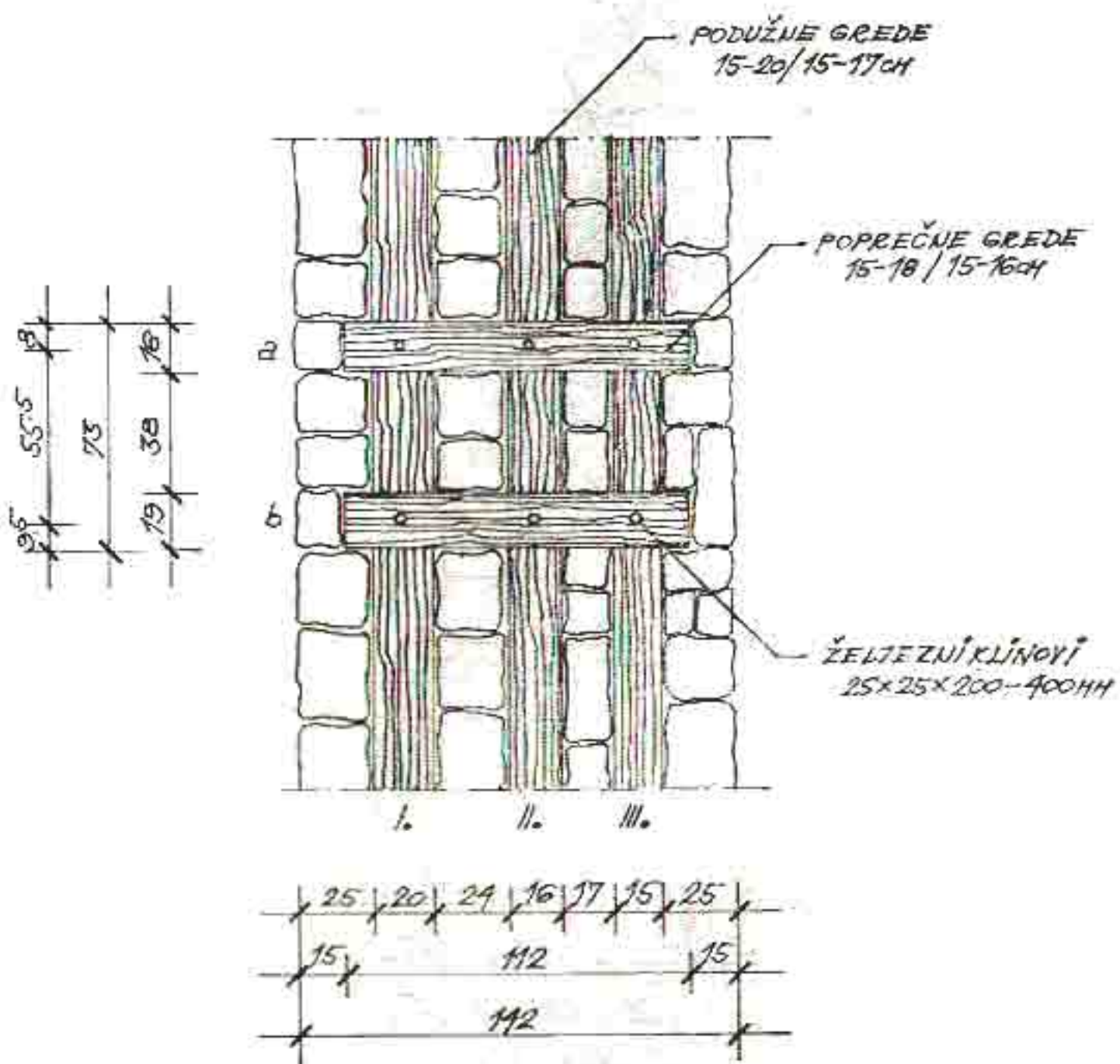
RASPORED ŠIPOVA 1:20

DRVENI ŠIPOVI
 ϕ 12-15cm, L=70cm

SUNIŠENO : SAVINA, 29. III. 1983 god.

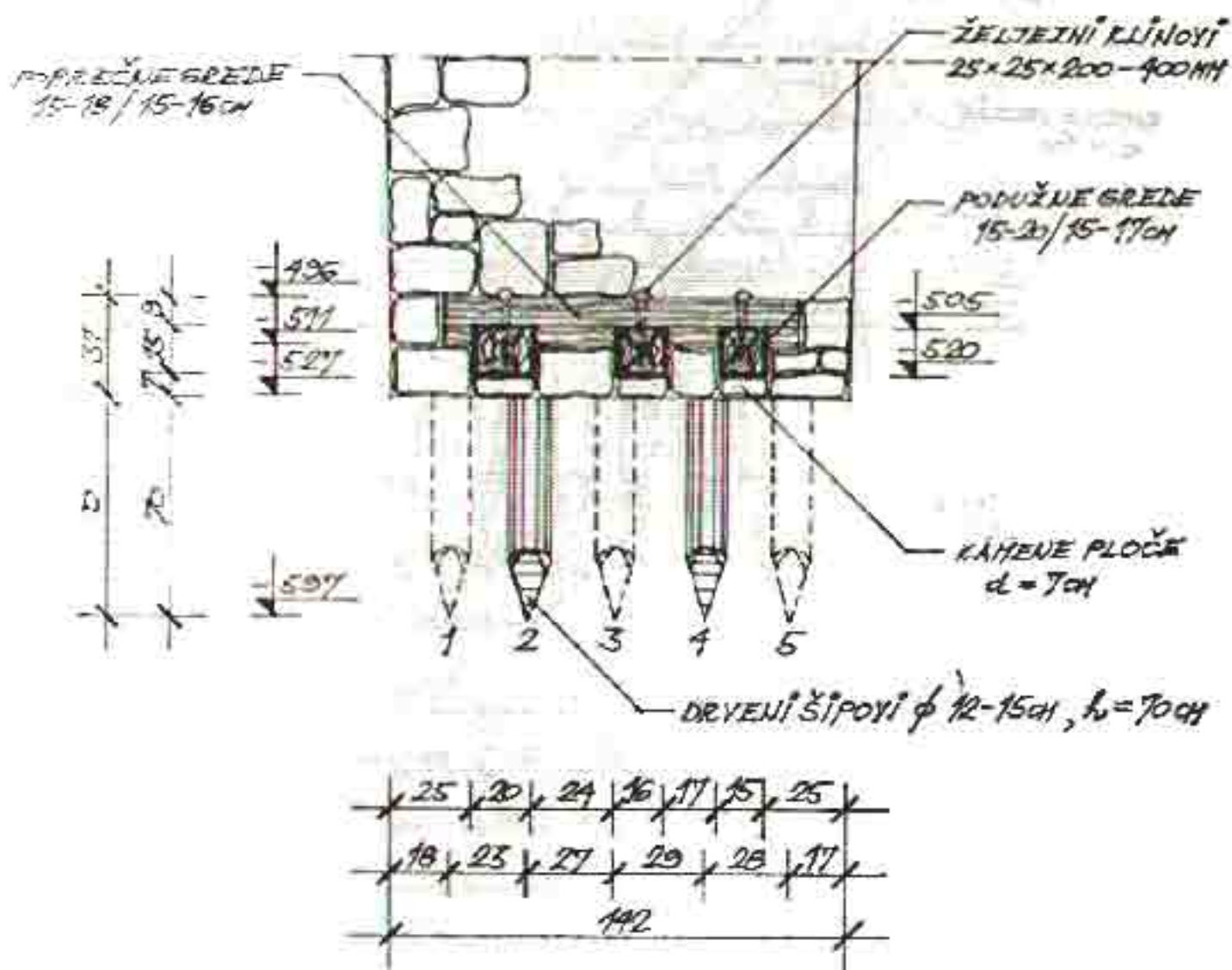
RASKOP 1.
OSNOVA ROŠTILJA R 1:20

SNIMLJENO: SAVINA, 24. III. 1983 god.

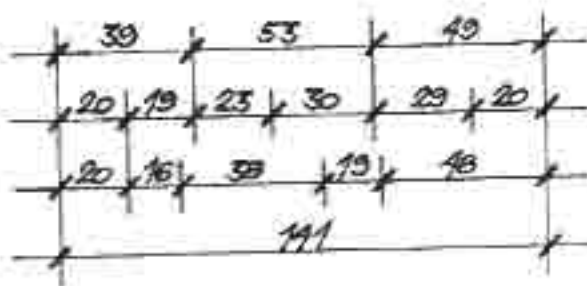
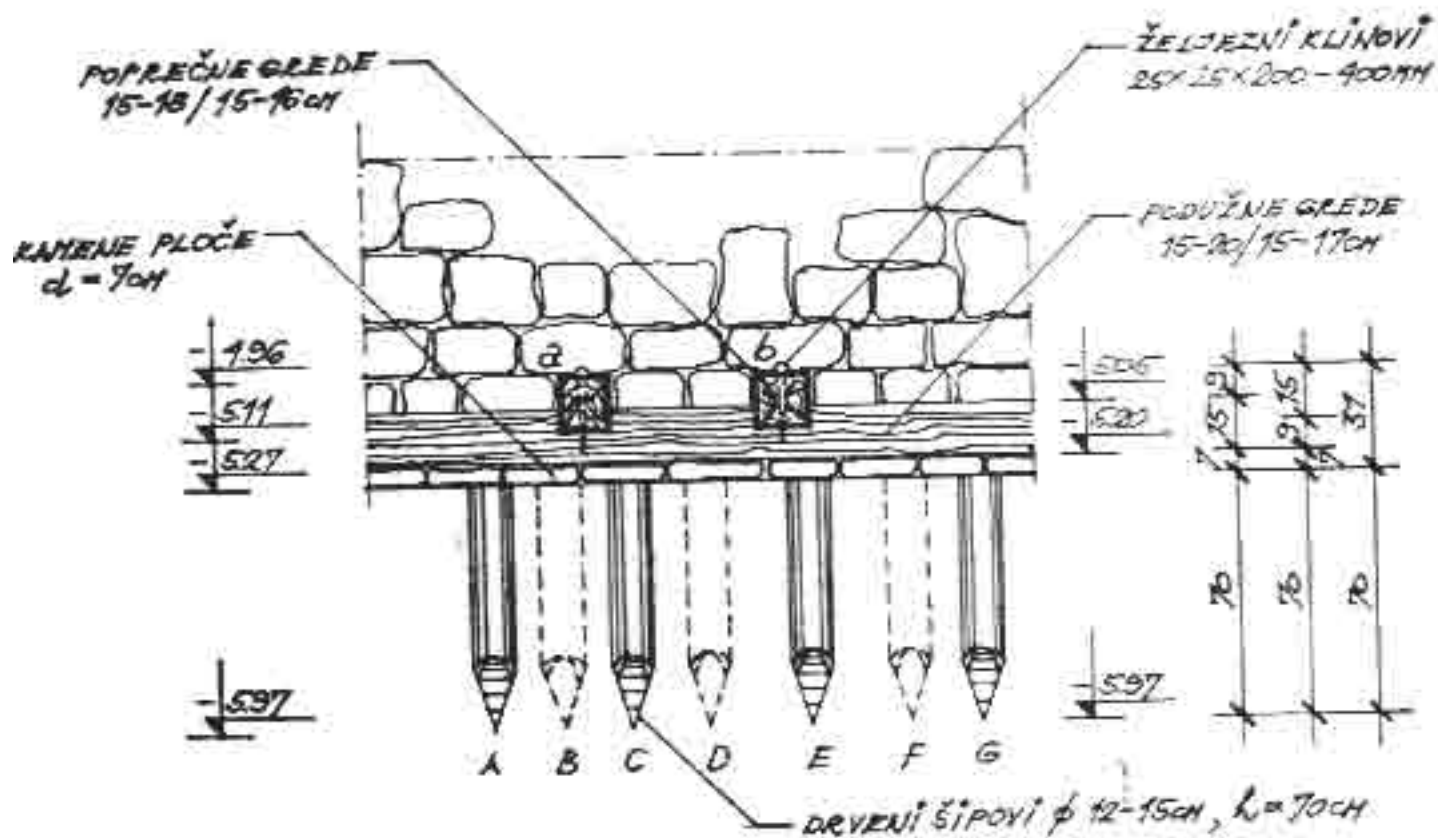
Sl. 4.

RASKOP 1
 POPREČNI PRESJEK R 120

SNIMLENO: SAVINA - 24. III. 1983 god.

RASKOP 1
 PODUŽNI PRESJEK R 120

SNIMLJENO: SAVINA, 24.11.1985 600.

NEKA ZAPAZANJA O ARHITEKTURI CRKVE SV. ĐORĐA U ORAHOVCU

Na visokoj stijeni iznad naselja Donji Orahovac, u nedirnutom pejzažu brda koja se spuštaju do samog mora, nalazi se crkvice sv. Đorđa. Osobnost njenog položaja predstavljala je, čini se, oduvijek, motiv da se na tom mjestu gradi i okuplja. Ansambl crkve sv. Đorđa čine prostrano dvorište u kome je smješten zvonik »na preslicu«, priprata na zapadnoj strani, te groblje koje je postavljeno nešto niže u nekoliko nivoa koji prate teren i stepenasti prilaz sa sjevera. Na južnoj strani, orijentisano prema moru, nalazi se »gumno« sa prilazom usjecenim u okolni teren.

Vrijeme postanka crkve sv. Đorđa nije sa sigurnošću utvrđeno.¹ Prema predanju crkva je nastala u doba Nemanjića. U arhivskim izvorima pominje se prvi put 1446. godine.² Živopisana je, kako izgleda, početkom XVII vijeka.³ Pouzdano se zna da je priprata dograđena 1883. godine, kada je probijen zapadni zid crkvice i time čitava njena unutrašnjost pretvorena u oltarski prostor.

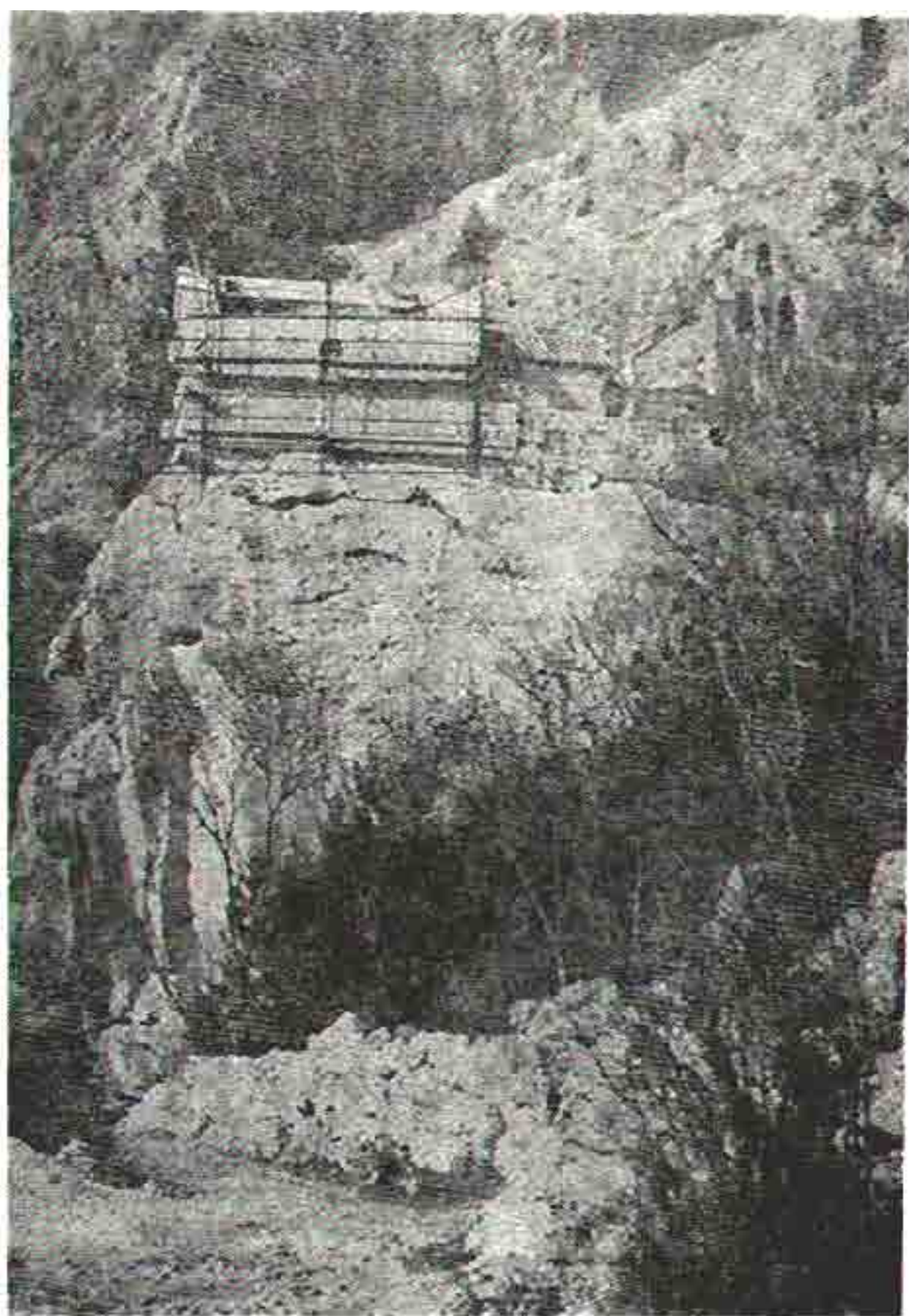
S obzirom da istraživanja na samom objektu do sada nisu izvršena ne može se tačno utvrditi vrijeme nastanka crkvice i hronologija gradnje. Do nekih novih saznanja koja upotpunjuju sliku o ovom spomeniku došlo se prilikom sanacionih radova obavljenih u prvoj polovini 1983. godine.⁴

¹ Do sada su o crkvi sv. Đorđa pisali: Vojislav Korać, *Spomenici srednjovekovne arhitekture u Boki Kotorskoj*, Spomenik SAN, CIII, Beograd, 1953, 126—127 (sa crtežom osnova i podužnog presjeka); Đ. Bošković u Spomeniku SKA, LXXXVIII, 1938. g.; P. Serović, *Glasnik Narodnog univerziteta Boke Kotorske*, 4—6, 1935; Stjepan Antoljak, *Orahovac (Boka Kotorska)*, Boka, 11, Herceg-Novi, 1979, 58—63.

² Vojislav J. Đurić u *Istoriji Crne Gore*, II/2, Titograd, 1970, 511.

³ Rajko Vujičić, *Prilog poznavanju spomenika kulture na Luštici*, Boka, 13—14, Herceg-Novi, 1982, 406—407.

⁴ Prema projektu arh. F. Vardana i ing. S. Ribnikara radove je izvela operativa Opštinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kotoru. Radove je vodio M. Franović dok je konzervatorski nadzor vršio autor ovog teksta.

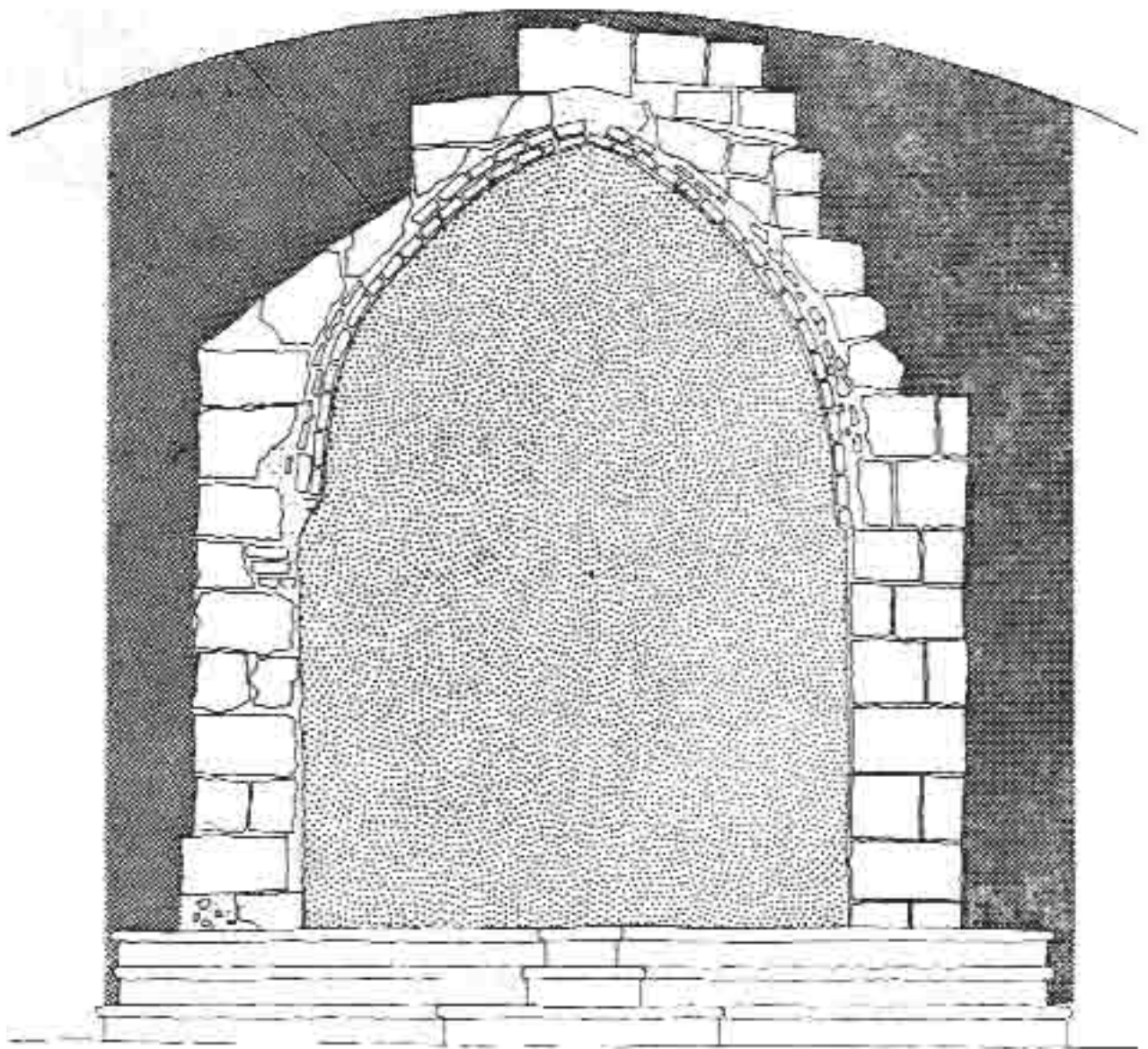
Sl. 1

Zemljotres iz 1979. g. uzrokovao je najveća oštećenja na priprati i prilaznom stepeništu, dok sama crkvice nije bila oštećena. Tokom radova koji su imali za cilj sanaciju i seizmičko obezbjeđenje objekta, izveden je armirano-betonski serklač na vrhu svih zidova priprate, izrađena je nova krovna konstrukcija (prema postojećoj) i izvršeno novo pokrivanje kanalicom. U unutrašnjosti priprate obijen je malter, a poslije izvršenog injektiranja pukotina zidovi su ponovo malterisani. Spolja su, poslije detaljnog čišćenja i ispiranja ranijih spojnica, sve površine ponovo fugovane. Fugovanje je izvršeno produžnim malterom (1 : 2 : 5) sa upotrebom bijelog cementa i raznobojnog krupnijeg pijeska kako bi se malter tonski što više približio kamenu.

Poslije obijanja cementnog maltera sa spojnica na fasadama crkvice u najnižim redovima pokazalo se da je donji dio zidan drugačijom tehnikom od one kojom je zidana crkva. Ti najniži redovi koji se oslanjaju na prirodnu stijenu, zidani su lomljenim kamenom u žuckastom malteru. Ovakvo zidanje se uočava na južnoj i sjevernoj strani gdje dostiže visinu do 1,5 m.

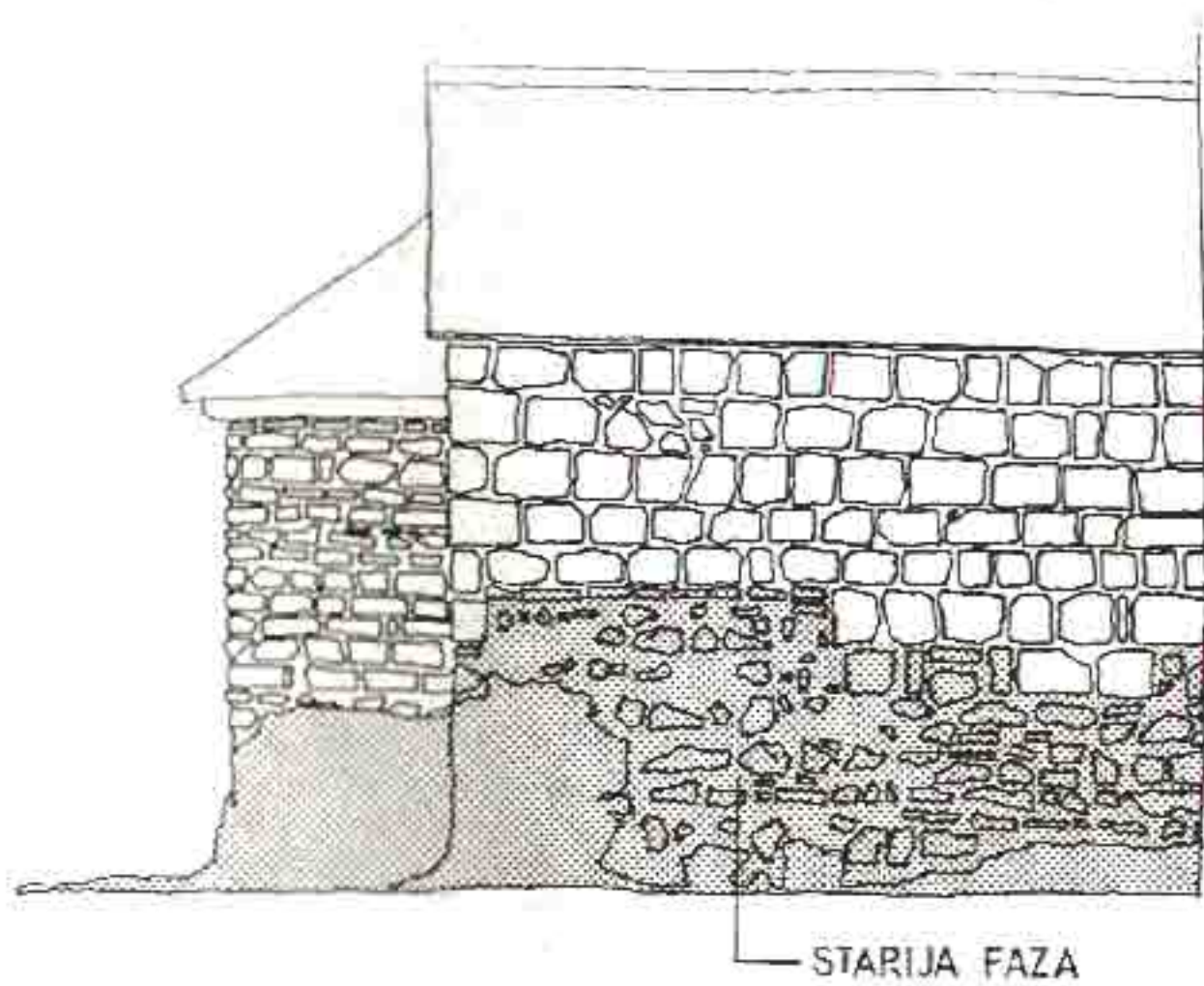
Nema sumnje da je ovo starija faza u nastanku crkve. Nad njenim ostacima sazidana je postojeća crkva krupnijim kvaderima tesanog kamena sa krečnim malterom sivkasto-bijele boje. Sudeći po izgledu starijeg zida reklo bi se da predstavlja trpanac zida kome je fasadna obloga otpala. Starija crkva na ovom mjestu je bila, vjerovatno, dugo u ruševinama, pa je onda na njenim ostacima sagrađena današnja crkva.

Kada je obijen malter u unutrašnjosti priprate otkrili su se ostaci zapadne fasade crkvice koja je uklopljena u istočni zid priprate prilikom njenog dograđivanja 1883. god. Ti ostaci jasno govore da je crkvice nekada imala zvonik »na preslicu« na zapadnoj strani koji je srušen prilikom dogradnje priprate. Nova »preslica« podignuta je iznad južnih vrata u priprati gdje su djelimično sačuvani njeni ostaci, dok je preostali materijal, nastao njenim rušenjem, ugrađen u sjeveroistočni ugao ogradnog zida sa bankom za sjedenje. Današnji zvonik sa tri okna podignut je uz ulaz, sa južne strane, i predstavlja dominantu ovog ansambla nastalog na stijeni.

OTVOR U ZAPADNOM ZIDU
 ZID PRIPRATE U KOJI SE
 UKLAPA IMA FASADA CRKVE

Sl. 2. Ostaci zapadne fasade

Sl. 3. Izgled sjeverne fasade

ОТОК ГОСПЕ ОД МИЛОСТИ

Познатим Шантићевим стиховима о Боки, „Лепша си од твоје приморкиње виле и свјетлија си од њеног бердана“, дон Никко Луковић је додао свој епитет за Кртољски архипелаг осликавајући га као „бисерни украс виланског бердана“.

Острвски низ Кртољског архипелага завршава се малим оточићем са самостанским просторијама и црквом подигнутом Успенију Богородице. Помиње се као црква Блажене Госпе или Госпе од Милости. Тако се зове и острво, али народ то поједностављује као „Госпин оток“ или само „Госпа“, а најчешће, просто „Оток“.

Геоморфологија Кртољског архипелага намеће претпоставку да се у дашини највеће острво, у народу познато као „Шкољ“ (некад Страдиоти или Свети Габриел а данас Свети Марко), завршавало према западу у виду двокраких вила. На врховима кракова су, вјероватно, била узвишења која су, након потонућа терена, остала ван морске површине као мала острвца — оточићи. Већем је остао назив Оток. Мање га познајемо под именом „Сењао“, као знак упозорења на плићак. Касније је на њему подигнут прави поморски сигнал.

Нема поузданих података када је на Отоку саграђен први објекат. Предања говоре о некадашњој голој хриди, спруду, порпорели; насуквању и хаварији бродова итд. Озидана обала дуж читавог острва указује да је та хрида (или спруд) била знатно мања од садашњег острва. По мишљењу попа Марка Костића који је дуго истраживао прошлост Кртољског архипелага,¹ првобитно је ту била мања војна утврда са осматрачницом и капелицом посвећеној заштитници Богоматери. Материјал за насипање терена острва данашње величине, за обзиду обале, за башту, за зидање цркве и самостанских зграда, довлачен је са

¹ Стрика Бошко, Даматински манастири (О Превалици и истраживањима попа Марка Костића), Загреб, 1930, стр. 172—174.

сусједног и не много удаљеног Шкоља, највише из блиске увале Габрио. То би објаснило нестанак остатака разних објеката и утврђења са Шкоља, па и некадашње велелепне цркве св. Габриела, а објаснило би и поријекло разних комала камене пластике којих још има на Отоку.²

Када је 1886. г. др Лазар Томановић у научној екскурзији обназио рушевине Превлаке и то описао кроз путопис у новосадском Јавору, о Отоку је забљезлио само оволико:

„Пред нама испод Кртола као да плута црквица са неколико зидина унвоколо. То је Госпа од отока или просто Оток.

Оток Госпе од Милости

Свраћали смо и на Оток. Али пошто не знам ништа о његовој прошлости, нећу о њему за сада говорити, већ толико, да је ту био манастир католички, кога је у почетку овог вијека гром разрушио, и већ не живи ту него један старац, који отвара цркву и чува оне развалине.³

Наравно, Оток нема историју крупног значаја као што је има овај архипелаг кроз Превлаку, али има прошлост о којој би требало више знати.

² Костић под Марко, Неподјављена рукописна заоставштина (чува се код Васка Костића у Тивту).

³ Томановић др Лазар, На Превлаци у научној екскурзији, Јавор бр. 33, Нови Сад, 1887.

Госпин оток има своју историју, а кроз њу је, нарочито у новије доба, имао и врло позитивну друштвено-политичку улогу.

Основни значај острвцета је садржан у појму Богоматере, од митске Јуноне, преко локалних легенди и претходних богомоља, до садашње цркве и чувеног дрвеног кипа у њој.

Дон Нико Луковић пише: „Народ у Боки на особит начин воли и штуди мајку Божју... Тако су бокељски поморци били у непрестаном духовном јединству са својим драгим код куће, гдје су се Звијезди мора молиле мајке за своје синове... да им Мајка Божја испроси срећан пут по немирној пучини...“⁴

За цркву на Отоку у народу се не каже ни „Пресвета Марија“, ни „Мајка Божја“ ни „Богородица“, ни „Блажена Дјевица“. Каже се једноставно „Госпа“. И за сам Оток се каже „Госпин оток“ или само „Госпа“.

Све што је најважније на Отоку у непосредној вези је са култом мајке. Ту, прије свега, треба поменути жртвеник из предхришћанског доба посвећен Јунони Луцини. Дон Нико Луковић каже да је то прави „археолошки раритет“ и пита се откуд је он ту донешен? Могли би се заштити зашто је тај жртвеник морао бити донешен или је ту био од постанка? Познато је да су остаци објеката са Кртољског архипелага увијек одношени, па би било чудо да је нешто и донешено.

Познавалац митологије сигурно неће проћи незаинтересовано поред овог значајног латинског споменика, иако на први поглед не плају пажњу. У римској митологији, Јунона је супруга врхунског бога Јупитера и одговара Хетери из грчке митологије.

Јунона Луцина је заштитница породица. Њу су позивали у помоћ када људско биће угледа свјетлост дана (Iusc = свјетлост). Дословно би овај назив значило Пресвјетла Јунона или Јунона која зрачи свјетлост.

Најстарији и најпознатији храм Јунони Луцини је на планинама Циспа у Италији. У том храму су римски конзули приносили Јунони жртву сваког 1. марта (ни данашњи Дан жена или Мајчин дан није далеко од тога — 8. март). Наравно, не само у том храму. Жртвеник Јунони Луцини на Отоку свјеточи да се такав церемонијал упражњавао и у нас. Из овога произлази логична претпоставка да се на Отоку налазио и предхришћански храм милосрдне Јуноне.⁵

⁴ Луковић дон Нико, Звијезда мора — штовање Мајке божје у которској бискупини, Котор, 1931.

⁵ Луковић дон Нико, Бока Которска, Цетиње, 1951.

Није утврђено од када датира прва хришћанска црква на Отоку. Подгорски из Доброте, који се овим питањем бавио 1914. г., записао је: „Аржи се да је првобитна црква Мајке Божје од Милосрђа, заједно са самостаном, саграђен на пламенине босанског краља Стјепана I“.

Да је храмова на Отоку било и прије тога свједочи један дрвени натпис на Отоку који потиче из почетка IX вијека. Он говори о утемељивању цркве св. Стефана коју подиже браћини нар Хуросис и Дана. Овај натпис је значајан и по раном помену словенског женског имена Дана (Данша). Има мишљења да је и нај археолошки налаз ту донесен:

Жртвеник посвећен Јупитер Лушини

За Оток је познато и име једног свеца. Ево што је о томе казивао отац Лав Кришић:

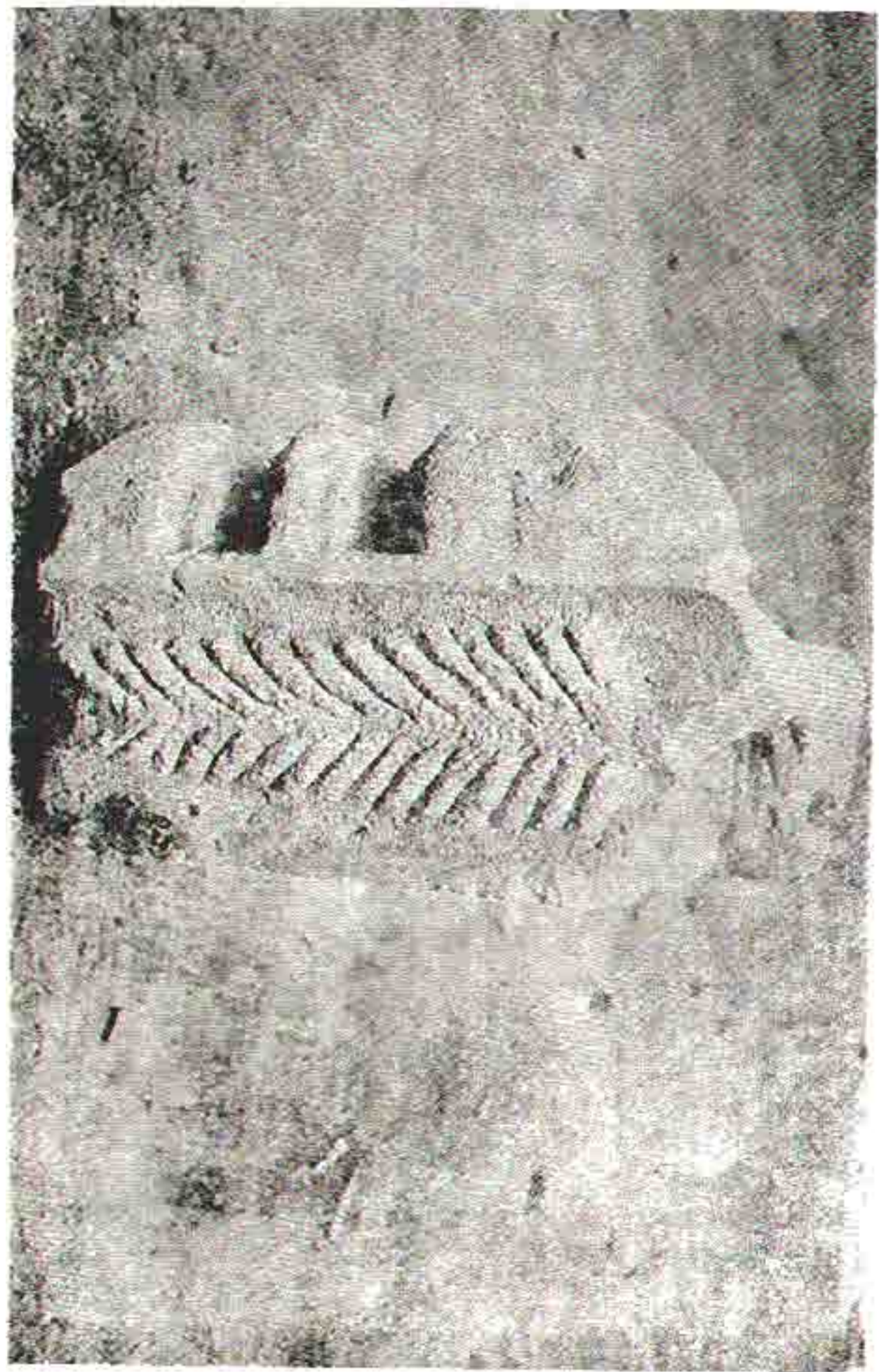
„Францисчки мартирологиј¹ слави 31. септембра благиан блаженог Алама из Драча ... неко доба је живио у Котору на га зову Которацином ... био је помоћник у проповиједању блаженог Антуна, надбискупа драчког ... Умро је на гласу светости у Котору 1306. године ... Према предаји, блажени Алам је био покопан на Отоку Госпе од Милости код Кртола у Тиватском заливу, у цркви испод олтара, али се не зна да ли је

¹ Подгорски из Доброте, Мајка божја од Милости на Отоку у Бици Которској, Календар Срца Исусова и Марије за 1915.

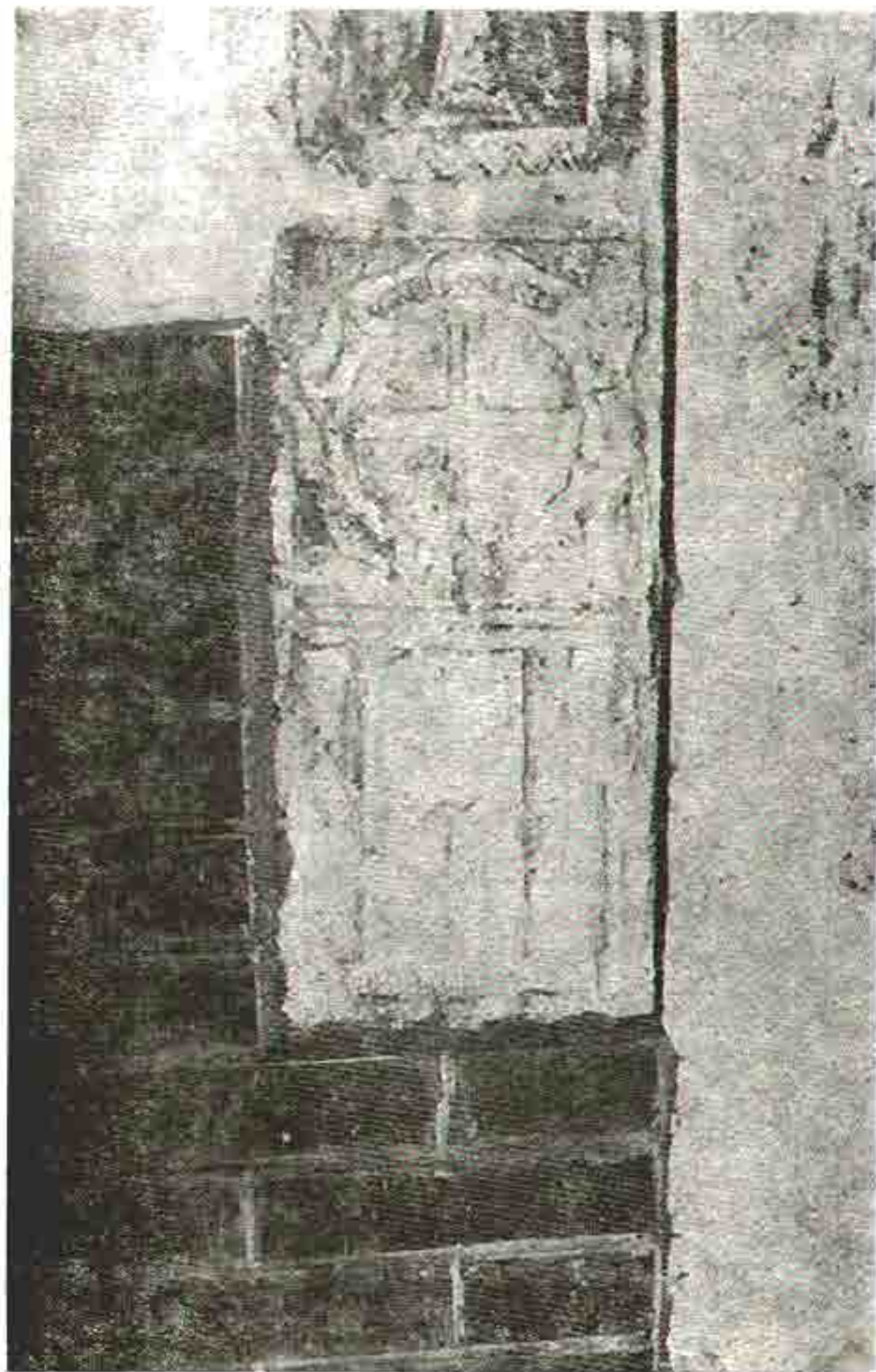
² Martirologium Franciscanum, Romae, 1938.

Комъди камѣне павѣстѣе на Отоку

Комда камене наастике са Отока

Компані камене пластыне на Отоку.

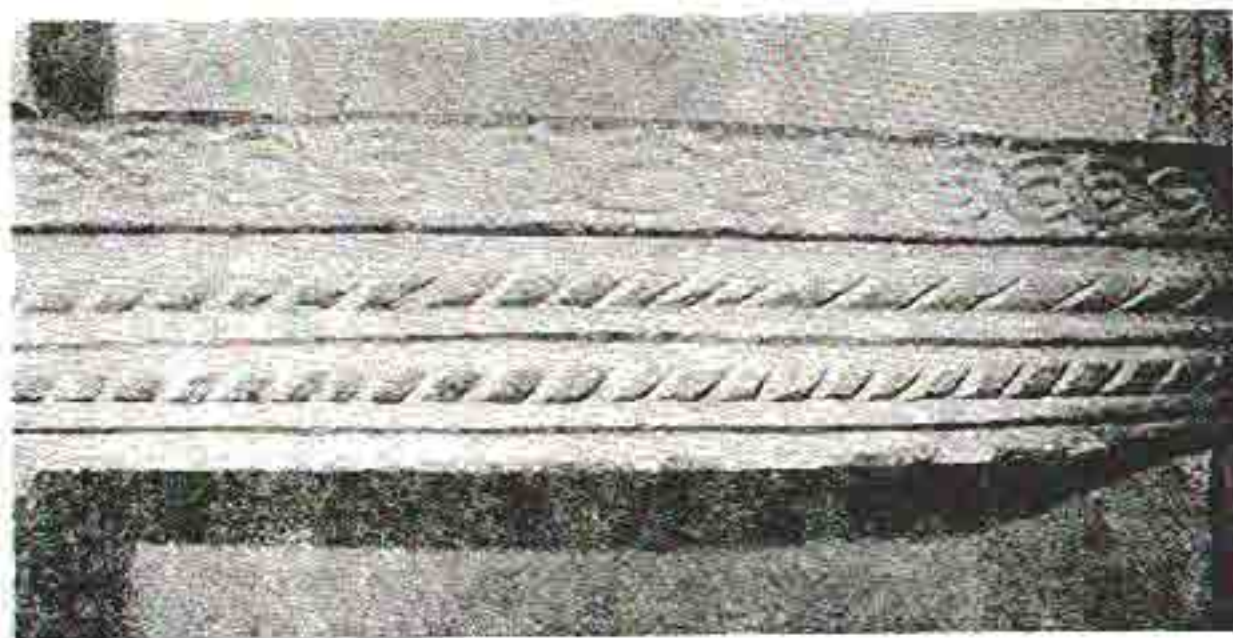
након смрти одмах био ту покопан или накладно тамо пренешен из Котора.”⁴

Дон Нико Луковић у својој књизи „Звијезда мора“ пише:
„Чудновата је историја овог светишта. Ту су се најприје заклањали свештеници који су хтјели да повучено живе (sepo-bitae). Ови су од врховне црквене власти били придружени конгрегацији тзв. Канонике Целестинаца св. Борба «in Alga» у Млетцима, који су стаи под заштиту Свете Столице.”

Не зна се када су, и зашто, Целестинци први пут напустили Отоку. Подгорски каже:

„Након дугог времена, ваља услед честих гусарских навала, оставише они самостан. Тако светинште оста пусто и занемарено... Опћина которска... видјећи да је Отоку празан и да ће га вријеме које никоме не прашта, претворити у рупевине, поправи светинште и самостан, те га године 1479. прелале бризи сиромашних синова св. Фране далматинске редодржаве.”

Аутори који су се бавили историјом Отока, нису то учинили свеобухватно. Најбољу слику ће нам показати комбинација текста од више њих.

Комади камене пластике на Отоку

„Сиксто IV, на молбу которске општине, дао га је Малој Браћи 4. јуна 1482, због чега настаде борба између конгрегације св. Борба и Мале Браће. Оdlуком папе Леона X (Giovani Medici) Отоку су добили фрањевци. Папа Леоне X је умро 1521. године па је додјела Отока фрањевцима морала услиједити ра-

⁴ Кривић отац Лав, Црква у свијету (Которски свеци), бр. 5—6, год IV, Сплит, 1969.

није, а не иза 14. децембра 1524. након укидања конгрегације Целестинаца, као што стоји у неким хроникама. Оток ће остати у посједу фрањеваца све до 1800. г.⁹

Занимљиве су везе фрањеваца са Отоком и хришћана из свих крајева Босне, па и оних којима су господарили Турци. Високе личности из Котора и Пераста су биле чести гости Отока. Из Херцег-Новог, нарочито прене везе са Отоком је одржавао прослављени капетан Гонзага, боље познат по имену Феранте јер је презиме мијењао. О томе нам је оставио биљешку и Томо К. Поповић:

„Покојни Феранте, као и сва његова породица, лијеп су примјер онамо вазда у свему били. Уз остало, он је у своме дому о своме трошку издржавао свећеника, који би недјељом и празником служио мису у породичној црквици св. Анне и св. Петке, која се налазила на једном брежуљку са источне стране ван града. О већим празницима позивао би он и друге свећенике из околине, да скупа у цркви служе; а то највише братре реда св. Франје са Богородичина острва — близу Тивта — и оне из села Кртола.“⁹

Вриједан важије је и један спор. „25. априла 1548. тужи фрањевац Франо из Пага, настањен на Отоку... свештеника Брајана, пароха у Кртолима, јер му као свећенику латинског обреда није дозволио читати мису у његовој цркви. Као свједок позван парох из Љешевина изјављује да му то није могао дозволити јер је чуо од владице цетињског (ab episcopo cetinensi), кад га је рукоположио, да свећеник латински не може служити на његовом олтару. Може пак на другом у истој цркви, као што је недавно служио латински свећеник из Богданшћа који је глагољан (dicitur est Sclavicus).“¹⁰

„Најезда пљачкашких хорди из Туниса и Бизерте, који су са 15 великих бемаја ушли у Бок у 22. јуна 1624. није мимовила ни Оток. Налажући се да ће ту наћи велике вриједности двије бемаје га заскочише, опљачкаше и запалише. Зачуло, дрвени Госпиш кил оста неоштећен. Обнављање је трајало двије године. Обнови су, поред домаћина фрањеваца, допринијели римокатолички вјерници читаве Босне и становници Кртола обје вјероисповјести неодобравајући мухамеданска разарања овог светилишта. То је створило погрешне закључке код којорског бискупа Вићентија Буће да су „шизматички зрели за превођење у католичанство“, па су уследили неуспјешне мисионарске активности фра Серафина Мисеричића и дон Борба Вушковића од године 1629. А затим и извјештај о томе конгре-

⁹ Поповић Томо, Херцег-Нови, 1832—1797, Херцег-Нови, 1924.

¹⁰ Стјепчевић дон Иво, Превлака, Загреб, 1930.

гашији мисионара Ивана Пасквалија од 5. августа 1646. Прозелиганизам у Кртолима и Луштици није дао очекиване резултате, али су односи становника Луштитског полуострва и фрањеваца на Отоку остали пријатељски за читаво вријеме њиховог боравка на Отоку.²

Фрањевци су напустили Оток јула 1800. године. Разлози нису забиљежени: „Након њиховог одласка тадање бискупско наредбеништво у Котору одасла на Оток два свешеника: Тому Маровића из Доброте и Николу Ненада Пераштаина, да чувају светиште и да уједно буду жупници: први у Кртолима а други у Крапњима. Касније Маровић отиде у Тиват за жупника а замијени га Иван Гњерини (помњан и као Гусрини) 1829. године. Након мало времена умрије Ненада а на његово мјесто дође Josip Raffaelli Ргџанјанин.“³ Овај жупник се помиње и као Јосип Радовић.⁴

Страховито невријеме 27. 1. 1844. направило је пустош на Отоку. „Кад је било око десет сати поче југо помало узнемиравати море што је часком отпочинило. Мало помало море се узгиба, а обзоре застре црна облачина... Изнад облака ори се гром као да се брада руше... Кад је било око два сата наста урнебес: киша пада као из кабла, југо окренуо на југозападњак. Море је и саму кућу полијевало... Кад удари гром у звоник који се намах сруши, дјеломце на кућу а дјеломце на светиште. Кућа и светиште претворе се у глин час у рушевине које затрпаше Иву и Јозу... Питат ћеш што је с кипом Госпним? Кип остаде нетакнут, само се тријес мало дотакао Госпина лица да потомству остане вјечна успомена на несрећу.“⁵

Обнављање цркве након рушења потрајало је дуже и завршено је (али без манастира) у прољеће 1854. г. Исте године 15. августа, уз помпезну свечаност и церемонијал, пренешен је Богородичин кип из Богшића и постављен на своје раније постоље у обновљеној цркви на Отоку.

Оток је доста дуго жалосно изгледао. Вреднији предмети су још раније однешени у друге цркве. Што је у том времену било са Богородичиним кипом, остало је незабиљежено. Тек 1900. године је почела обнова објеката. Дон Нико Луковић каже да је бискуп Ућелини „својим средствима подигао из рушевина самостан и украсио цркву, те ту уредно љетниковац за баке бискупског сјеменишта. Бока Которска остаће за вјечита времена захваљна овоме великом добротвору, који је уз толике корисне установе што их је основао у бискупији, спасао од коначне пропасти и ову часну старину.“⁶

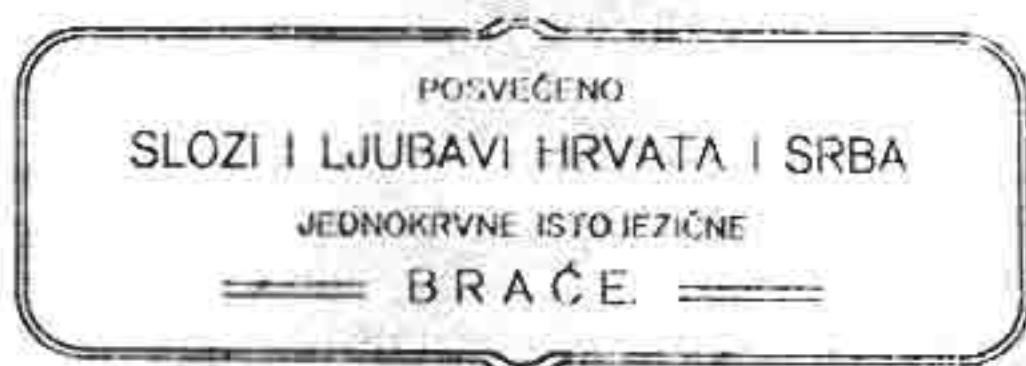
Дон Нико је пропустио да помене богату библиотеку којом је Ућелини опремио самостан на Отоку. Али је на више мјеста истакао Ућелинијево супротстављање свакоме, па и Светој Столици, за све што би могло реметити јединство Бо-

Бискуп Ушелши

кеља: „Његов Monumentum aetere perpetuus у Боки је апостола-ски рад за братску слогу и љубав те вјерску трпељивост, чиме је Бока увијек предњачила.“¹¹

Од 1901. г. бискуп Ућелини — Тице је све дуже боравио на Отоку и у тишини приводно крају своје грандиозно животно дјело које је завршио 1909. г. Ово дјело је оцијењено као најбољи превод Дантеа са италијанског на неки други језик. Од 600 страница тог текста, преко двије трећине су коментари, објашења и стручна упутства за читање и разумијевање са масом корисних података. То дјело је Ућелини посветио братству и јединству наших народа. На средини прве странице, без икаквог другог текста, стоји само ова посвета:

Ућелини је не само кроз ово, већ кроз све своје поступке личним примјером показивао како не треба истицати вјерске и друге разлике међу људима.

Госпин кип на Отоку је познат као »Sancta Maria Gratuitum (или de Gratis, односно de Gratia) de Scopulo Parvo (или Insula Parva) de Gulpho Catharensi«. Занимљиво је да представља Мајку Божју са стомаком, као трудницу. Кажу да су овакви ликови безгрешне Богородице у хришћанству изузетци. Фигурица Исуса је касније додата да би прикрила труднички стомак.

Кип сматрају чудотворним јер, наводно, помаже несрећницима, а са њим су се заиста дешавале чудне ствари. Иако је био од дрвета, кроз све похаре, рушења и пожаре, остајао је на свом постољу неоштећен. Па и у оном пожару из 1624. када је све изгорело. Неоштећен је остао и у катастрофалном земљотресу 1979. године када су попадали и изломали се кипови мраморних анђела.

¹¹ Луковић дон Нико, Франо Ућелини — Тице бискуп которски, говор у Прчању, 1952.

Блажени израз лица дрвеног кипа Блажене Госпе од Отока

За вријеме другог свјетског рата Оток је корисно служио и потребама НОП-а јер је његов црквењак Иво Главочић, заједно са синовима био сарадник НОП-а. Ту су се укрштале везе са баркама, концентрисала помоћ за партизанае, а 1944. г. су се ту обучавали младићи пред одлазак у партизанае у руковању оружјем које се крило у цркви.

Послије другог свјетског рата Оток је одиграо једну хуману мисију. Ту су се опорављала изнемогла дјеца, а ту су његована и сирочад из грађанског рата у Конгу. Било је то Дјечје одмаралиште Црвеног крста Србије. Оток је 22. 8. 1967. враћен заједници вјерника Которске бискупије, а брига за Оток је повјерена оцима исусовачког реда. Рестаурација је извршена 1973. године.

У земљотресу 1979. године објекти на Отоку су претрпјели знатна оштећења. Новембра 1982. Оток је први пут добио електричну струју (подморским каблом од кртољске обале). Ови радови су обављени уз помоћ Царитаса, а припремљена је и документација па се очекује генерална санација и рестаурација из средстава признатих штета за културно-историјске споменике.

У самотанском објекту се сада опрема посебна просторија за експозите музејске и сакралне вриједности. Ту ће се наћи и сачувани остаци библиотеке Ућелишија. Пружиће се прилика да и шира јавност сазна нешто више о овом острву и да постане привлачан за туристе. То је и циљ овог прилога.

Снимци: ИНДОК-ЦЕНТАР Тиват.
Сниматељ: Тони — Гула Марковић.

Dr Emil UNGER
Zoltan MAGYAR

LETOPIS JEDNE PEŠTANSKE GRAĐANSKE PORODICE DOSELJENE U ZELENIKU PRE JEDNOG VEKA

Stablo Unger — Magyar:

Kao što je u milione godina skrivena istorija čovečanstva pre svega položena u ruke antropologije, sa stalno nanovo korigiranim hipotezama, možemo početi da razmatramo na bazi malo određenih znakova i slutnji i postanak jedne porodice.

Jedan poseban ljudski tip, vidljiv na gotovo svim stoletnim porodičnim portretima, ukazuje na naročita istočnoevropska obeležja, koje je antropolog Eickstedt okarakterisao sledećim rečima: »za Mađarsku tako karakterističan uglasti obris lica«. Ovaj pokrajinski ljudski tip, koji se u porodici najprudornije odrazio, daje osnovu za pretpostavke o predistorijskom korenu porodice, do obuhvatanja istorije plemena Sekelja, koji su u vreme naseljavanja Mađara još živeli u zapadnim krajevima Panonske nizije. Prilikom preseljenja Sekelja na istok, u Erdelj, nije nemoguće da su pojedine grupe ostale u dolini Pinka, u današnjoj austrijskoj pograničnoj oblasti Burgenland, kao straža sa mađarskim plemićkim privilegijama. U najsturenijim selima, u susedstvu Nemcima nastanjenog Pinkafelda, živeli su konjički strelci. Novi vek je zatim doveo Turke, koji su u prvoj polovini XVI veka katastrofalno decimirali ove graničare. Sa zapada su potom počeli da se naseljavaju Nemci. Malobrojne, još zatečene mađarske porodice, ovi su zvali »die Unger«. Familije sa ovim imenom mogu se utvrditi potkraj XVII veka u dolini Pinka, sa rasporedom koji pokriva srednjovekovna graničarska sela.

Nakon proterivanja Turaka iz Mađarske, prosula se bujica useljenika u ovu opustošenu zemlju. Tako je 1740. godine, u tada nemačkoj Pešti, primljen za građanina jedan već više godina tamo nastanjeni kovački majstor, imenom Benedikt Unger (1703?—1781). On je kao zavičaj označio Pinkafeld. Ubrzo je kupio kuću kod gradske kapije ka Hatvanu i podigao se do uglednog patricija,

tako da je sporedna ulica uz njegovu ugaonu kuću nazvana »Unger-Gasse« — danas ulica Magyar. Nadimak »Schmied-Unger« bilo je posebno raspoznavajuće ime porodice još u XIX veku. Među brojnom Benediktovom decom treba posebno spomenuti kćerku Rozaliju, koja se udala u najbogatiju peštansku građansku porodicu Wurm-Almay. Njena unuka venčala se zatim sa grofom Ödön Széchenyi — sinom čuvenog privrednog reformatora Istvana. Dva Benediktova sina, rođeni još za života Marije Terezije, preci su dveju porodičnih glavnih grana koje se i danas razvijaju.

Glavna grana Unger:

Potiče od kovačkog majstora Antona Ungera (1771—1835), koji je početkom XIX veka već bio u stanju graditi velike kuće sa zakupnim stanovima, čije je planove naručivao kod najboljih peštanskih arhitekata. Najmlađi mu sin, neoženjeni Henrik, postao je peti najbogatiji peštanski kućevlasnik. Jedna od njegovih kuća proglašena je danas nacionalnim spomenikom kulture.

Stariji sin, kojeg već možemo zvati Antalom (1801—1868), oženio se kćerkom najznačajnijeg arhitekta u Pešti, Mihalya Pollack. Antal je bio vlasnik jedne od najznačajnijih trgovina željezom u Mađarskoj: »k Zlatnoj kosi«. Uz to važio je kao prijatelj najistaknutijih mađarskih umetnika. Jedan od njegovih sinova, Emil, umro je rano i neoženjen. Kao učenik najčuvenijeg mađarskog arhitekta Ybla, postao je zapažen već sa svojom prvom građevinom. Sa njime je, ustvari, bio odlomljen vršak porodičnog uspona. Njegov brat, po imenu Treći Antal, bio je jedan od naslednika gvoždare ali nije imao dece.

Grana Leo Unger:

Leo (1840—1881) je zajedno sa bratom nasledio gvožđaru. Njegov sin Emil ostao je neženja, te je time ova porodična grana izumrla već u drugoj generaciji.

Grana Bela Unger:

Među brojnom braćom Bela je (1843—1920) jedini nastavljac familije. Studirao je ekonomiju u Halleu. Međutim, potpuno se posvetio upravljanjem vlastite nasledene i priženjene imovine: naročito jednog imanja u Tahu, kod Budimpešte. Držao se zapravo po strani od privrednog vrtloga »osnivačkog doba« u glavnom gradu pod punim usponom, te je važio kao puritanac i dobročinitelj. Godine 1918. stekao je plemstvo sa pridevom »od Tahu«. Jedna sestra imala je pristup i u bečki dvor, kao žena adutanta Frana Josipa.

Sinovi od dveju žena čine tri pobočne linije:

1. Richard Unger (1877—1928), pravnik, povećao je porodičnu imovinu i osnovao poznati hotel »Astoria« u Budimpešti. Bio je vlasnik vrednih umetničkih zbirki. Jedan sin, Ištvan, umro je rano. Njegov polubrat, Ödön, studirao je u Oxfordu. Napustio je Mađarsku 1948. i vodi jedno pravno savetovalište internacionalnog ugleda kod Londona. Vlasnik je poznate zbirke orijentalne umetnosti. Linija se razvija dalje preko dva sina.

2. Bela Unger (1885—1945), građevinski inženjer, bio je teško ranjen u I svetskom ratu na ruskom frontu, te nije mogao praktisirati svoje zanimanje. Njegov sin Mihaly je građevinski poslovođa u Budimpešti. Linija se dalje nastavlja putem jednog sina, pored kćerke.

3. Ervin Unger (1886—1965), konjički pukovnik, bio je pogođen posleratnim društvenim prevratom u Mađarskoj, te je umro prognan iz glavnog grada. Dva sina su napustila Mađarsku: stariji, Bela, odmah posle rata preuzeo je kao svećenik župu Pleinting u Bavarskoj Sumi. Mlađi brat Kristof radio je kao tramvajac u Budimpešti. Emigrirao je 1956. izučio za kemotehničara u Nemačkoj i živi u Au kod Ulma. I njegova linija dalje se razvija preko dva sina.

Glavna grana Unger — Magyar:

Potiče od kovačkog majstora Frana Ungera (1778—1861) — vlasnika 8 zakupnih kuća i drugih dobara u Pešti, a zatim »privatnik« i po svemu sudeći jedan trezveni »biedermeier«. Dve kćerke udao je u porodicu tada najjementnijeg mađarskog muzičara, Ferenc Erkel, uz znatne miraze. Dva sina nastavljaju dve porodične grane:

Grana Ferenc Unger:

Najstariji sin Ferenc (1814—1858) apsolvirao je pravo i stupio u službu carske armije kao vojni sudac (auditor). Postigao je čin kapetana-suca. Od 1844. služio je u rodnom gradu, u zloglasnoj kasarni »Nova zgrada«. Prilikom događaja 1848—49. stajao je na strani Austrije, ali se posle ugušenja mađarske revolucije našao u krizi savesti. Imao je dve kćerke (obe sa brojnim naslednicima) i jednog sina, Emila.

Emil Unger (1848—1911) apsolvirao je tehniku u Budimpešti, postao je inženjer i kao takav proveo čitav život u službi Mađarske državne železnice, u starijim godinama kao viši inspektor. Dodeljena mu je i titula kraljevskog savetnika.

Njegov jedini sin, takođe Emil (1887—1968), takođe je bio mašinski inženjer, a bavio se, pre svega, problemima električnih centrala. Karijeru je počeo u Berlinu, zatim je i on radio na želznici u Budimpešti, te je najzad postao direktor jednog akcionarskog društva. Obogaćen, mogao je stupiti rano u penziju. Blagostanje mu je propalo 1945, te je pod starost opet stupio u službu i to ponovo na projektovanju električnih centrala.

Potomci su mu jedna neudata kćerka i sin Emil, doktor medicine, naučni istraživač Radio-biološkog instituta u Budimpešti. Postigao je stepen kandidata medicinskih nauka. Privatno se bavi numizmatikom, a napisao je i stručno delo »Mađarski numizmatički određivač«. Pošto on nema potomaka, ova se porodična grana njime završava.

Grana Magyar:

Porodično ime Magyar važi od 1861. godine, što je dao prevesti Franov najmlađi sin Gyula (1830—1908). Studirao je arhitekturu na Umetničkoj akademiji u Minhenu. Bavio se pretežno preprodajom nekretnina, te se zadržao u najimućnijem sloju peštanskog građanstva. Ujedno je bio i državni službenik: načelnik otmenog I prestoničkog okruga. Jedna kćerka postala je barunicom Máriássy, u jednoj od najstarijih mađarskih plemićkih porodica.

Sin Antal (1857—1909), doktor prava, postao je putem rezervne karijere aktivni husarski kapetan. Zbog gušobolje morao je rano u penziju zbog čega je tražio oporavak u Boki Kotorskoj gde se stalno nastanio, osnovavši otmeni hotel kojeg su posetili i tri balkanska kralja. Njegovo pionirsko delo važi i danas, barem u Crnoj Gori, kao prvi podstrek modernog turizma. Istovremeno su ga smatrali, zbog žive građevinske delatnosti (pored hotela i tri vile sa parkom), osnivačem sela Zelenika.

Sin mu Adorjan (1887—1978) vodio je »Hotel plažu Zelenika« do nacionalizacije 1948. god. Posle neobičnog umetničkog i ponekad avanturističkog života, učinio je poznatim svoje ime u poslednjim decenijama života, kroz originalne hungarološke studije koje su objavljivane na skoro svim kontinentima. Nakon njega, pored kćerke, i ova porodična grana se širi u tri pravca:

1. Zoltan Magyar, diplomirani inženjer arhitekture, iselio se iz ekonomskih razloga 1970. god. u Njemačku, gde je uprkos opšte krize u zvanju i teškog invaliditeta usled saobraćajne nesreće, uspeo stvoriti egzistenciju srednjeg društvenog nivoa. Potomci su kćerka i sin.

2. Csaba Magyar, građevinski tehničar, tehnički je rukovodilac Banje Igalo kod Herceg-Novog, a vodi i privatni auto-kamp u Zelenici. Potomci su, takođe, jedan sin i dve kćerke.

3. Akoš Magyar, elektrotehničar, službenik Televizije u Rijeci, dvaput ženjen: iz prvog braka ima kćerku, iz drugog, pak, sina.

Sveobuhvatni, komentirano dokumentirani i ilustrirani letopis ove vrlo rasprostranjene porodice — čija jedna grana već u četvrtoj generaciji stalno živi u Boki Kotorskoj — polažen je sada u Arhiv Herceg-Novog. Isti je sačinjen na mađarskom jeziku, ali je praćen i obimnom višejezičnom literaturom, koju ovdje posebno popisujemo. Letopis ocrta u svemu uspon i (skoro) propast jedne građanske porodice u prostoru nekadašnje Austro-Ugarske Monarhije kroz tri stolecá. Autori pokušavaju — stojeći doduše na svesnoj građanskoj tački gledišta, ali po mogućnosti bez predrasuda — da vlastitu porodičnu sudbinu razmotre u sklopu opšte socijalne istorije.

LITERATURA

- Bács Gyula Dr.: Jugoszlávia utikönyv, Budapest, 1977.
Budapest története, tomovi III i IV, Budapest, 1978.
De Ferdinándy, Michael: Genealogie als Weltgeschichte. »Herold« — godišnjak, Bd. I, Berlin, 1972.
Ferdinándy Mihály: Az Ellenszgülök. »A hídfő baráti Köre«, San Francisco, 1980.
Vik, Donović, Bar.: Ercegnovi (Castelnuovo), Privatno izdati vođ prijé prvog svjetskog rata, u Herceg-Novom.
Gojnuć, Vlado: Od Lokande do savremenog turizma, »Naš list«, izd. »Boka-commerce«, Herceg-Novi, okt. 1977.
Havass Rezső Dr.: Dalmácia, Budapest, 1905.
Herceg-Novi sa okolinom, Herceg-Novi, 1982.
Hevesi Lajos: Budapest és környéke, Budapest, 1873.
Homma Karl — Harald Prickler: 1100 Jahre Pinkafeld. Pinkafeld (A), 1960.
Jászai Géza: München und die Kunst Ungarns 1800 bis 1945. »Ungarn Jahrbuch«, Mainz, 1970.
Jugoslavija — turistička enciklopedija, Beograd, 1958.
Kempelen Bela: Magyar nemes családok, Budapest, 1913.
Komárik Dénes: Brein Ferenc és a pesti Brein osalád »Építés és építészettudomány«, IV, 1—2, Budapest, 1973.
László Gyula: Östörténetünk, Budapest, 1983.
Magyar Zoltán: Egy művészremete, »Duna«, 11/1974, Fuhrwangen (CH).
Magyar Zoltán: Hotel »Plaza« Zelenika od 1902. do 1960. godine, Zbornik »Boka«, 6—7, Herceg-Novi, 1975.
Magyar Zoltán: Magyar Adorján 90 éves, »Duna«, 13/1977, Fuhrwangen.
Magyar Zoltán: Magyar Adorján emlékezetére, »Duna«, 1—2/1979, Fuhrw.
Magyar Zoltán: Tempora mutantur, »Duna«, božićni literarni prilog, Fuhrwangen, 1981.

- Magyar Zoltán: Die Unger-Magyar, eine Pester Bürgerfamilie. »Adler« 12. (XXVI) Bd, H. 9/1982, Wien. Ponovljeno u »Donauschwäbische Familienkundliche Forschungsblätter«, Nr. 27/83, Darmstadt.
- Magyar Zoltán — Unger Emil: Kovácsmesterből városi patricius. »História«, 2/1983, Budapest.
- Pallos Jenő — Illyegálvi Lajos: Pest és Buda polgárjogot nyert lakosai. Budapest oko 1930.
- Patachich, Joseph: Die Bürger Pest's. Pest, 1834.
- Peštanski i budimski adresari: 1822, 1827, 1866, 1870, 1871—72, 1873, 1874, 1875, 1881, 1885—86, 1888, 1907.
- Schamlix, A. Die Bocche di Cattaro und Umgebung. »Kommissionsverlag des Pressevereins — Buchhandlung Brixen« — München/Brixen, 1906.
- Scherer Ferenc: Erkel Ferenc. Gyula, 1944.
- Schmall Lajos: Adalékok Budapest székes főváros történetéhez. Budapest, 1899.
- Unger Ödön Dr., sa knjigama koje obrađuju njegov orijentalni »Kcir Collection«, London, 1976: Geza Fehérvári: Islamic Metallwork of the Eighth to the Fifteenth Century; Ernst J. Grube: Islamic Pottery of the Eighth to the Fifteenth Century; B. W. Robinson, Ernst J. Grube, G. M. Meredith-Owens, R. W. Sketon: Islamic Painting and the Arts of the Fifteenth Century.
- Unger Emil Dr.: Egy nyugat dunántuli eredetű budapesti polgárcsalád története. »A Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának értesítője« — A Dunától története V. (1900—1944) — Veszprém, 1982.
- Unger Emil Dr. — Magyar Zoltán: Ungerék a Magyar utcában, »Budapest«, 4/1982, Budapest.
- Vörös Károly: Egy pesti ház regénye. »Elet és tudomány«, XXIII. Budapest, 1968.
- Vörös Károly: Budapest legnagyobb adófizetői 1873-ban. »Tanulmányok, Budapest múltjából«, XVIII, Budapest, 1971.
- Vörös Károly: Budapest legnagyobb adófizetői 1888-ban. »Tanulmányok, Budapest múltjából«, XIX, Budapest, 1972.
- Ybl Ervin: Ybl Miklós, Budapest, 1956.
- Zádor Anna: Polack Mihály, Budapest, 1960.
- Anonimni članci: »Pester Lloyd«, Budapest, 4. 5. 20; »Narod«, Dubrovnik, 3. 11. 20; »Bokeški glasnik«, 19. 2. i 12. 3. 21; »Ujság«, Budapest, 4. 3. 28; »Politika«, Beograd, 20. 1. 74; »Pobjeda«, Titograd, 25. 1. 75; »Naš list«, Herceg-Novi, juli 77; »Nada«, Beograd, 134/81.

ПОВЕЉА КРАЉА ТВРТКА I ДУБРОВАЧКОЈ РЕПУБЛИЦИ*

„Веома је пријатно прослављати Тебе како доликује и истинском вјером и овом, дакле, побожном и радосном ријечју обратити се Теби, о првомучениче Христов Стефано. Ти се, пак, за оне што Те каменоваху мољаше говори: „Господе, не узми им ово за гријех, јер не знају шта чине“. Тога ради, о многострадалниче, као што си се молио за оне што Те каменоваху — још више се моли Владици мојему Христу Богу за онога који Ти се увијек моли, призива Те и признаје Те за страдалника Христова и који сва добра дјела чини у Господу Богу својему, призивајући Тебе у помоћ, јер Твојим мољењем примих благолат од Господа Бога и удостојен бих вијенца и части и скиптра царскога мојих родитеља светих, ранијих господара српских, краљева и царева, да слиједећи животу њихову и правилима царским све недостатке исправљам и управљам у земљама Богом дарованог ми краљевства. И боравећи у њима обрете се краљевство ми у Приморју.

У Жупи Драчевичкој мјесто је подесно за зидање града. И тада призвах у помоћ Господа Бога и светога великомученика и архиђакона Стефана, као што и горе рекох, и у име његово сазидах град на реченом мјесту. И дадох му име Свети Стефан. И бјеше извољело краљевство ми поставити ту сланицу и да буде трг за продају соли.

И глас тај дође Дубровнику. Зато послаше краљевству ми властелина својега кнеза Драгоја Гучетића, молећи краљевство ми и тражећи да ту, у том мјесту, у граду и под онијем градом не постави краљевство ми сланицу нити да се ту со продаје. И каза Драгоје краљевству ми како Дубровник има уговоре старе са свима ранијим господарима да у Приморју нидаје не

* Оригинал се чува у Хисторијском архиву Дубровник — исправе и акти 14. стољећа бр. 122.

буде постављен нови трг, осим на мјеста гдје је и прије био постављен уобичајени трг. Разумјевши уговоре раније што су Дубровчани имали с господарима рашким да се нигдје у Приморју не може поставити трг соли, осим на уобичајена мјеста — краљевство ми не хтјеле измијенити уговоре старе града Дубровника што су имали с господарима рашким, него још јаче потврдах раније уговоре које су имали с господарима ранијим. Краљевство ми по Драгоју изрази жаљење Дубровнику: да довијека не буде у ономе граду или под градом трг за продају соли. И све ово што је горе написано да не измијени краљевство ми, ни син краљевства ми, нити итко од сродника краљевства ми да ово не измијени докле год Дубровник и властела дубровачка не измијене ово или неком невјером не изгубе они, или дјеца њихова или насљедници њихови.

А свјелоши су овоме: дворски пристав Мирко Радојевић, војвода Влатко Влаковић и кнез Павле Јабланић. Записа се, пак, ово 1382. године по рођењу Христову, 2. дана мјесеца децембра. Писано на Бишћу у Подгради.

† СТЕФАН ТВРТКО, МИЛОШЋУ БОЖЈОМ КРАЉ СРБЉЕМ И БОСНИ И ПРИМОРЈУ."

Превео

др Радојица Р. ЈОВИЋЕВИЋ

Handwritten text in a cursive script, likely a historical document or manuscript. The text is dense and covers most of the page.

Large, stylized letters or characters, possibly a decorative element or a specific code, located at the bottom of the page.

**ИЗВЈЕШТАЈ О ИЗВРШЕЊУ ПРОГРАМА ПРОСЛАВЕ
600-ГОДИШЊИЦЕ ОСНИВАЊА ХЕРЦЕГ-НОВОГ
(Усвојен на заједничкој сједници сва три вијећа
Скупштине општине 30. јуна 1983. године)**

I

Имајући у виду значај јубилеја оснивања града, Скупштина општине Херцег-Нови је 28. октобра 1976. године, на свечаној сједници, донијела одлуку о организацији прославе 600-годишњице оснивања Херцег-Новог и образовала Иницијативни одбор са задатком да припреми предлог програма прославе.

Иницијативни одбор припремио је и предложио основне задатке по областима, с тим да одговарајуће комисије будућег одбора за прославу даље разраде задатке и активности по областима и одговарајућим самоуправним органима и организацијама.

Катастрофални земљотрес 15. априла 1979. године успорио је рад на припреми прославе јубилеја. Захваљујући несебичној помоћи свих наших народа и народности створени су одговарајући услови да се тешкоће проузроковане земљотресом поступно разрјешавају и приступи обнови и изградњи разореног подручја.

У таквим условима Скупштина општине, на заједничкој сједници свих вијећа одржаној 31. марта 1981. године, доноси Одлуку, односно рјешење, о именовању чланова Одбора за прославу, Извршног одбора и потребног броја комисија.

На основу задатака који су постављени пред Одбор за прославу, односно Извршни одбор и његове комисије, узимајући у обзир предлоге које је дао Иницијативни одбор за припрему програма прославе, сачињен је предлог програма прославе који је почетком новембра 1981. године стављен на јавну расправу радним људима и грађанима наше општине.

ОДБОР ЗА ПРОСЛАВУ
600-ГОДИШЊИЦЕ ХЕРЦЕГ-НОВОГ

1. Предсједник Предсједништва СР Црне Горе за почасног предсједника Одбора за прославу
2. Радуловић Борбе, предсједник Скупштине општине Херцег-Нови за предсједника Одбора.

Ч л а н о в и:

3. Боцинов Драгољуб
4. Брајевић Слободан
5. Бакочевић Милош
6. Бијелић др Јован
7. Вукасовић Милаан
8. Вујновић Миланвоје
9. Влаовић Марко
10. Даковић Војин
11. Драшковић Стево
12. Живковић Милорад
13. Злоковић Игњатије
14. Зорић Недељко
15. Костић Душан
16. Косић Аћим
17. Лалић Михајло
18. Мандић Глиго
19. Мариновић Владимир
20. Матковић Мирко
21. Матковић Марко
22. Мијушковић др Славко
23. Мрачевић Никола
24. Никочевић Борбе
25. Нинковић Павле
26. Павићевић др Бранко
27. Петријевић инж. Милорад
28. Поповић Душан
29. Поробић Владимир
30. Пријић Александар
31. Прњат др Бранко
32. Радановић Ратомир
33. Раловић Велимир
34. Рашовић Даница
35. Стијепчић Петар
36. Стричевић Миланца
37. Станић Војислав
38. Томановић Лука
39. Бурић Петар
40. Фернетић Иван
41. Хуић Иван
42. Цвјетковић Мирко
43. Чуквас Веселин
44. Цумхур Зуко
45. Чепрнић Томо
46. Цуовић Никола
47. Шуљак Иван

ИЗВРШНИ ОДБОР

1. Радановић Ратомир, предсједник
2. Стерниша Анте, потпредсједник
3. Богосављевић Анкица (Становчић Драгица) секретар

Ч л а н о в и:

4. Гардашевић Петар
5. Клисура Трипо
6. Лаловић Саво
7. Митровић Стеван
8. Никочевић Борбе
9. Одаловић Глиго
10. Пријић Александар
11. Радуловић Борбе
12. Сеферовић Лазар
13. Хинић Јован
14. Цицовић Борбе
15. Црнић-Пејовић Марија
16. Шћекић Драгољуб
17. Шуберић Божидар.

КОМИСИЈЕ ИЗВРШНОГ ОДБОРА

1. Комисија за обраду историјске грађе и заштиту споменика културе (5 чланова)
— Радовић Велимир, председник
2. Комисија за дјелатности из области културе, издавачку дјелатност, штампу и пропаганду (11 чланова)
— Пријић Александар, председник
3. Комисија за урбанизам, хортикултуру, комуналије и уређење града (9 чланова)
— Стерпиша Анте, председник
4. Комисија за физичку културу и спорт (12 чланова)
— Класура Трипо, председник
5. Комисија за дјелатности из области туризма (5 чланова)
— Стијепчић Петар, председник
6. Комисија за финансирање прославе (5 чланова)
— Терзић Радивоје, председник
7. Комисија за послове из области привреде (5 чланова)
— Влаовић Марко, председник
8. Комисија за активност у ванпривредним дјелатностима (5 чланова)
— Џуовић Никола, председник
9. Комисија за послове протокола (5 чланова)
— Пријат Јово, председник

Основна карактеристика програма била је да све активности буду радног карактера, водећи рачуна о њиховом квалитету, а посебно оних који имају за циљ да трајно обиљеже јубилеј нашег града. Програмом је предвиђено да, поред задатака које према плану извршава Одбор за прославу и његова радионијела, остале самоуправне структуре: мјесне заједнице, удружени рад, школе, спортска друштва, туристичка друштва и агенције и други, сачине своје сопствене планове како би се сви укључили у радно и достојанствено обиљежавање јубилеја.

Тако конципиран програм прославе наишао је на пуну подршку радних људи и грађана, свих субјеката и друштвено-политичких организација наше општине и Републичке конференције Социјалистичког савеза радног народа СР Црне Горе.

Програмом прославе, пошто је усвојен на сједници Одбора за прославу 18. децембра 1981. године, верификован је на сједници свих вијећа Скупштине општине Херцег-Нови одржаној 26. јануара 1982. године.

Јединствена оцјена, како на сједници Одбора за прославу тако и на сједници сва три вијећа Скупштине општине, била

је да су планирани задаци реални, с тим да неки од њих захтијевају дужи временски период за реализацију, али да на њиховом извршењу треба истрајати. Такви задаци су кроз програм само иницирани како би се кроз јавну расправу таквим иницијативама дала подршка, што је и остварено. Указано је на неопходност бржег доношења урбанистичког плана старог градског језгра и давања приоритета адаптације неких објеката као: Галерија „Јосип-Бепо Бенковић“, адаптација зграде бивше учитељске школе за Завичајни музеј, изградња градске библиотеке на Тргу Белашиста, адаптација градског торња — Горс, урбано рјешење Трга народног хероја Николе Бурковића, доношење детаљног урбанистичког плана шеталишта „Пет Даница“, заштиту Савинске дубраве, санација и обнова манастира Савина, цркве св. Јеролима и других цркава и споменика културе, урбано рјешење Врбањске висоравни и др.

Са задовољством можемо констатовати да се већ пришло реализацији неких задатака, из дугорочног програма, датих у програмској оријентацији прославе.

Приликом усвајања Програма прославе нијесу била обезбијеђена финансијска средства за покриће свих планираних задатака. Међутим, уз пуно ангажовање одговарајућих самоуправних институција и удруженог рада, средства су у току године притицала тако да није долазило у питање извршење планираних задатака. Поред учешћа општинских самоуправних интересних заједница и удруженог рада финансијску помоћ пружило је и Извршно вијеће Скупштине СР Црне Горе.

У току извршења планираних задатака водило се рачуна о економичности пословања. Смањењу трошкова знатно су допринијели ентузијастички из спортских, културно-умјетничких и туристичких друштава као и бројни грађани активисти, који су на извршавању појединих задатака радили волонтерски, на чему им Одбор за прославу захваљује.

Принципи договарања и одговорности у раду били су у пуној мјери заступљени и на тај начин створени услови да се сви задаци квалитетно и на одговарајућем стручном нивоу изврше.

Информисању јавности посвећена је пуна пажња. Средства информисања у свим нашим републикама и покрајинама дала су нашем јубилеју велики публицитет. Само у току 1982. године објављен је знатан број написа у дневним листовима и часописима. Поред средстава јавног информисања у току рада дато је више информација на сједницама Одбора за прославу, уз учешће представника мјесних заједница и удруженог рада, на заједничким сједницама Општинске конференције СК, ССРН и Општинског вијећа синдиката, као и на сједницама свих вијећа Скупштине општине Херцег-Нови. На свим овим скуповима

дата је пуна подршка раду Извршног одбора односно Одбору за прославу. Радио Херцег-Нови у својим редовним емисијама информисао је грађане о свим активностима у вези јубилеја и на тај начин дао знатан допринос за усијепно извршење програма прославе.

Програм прославе у току јубиларне године био је стално отворен. На тај начин је, поред планираних и усвојених задатака, програм стално обогаћиван новим садржајима управо захваљујући предлозима појединих институција и грађана не само из Херцег-Новог него и из других градова. Сви предлози, наравно, нијесу могли бити реализовани, јер би њихово извршење захтијевало велика финансијска средства, али нијесу ни одбачени него задржани у евиденцији. Они ће се поступно реализовати касније, у складу са могућностима, преко одговарајућих самоуправних органа општине, мјесних заједница, организација удруженог рада и самоуправних интересних заједница, укључивањем у активности радне људе и грађане наше општине.

II

АКТИВНОСТИ ИЗ ОБРАДЕ ИСТОРИЈСКЕ ГРАБЕ И СПОМЕН ОБИЉЕЖЈА

У програму обиљежавања 600-годишњице оснивања града посебно мјесто заузима обрада историјске грабе о његовом настанку и развоју. Програмом је предвиђено и стављено у задатак да сваки историјски догађај као и личност која је утицала на те историјске догађаје треба да нађе своје право мјесто у обради историјске грабе.

Захваљујући упорном раду стручних радника Архива Херцег-Новог и Завичајног музеја, као и њихових сарадника, прикупљена је и сређена драгоцен историјска граба.

Знатан број наших познатих научних радника: историчара, умјетника и других сарадника, својим радовима штампаним у до сада изишлим бројевима часописа „Бока“ — Зборник радова из науке, културе и умјетности, дао је низ научних радова и прилога. Посљедњи број, штампан у јубиларној години, посвећен је јубилеју града.

У организацији општинских одбора Савеза удружења бораца народноослободилачког рата Херцег-Нови, Котор, Тиват и Будва, одржан је новембра 1981. године у Игалу импозантан научни скуп о развоју револуционарног радничког покрета у овим крајевима. На скупу је представљено преко 80 научних радова док је у расправи узело учешћа преко 110 присутних.

Самоуправни фонд за његовање револуционарних традиција НОР-а, поменути одбори и Историјски институт из Титограда објавили су Зборник радова са овог научног скупа.

Имајући у виду наведене активности (научни радови у Зборнику „Бока“ и Научни скуп) одустало се од планираног одржавања научног скупа из области историје Херцег-Новог, јер се дошло до закључка да до сада изишли радови, уз извјесне допуне са сабраном расположивом грађом, омогућавају рад на изради историјске монографије Херцег-Новог.

За издавање монографије града донијета је одлука и припремљен прелог за чланове Издавачког савјета и редакције. Договорено је да посилац посла буде Архив Херцег-Новог. Рад на њеној изради трајаће двије до три године. Буџетом Скупштине општине у 1983. години обезбијеђена су средства у износу од 500.000 динара што је довољно за почетне радове.

Штампан је програм, односно програмска оријентација прославе, у којем су назначени сви задаци и опредјељења за неке акције које су ван домена одбора. У првом дјелу друг Велимир Радовић, професор историје и члан Одбора за прославу, дао је веома квалитетан приказ историјског развоја града. То је, иначе, први пут да на једном мјесту имамо тако сажет и квалитетно обрађен пресјек историјских збивања и развоја нашег града.

Програмом прославе било је предвиђено да се на Радничком универзитету одржи низ предавања о историјском развоју града. У току рада договорено је да се ова предавања одрже преко Радио-Херцег-Новог. Тако је друг Велимир Радовић одржао серију предавања. На тај начин омогућено је свим становницима наше општине, па и шире, да дођу до знања о историји свога града. Предавања су рађена на основу досадашње научне литературе о историји Херцег-Новог. Имала су хронолошки континуитет и веома су лијепо примљена.

Друг Петар Јаничић у „Нашем листу“, којег издаје „Бока-комери“ Херцег-Нови, писао је у неколико наставака о прошлости Херцег-Новог и његовом развоју. На популаран начин обухватио је низ области и на тај начин дао велики допринос на упознавању прошлости града и његовој садашњости.

Од задарског Архива преузета је мапа Херцег-Новог из средњег вијека. Она је конзервирана и сада се чува у Архиву Херцег-Новог.

Оснивачу нашег града Твртку I Котроманићу подигнуто је спомен обиљежје. Оно је постављено на улазу у Стари град на градском торњу — Тори, испод свода са лијеве стране.

Спомен обиљежје у виду барелефа је поклон академског вајара Афрана Хозића из Сарајева, револуционара и умјетни-

ка, носиоца бројних друштвених признања и великог пријатеља нашег града.

Документација о спомен обиљежју налази се у Републичком заводу за заштиту споменика културе и у архиви овог одбора која ће се предати Архиву Херцег-Новог.

Барелеф представља визију Твртка I који сједи на каменој столици израђеној у облику стећка и на тај начин спаја се архаично са савременом обрадом скулптуре. На барелефу су два натписа, један писан босанчицом а други данашњим писмом.

Текст урезан босанчицом у преводу гласи:

„...и тога призвах на помошћ господа бога и светаго и великаго архиѡакона Стефана, јакоже бо и више рекох, и в име јего саздах град на реченом мјестје, и нарекох име јему Свети Стефан. И тузи бјеше рекло краљевство ми поставити сланицу, и да будет трг соли продаванија...“

Данашњим писмом је текст који чини цјелину са релефним обиљежјем, а који гласи:

„Твртко I, краљ Србљем и Босни и Поморју и западним странама, удари темеље овом граду мјесеца маја године 1382. Даде му име Св. Стефан али се оно не одржа. Данашњи назив — Херцег-Нови — оста граду по Херцегу Стјепану Вукчићу-Косачи, који је у њему имао свој двор, гдје је и умро године 1466.“

Спомен обиљежје откривено је на дан 38-годишњице ослобођења Херцег-Новог, 28. октобра 1982. године. Овој пригодној свечаности присуствовали су представници свих општинских друштвено-политичких организација, Скупштине општине, организација удруженог рада, представници градова-пријатеља, бројни гости и знатан број грађана Херцег-Новог.

Уз пригодан говор Спомен обиљежје открио је друг Борбе Радуловић, председник Одбора за прославу.

Спомен обиљежје предато је на чување и одржавање Мјесној заједници Херцег-Нови.

Програмом предвиђено обиљежавање мјеста гдје су први пут настале институције од посебног друштвеног значаја за град Херцег-Нови као: школа, амбуланта, пошта, електрична централа и др. није извршено. То остаје као задатак одговарајућим мјесним заједницама и ралним организацијама. Организација СУБНОР-а, која је образовала посебан Самоуправни фонд за његовање револуционарних традиција НОР-а, предузела је одговарајуће активности. Архив Херцег-Новога располаже са одговарајућим подацима.

Поред наведеног, остаје као задатак стављање одговарајућих спомен обиљежја на територији општине Херцег-Нови под патронат мјесних заједница, организација удруженог рада, школа и других институција, како би се исти трајно његовали и очували.

III

АКТИВНОСТИ ИЗ ОБЛАСТИ КУЛТУРЕ, ИЗДАВАЧКЕ ДЈЕЛАТНОСТИ, ШТАМПЕ И ПРОПАГАНДЕ

Програмом предвиђени задаци из ових области углавном су у цјелини извршени. Неке активности из области културе, а које имају дугорочнији карактер, односно за чије је остварење потребно дужи времена, почеле су се реализовати у јубиларној години.

Поред планираних задатака у току године јубилеја Одбор за прославу примио је низ предлога од којих је неколико прихваћено и реализовано.

Сваком задатку, у току његове реализације, посвећена је пуна пажња и ангажовани одговарајући стручни људи тако да можемо констатовати да су извршени на одговарајућем нивоу.

Поводом јубилеја снимљен је документарни филм о Херцег-Новом. Филму је дат наслов „Град сунца и поноса“ што није случајно. Филм је у боји и траје 30 минута. Режирао га је познати филмски редитељ Миомир Стаменковић из Београда. Сценарио је написао наш суграђанин, млади драматург Стеван Копривица уз учешће Ратка Буровића, професора Факултета драмских умјетности из Београда. Сниматељ је Стево Лепетић уз асистенцију младог сниматеља Бориса Вукасовића, а консултант је био Ратомир Радановић. Снимање филма извршено је у организацији познате филмске радне заједнице „Центар филм“ из Београда.

Премијера филма одржана је 28. октобра 1982. године послуже свечане сједнице Скупштине општине, извршних органа Друштвено-политичких организација општине и Одбора за прославу уз присуство бројних гостију.

С обзиром да је филм одговорио својој намјени и да је задовољно критерије филмске естетике, може се рећи да је филм потпуно успио.

Имајући у виду значај јубилеја, не само за наш град већ и за нашу друштвено-политичку заједницу као цјелину, издата је јубиларна поштанска марка „600 година Херцег-Новог“ чија је номинална вриједност 4 динара. Аутор ликовног рјешења

марке је познати умјетник, академски сликар Андреја Миленковић из Београда. Истовремено је издат и „коверат првог дана“.

Марка и коверат имају филателистичку приједност и као такви ушли су у каталоге поштанских марака, па се и на овај начин афирмише наш град и његов јубилеј.

На 38-годишњицу ослобођења града, 28. октобра 1982. године марка је стављена у промет уз пригодну свечаност у просторијама Поште Херцег-Нови.

У складу са програмираним залазима одржана је изложба ликовних стваралаца из Херцег-Новог и умјетника из градова-пријатеља. Том приликом награђени су умјетници Божидар Јакац из Новог Места и Есад Муфтић из Сарајева.

На Дан Југословенске народне армије 22. децембра 1982. године у просторијама Дома ЈНА Херцег-Нови постављена је и отворена изложба „ТИТОВИ БОРАВЦИ У ХЕРЦЕГ-НОВОМ“.

Отварању изложбе присуствовао је велики број грађана из Херцег-Новог као и гостију који у њему бораве. Изложбу је отворио секретар Општинског комитета Савеза комуниста Црне Горе — Херцег-Нови друг Секуле Митровић.

У току припрема ове изложбе прикупљено је преко 200 фотоса о Титовим боравцима у нашем граду што представља значајну фото-документацију трајног карактера. Друг Тито, за којег можемо рећи да је био наш сутраћанин, међу нама се затекао на дан катастрофалног земљотреса и истог дана обишао пострадао подручје.

За вријеме својих боравака у Херцег-Новом друг Тито је примао знатан број шефова држава и више политичара као и врхунских умјетника из разних земаља свијета. Више пута у Херцег-Новом су, под предсједништвом друга Тита, одржаване сједнице највиших органа Социјалистичке Федеративне Републике Југославије.

Друг Тито је из Зеленике 1953. године први пут заплвио „Галебом“ на пут мира.

Изложба је била отворена до 9. јануара 1983. године, након чега су сви изложени и прикупљени фотоси предати на чување и употребу Архиву Херцег-Новог.

Као најзначајнија културна манифестација поводом јубилеја града јесте СВЕЧАНА ПРИРЕДБА — КОНЦЕРТ, одржана 17. септембра 1982. године на љетној позорници у Херцег-Новом. Свечана приредба са називом „НОВИ ГРАДЕ СЈЕЛИШ НА КРАЈ МОРА“ изведена је на основу идејног предлога Лазара Сеферића, драматуршке обраде Рајка Церовића, а у режији Славка Ковачевића. То је поетско-музичка и сценско-кореографска импресија о Херцег-Новом, која симболично илустрије протицање различито обиљежених временских епоха, од Тврткове повеље

из 1382. године до данашњих дана, исказаних у једном даху ријечи, музике и покрета...

У извођењу свечане приредбе учествовали су: Симфонијски оркестар РТВ Титоград, Мјешовити хор „Станко Драгојевић“ — Титоград, глумци Петар Банићевић и Миша Јанкетић, балетски пар Соња Вукићевић — Раде Вучић, вокални солисти Олга Милошевић и Дубравка Зубовић, инструментални солиста Трипо Симонути, Херцеговски клавирски трио, ансамбл „Бокељи“, „Бокељска морнарица“ Котор, КУД „Слога“ Беновићи, Градска музика и мажоретке.

Организација одржавања свечане приредбе повјерена је Радио-телевизији Титоград, а вршен је пренос за читаво југословенско подручје у трајању од 65 минута.

Ова приредба није остала у локалним оквирима. Због свог општејугословенског значаја и умјетничког нивоа била је лијепо примљена и оцијењена као веома успјешна.

Традиционални „Празник мимозе“ у јубиларној 1982. години одвијао се у знаку јубилеја града, како кроз манифестације које су се одржавале у Херцег-Новом, тако и на гостовањима у другим градовима.

Посебно је у јавности запажен СВЕЧАНИ КОНЦЕРТ којег је наш ансамбл „Бокељи“, у организацији Туристичког савеза Београда и Туристичког савеза Боке Которске, припремио у свечаној дворани Скупштине града Београда 11. фебруара 1982. године. Концерту је присуствовало преко 400 посјетилаца међу којима су били истакнути културни и друштвено-политички радници Београда и бројни пријатељи нашег града. Присутствовао му је и председник Савезног извршног вијећа дрugi Веселин Бурановић.

У организацији Туристичког савеза Боке Которске и Самоправне интересне зајемнице за туризам Херцег-Нови на Летној позорници је одржано низ значајних културно-умјетничких приредби. Неке од њих биле су посвећене јубилеју града. Посебно су запажени солистички концерти виолинисте Јована Кулуншије, познатог умјетника из Београда и Леонила Когана заслужног мајстора Совјетског Савеза. Ови концерти су одржани у латидарију Завичајног музеја (кућа Комненовића) у Херцег-Новом.

Поводом 600-годишњице оснивања и 38-годишњице ослобођења града од фашистичких завојсвача 27. октобра 1982. године, на Тргу народног хероја Николе Бурковића у Херцег-Новом одржан је пригодан програм. Учествовала су културно-умјетничка друштва из наше општине, Градска музика и музика из Беновића. Посебно је запажено учешће одреда „Бокељске морнарице“ из Котора у традиционалним униформама. Одред је, према традицији, уз пратњу Градске музике поздравно зграду Скупштине општине, а затим у парадном строју дошао на

трг гдје је предсједник Скупштине општине друг Никола Цуовић извршио смотру и поздравно одред.

Овој манифестацији присуствовао је велики број грађана и гостију који су из разних крајева земље боравили у нашем граду.

Из домена издавачке дјелатности штампан је пригодан плакат прославе 600-годишњице оснивања града. За узорак је, на предлог радника из Архива Херцег-Новог, узето писмо Твртка I Дубровачкој Републици од 2. децембра 1382. године, чији се оригинал чува у Архиву града Дубровника. Овај плакат коришћен је за све манифестације које су се по програму прославе одржавале у јубиларној години.

Штампано је репринт издање књига „БОКА — антропогеографска студија“ од Сава Наклећеновића и „Херцег-Нови, историјске биљешке“ од Тома К. Поповића, у тиражу од по 1.500 примјерака.

Многи наши грађани, па и други изван Херцег-Новог, желили су да добу у посјед наведених књига. На овај начин су изразили поштовање и захвалност ауторима који су ова дјела створили и почетком овог вијека упознали свијет о историји нашег града.

У издању Самоуправне заједнице за туризам Херцег-Нови издата је (у 5.000 примјерака) Фото-монографија Херцег-Новог. Она за наш град представља веома значајан подухват. По опремљености, квалитету и обради тематске грађе сврстава се у ред изузетних остварења у овој области.

Свечана промоција ове фото-монографије извршена је у просторијама Хотела „Плажа“ Херцег-Нови, уз пригодан културно-умјетнички програм.

У част јубилеја града, као ванредан задатак, штампан је годишњи календар за 1983. годину. Концепција календара усвојена је договорно са представницима удруженог рада, а на њему су приказани споменици културе и мотиви Херцег-Новог. Календар је штампала НИО „Побједа“ из Титограда у 3.000 примјерака.

Поред планираних задатака из области културе, штампе и пропаганде, који су били обимни, извршен је низ ванредних задатака од великог значаја за наш град који су својом садржином знатно обогатили обиљежавање јубилеја.

Изузетно значајан допринос прослави јубилеја града дала је другарица Милена Шотра, сликар, већ дуго година наша суграђанка, одлуком да нашем граду поклони својих четрдесет умјетничких слика. То су путописи-слике из осамнаест земаља свијета. Овај гест другарице Милене топло је поздрављен од грађана Херцег-Новог и њених бројних пријатеља.

Припремљена је и одржана изложба поклоњених слика и штампан пригодан каталог у који су ушле све поклоњене слике. Изложба је отворена у конгресној сали Хотела „Плажа“ 22. децембра 1982. године, а отворио је, уз пригодан говор, народни херој Мирко Матковић, члан Одбора за прославу.

Том приликом је на свечан начин извршено потписивање уговора и обављена примопредаја слика чији власник сала постаје општина Херцег-Нови.

Поводом издавања јубиларне поштанске марке, у организацији Одбора за прославу, РО „Југомарка“ из Београда и Филателистичког клуба из Херцег-Новог, припремљена је и одржана изложба дизајна поштанских марака аутора Андреја Миленковића.

Изложба је постављена у Дому Југословенске народне армије Херцег-Нови и била отворена од 23. октобра до 6. новембра 1982. године. Андреја Миленковић је до сада израдио преко 470 поштанских марака и добио низ домаћих и међународних признања, међу којима 1968. године међународну награду „Најљепша марка на свету“. Ова изложба није била предвиђена програмом већ је накнадно укључена кроз сарадњу нашег града са предузећем ПТТ саобраћаја Београд, у којем су непосредно пред други свјетски рат и почетком рата до 1941. године радили и дјеловали наши суграђани — револуционари Јосип-Бепо Бенковић и Михаило Грбић.

У организацији Туристичког савеза припремљена је и одржана изложба акварела на тему Херцег-Нови. Аутор слика је инж. Миливоје Југин, стари пријатељ нашег града, чији је чести гост. Изложба је у августу постављена на Љетној позорници а затим пренијета у просторије Хотела „Плажа“. Била је то честитка друга Југина нашем граду поводом јубилеја.

На иницијативу Клуба читалаца и истоименог издавачког предузећа „Веселин Маслеша“ из Сарајева, у Херцег-Новом је отворен Клуб читалаца „Веселин Маслеша“. И на овај начин се даље проширује, иначе успјешна сарадња између два пријатељска града.

Телевизија Сарајево, поводом јубилеја нашег града, снимала је у оквиру серије „Холољубље“ путописну репортажу о Херцег-Новом. Аутор је познати умјетник, наш суграђанин Зүко Цумхур, а режија Мирзе Идризовића. За југословенско подручје ова репортажа емивотована је 15. маја 1983. године.

Телевизија Приштина је снимала филмску репортажу у трајању од 40 минута посвећену јубилеју Херцег-Новог. Ову репортажу Телевизија Приштина емитовала је у току јубиларне године.

Почетком августа 1982. године у љетном кину на Карачи одржана је југословенска премијера играног филма „Мирис

дуња“ којој су присуствовали режисер филма Мирза Идризовић и носилац главне мушке улоге Мустафа Надаровић.

Снимљене репортаже и њихово приказивање на југословенској телевизији, као и премијера поменутог филма допринијеле су ширем упознавању нашег града и његовог јубилеја.

У организацији Туристичког савеза Бокс Которске и Самоуправне интересне заједнице за културу Херцег-Нови и Одбора за прославу 30. и 31. јануара 1983. године у просторијама Хотела „Плажа“ изведен је драмски колаж „Ноћ херцег Стјепана“, аутора Владимира Куљаче, према мотивима из романа Славка Мићановића, а у извођењу Љубе Талћа, познатог умјетника, глумца из Београда.

Поред наведених културних манифестација које су се изводиле у оквиру програма прославе, а гдје се Одбор за прославу односно његов Извршни одбор појављивао као организатор било је и низ културних манифестација. У школама су рађени писмени састави на тему из историје Херцег-Новог, а културно-умјетнички програми су били у знаку јубилеја града.

Мјесне заједнице су се ангажовале на обиљежавању јубилеја у границама својих могућности. Тако су мјесне заједнице Бенковићи и Баошић исполмиле пуну ангажованост на организовању и остварењу програма „Празник мимозе 1982“. Мјесна заједница Тонла одржала је свечану академију уз пригодан културно-умјетнички програм, а у просторијама Центра за научне скупове припремила и поставила изложбу ручних радова која је потпуно успјела. Мјесна заједница Херцег-Нови, као централно језгро града, дала је свој допринос на уређењу и декорисању града током јубиларне године. Посебно се ангажовала на одржавању пригодног културно-умјетничког програма који је одржан 27. октобра у част 600-годишњице града и 38-годишњице ослобођења од фашистичког окупатора.

IV

АКТИВНОСТИ ИЗ ОБЛАСТИ ФИЗИЧКЕ КУЛТУРЕ И СПОРТА

Програмом прославе предвиђен је велики број спортских сусрета и такмичења из разних спортова. Овим активностима посвећена је пунa пажња. У њима је учествовао велики број младих спортиста — чланова преко педесет спортских друштава из тридесет пет градова широм наше земље. Поред тога, у два такмичења учествовали су спортисти Народне Републике Кине и Сједињених Америчких Држава.

Спортеке активности одвијале су се у организацији Извршног одбора Одбора за прославу, односно његове комисије за

активности из физичке културе и спорта, Савеза организација за физичку и техничку културу Херцег-Нови, уз пуну подршку и сарадњу истоимених организација Котора, Дубровника и Требиња, као и Једриличарског савеза Југославије и Црне Горе.

Истичемо два међународна сусрета спортиста из наше земље са спортистима из УСА и Кине. Сусрет омладинских репрезентација Југославије и УСА у кошарци одржан је на кошаркашком игралишту Карача. Утакмица ватерполо репрезентација Црне Горе и Кине одиграна је у Херцег-Новом. Оба сусрета су била изванредно посјећена и топло поздрављена.

Спортовима на води у Херцег-Новом се посвећује пуну пажњу. Јубилеј града била је прилика да се окупи знатан број екипа што много значи у популаризацији и омасовљењу овог спорта не само у нашем граду него и шире.

У пливању су одржана сљедећа такмичења: републичко првенство Црне Горе у категорији млађих пионира и пионирки уз учешће такмичара из клубова Будве, Котора, Беновића и Херцег-Новог; републичко првенство Црне Горе у категорији млађих омладинаца уз учешће такмичара клубова „Котор“ из Котора, „Будва“ из Будве, „Ривијера“ из Беновића и „Јадран“ из Херцег-Новог; пливачки маратон на релацији Њивице — Херцег-Нови; првенство у пливању у оквиру Малих олимпијских игара за ученике основних школа јужне регије Црне Горе уз учешће такмичара репрезентација општина Улцињ, Бар, Будва, Котор и Херцег-Нови.

Ватерполо је омиљени спорт у нашем граду. Спортски клуб „Јадран“ окупао велики број младих — од пионира до врхунских спортиста. У јубиларној години, управо посвећено њој, одржано је првенство клубова општине Херцег-Нови у категоријама пионира, кадета и омладинаца. У организацији ПВК „Јадран“ Херцег-Нови одржан је ватерполо турнир „Херцег-Нови 1982.“ На овом турниру учествовале су екипе ватерполо клубова: „Партизан“ из Београда, „Југ“ из Дубровника, „Котор“ из Котора и домаћини турнира „Јадран“ из Херцег-Новог. Резултат освојених места је: „Јадран“ „Југ“ „Партизан“ „Котор“.

Једриличарско друштво „Југоле Гракалић“ било је домаћин првенства Југославије у једрењу класе „ласер“. Оно првенство одржано је у заливу Херцег-Новог уз учешће двадесет клубова из Југославије. Одржана је меморијална једриличарска регата „Југоле Гракалић“, у свим класама, чланова друштва „Ј. Гракалић“ из Херцег-Новог. Веома успјела једриличарска регата „Мимоза 82“, у свим класама, организована је у Херцег-Новом и Баоштићу.

Одржано је меморијално такмичење „Слободан Стијепчић“ у подводним активностима, брзинском пливању са пера-

јима и оријентационом рођењу, уз учешће одговарајућих друштава из Црне Горе.

За чланство спортских друштава „Јово Дабовић“ из Баошића и „Југоле Гракалић“ из Херцег-Новог организовано је и одржано такмичење — првенство друштава у удичарењу.

У знак јубилеја града одржан је фудбалски сусрет између фудбалске репрезентације Херцег-Новог и Фудбалског клуба „Партизан“ из Београда. Одржан је и фудбалски турнир „Мимоза 82“ — Игало. Домаћин је био ФК „Игало“.

У организацији Тенис клуба „Херцег-Нови“ одржано је отворено првенство Херцег-Новог у тенису уз учешће такмичара из Београда, Титогграда, Дубровника, Цетиња, Будве, Петровца и Херцег-Новог. За категорије пионира и пионирки, омладинца и омладинки и чланова Тенис клуба „Херцег-Нови“ одржан је турнир у тенису „Мимоза 82“.

Одржано је, у организацији Столотениског клуба „Топла“, отворено првенство Херцег-Новог под називом „Пионирски куп Херцег-Новог“. На овом такмичењу учествовала су 24 такмичара и такмичарке.

Цудо клуб из Херцег-Новог организовао је републичко јуниорско цудо првенство Црне Горе. Ово првенство је одржано у Зеленици уз учешће 13 клубова са територије Црне Горе. Мала нема дугу традицију овај спорт налази на знатан број присталица. Одржавањем овог турнира тај ће се број знатно повећати.

Поред организације сусрета кошаркашких омладинских репрезентација Југославије и УСА, Кошаркашки клуб „Приморје“ био је организатор сусрета — такмичења екипа школа из општине Херцег-Нови. У част јубилеја организовани су сусрети са екипама „Слога“ Скопље и „Ловћен“ Цетиње.

Шах је у Херцег-Новом веома омиљен. У овом граду је у протеклом периоду одржан низ сусрета на високом шаховском нивоу. У организацији Шаховског клуба Херцег-Нови одржан је „Шаховски викенд турнир“ уз учешће 60 такмичара из више градова Југославије, а такође и брзопотезни шаховски турнир у организацији Дома ЈНА.

У организацији и просторијама Дома ЈНА у Херцег-Новом је одржано отворено првенство Херцег-Новог у габању из ваздушне пушке.

Свим врстама спорта, а у границама могућности, посвећује се пуна пажња, са тежњом да се обухвати што већи број младих. Тако су организоване и СПОРТСКЕ ИГРЕ у дисциплинама народног спорта (трчање, бацање камена с рамена, скакање), малом фудбалу и габању из ваздушне пушке. На овим играма учествовали су омладинци — чланови Савеза социјалистичке омладине из Луштице, Пријевора, Мојдежа, Мокрина и Херцег-Новог.

Планинарско друштво „Субра“ у јубиларној години свога града развило је веома значајне активности. Чланови овог друштва, уз учешће гостију чланова планинарских друштава „Јавор“ и „Железничар“ из Београда, засадили су на падинама Орјена 500 младих борових стабала. На падинама Орјена организован је „Орјенски смук“ уз учешће такмичара из Дубровника, Требиња и Никшића. Организовано је и спелеолошко истраживање Орјена које су вршили чланови Планинарског друштва „Мосор“ из Сплита. Организован је и одржан поход планинара на врх Субре уз учешће чланова планинарских друштава „Комови“ из Титограда, „Победа“ из Београда, „Љуботен“ из Тетова, „Камењак“ из Ријеке, „Илирска Бистрица“ из истоименог града, „Прењ“ из Мостара, „Вршачка Кула“ из Вршца и „Субра“ као домаћини.

Једна од најзначајнијих акција коју је ПД „Субра“ обавило у част јубилеја града јесте трасирање „Трансверзале слободе“ која преко Орјена повезује сва историјска мјеста из даље прошлости и народноослободилачке борбе.

Поводом Дана младости 25. маја 1982. године Општинска конференција Савеза социјалистичке омладине, у складу са планом Савезне конференције Савеза социјалистичке омладине Југославије, организовала је одлазак 250 омладинаца и омладинки на Смотру младости у Београд, што за нашу омладину и наш град значи посебно признање.

Спортске активности одвијале су се у току читаве јубиларне године и знатно допринијеле обиљжавању прославе јубилеја Херцег-Новог.

Учешће великог броја спортиста из разних крајева наше земље и њихово међусобно дружење заједно са омладином наше општине представља значајан допринос бољем упознавању и даљем развијању заједништва. Организовање ових бројних сусрета је истовремено и одраз тежњи и стремљења народа овог краја ка даљем развоју југословенског јединства и заједништва, даљем развоју и јачању братства и јединства свих народа и народности наше земље.

Наведене активности из разних спортова могле су се организовати и одржати само захваљујући великом ентузијазму и самопријегорном раду свих спортских радника, чланова спортских друштава, омладине и других, који су у току обављања ових такмичења и акција имали пуну подршку радних људи и грађана општине Херцег-Нови.

Задаци предвиђени Програмом прославе су скоро у цјелини извршени. Неки који нијесу обављени наглашени су у извјештају те смо увјерени да ће се исти у наредном периоду успјешно довршити. Поред редовних било је и низ додатних задатака који су проистекли жељом и вољом пријатеља нашега

града, па смо их уз њихову свестрану помоћ успјешно и са задовољством обавили. Такви задаци су у извјештају посебно приказани.

Свим програмираним задацима и њиховој реализацији дата је пуна подршка од стране друштвено-политичких организација општине Херцег-Нови као и Социјалистичке Републике Црне Горе.

Може се закључити да су радни људи и грађани наше општине, Одбор за прославу 600-годишњице оснивања Херцег-Новог и његов Извршни одбор са комисијама, уз пуно ангажовање организација удруженог рада, самоуправних интересних и мјесних заједница, Скупштине општине Херцег-Нови, бројним активностима и манифестацијама током 1982. године, достојно обиљежили јубилеј оснивања града Херцег-Новог.

Свима онима, било појединцима или колективима, који у овом извјештају нијесу поменути а учествовали су и дали свој допринос у прослави јубилеја града, а таквих има доста, како у нашој општини тако и у разним мјестима наше републике и шире заједнице, Одбор за прославу изражава своју захвалност.

Прослава јубилеја 600-годишњице оснивања града Херцег-Новог посвећена је не само обиљежавању славне прошлости града већ и његовој револуционарној и слободарској традицији и привржености тековинама народнослободилачке борбе и свестраном развоју и успону у самоуправној социјалистичкој заједници.

Увјерени смо да ће садашња генерација и генерације које долазе будно чувати наше тековине, подизати их на виши ниво и остваривати даљи прогрес и развој самоуправног социјалистичког друштва.

Јуни 1982. године

*Извршни одбор Одбора за прославу
600 година оснивања Херцег-Новог*

**ПРИЛИКОМ ПРОМОЦИЈЕ КЊИГЕ „РАДНИЧКИ
ПОКРЕТ, НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ РАТ И
РЕВОЛУЦИЈА У БОКИ КОТОРСКОЈ” (ЗБОРНИК
РАДОВА), књига I и II, Херцег-Нови 1983.**

Другарице и другови, поштоваоци књиге

Велико је задовољство када се једна лијепа замисао оствари. Задовољство је нарочито код њених креатора, организатора, учесника у њеном остварењу и на крају њених корисника. У оваквој пријатној и свечаној атмосфери, у сунчаном Херцег-Новом, граду природних и људских њепота, граду у коме су се укрштале различите културе, граду који је олавнина цијенио стваралаштво и њепоту, граду који панјени људе и који се узајамно помажу и граду који је изнад свега цијенио слободу, треба да представимо једну добру књигу која је производ труда двију генерација — генерације носилаца идеја борбе за човјека и учешће у борби за његово социјално и национално ослобођење и пригасале после рата (1945) генерације историчара који изучавају прошлост. Пријатна је дужност али и деликатно питање када се говори о књизи чији су аутори учесници историјских догађаја, оних који су стварали историју и оних који је изучавају. За овакву свечану прилику више би одговарале ријечи критике у стилу пјесничке прозе него у стилу сүвопарне оцјене историчара. Чињеница је да су сви преломни догађаји у прошлости били надахнуће различитим гранама стваралаштва. Ова књига ће бити извориште садашњим и будућим генерацијама за све врсте стваралаштва, идејно и слободарско надахнуће и сазнање да се до слободе долазило преко огромних људских жртава какав је био случај у Црној Гори и у Југославији у току ослободилачког рата и социјалистичке револуције.

Удио Бокe Которске као саставног дијела Црне Горе у ослободилачком рату и социјалистичкој револуцији био је ве-

лики. И овај крај Црне Горе дао је велике људске и материјалне жртве за слободу.

Ове године навршава се 40 година од ослобођења Црне Горе. Баш ове 1984. навршава се 40 година од када су прослављени народни борци нашег ослободилачког рата и револуције донијели Херцег-Новом и Боки Которској оно што је најљешше, најдраже и најсветије за човјека — слободу.

Поводом 40-годишњице од ослобођења Боке Которске Историјски институт СР Црне Горе и Самоуправни фонд за његовање и развијање револуционарних традиција народноослободилачког рата општине Херцег-Нови предају југословенској и свјетској јавности књигу **РАДНИЧКИ ПОКРЕТ, НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКИ РАТ И РЕВОЛУЦИЈА У БОКИ КОТОРСКОЈ** (Зборник радова) у два тома.

Познато је да су југословенски народи имали сложени историјски развој. У својој историји имали су неколико преломних догађаја који су им давали и правце историјског развоја. Једна од општих карактеристика за све југословенске народе била је што су у различитим временским периодима већ крајем XV вијека изгубили слободу и независност. Покорени су од народа и држава ван балканских простора. Губитком независности био је прекинут њихов континуирани државно-правни и друштвени развој за више вјекова.

У току вишевијековног ропства никада их није напустила тежња за слободом. То су показали и њихови ослободилачки покрети и то у различитим временским периодима и са различитим интензитетом. Ти покрети су били у сталном успону, нарочито од средине XVIII и током XIX вијека када је и дошло до ослобођења појединих дјелова југословенских народа и стварања њихових држава. Једна од првих ослобођених југословенских територија био је и дио територије Црне Горе крајем XVIII вијека када и почиње континуирани развој црногорске државе.

Почетком прошлог вијека дошло је до ослобођења и боко-каторског простора и његовог уједињења са Црном Гором, када је и формирана заједничка влада на челу са митрополитом Петром Првим Петровићем. На жалост ослобођење није дуго трајало већ је ова територија поново потпала под туђинску власт и под њом ће остати све до коначног ослобођења југословенског простора, уједињења југословенских покрајина и стварања југословенске државе 1918. године. Био је то до тада највећи историјски догађај у историји југословенских народа. Истовремено тада је дошло и до уједињења југословенске радничке класе и стварања њене авангарде Комунистичке партије Југославије.

Социјалистичка мисао се рано почела ширити и на простору Боке Которске. Већ током друге половине XIX вијека дошло је до стварања културно-просвјетних удружења. Нешто касније дошло је и до стварања класних радничких удружења и синдикалних организација. Једна од карактеристика развоја социјалистичких идеја и радничког покрета на овом простору до стварања југословенске државе била је што се он развијао под туђинском влашћу.

Идеје октобарске револуције нашле су одјека и на овом простору. Побуна морнара у Боки Которској 1918. године била је полазиште у револуционисању социјалистичких идеја на овом простору Црне Горе.

Уједињење југословенске радничке класе и стварање Комунистичке партије Југославије био је основни предуслов побједe социјалистичке револуције у Југославији. У међуратном периоду на простору Боке Которске и осталог дијела Црногорског приморја рад револуционарног покрета и КПЈ је, и поред веома тешких услова рада, био у сталном континуитету и успону. У току свог двадесетогодишњег илегалног рада, првенствено илегалног рада од државних органа буржоаске власти, за добробит најмасовнијих друштвених слојева, за радног човјека без обзира на друштвени положај, Комунистичка партија је створила базу и полазиште за почетак ослободилачке борбе од фашистичко-нацистичких окупатора и преображај друштвеног система у југословенској држави. У томе је њена историјска улога у предратном периоду и у току ослободилачког рата и социјалистичке револуције.

Ослободилачка борба на простору Боке Которске (1941—1944) имала је и својих специфичности које је чине саставним дијелом специфичности ослободилачке и револуционарне борбе Црне Горе и Југославије. Када се говори о ослободилачкој борби на овом простору мора се имати у виду да је ова територија била анектирана и да је овдје владао и посебни окупаторски режим. Народ овог краја предвођен својом Партијом није се повиновао декретима окупатора већ је као саставни дио југословенског народа и његове територије ступио у борбу за ослобођење и интегритет југословенске државе.

Поводом 40-годишњице почетка ослободилачког рата и социјалистичке револуције у Југославији друштвено-политичке организације скупштина општина Херцег-Нови, Котор, Тиват и Будва формирале су 1981. године Координациони одбор који је имао задатак да обједињава рад на обиљежавању те годишњице на овом простору. Координациони одбор и Историјски институт СР Црне Горе дошли су до заједничког мишљења да ће обиљежавање годишњице имати вишеструки и трајни карактер ако се организује научни скуп. Након тога формиран је При-

припремни одбор који је организовао научни скуп на тему: РАДНИЧКИ ПОКРЕТ, НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ РАТ И РЕВОЛУЦИЈА У БОКИ КОТОРСКОЈ И ОПШТИНИ БУДВА.

Припремни одбор се определио да на скуп позове не само историчаре који се баве новијом историјом Црне Горе и Југославије већ и учеснике у сложеним револуционарним токовима. За овакав приступ се определио због комплетнијег расвјетљавања појединих збивања у односном периоду, јер услови под којима су се одвијали догађаји нијесу дозвољавали да се запишу и сачувају подаци и о неким крупнијим догађајима. О неким догађајима казали су своју ријеч и преживјели учесници што је веома значајно.

Након опсежних припрема новембра 1981. године одржан је тродневни научни скуп у Игалу. Резултати тог скупа и рада Редакције, која је припремила рукопис за штампу, јесу ове двије књиге са преко 1300 страница.

Књига „Раднички покрет, народноослободилачки рат и револуција у Боки Которској“ састоји се из два основна дијела. Први дио чине радови који се односе на раднички покрет између два свјетска рата. Други дио књиге чине радови који говоре о народноослободилачком рату и револуцији. Оба дијела књиге имају и по неколико подналова. Радови у првом дијелу књиге сврстани су у два подналова (до априлског рата и априлски рат). То је исто урађено и у другом дијелу књиге гдје има више подналова: Дјелатност организација КПЈ у НОР-у, Борбена дејства партизанских јединица, Партизанска обавјештајна служба, Народна власт, Антифашистичке организације, Сарадња са сусједним подручјима, Прилози за биографије, Културно-пропаганда дјелатност, Хронике, Окупаторски терор, Затвори и логори, О изворима и Библиографија. У књизи су објављене и дискусије. Укупно је у књизи објављено 86 радова и 14 дискусија. Свакако ово је импозантна цифра не само по броју радова већ и по броју обухваћених питања и њиховом садржином.

Објављени радови у књизи су не само резултати по тематици већ и по начину обраде. Неки су настали на основу архивске грађе настале у периоду када су се догађаји дешавали, као и на основу мемоарске грађе. Други су настали на основу архивске грађе и личних сјећања, а трећи само на основу личних доживљаја.

Када се говори о радовима у овој књизи потребно је истаћи да су у њој објављени радови неких врло истакнутих личности из предратног и ратног периода са црногорског простора. Исто тако у њој су и радови неких истакнутих историчара нашег револуционарног покрета, рата и револуције.

Књига садржи и различита мишљења о појединим питањима што није риједак случај у историографији. Оно што је карактеристично за ову књигу јесте богатство питања што нам такође говори о сложености, ширини и аутентичности нашег револуционарног покрета између два свјетска рата и ослободилачког рата и револуције. Књига је опремљена регистрима географским појмова и личних имена, што свакако олакшава њено коришћење.

Узевши у цјелини, књига представља значајан прилог упознавању револуционарних токова на овом простору. Она ће бити основно полазиште у даљем изучавању ове проблематике на простору Боке Которске и шире. Књига ће бити и основни приручник за ову проблематику у образовању и васпитању и идејно-политичком раду свих узраста. Са њом је црногорска и југословенска историографија од данас богатија. На крају је потребно истаћи да је велика заслуга Самоуправног фонда за његовање и развијање револуционарних традиција НОР-а општине Херцег-Нови што је обезбиједио средства за њено штампање и што данас имамо ову књигу.

Херцег-Нови, 21. јануара 1984.

Проф. др Јован Р. БОЛОВИЋ

HERCEG-NOVI — U SLICI I RIJEČI

Povodom proslave šestogodišnjice Herceg-Novog, pored drugih zapaženih publikacija, Samoupravna interesna zajednica za turizam izdala je veoma uspješnu foto-monografiju Herceg-Novog. Ova foto-monografija prikazala nam je Tvrtkov grad na jedan interesantan i slikovit način. Na prvim stranicama knjige poredane su stare vinjete, gravire i slike grada, koje u nama pobuđuju nostalgичnu ljubav za prošlim vremenima. Novi iz XVII i XVIII vijeka sa još održanim bosanskim, turskim i mletačkim kulama i bedemima, čini nam se da je još mrk od silnog praha i olova. Zatim gravira grada iz XVII vijeka, koja nam predstavlja grad ispred kojega plove ubojne galije, možda strahovitih pirata ili nenadmašnih »leventa od Boke Kotorske«. Htjeli bismo da proniknemo gdje se nalazio dvor Tvrtkov ili Sandaljev, gdje je lijepa Jelena Sandaljeva pisala svoje stihove u prozi, pune ljubavi i pobožnosti. Našu pažnju privlači akvarel grada iz sredine XIX vijeka. Stara Citadela svojom srednjovjekovnom arhitekturom mami naš pogled. Forte mare nadvisuje staro пристаниште do kojega se u moru poigravaju jedrenjaci. Uz samu obalu i po rubu bedema, koji se proteže od Forte mare do Kanli kule, poredane su bijele kuće, mahom dvospratnice. Ovaj akvarel nije u nama pobudio onu radoznalost ili nasladu starine, kao što su to gore naznačene gravire.

Kanli kula, gravira radena sredinom XIX vijeka, koja je snimljena sa istoka, kao i niz bedema uz nju sa bastionima nad morem, pruža nam gotovo cjelokupnu sliku o fortifikaciji grada sa istočne strane. Danas kada je nestao ovaj fortifikacioni sistem i kada su zidine pokrile moderne kuće i cvijećnjaci, a bastione progutalo more i hoteli, ova je gravira još dragocjenija i značajnija. Tu još imamo nekoliko snimaka iz druge polovine XIX i prve polovine XX vijeka koji nam prikazuju grad u postepenom razvoju iza teških razaranja od pada Mletačke Republike do Bečkog kongresa. Snimci iz početka XX vijeka su slike koje nosimo u svojim sjećanjima iz rane mladosti. Tu su sjećanja na staru pijacu ispod murava, na stari trg kod općine, na Kalu longu, na Karaču, na izvanrednu Sa-

vinjsku dubravu, na stari Lazaret, školu u Srbini itd. To je ponovljena slika mirnoga, cvjetnoga i nasmijanoga grada koji je rastao i razvijao se sa nama.

Možda je najinteresantnija gravira Pogled sa Rosa na Herceg-Novi malo nestvarna, tj. nerealna, ali lijepa i zanimljiva. Njen je autor, po svoj prilici, Karačaj iako to nije naznačeno. Ovdje su dobro prikazani gradski bedemi koji se protežu od mora do Gornjega grada, zatim okolina grada, Savina sa manastirom i svojom dubravom, Meljine, Igalo i brda u zaleđu. Sve je to prikazano u namjeri da bi se gradu dala što veća važnost i što potpunija slika.

Drugi dio likovnih priloga su umjetnički snimci današnjeg grada. Tu su slike svijetlih i obasjanih ulica, skalinada, terasa, parkova, plaža, kula i crkava. Nasmijano i treptavo more pod gradom stalno je prisutno na ovim slikama. Stari grad koji je svojom različitom arhitekturom neujednačen, ali baš zato pun ljepote, zanimljivosti i monumentalnosti, ostao je ubilježen sa skalinadama za vječita vremena. Divni i monumentalni portali topaljske i novskih crkava upotpunjuju ovu estetsku harmoniju. Panorama Staroga grada sa pogledom na zaliv i pučinu neponovljiv je doživljaj za onoga koji prvi put kroči na Ljetnu pozornicu. Ulaz u Stari grad od izvora Karače, Zavičajni muzej sa bunarom u dvorištu, sve to daje pečat starine, otmenosti i ljepote.

Slike manastira Savine, eksponati crkvenog muzeja i freske Lovra Dobričevića Kotoranina, najboljeg slikara XV vijeka na našim obalama Jadrana, crkve na Podima, Luštici, Sušćepanu i Bijeloj sa bogatim stvarima, umjetničkim ikonostasima i freskama iz XIII vijeka, daju ovoj monografiji koliko turističku, toliko i znanstvenu vrijednost.

Naša najnovija istorija zastupljena je sa monumentalnim spomenikom »Bezmetković« koji gordo stoji, kao vječiti čuvar našeg slobodnog mora. Spomenik je rad našeg darovitog i priznatog vajara Luke Tomanovića. Do spomenika je i Memorijalni kompleks palim borcima u NOR-u 1941—1945. god. Zatim slika maršala Tita na izložbi cvijeća sa njegovim natpisom: »Ovo je zaista divna izložba cvijeća. Želim da i u buduće produžite sa čim više uspjeha gajenju i izložbama cvijeća«.

1. II 1975. g.

TITO

Impresivne su slike »Herceg-Novi u noći«, »Plava špilja«, »Panorame hercegnovske rivijere« itd. Gotovo sa svake stranice ove interesantne monografije zasipaju nas božori mimoza, kamelija, gardenija, oleandara i drugog mediteranskog cvijeća i rastinja. Moderna arhitektura je predstavljena građevinama novih hotela, odmarališta i škola, istina, ne baš sretno ukomponovanih u naš primorski pejzaž.

Naš renomirani slikar pok. Mato Đuranović iz Kamenara, predstavljen je sa slikom »Gospa od Škrpjela«. Slikar Aleksandar Prijić,

likovni urednik ove knjige, prikazao nam je sliku »Hercegnovski suton«, dok je Vojo Stanić zastupljen slikom »Jedrenjaci«, a Desa Mustur-Kerečki radom »Na obali«. Tu je i slika »Ostrvo Mamula«, rad slikarke Milene Šotre i »Stvaranje«, rad Anđelka Arnautovića.

Naši vajari zastupljeni su sljedećim radovima: Luka Tomanović »Narodni heroj Nikola Đurković«, Petar Palavičini »Marko Car«, Vojo Stanić »Simo Matavulj«, Nebojša Mitrić »Marko Miljanov«, Drago Đurović »Njegoš«, Srđan Kovačević »Vuk Stefanović Karadžić«, Nikola Janković »Ivo Andrić« i Marijan Kocković »Aleksa Santić«.

Ove zapažene slike, gravire, vinjete, umjetnička djela slikara i vajara popraćene su prigodnim tekstom.

Književnik Zuko Džumhur prikazao je svoje pjesničko viđenje Novoga natpisom »Herceg među gradovima«.

Prof. Lazar Seferović, glavni urednik monografije, dao je u članku »Kulturno-istorijski spomenici i druge znamenitosti« pregršt umjetničkih dragulja iz naše davne prošlosti.

Marija Crnić-Pejović u svom članku »Od preilirskog perioda do prvog rata« prikazala je hronološkim redom burne događaje koji su tokom istorije potresali ovo pitomo podneblje.

Mr. Gligo Odalović, predsjednik Izdavačkog savjeta, u radu »Prirodne karakteristike hercegnovskog kraja« naročito naglašava blagu klimu, pa kaže: »Područje južnog Jadrana je jedno od najvedrijih na Mediteranu...«

Boris Ilijanić prati razvoj Staroga grada u svim periodima vladavine domaćih i stranih gospodara. Za tursko doba kaže: »U Starom gradu su bile formirane čaršije sa stambenim objektima po istočnjačkom načinu življenja...«

Boris Dabović u članku »Urbanizacija i stanovništvo« konstatuje da »Današnju prostornu fizionomiju grada predstavljaju urbane cjeline, nastale uglavnom tokom XVIII i XIX vijeka i kasnije... Naseljavanje grada i okoline predmet je veće i fundamentalnije studije.

U članku »Turizam i ugostiteljstvo« Božidar Čudić nam je prikazao razvojni put ove zaista vodeće privredne grane u kojoj Herceg-Novi raspolaže sa preko 33.000 kreveta i ostvaruje preko 2.500.000 noćenja.

Istorijski razvoj industrije i građevinarstva od Tvrtkovih solana pa do Brodogradilišta »Veljko Vlahović« u Biželoj prati u svom članku Ivica Fernetić.

Svetozar Seferović prikazao je razvoj školstva, dok razvoj sporta prati i o njemu piše Dušan Rašović, koji naročito naglašava razvijenost plivanja, jedrenja, veslanja i vaterpola.

O bogatstvu poznate hercegnovske flore govori u svom članku Ante Sterniša. Nabrajajući porijeklo pojedinog rastinja kaže: »Ova rijetka oaza kvalitetnog zelenila s pravom je inspirirala velikog prirodnjaka i akademika Vala Vouka da prilikom boravka u Her-

ceg-Novom još 1934. godine, napiše članak o potrebi i mogućnosti formiranja jednog velikog botaničkog vrta na Jadranu.»

Velimir Radović u knjizi »Radnički pokret, NOR i revolucija« piše da u prvim godinama poslije I svjetskog rata dolazi do razvoja radničkog pokreta koji se tokom vremena razvijao da bi u julu 1941. god. kulminirao u oružanom ustanku protiv okupatora. Orjen-ski bataljon sa svojim legendarnim borbama na Cerovniku, Mokri-nama, Ilinici, Ublima, brdu Sv. Jeremije, Kulini, Kamenskoj gomili, proslavio je ime bokeljskih boraca širom naše otadžbine.

Nikola Rajić u svom članku »Zanatstvo i trgovina« iznosi razvoj zanatstva od vlade hercega Stefana do danas, dok M. Zloko-vić piše o razvoju pomorstva.

O perspektivama razvoja Herceg-Novog i okoline Tomo Čepr-nić kaže da su stanovnici ovoga kraja tradicionalno vezani za more, pa su zato i osnovne privredne grane i danas i u buduću vezane za brodogradnju i turizam. »Ulaganje u brodogradnju i turizam, kao i zdravstveni turizam, potvrdila su svoju opravdanost, jer ove dje-latnosti ostvaruju značajne devizne efekte«.

Snimatelji ovih izvanrednih fotografija bili su: glavni snima-telj Svetolik Đuranović, zatim Stevo Lepetić, Mato Novaković, Ča-ba Mađar, Milivoj Jugin i Petar Otoranov.

Ova interesantna monografija štampana je u tipografiji Umag, te predstavlja rijetko uspješno djelo grafičke vještine. Ova knjiga svojom opremom i sadržinom dala je zapažen prilog našoj turističkoj literaturi.

S A D R Ź A J — C O N T E N T S

	Страна
<i>Измјатије Злоковић (уз 60-годишњицу рада)</i> — — — —	5
Др Бурџиша ПЕТРОВИЋ	
<i>Херцеговски златари у XVIII веку</i> — — — —	7
The goldsmith of Herceg-Novı in the 18th century — — — —	103
Dr Josip LUETIĆ	
<i>O brodarstvu i pomorskoj trgovini Novljana u drugoj polovici 16. stoljeća</i> — — — — — — — —	105
On shipping and naval trade of the people of Herceg-Novı in the second half of the 16th century — — — —	114
Vogumił HRABAK	
<i>Ćuma u Herceg-Novom i na Crnogorskom primorju u XVI, XVII i XVIII veku</i> — — — — — — — —	115
Plague in Herceg-Novı and on the Montenegro Coast in the 16th, 17th and 18th century — — — — — — — —	129
Марија ЦРНИЋ-ПЕЈОВИЋ	
<i>Херцег-Нови после I свјетског рата по записима Тома К. Поповића</i> — — — — — — — —	131
Herceg-Novı after the World War I according to the records of Tomo K. Popović — — — — — — — —	159
Pavle MIJOVIĆ	
<i>O kasnoantičkim i srednjovjekovnim grobljima Kotora</i> — — — — — — — —	161
Late ancient and medieval cemeteries of Kotor — — — — — — — —	178
Драгана РАДОЈИЧИЋ	
<i>Рибарство у Боки Которској од XIX вијека до наших дана</i> — — — — — — — — — — — — — —	193
Fishing in the Bay of Kotor from the 19th century to the present day — — — — — — — — — — — — — —	235
Jovan R. VOJOVIC	
<i>O revolucionarnom radu Božidara — Boška Radanovića do 1921. godine</i> — — — — — — — — — —	237
	505

Мр Новак ЈОВАНОВИЋ	
<i>Спортски покрет у Боки у доба обнове</i> — — — —	257
<i>Sports in the Bay of Kotor in the revival period of the post-war years</i> — — — —	273
Мaksim ZLOKOVIC	
<i>Prilozi za istoriju hercegnovskog kraja</i> — — — —	275
<i>Contributions to the history of Herceg-Novii area</i> — —	287
Васо Ј. ИВОШЕВИЋ	
<i>Сарадња Бокеља у Српско-далматинском магазину</i> —	289
<i>The contribution of the authors from the Bay of Kotor to the Serbian-Dalmatian Magazine</i> — — — —	315
Мр Јеленсавета СУБОТИЋ	
<i>Погледи Лазара Томановића на језичку и правописну праксу у Црној Гори крајем XIX вијека</i> — — —	317
<i>The attitude of Lazar Tomanović to the language and ortographic practice in Montenegro in the 19th century</i>	325
Dr Miroslav LUKETIC	
<i>Periodika Воке Которске (1844—1984)</i> — — — —	327
<i>Periodicals published in the Bay of Kotor (1844—1984)</i>	406
Весна БЕРИЋ-БУКИЋ	
<i>Једна симбелија Петра I Петровића — Његоша (прилог за историјску грађу Грбља у XIX веку)</i> — —	409
Vaso TOMANOVIC	
<i>Iz narodne поезије</i> — — — — — — — — —	415
Мр Весна ВИЧЕВИЋ	
<i>Једна арбитражна пресуда из времена прве аустријске владавине</i> — — — — — — — — —	419
Rajko VUJICIC	
<i>O novootkrivenim freskama u crkvi sv. Ane u Kotoru</i>	423
<i>Newly discovered frescos in St. Ana's Church of Kotor</i>	435
Борис ДАБОВИЋ	
<i>Манастир Савина (нови подаци о градњи)</i> — — —	437
Arch. Zorica SUBROVIC	
<i>Neka zapažanja o arhitekturi crkve sv. Dorda u Ora-hovcu</i> — — — — — — — — —	449

Васко КОСТИЋ

Оток Госпе од Милости — — — — — 455

Dr Emil UNGER, Zoltan MAGYAR

Letopis jedne peštanske građanske porodice doseljene u Zeleniku pre jednog veka — — — — — 469*Повеља краља Твртка I Дубровачкој Републици* — 475*Извјештај о извршењу програма прославе 600-годишњице оснивања Херцег-Новог* — — — — — 477*Приликом промоције књиге „Раднички покрет, народноослободилачки рат и револуција у Боки Которској“* — — — — — 495

Maksim ZLOKOVIC

Herceg-Novi — u slici i riječi — — — — — 501

Технички уредник и коректор:
Сафет Дановић

Лектор:
Драгутин Вукчевић

Изводе превела на енглески:
Соња Ракић

Тираж: 800 примјерака